RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 330

ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

KNJIGA XI

UREDNIK

Akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

A

Z A G R E B

1 9 6 2

Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Tiskara, Zagreb

Jovan Stefanović

DRUGI DOM U FRANCUSKIM USTAVIMA

I

Problem sastava parlamenta spada nesumnjivo među značajnije, da ne kažemo najznačajnije probleme kojima se mora pozabaviti svaki ustavotvorac kada pristupa donošenju bilo prvog bilo novog ustava države i koji on mora načelno riješiti. Do sada se obično taj problem svodio na to da li da se s obzirom na sastav parlamenta primijeni jednodomni ili dvodomni sistem. Sasvim se izuzetno pokoji put postavilo, odnosno postavlja pitanje ustanovljavanja i većeg broja domova. Rješavanje toga problema bilo je uvijek tijesno povezano, odnosno uvjetovano stanjem političkih snaga i političkih stremljenja vremena u kome se pristupalo donošenju ustava.

Samo tu treba lučiti federativne od unitarističkih država, jer se u jednima i u drugima problem broja domova parlamenta ne postavlja iz istih razloga. Do sada se potreba dvodomnosti u federativnoj državi izvodila iz same strukture te države. Smatralo se da je tu drugi dom neophodan, kako bi preko njega posebne jedinice došle u mogućnost da sudjeluju kod odlučivanja o onim pitanjima koja je federativni ustav povjerio parlamentu federacije. Zato su do sada sve federativne države imale – uz neke specifičnosti Njemačke – takav drugi dom u sastavu svoga parlamenta. To je bio slučaj i s Jugoslavijom po njenu Ustavu od 1946. godine. Međutim, ona je prva federativna država koja je Ustavnim zakonom od 1953. napustila instituciju takvog drugog doma, iako je zadržala predstavnike narodnih republika (i autonomnih jedinica) u Saveznoj skupštini, samo ih je unijela u prvi dom (Savezno vijeće). Ona je tada to učinila jer je ustanovila, s obzirom na razvoj svog ekonomskog i društvenog uređenja, novi drugi dom (Vijeće proizvađača), koji nema veze s federativnim uređenjem države. Ta je naša ustavna izmjena pokazala da se federativni princip može u ustavnom uređenju države zadržati i ako se napusti institucija klasičnog drugog federativnog doma, samo ako se sudjelovanje posebnih jedinica u vršenju vlasti federacije osigura, više ili manje efikasno, u drugim oblicima. Među te

spada sigurno danas kod nas i institucija predstavnika narodnih republika u Saveznom izvršnom vijeću. Možda se u praksi ona pokazala efikasnijom od institucije predstavnika tih republika u Saveznom vijeću, prvom domu Savezne narodne skupštine, naročito ako se uzme u obzir da pravo njihova izdvajanja u određenim slučajevima i pod određenim uvjetima u zasebno vijeće (Vijeće naroda) nije uopće iskorištavano, osim u slučaju odlučivanja o reviziji ustava, kada je ono po ustavnim propisima obavezno.

Sva se ta pitanja u vezi s institucijom drugog doma ne postavljaju u državi koja nije izgrađena na federativnom principu i u kojoj, prema tome, nema takvih posebnih jedinica kojima bi trebalo osigurati neka specijalna prava, među kojima i pravo sudjelovanja u vršenju centralne državne vlasti. Međutim, i pokraj toga na instituciju drugog doma nailazimo i u mnogim takvim državama, samo što su tu uvijek drugi razlozi za nju vojevali. Drugi dom je u tim državama bio ustanovljen ili nije bio ustanovljen, već prema tome da li su se u momentu donošenja ustava ispoljavale u većoj mjeri napredne ili reakcionarne ideje i s njima odgovarajuća stremljenja. S tim u vezi se onda odlučivalo i o načinu određivanja članova toga doma i o njegovu udjelu u vršenju vlasti. Ustanovljavanje drugog doma i način rješavanja spomenutih pitanja bili su uvijek odraz momentanog političkog stanja u zemlji, a oni su opet bili prvenstveno odraz društvenih i ekonomskih odnosa. Drugi dom, sastavljen na nedemokratskoj ili na više ili manje demokratskoj osnovi, s manjom ili većom vlasti, imao je uvijek da koči ili da spriječi napredne ili bar naprednije reforme, kako u ekonomskom i društvenom uređenju, tako i u političkom životu zajednice uopće. Zato je razumljivo da su instituciju drugog doma zabacile ne samo socijalističke unitarističke države nego i buržoaske države u onim momentima kada je u njima došlo do ispoljavanja u jačoj mjeri naprednih ideja.

Obično se kaže da su buržoaske države preuzele instituciju drugog doma od Engleske. Nema nikakve sumnje da je i u tome primjer Engleske djelovao na mlade evropske buržoaske države kao, uostalom, i mnoge druge institucije ustavnog uređenja te zemlje. Ali ustanovljavanje drugog doma bilo je nesumnjivo i odraz specifičnih prilika svake od tih država. S obzirom na te prilike i problemi koji su u vezi s tom institucijom nisu bili i nisu još uvijek rješavani na isti način u svim tim državama, a naročito problem određivanja članova drugog doma i problem njegovih ovlaštenja, odnosno njegova udjela u odlučivanju. Tako je gotovo uvijek od odnosa između naprednih i reakcionarnih težnji u momentu donošenja ustava zavisilo ne samo neustanovljavanje, odnosno ustanovljavanje drugog doma nego u drugom slučaju i način rješavanja svih problema koji su s njim u vezi. To dolazi naročito do izražaja u razvoju ustavnopravnog života Francuske, koja se od svoje velike revolucije stalno kolebala između naprednih i reakcionarnih stremljenja, što se odražavalo i u njenim ustavima, koji nisu bili malobrojni.

II

Sama revolucija odbacila je dvodomni sistem. Do revolucije Francuska je, pod režimom apsolutne monarhije, imala Skupštinu triju staleža (États généraux). Ona nije imala odlučujuću ulogu, a svoje zaključke, koji su imali uglavnom savjetodavnu ulogu, donosila je po staležima, tako da je potreba suglasnosti triju staleža često onemogućavala njihovo donošenje. Radilo se, dakle, kao da su u pitanju tri doma. Ljudi revolucije imali su i taj momenat pred očima kada su se odlučili za primjenu jednodomnog sistema, ne samo kada su odmah u početku revolucije odlučili o spajanju predstavnika svih triju staleža u jednu jedinstvenu skupštinu nego i kada su pristupili donošenju prvog francuskog pisanog ustava od 1791. godine, iako su i tada neki zagovarali dvodomni sistem, naročito Mirabeau. Oni su, razumije se, vodili računa pri rješavanju toga pitanja i o nekim drugim momentima koji su govorili u prilog jednodomnom sistemu. Tako je jedan bio sasvim teoretske prirode. Radilo se o misli da je narod jedan i da, prema tome, i njegovo predstavništvo mora biti jedno. Drugi je bio više praktičke i političke prirode. To je bila bojazan od ustanovljavanja drugog doma koji ne bi bio demokratske prirode po svome sastavu i u kome bi se zato ispoljavale reakcionarne težnje. Sve to dešavalo se naročito s obzirom na činjenicu da revolucija nije odmah ukinula monarhiju. To čak nije učinio ni Ustav od 3. septembra 1791. godine, iako su kraljeva ovlaštenja bila u velikoj mjeri smanjena prema situaciji iz predrevolucionarnog doba (v. Laferrière, *Manuel de Droit constitutionnel*, 1947, str. 74. i d.).

Moglo bi se pomisliti, kada se ne bi imali pred očima odnosi i sukobi između tadašnjih francuskih društvenih klasa, da je Nacionalna skupština, nastala u revoluciji, primijenila opće pravo glasa za izbor jedinstvenog predstavničkog tijela. Međutim, to se nije dogodilo. Primjena ograničenog prava glasa, uz još ograničenije pasivno izborno pravo i posrednih izbora, bila je rezultat sukoba između više buržoazije s jedne i niže buržoazije i narodnih masa s druge strane. Cijeli izborni sistem bio je tada tako podešen kako bi u skupštini bilo osigurano predstavništvo najbogatijih i srednje bogatih slojeva. Tako bi se moglo reći da se taj izborni sistem, koji je donijela revolucija, bar u svom početku, nije mnogo razlikovao od izbornog sistema po kome je bila u predrevolucionarnoj Francuskoj birana Skupština triju staleža (v. G. Weil, *Les élections législatives depuis* 1789). Čak su u to doba uvjeti za uživanje prava glasa bili nešto i pooštreni poslije 14. jula 1791, kada je nacionalna garda ugušila narodne manifestacije na Champ-de-Marsu.

Jednodomni sistem primijenio je i ustav koji je donio Konvent 24. juna 1793. godine. To je bio prvi republikanski ustav, ali je monarhija bila ukinuta već ranije, dekretom Konventa od 21/22. septembra prethodne godine. Jedinstveno predstavničko tijelo zvalo se po njemu Zakonodavno tijelo i trebalo je biti birano na jednu godinu. Prvi put su tada bili propisani i opće pravo glasa i neposredni izbori, ali je sve to

ostalo neprimijenjeno jer je taj ustav bio ukinut već godine II Prve republike.

Interesantnost toga ustava bila je i u tome što je on kombinirao posrednu demokraciju s neposrednom, ali s jednom specijalnom formom ove druge. Tekst koji je izglasalo Zakonodavno tijelo upućivao se kao zakonski prijedlog svim općinama. On je definitivno postajao zakon ako nakon isteka roka od 40 dana od tog upućivanja nije bilo reklamacija od desetine primarnih skupština (sastavljenih od 200 do 600 građana) u većini departmana. Ako je, naprotiv, bilo reklamacija od bar tolikog broja primarnih skupština, Zakonodavno tijelo je sazivalo sve primarne skupštine i tada se odlučivalo o zakonskom prijedlogu neposrednim glasanjem svih građana u okvirima tih skupština. Referendum se tako nalazio u osnovi vršenja zakonodavne vlasti, a njegova primjena zavisila je od samih građana. No to je važilo samo za donošenje zakona. Za dekrete koji su se donosili u pitanjima za koja je to bilo u Ustavu predviđeno nije bio potreban referendum. O njima je definitivno odlučivalo samo Zakonodavno tijelo. Za njih je, dakle, funkcionirala čista predstavnička demokracija.

III

Prvi put je dvodomni sistem primijenio Ustav od 5. fruktidara godine III (22. augusta 1795), koji je donio također Konvent. Sada je Zakonodavno tijelo bilo sastavljeno od Vijeća pet stotina *(Conseil des Cinq Cents)* i Vijeća starih *(Conseil des Anciens)*. U tom se ustavu Konvent, koji je u početku bio naklonjen i općem pravu glasa i neposrednim izborima, vratio i ograničenom pravu glasa i posrednim izborima. Tako su sada reakcionarne ideje prevladale u dva pravca, ne samo uspostavljanjem uglavnom starog izbornog sistema nego i ustanovljavanjem drugog doma, s namjerom da on posluži kao instrument koji će kočiti naprednije, makar prema tadašnjim prilikama i slabo napredne poteze prvog doma. Istina je da su oba doma bila birana po gotovo jednakom izbornom sistemu, ali se pretpostavljalo da će konzervativnost, da ne kažemo reakcionarnost, drugog doma dolaziti do izražaja zbog toga što se za pasivno izborno pravo za izbor u taj dom tražila veća starost (40 godina prema 30 za prvi dom), a osim toga još i da je kandidat oženjen ili udovac i da ima duži domicil na teritoriju Republike (15 godina prema 10 za prvi dom).

Vijeće pet stotina je predlagalo zakone pod uvjetima koji su bili propisani u Ustavu. Njegovi zakonski prijedlozi zvali su se rezolucije. Vijeće starih ih je onda ili prihvaćalo ili odbacivalo, ali samo u cjelini. Ako ih je prihvatilo, dobijali su ime zakona i stupali na snagu. U protivnom slučaju nisu postajali zakonima i tada prvi dom nije mogao ponoviti taj zakonski prijedlog prije isteka roka od godinu dana. On je, međutim, mogao prije isteka toga roka predložiti zakonski prijedlog koji je sadržavao članove koji su se nalazili u odbačenom zakonskom prijedlogu.

Tako, istina, drugi dom nije imao pravo zakonske inicijative, niti u cijelosti, niti djelomično, jer nije mogao ni mijenjati zakonske prijedloge koje je predlagao prvi dom: ali je zato mogao u cijelosti odbaciti svaki zakonski prijedlog koji mu je podnosio taj dom. Prema tome, tu ravnopravnosti domova nije bilo. Na prvi pogled izgleda da je ta neravnopravnost išla na štetu drugog doma budući da njemu nije pripadalo pravo inicijative kod donošenja zakona; ali kod tog prosudivanja treba voditi računa i o tome da je drugi dom, baš zato što nije imao pravo da predlaže amandmane na zakonske prijedloge koje mu je dostavljao prvi dom, bio u mogućnosti da odbaci cijeli zakonski prijedlog i onda kada se nije slagao samo s nekim njegovim odredbama.

Interesantno je, svakako, da je taj ustav kod odlučivanja o njegovoj reviziji povjerio domovima obratne uloge. Naime, reviziju ustava predlagao je drugi dom, a izglasavao ili odbacivao prvi. Time je Konvent htio da osigura ustavu koji je on načinio veću stabilnost, ili se bar nadao da će propisivanjem takvog revizionog sistema to postići. Samo je izuzetno za reviziju ustava bio predviđen izbor specijalne Revizione skupštine. No u tom slučaju reviziju koju je izglasala ta skupština morao je potvrditi neposredno narod. Ali vlast Revizione skupštine bila je ograničena samo na odlučivanje o reviziji ustava. Ona nije mogla donositi i zakone, i zato i njen mandat nije mogao trajati duže od tri mjeseca.

Ustav od 22. frimera godine VIII (13. decembra 1799) označio je dalji, ali sada mnogo ozbiljniji korak prema uvođenju autoritativnog režima u Francuskoj. Cijela organizacija vrhovnih državnih organa izvedena je tako da bi se osigurala dominacija jednog čovjeka. Njemu su ne samo stvarno nego i formalno bili podređeni svi ti organi. Ništa nije mijenjalo stvar što se tu formalno cijela državna građevina u osnovi zasnivala na općem, a ne na ograničenom pravu glasa.

Ako bi pošli odozdo nagore, cijela ta građevina izgledala je ovako. Građani s pravom glasa birali su ne zastupnike, nego samo kandidate, pa ni te ne neposredno, nego po višestepenom posrednom sistemu. Cijeli taj izborni sistem funkcionirao je ovim redom. Prvo su birači svakog kantona birali između sebe određeni broj građana. Tako se u svakoj takvoj jedinici sastavljala jedna lista koja je sadržavala jednu desetinu svih kantonskih birača. Poslije toga se sastavljala viša lista u svakom departmanu (okrugu), i to tako da su građani naznačeni u svim kantonskim listama jednog departmana birali između sebe jednu desetinu. Oni su onda činili departmansku listu. S kantonskih lista bili su određivani organi arondismana (kotara), a s departmanske organi departmana. Najposlije su se formirale još više (treće) liste, tako da su građani naznačeni na svakoj departmanskoj listi birali između sebe jednu desetinu. Tih najviših lista bilo je, prema tome, toliko koliko je bilo departmana. Sastavljanje svih lista vršilo se iznova poslije isteka roka od tri godine. Sve najviše liste (treće) dostavljale su se Senatu.

Da bi se uočila dalja konstrukcija, potrebno je prvo pogledati sastav i karakter Senata. Bilo je predviđeno da će to tijelo imati u početku 60 članova, a da će se taj broj postepeno povećati na 80. Prve senatore

imenovalo je jedno tijelo sastavljeno od četiri osobe: od dva konzula, kojih je mandat bio istekao donošenjem toga ustava (Sieyès i Roger-Ducos) i od drugog i trećeg novog konzula, koje je odredio sam taj ustav (Cambacérès i Lebrun). Tako imenovani senat postavljao je onda ostale senatore. To znači primjenu sistema kooptacije. Ali sloboda kod primjene toga sistema bila je vrlo ograničena. Senat je svako senatorsko mjesto mogao popuniti samo izborom između tri kandidata, od kojih je jednog određivalo Zakonodavno tijelo, jednog Tribunat i jednog prvi konzul. Ako su istog kandidata predložila dva od ovih organa, Senat je vršio izbor samo između dva predložena kandidata, a ako su svi predložili istog kandidata, Senat je morao njega prihvatiti. Ne treba naročito naglašavati da je prvi konzul igrao presudnu ulogu u određivanju senatorskih kandidata. Tome treba dodati da su se oni postavljali doživotno i da su bili bogato nagrađivani.

Taj i takav senat sastavljao je najvišu, nacionalnu listu, od imena sa svih departmanskih lista. A s te je liste onda on sam birao članove Zakonodavnog tijela, članove Tribunata, konzule, suce Kasacionog suda i računske komesare.

Bonapartu, jednog od dotadašnjih privremenih konzula, sam je ustav postavio za prvog konzula. Svi su konzuli bili postavljeni na deset godina. Prvi konzul imao je specijalna i mnogo veća ovlaštenja od ostalih, tako da je u mnogim stvarima on odlučivao sam, i već iz toga se lako razabire da je on bio efektivni državni poglavar.

Kod donošenja zakona nadležnosti su bile podijeljene ovako. Zakone je mogla predlagati samo Vlada. Oni su se podnosili prvo Tribunatu, koji je o njima raspravljao i onda glasao o tome da li ga prihvaća ili odbacuje, ali samo u cjelini. Tada su se iznosili pred Zakonodavno tijelo, i to bez obzira na to da li ih je Tribunat prihvatio ili odbacio. Ono nije imalo pravo da o njima raspravlja nego samo da sluša govornike koje su slali Tribunat i Vlada i da ih zatim prihvati ili odbaci u cjelini.

Tako je donošenje zakona bilo podijeljeno između Vlade, Tribunata i Zakonodavnog tijela. Ulogu zakonodavnih domova igrali su zapravo Tribunat i Zakonodavno tijelo, a između njih je odlučujuća uloga pripadala Zakonodavnom tijelu. Senat nije bio zakonodavni dom u pravom smislu riječi. Njegova intervencija je bila moguća tek poslije definitivnog prihvaćanja zakona u Zakonodavnom tijelu, a prije promulgacije, za koju je bio nadležan prvi konzul. U tome roku su mogli Tribunat i Vlada iznijeti zakon pred Senat ako su smatrali da je on protivustavan. O ustavnosti zakona odlučivao je tada on. Poslije promulgacije to više nije bilo moguće. Senat je bio nadležan također da poništava i sve druge akte koje su mu podnijeli kao protivustavne Tribunat ili Vlada. On je, dakle, pod režimom toga ustava imao da štiti Ustav i poredak koji je on propisao od svih akata koji nisu bili s njime u skladu. Zato je i nosio ime »Sénat conservateur«.

Situacija je ostala nepromijenjena kako poslije donošenja, na osnovu plebiscita, akta Senata (Sénatus-consulte) od 14. termidora godine X (2. augusta 1802), kojim je Napoleon Bonaparta imenovan doživotnim

prvim konzulom, tako i poslije donošenja akta Senata (Sénatus-consulte organique) od 28. floreala godine XII (18. maja 1804), kojim je dotadašnji doživotni prvi konzul proglašen carem. Osim tih izmjena svi ostali propisi ustava od godine VIII ostali su na snazi.

IV

Ustavnom poveljom od 4. juna 1814. godine uspostavljeno je kraljevstvo. Sada, razumije se, to više nije moglo biti apsolutno kraljevstvo od prije velike revolucije, nego ograničeno i ustavno. Ali je ono ipak značilo, ako izuzmemo doba stvarne Napoleonove diktature, znatan nazadak u upoređenju s tekovinama te revolucije.

I taj je ustav primijenio dvodomni sistem, i to s izrazitim ciljem da se preko drugog doma ispolje konzervativna strujanja, da ne kažemo reakcionarna. Od dva doma jedan je, i to Skupština zastupnika departmana, bio biran, ali je drugi, Dom perova, bio u cijelosti imenovan.

U izbornom sistemu za izbor prvog doma bila je sada izvršena dvostruka promjena. Izborni sistem od godine VIII nije bio radikalnije mijenjan za sve vrijeme Napoleonove vladavine. On je bio nešto izmijenjen samo godine X, kada je Napoleon postao doživotni konzul, samo ta izmjena nije donijela nešto suštinski novo. Napoleon nije htio da se odrekne onoga što je u tom izbornom sistemu za njega bilo povoljno, naime da članove Zakonodavnog tijela i Tribunata bira Senat, koji je bio od njega potpuno zavisan, nego je samo nešto pojednostavio proceduru pri sastavljanju višestepenih lista. Sada međutim, s uspostavljanjem kraljevstva taj je sistem zamijenjen sasvim novim.

Prvo je sistem općeg prava glasa bio zamijenjen sistemom ograničenog prava glasa, tako da je time bio učinjen jedan reakcionarni potez. To postaje očito naročito ako se uzme u obzir da je za uživanje prava glasa bio propisan za to doba dosta visok materijalni cenz. Pravo glasa imali su samo oni građani koji su plaćali 300 franaka na ime neposredne poreze. Pa i njima je to pravo pripadalo samo ako su bili stari 30 godina. Tome treba dodati da su pasivno izborno pravo imali samo oni koji su bili stari 40 godina i plaćali bar 1.000 franaka u ime neposredne poreze. Međutim, s druge strane, prestalo se s izbornom komedijom koja je bila zavedena godine VIII. Sada su zastupnike u prvi dom birali birači neposredno. To je značilo nesumnjivo napredan potez u novom izbornom sistemu.

Što se tiče uživanja prava glasa taj je izborni sistem bio još pogoršan tako zvanim zakonom dvostrukog votuma od 29. juna 1820. godine. To je zapravo bio pokušaj da se bogatijima, i pokraj primjene visokog materijalnog cenza za uživanje prava glasa uopće, dade naročita uloga u biranju predstavničke skupštine. S jedne strane, građani svakog arondismana (kotara) koji su ispunjavali uvjete za uživanje prava glasa birali su jednog zastupnika. Međutim, s druge strane, jedna četvrtina najbogatijih birača u departmanu (okrugu) birali su još određeni broj

zastupnika. Tako su najbogatiji birači glasali dva puta, odnosno birali su zastupnike dva puta, prvo u arondismanskim izbornim tijelima zajedno s manje bogatim biračima, a zatim oni sami i u departmanskim izbornim tijelima. To je bio jedini slučaj primjene nejednakog prava glasa u Francuskoj, i to još kombiniran sa sistemom ograničenog, a ne sa sistemom općeg prava glasa.

Ako se sada tome doda da članovi drugog doma (Doma perova) nisu bili uopće birani, onda se dobija jasna slika uskrsavanja reakcije restauracijom kraljevstva poslije pada Napoleonova režima, koji spada u sasvim posebnu kategoriju. Broj članova toga doma nije bio ograničen, a imenovao ih je kralj ili doživotno ili s pravom nasljeđivanja perstva. A perovi su bili osim toga po rođenju i članovi kraljevske kuće i princevi po krvi. Tako nas drugi dom Luja XVIII (on je ustav oktroirao) u mnogome podsjeća na engleski Dom lordova. A njegova Skupština zastupnika departmana na tadašnji engleski Dom komuna, koji je u to doba bio također biran na osnovu visokog materijalnog cenza.

Može se reći da to važi i s obzirom na odnose domova po toj ustavnoj povelji. Zakone su donosila oba doma suglasno, a osim toga bila je potrebna i kraljeva sankcija, koja tada nije imala, kako je to danas u preostalim monarhijama, samo formalnu vrijednost. Ali specijalna kraljeva uloga kod donošenja zakona nalazila se u nečem drugom, i tu je ležala znatna razlika između vršenja zakonodavne funkcije po tom francuskom ustavu i vršenja te funkcije u tadašnjoj Engleskoj. Naime, pravo zakonodavne inicijative pripadalo je samo kralju i on je zakonske prijedloge podnosio prvo bilo kojem od domova, po svome izboru. Jedino je zakonske prijedloge financijske prirode morao podnijeti prvo Domu zastupnika. Inicijativa domova mogla se ispoljiti samo u formi molbe upućene kralju da predloži neki zakon i da naznače u molbi što bi po njihovu mišljenju on trebao da propiše. Inicijativa za takvu molbu mogla je poteći od svakog doma, i to na tajnoj sjednici, ali se ona mogla uputiti kralju samo ako je na nju pristao i drugi dom. To nas podsjeća na peticije engleskih domova, upućivane kralju u doba kada je zakone donosio on sam. Isključivo kraljevo pravo zakonodavne inicijative imalo je po ustavu od 1814. godine za posljedicu i to da domovi nisu mogli činiti nikakve izmjene u kraljevim zakonskim prijedlozima bez kraljeva pristanka.

Ustavni pakt od 14. augusta 1830. godine, koji je bio zapravo izmijenjena Ustavna povelja od 1814, koju su izglasali domovi i koju je onda prihvatio kralj Luj-Filip, donio je u tome pogledu neke promjene. Zadržana su dotadašnja dva doma. Dom perova ostao je isti po svome sastavu. Nije bilo ni radikalnije promjene što se tiče biranja Doma zastupnika. Julska revolucija je tu postigla samo to da se materijalni cenz za uživanje prava glasa nešto snizi i da se napusti sistem dvostrukog prava glasa za najbogatije, koji je bio zaveden 1820. godine. Za vrijeme važenja Ustavnog pakta bilo je ozbiljnih pokušaja da se primijeni opće pravo glasa (za muškarce, razumije se), ali su svi ti pokušaji ostali bez uspjeha.

I sada su zakone donosili oba doma i kralj suglasno. Napredak je, međutim, bio u tome što pravo zakonodavne inicijative nije više pripadalo samo kralju nego podjednako i domovima. Tako su domovi bili ravnopravni i što se tiče zakonodavne inicijative i što se tiče odlučivanja o zakonima. Prvenstvo doma zastupnika ispoljavalo se samo utoliko što je poreske zakone morao prvo on izglasati.

V

Jasno je da je revolucija od 1848. godine, koja je oborila monarhiju, morala donijeti značajne promjene u vezi s tim ustavnim problemima. Ustav od 4. novembra te godine, koji je izglasala Nacionalna skupština, primijenio je jednodomni sistem. Dvije su bile glavne stvari u vezi s njim. Prvo, Skupština je bila birana na bazi općeg prava glasa. Opće pravo glasa proklamirala je još za vrijeme revolucije privremena vlada i onda je ono ušlo kao pravilo u ustav, a zatim i u izborni zakon od 15. marta 1849. godine. Time je zapravo prvi put, ali ujedno i definitivno, opće pravo glasa (za muškarce) ušlo u francusko ustavno pravo.

Drugo, Skupština je sada sama donosila zakone. Predsjednik Republike je izglasane zakone promulgirao, ali mu je u roku za promulgaciju pripadalo pravo suspenzivnog veta. Ako predsjednik Republike nije donio akt promulgacije u propisanom roku, donosio ga je predsjednik Skupštine. Za reviziju ustava birala se specijalna Reviziona skupština.

VI

Primjena jednodomnog sistema na bazi Ustava od 1848. godine bila je kratkoga vijeka. Taj je ustav bio zamijenjen novim od 14. januara 1852, koji je što se tiče ustavnog uređenja Francuske počeo da okreće kotač unazad, i to u pravcu režima pod Bonapartom, odnosno Napoleonom I.

Sve je formalno izvedeno tako kao da se ostvarena promjena zasnivala na volji naroda. Prvo se predsjednik Republike obratio narodu Proklamacijom od 2. decembra 1851. godine, u kojoj je iznio svoje poglede na izmjene koje bi trebalo izvršiti u ustavnom uređenju Francuske. Zatim je promulgirao novi ustav od 14. januara 1852, koji je izradio na osnovu ovlaštenja koje mu je formalno dao narod glasanjem od 20. i 21. decembra prethodne godine. Tim su glasanjem bila prihvaćena neka načela novog ustavnog uređenja.

Taj se ustav u znatnoj mjeri vratio institucijama Ustava od godine VIII. Položaj predsjednika Republike bio je povjeren na rok od deset godina dotadašnjem predsjedniku Luju-Napoleonu Bonaparti, i to na bazi sistema predsjedničke vlade. Uspostavljen je i Senat. Njegovi su članovi bili imenovani, a samo su neke osobe ulazile u to tijelo po polo-

žaju, odnosno funkciji koju su vršili (kardinali, maršali i admirali). Senatorski položaj bio je počastan, ali je to bilo samo prividno, jer je predsjednik mogao dati senatorima dosta visoke lične dotacije.

Pravo predlaganja zakona imao je samo predsjednik Republike. Oni su se podnosili na pretres i na izglasavanje Zakonodavnom tijelu, koje je bilo birano na bazi općeg prava glasa. Pravo amandmana pripadalo je odborima Zakonodavnog tijela, ali je ono bilo znatno ograničeno. Naime, svaki amandman tako prihvaćen morao je biti dostavljen Državnom savjetu i ako ga ovaj nije prihvatio nije se mogao iznijeti pred Zakonodavno tijelo. A Državni savjet je bio potpuno potčinjen predsjedniku, jer je sve članove toga tijela on postavljao i opozivao, a on mu je i predsjedavao, ili predsjednik koga je on postavljao. U Državni savjet ulazili su i ministri, ali i oni su bili potpuno potčinjeni predsjedniku, jer ih je on postavljao i opozivao po svom nahođenju. Državni savjet je sastavljao i zakonske prijedloge po uputama predsjednika, a isto tako i uredbe koje je donosio sam predsjednik. On je i branio, u ime Vlade, zakonske prijedloge pred Zakonodavnim tijelom i Senatom, i to preko svojih članova koje je određivao predsjednik.

Intervencija Senata dolazila je tek poslije prihvaćanja zakona od Zakonodavnog tijela, ali prije njegove promulgacije. On tu zapravo nije intervenirao kao drugi zakonodavni dom u pravom smislu riječi, nego kao čuvar Ustava i javnih sloboda. Zato mu je svaki izglasani zakon morao biti dostavljen i on se mogao protiviti njegovoj promulgaciji ako je smatrao: da nije u skladu s Ustavom, s religijom, s moralom, sa slobodom vjeroispovijesti, s ličnom slobodom, s jednakošću građana pred zakonom, s načelom nepovredivosti vlasništva i sa sudskom stalnošću, a također ako je smatrao da bi zakon mogao ugroziti obranu državnog teritorija. Tako kontrola izglasanih zakona koju je vršio Senat nije bila ograničena na striktno ispitivanje podudarnosti zakona s propisima ustava, nego je ona bila mnogo šira. Razumije se da je sve to bilo tako samo formalno, budući da su zakonski prijedlozi dolazili svi od predsjednika, da je prihvaćanje svih amandmana bilo uvjetovano pristankom Državnog savjeta i da je Senat bio potpuno potčinjen predsjedniku.

Zato je shvatljivo da je taj ustav dao Senatu i druge značajne nadležnosti. Tako dok je njemu, s jedne strane, povjerena uloga čuvara ustavnog poretka, s druge strane mu je povjerena i inicijativa i odlučujuća uloga kod revizije ustava. On je mogao predlagati reviziju, a ako je njegov prijedlog prihvatila izvršna vlast, on je o njoj i sam odlučivao (svojim senatus-konsultom). Tako je ustavotvorna vlast bila povjerena njemu i predsjedniku, stvarno samo predsjedniku. Do narodnog glasanja o ustavnim izmjenama dolazilo je samo ako su imala da se mijenjaju osnovna načela Ustava, o kojima je bilo riječi u ranije spomenutoj predsjednikovoj Proklamaciji narodu od 2. decembra 1851. godine.

Senatu je zatim bilo povjereno da propisuje sve što nije propisano u ustavu, a potrebno je za njegovu primjenu, da propisuje uređenje kolo-

nija i Alžira i da odlučuje o značenju propisa ustava koji su tumačeni na razne načine. Ali sve te akte Senata morao je sankcionirati i predsjednik Republike i promulgirati. To su bile, prema tome, zajedničke nadležnosti Senata i predsjednika. Senatu je bilo također povjereno da u međuvremenu između raspuštanja Zakonodavnog tijela (a predsjednik ga je mogao raspustiti u svako doba) i sastajanja novog odlučuje u slučaju hitnosti, a na prijedlog predsjednika, o svemu što je potrebno za djelovanje vlade (à la marche du gouvernement). To je zapravo značilo da se u slučaju raspuštanja Zakonodavnog tijela vršenje zakonodavne vlasti prenosilo na Senat i predsjednika. Senat je mogao imati udjela i kod vršenja zakonodavne inicijative. Imao je, naime, pravo da u izvještaju upućenom predsjedniku predloži osnove za zakone od velikog nacionalnog interesa koje je trebalo donijeti. Naposlije, on je bio nadležan da poništava sve akte koje mu je podnosila kao protuustavne Vlada ili ga je na to upozoravala peticija građana.

Ustav od 1852. bio je izmijenjen još iste godine aktom Senata (senatus-konsultom) od 7. novembra, ali samo utoliko što je uspostavljeno carstvo. Kako se tu radilo o izmjeni jednog od osnovnih načela Ustava, o izmjeni je glasao i narod. Naime, glasao je o tome da li hoće uspostavljanje carstva u osobi Luja-Napoleona Bonaparte i da li odobrava propise o nasljeđivanju prijestolja koje je sadržavao akt Senata.

VII

Francuski ustav od 1875. godine – Ustav Treće republike – primijenio je, za razliku od Ustava Prve (1793) i Druge (1848) republike dvodomni sistem. Skupština koja je izglasala taj ustav (zapravo tri ustavna zakona) bila je u većini monarhijski raspoložena. Naročiti razlozi i tadašnje političke prilike u Francuskoj učinile su da je ona ipak izglasala republikanski ustav. Njega su, naime, izglasali zastupnici republikanci uz pomoć određenog broja zastupnika monarhista (v. G. Lepointe, *Histoire des institutions du droit public français au XIXe siècle, 1789–1914*, str. 149. i d.). Monarhisti su se nadali da će republikansko uređenje države, koje je primijenjeno u tom ustavu, moći brzo i lako zamijeniti monarhijskim uređenjem kada se njihove frakcije budu sporazumjele o onim pitanjima o kojima se nisu mogle sporazumjeti do donošenja toga ustava. Zato su neke institucije u njemu bile i udešene tako kako bi se pomoću njih ta promjena, kada za nju dođe vrijeme, mogla lako izvršiti. Tome je imao da posluži, prema očekivanjima monarhista, naročito ustanovljeni drugi dom, Senat.

Republikanci, koji su se dugo suprotstavljali njegovu ustanovljavanju, morali su ga prihvatiti. To je bio jedan od ustupaka koje su učinili monarhistima da bi ovi pristali na izglasavanje republikanskog ustava. Morali su pristati i na primjenu posrednog izbornog sistema za biranje senatora, pa čak i na ustanovljavanje 75 doživotno imenovanih senatora, koji su se obnavljali po sistemu kooptacije. Međutim, obnav-

ljanje tih senatorskih mjesta bilo je ukinuto već ustavnom revizijom od 1884. godine, tako da je njih postepeno bivalo sve manje dok ih nije sasvim nestalo.

I pored tako sastavljenog Senata predviđanja monarhista nisu mogla biti ostvarena. Ubrzo poslije donošenja ustava monarhisti su počeli da gube teren u korist republikanaca. To je došlo do izražaja i u Senatu, i to već kod prvog djelimičnog obnavljanja toga tijela, kada je ono postalo u svojoj većini republikansko. To je onda i omogućilo gore spomenutu ustavnu reviziju od 1884. godine, koja je u znatnoj mjeri pojačala temelje republike. Tako, mjesto da bude kratkotrajan, Ustav od 1875. ostao je – među svim ustavima koji su se izredali poslije velike revolucije u Francuskoj – najduže na snazi, a republikanski režim ga je i nadživio.

Međutim, i pored toga konzervativne težnje dolazile su, za sve vrijeme trajanja Treće republike, do jačega izražaja u Senatu nego u Skupštini. To je bila posljedica izbornog sistema koji je bio propisan za biranje senatora. Po njemu je dominantna uloga u tim izborima pripadala seoskim općinama, koje su bile uvijek konzervativno raspoložene, iako u biračkom tijelu nisu bile samo one predstavljene. U početku su izborno tijelo u svakom departmanu činili: članovi Skupštine, članovi Departmanskog vijeća, članovi arondismanskih vijeća i po jedan predstavnik svakog općinskog vijeća bez obzira na broj stanovnika općine. Tako su izborna tijela u departmanima bila sastavljena u velikoj većini od delegata općinskih vijeća, kojih je tada u cijeloj Francuskoj bilo oko 38.000, jer je toliko bilo općina. Ta situacija, koja je kod biranja senatora išla u korist malih seoskih općina, nije bila znatnije korigirana ni poslije donošenja zakona od 1884. godine, na osnovu kojega nisu više sve općine slale u biračko tijelo po jednog delegata, nego je taj broj sada varirao i određivao se prema broju članova općinskog vijeća, a on je opet varirao prema broju stanovništva općine, iako ne razmjerno broju tog stanovništva.

Interesantno je da su kod tog izbornog sistema za izbor drugog doma ostali i Ustav Četvrte (1946) i Ustav Pete republike (1958). Ništa se bitnije u njemu nije promijenilo. Pod prvim, a na osnovu zakona od 1948, u biračko tijelo za izbor članova drugog doma ulazili su svi članovi općinskog vijeća onih općina koje su imale više od 9.000 stanovnika, a općine s više od 45.000 stanovnika birale su (preko svojih općinskih vijeća) po jednog dodatnog delegata na svakih daljih 5.000 stanovnika ili dio od toga broja. Pod drugim (sadašnjim), a na osnovu *ordonnance* od 15. nov. 1958. g., općine s više od 30.000 stanovnika šalju u izborno tijelo još po jednog delegata na svakih daljih 1.000 stanovnika. Tako su pod ustavima od 1946. i 1958. godine učinjene neke ispravke u korist većih općina, naročito gradova, i to pod sadašnjim ustavom nešto više nego pod prethodnim, ali na osnovu svih tih ispravaka još uvijek se nije postigla jednakost svih općina kod biranja čla-

nova drugog doma, koja bi zahtijevala da sve općine šalju u izborno tijelo onoliko delegata koliko je u razmjeru s brojem njihova stanovništva.

Zato je drugi dom, tako biran, bio podvrgnut ozbiljnim kritikama i ranije, pod ustavima Treće i Četvrte republike, a podvrgnut je takvim kritikama i danas, pod Ustavom Pete republike. Neki kritičari nazivaju duhovito i današnji Senat »zemljoradničkim domom« (Chambre d'agriculture – M. Duverger) ili kažu za senatore da su »izabranici raži i kestena« (G. Vedel).

No ako ostavimo po strani te kritike i polemike, činjenica je da je drugi dom pod takvim izbornim režimom bio konzervativan i pod Ustavom od 1875. i pod Ustavom od 1946 godine. Za drugi dom pod sadašnjim ustavom sigurno se ne bi moglo reći da je manje konzervativan, međutim njegova konzervativnost danas dolazi do manjega izražaja zbog izrazite konzervativnosti prvog doma. To je rezultat cjelokupnog režima Pete republike. Tako je čudnim sticajem okolnosti danas sastav Senata napredniji od sastava Skupštine. Tako, dok je drugi dom pod prijašnjim republikama, naročito pod Trećom, kada su njegova ovlaštenja pri donošenju zakona bila jednaka ovlaštenjima prvog doma, znatno ometao pokrete ulijevo, dotle on danas ometa pokrete udesno.

Ali ako nije bilo ozbiljnijih razlika s obzirom na sastav drugog doma pod trima posljednjim republikama, razlike je bilo s obzirom na njihova ovlaštenja. U Trećoj republici domovi su u donošenju zakona bili potpuno izjednačeni, jer je kod toga bila potrebna njihova suglasnost. Zato je tada i konzervativnost Senata mogla doći do punog izražaja. Prvenstvo Skupštine javljalo se tada samo u donošenju zakona financijske prirode, i to samo utoliko što je te zakone morala prvo pretresti i izglasati Skupština. Znači da je i za te zakone inače bila potrebna suglasnost oba doma. Podjednako je domovima pripadalo i pravo zakonodavne inicijative. Sigurno je od ne malog značaja da je i politička odgovornost vlade dolazila do izražaja i pred jednim i pred drugim domom. Štaviše, kod funkcioniranja te odgovornosti, dakle kod funkcioniranja sistema parlamentarne vlade, dolazilo je u izvjesnoj mjeri do prvenstva Senata. To, s jedne strane, utoliko što je u slučaju sukoba između Skupštine i Vlade Skupština mogla biti raspuštena, a u slučaju sukoba između Senata i Vlade Senat nije mogao biti raspušten; i, s druge strane, utoliko što je u prvom slučaju i do raspuštanja Skupštine moglo doći samo s pristankom Senata. Do neravnopravnosti domova na štetu Senata dolazilo je samo kod biranja predsjednika Republike i kod definitivnog odlučivanja o reviziji ustava, i to zato što su te stvari bile u nadležnosti zajedničke sjednice oba doma i što je Senat imao manji broj članova od Skupštine.

Ustav od 1946. godine je taj odnos između domova sasvim izmijenio. Uostalom, prilikom donošenja novog ustava poslije drugog svjetskog rata prevladala je u prvoj Ustavotvornoj skupštini težnja da se primijeni jednodomni sistem, i zato je taj sistem i bio primijenjen u nacrtu ustava koji je ona izglasala. Međutim, kako je referendumom taj nacrt

odbačen, poredi drugih razloga i zato jer je napustio dvodomni sistem Treće republike, druga Ustavotvorna skupština uspostavila je u svom nacrtu ustava drugi dom i kako je taj nacrt referendumom prihvaćen, dvodomni sistem prešao je i u Četvrtu republiku.

Novi ustav nije zadržao stare odnose između domova, nego je ovlaštenja drugog doma – kojem zbog te promjene nije ni dao tradicionalno ime Senat, nego ga je nazvao Vijeće Republike – znatno smanjio. Naročito je važno da je omogućio donošenje zakona i bez pristanka Vijeća Republike, dakle samo na osnovu volje Skupštine. Uloga drugog doma bila je svedena sada zapravo samo na davanje mišljenja o zakonskim prijedlozima koje je izglasao prvi dom. Zato su se svi zakonski prijedlozi morali proučavati prvo u Skupštini, bez obzira da li su oni potjecali od Vlade, od članova Skupštine ili od članova Vijeća Republike, koji su također imali pravo zakonodavne inicijative. Važno je također da je Vlada sada bila politički odgovorna samo Skupštini, a ne i Vijeću Republike.

Tako je Ustav od 1946. godine izabrao, što se tiče institucije drugog doma, jedno srednje rješenje. Protivno od prvog ustavnog nacrta zadržao je drugi dom, ali protivno od Ustava Treće Republike u velikoj je mjeri umanjio ovlaštenja toga doma.

Vijeće Republike, odnosno njegovi članovi – koji su Poslovnikom toga vijeća čak i nazvani senatorima, tako da je bilo senatora bez Senata – bili su nezadovoljni ulogom koju im je Ustav povjerio i zato se stalno ispoljavala njihova težnja da se ta uloga poveća, a u krajnjoj liniji da im se vrati ona uloga koju su imali pod Ustavom od 1875. godine. Te su njihove težnje bile, ali samo djelomično, ostvarene Ustavnim zakonom od 7. decembra 1954. godine. Prava Vijeća Republike u vršenju zakonodavne funkcije bila su sada povećana, iako nisu bila izjednačena s pravima Skupštine. Što se tiče političke odgovornosti Vlade, tu nije ništa izmijenjeno. (V. J. Stefanović, *Ustavno pravo FNRJ i komparativno*, 1956, knj. I, str. 519. i d.).

Tako je proces prema jačanju vlasti drugog doma započeo još za važenja ustava od 1946, a tek u Petoj Republici je nastavljen. Ustavni zakon od 3. juna 1958. godine, koji je ovlastio Vladu, kojoj je tada predsjedavao De Gaulle, da sastavi novi prijedlog ustava i da ga podnese narodu na glasanje, sadržavao je neka načela kojih su se novi ustavotvorci morali držati, ali među njima nije bilo i načelo koje bi se odnosilo na drugi dom. Međutim, za te ustavotvorce zadržavanje drugog doma u novom ustavu nije uopće dolazilo u sumnju. Dvodomnost je sigurno više odgovarala režimu koji su kanili ustanoviti novim ustavom. »Bila je sigurno u pitaju tradicija« – kaže prof. Jean Roche – (*Le Sénat da la République dans la Constitution de 1958*, u *Revue du Droit public et de la Science Politique*, 1959. str. 1131.) – »ali tradicija režima koji su se srušili ne bi mogla utjecati na one koji su, pošto su predskazali njihovu propast, pozvani da izgrade novu zgradu. Za redaktore novoga ustava dvodomnost nije bila odgovorna za propast institucija, nego baš naprotiv. Oni su je zadržali sigurno kao porodičnu

uspomenu, ali također kao važni element režima koji su imali da ustanove. A što se tiče onih koji su se brinuli manje o režimu a više o svojoj političkoj karijeri, oni su vidjeli u drugom domu jednu dodatnu sigurnost ponovnog izbora s dugoročnim mandatom.«

Raspravljalo se, prema tome, samo o tome kakav drugi dom treba da bude po svome sastavu i kakva treba da budu njegova ovlaštenja. Vidjeli smo da je, što se tiče njegova sastava, zadržan uglavnom stari sistem. Međutim, što se tiče njegovih ovlaštenja, nije preuzet ni sistem Ustava Treće ni sistem Ustava Četvrte republike. Jednakost Senata sa Skupštinom nije potpuna, kako je to bilo po Ustavu od 1875. godine, ali nije ni tako slaba kako je to bilo po Ustavu od 1946, čak i poslije Ustavnog zakona od 1954. Pravo zakonodavne inicijative pripada Vladi i članovima oba doma, s tim da se zakonski prijedlozi mogu prvo proučavati kako u jednom tako i u drugom domu. U odlučivanju o zakonima po pravilu je potrebna suglasnost oba doma. Po tome bi moglo izgledati da sadašnji senat ima pri donošenju zakona vlast Senata Treće republike. Međutim, ipak nije tako jer postoji mogućnost donošenja zakona samo na osnovu volje Skupštine. A ta mogućnost zavisi od volje Vlade. To je nesumnjivo jedna od glavnih karakterističnih crta Ustava od 1958. godine. Naime, kada do suglasnosti domova ne može da dođe ni poslije upotrebe svih sredstava koja su propisana za postizavanje te suglasnosti, Vlada može zahtijevati da sama Skupština donese definitivnu odluku (v. čl. 45. U.). U Ustavu su predviđena dva izuzetka od ovoga: jedan se odnosi na donošenje organskih zakona i taj izuzetak ide u prilog Senatu (v. čl. 46. U.). Drugi se odnosi na donošenje financijskih zakona i on ide u prilog Skupštini (v. čl. 47. U.).

Ova mogućnost donošenja zakona samo voljom Skupštine, iako samo pod određenim uvjetima, jača također ulogu egzekutive – ako se ona danas u Francuskoj uopće može tako nazvati s obzirom na podjelu zakonodavne funkcije između Parlamenta i predsjednika Republike, i to više u korist ovog drugog, koju je propisao Ustav od 1958. godine. Neki francuski autori smatraju da načelno izjednačavanje ovlaštenja domova u donošenju zakona ima u novom režimu da još oslabi i inače slabu ulogu Parlamenta u donošenju zakona. Ta misao ne izgleda neopravdana, naročito ako se uzme u obzir da tog izjednačavanja voljom egzekutive može nestati, iako ta volja može doći do izražaja i djelovanja samo ako su ispunjeni Ustavom propisani uvjeti.

Što se tiče ostalih nadležnosti Parlamenta, prevlađuje ravnopravnost domova (biranje sudaca Visokog suda, biranje predstavnika u Senat Zajednice, postavljanje članova Ustavnog vijeća, optuživanje predsjednika Republike i drugih kojima sudi Visoki sud, objava rata, ratifikacija nekih ugovora i dr.). Ako se sve to uzme u obzir, a također i uloga domova pri donošenju zakona i pri vršenju revizije Ustava, može se reći da se Ustav Pete republike približio, što se tiče ovlaštenja domova, više Ustavu Treće nego Ustavu Četvrte republike. Razumljivo je, međutim, da po tome ustavu – a s obzirom na režim koji je on ustanovio

– politička odgovornost Vlade, u mjeri u kojoj je ona zadržana, može doći do izražaja samo pred Skupštinom, a ne i pred Senatom. U tome je novi ustav ostao vjeran Ustavu Četvrte republike (v. još M. Duverger, *La Ve République*, 1960; – J. Chatelain, *La nouvelle Constitution et le régime politique de la France*, 1959; M. Debré, *La République et son pouvoir*; M. Duverger, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, 1959; G. Burdeau, *La conception du pouvoir*, u *Revue française de Science politique*, 1959, str. 96. i d.).

JOVAN STEFANOVIĆ

PITANJE PRIPADNIŠTVA VLASTI U DRŽAVI I USTAVNI TEKSTOVI

I

Pitanjem pripadništva vrhovne vlasti (suverenosti) u državi, odnosno pitanjem pripadništva državne vlasti uopće, bavio se ljudski um sigurno, manje ili više, od kada država postoji. To ne toliko zbog opravdanja samog postojanja državne vlasti, koliko zbog opravdanja vršenja te vlasti od strane onih koji nju efektivno vrše.

Razmatrajući to pitanje pravnik ne smije biti samo pravnik. On ne smije kod toga uzimati u obzir, odnosno držati na umu samo postojeće pravne propise koji rješavaju to pitanje. On mora također istraživati što se iza tih propisa krije ili, bolje rečeno, ispitivati na čemu se ti propisi zasnivaju, odnosno gdje im je izvor. Tako se pri tom ispitivanju moraju kombinirati pravni i faktički momenti. Ali jedni i drugi nemaju uvijek kod toga jednako značenje, bez obzira da li se radi o normalnom ustavnopravnom životu države ili o momentima kada je takav život države prekinut revolucijom ili državnim udarom, ili kada je posrijedi stvaranje sasvim nove države.

Dok traje normalni ustavopravni život države vršioci državne vlasti (suverenosti) određuju se na osnovu unaprijed donesenih propisa. Zato se obično kaže da njihovo određivanje nije tada faktično nego pravno pitanje, odnosno da se oni ne određuju faktičnim putem nego na osnovu jednoga pravnog mehanizma koji je fiksiran propisima od kojih su osnovni formulirani u ustavu, a ostali u zakonima i drugim podzakonskim tekstovima, pa eventualno i pismeno neformuliranim propisima. Utoliko se tada i govori o *pravnoj vlasti.*

Postojanje takvih propisa prijeko je potrebno da bi država mogla normalno i sređeno živjeti, i to bez obzira da li se radi o buržoaskoj ili o socijalističkoj državi. Takva života države sigurno ne bi moglo biti kada bi se vršioci državne vlasti određivali uvijek čisto faktičnim putem, na primjer na osnovu kriterija sposobnosti, ili na osnovu fizičke ili koje druge sile. Pod takvim uvjetima država bi bila izložena stalnim

borbama i trzavicama koje bi ne samo ugrožavale sigurnost pojedinaca nego i onemogućivale svaki napredak zajednice.

Sasvim je druga situacija kada dode, revolucijom ili državnim udarom, do obaranja ustavnopravnih propisa, ili kada je posrijedi stvaranje sasvim nove države. U takvim slučajevima vršioci državne vlasti ne mogu se određivati, bar u početku i u većini slučajeva, pravnim nego samo faktičnim sredstvima. To zato što u tim momentima života države nema pravnih propisa na osnovu kojih bi se oni određivali. A nema ih zato što ih je uspjela revolucija ili uspjeli državni udar oborio, odnosno nema ih zato što se radi o nastanku sasvim nove države, a izvan države nema nikakvih viših propisa koji bi normirali način određivanja vršilaca državne vlasti i koji bi za novu državu bili obavezni. Zato se u takvim momentima života države govori o *faktičnoj vlasti.*

Ali takvo stanje ne može biti trajno niti je ikada bilo trajno. Nakon izvjesnog vremena, koje može biti kraće ili duže – što zavisi o mnogim okolnostima – pristupa se donošenju novih (u slučaju uspjele revolucije ili državnog udara), odnosno prvih propisa (u slučaju stvaranja nove države) o načinu određivanja vršilaca državne vlasti, tako da se to određivanje opet vrši na bazi pravnog mehanizma. Nova vlast zasniva se onda ubuduće na njemu, i ona zbog toga postaje pravna, odnosno legitimna. Pravna, odnosno legitimna zato što se ubuduće vršioci državne vlasti opet određuju na osnovu utvrđenih pravnih propisa. Zbog toga je Carré de Malberg i došao do zaključka: »da pravna legitimnost vlasti upravljača zavisi manje od uvjeta pod kojima su oni prvobitno vlast stekli, nego od činjenice da su u položaju da sačuvaju njeno posjedovanje na redovan i trajan način, a po ustavu koji je sada na snazi«. *(Contribution à la théorie générale de l'Etat,* knj. II, str. 145, bilj. 1).

Tu je, dakle, kontinuitet legitimnosti bio samo prekinut da bi se poslije toga, pošto je taj prekid trajao neko vrijeme, legitimnost opet uspostavila. Kada se to pitanje ne bi tako promatralo, nelegitimnost jedne vlasti, nastale prvo faktičnim putem, mogla bi trajati u beskonačnost. Zaista bi se tada za vrlo mali broj režima u sadašnjim državama moglo reći da su legalni, jer većina njih zasniva, u bližoj ili daljnjoj prošlosti, svoju egzistenciju na revoluciji ili državnom udaru.

Bilo je pokušaja da se u vezi s tim pitanjem prave neke razlike. Tako je Hauriou zastupao ideju da tu treba praviti razliku između čisto političkih i socijalnih revolucija. Po njemu su socijalne revolucije one koje obaraju ne samo dotadašnje forme vlade, nego i dotadašnje društvene institucije, pod kojima on zapravo razumijeva ekonomsko-društveni poredak. Kada je taj francuski teoretičar iznio tu svoju ideju, mislio je naročito na oktobarsku revoluciju koja je oborila ne samo dotadašnje ruske državne organe nego i instituciju privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje da bi ustanovila kolektivno vlasništvo nad tim sredstvima i socijalističku privredu. On je smatrao da se takve promjene, proizašle iz revolucije, ne bi mogle nikada legalizirati, i da prema tome novi režim ne bi mogao na bazi novodonesenih propisa postati pravni režim. To je onda značilo da bi novi režim, koji je proizašao iz takve

revolucije, mogao postati pravni samo onda kada bi se uspostavio stari ekonomsko-društveni poredak, tj. onaj koji je prethodio toj revoluciji. (*Précis de droit constitutionnel*, 1929, str. 115. – Isto je mišljenje imao o tome pitanju i B. Mirkine-Guetzévitch, *La theorie de l'Etat soviétique*, u *Revue du droit public*, 1925, str. 509. i d.).

Nije teško razumjeti pozadinu, odnosno razlog takva rezoniranja. On leži u pokušaju obrane kapitalističkoga društvenog uređenja i proglašenja socijalističkoga društvenog uređenja trajno ilegalnim, čak i onda kada je ono postalo ustaljeno i definitivno ne samo faktički nego i pravno, tj. na osnovu novih ustavnih propisa. Kada je nekada – negdje ranije, a negdje kasnije, negdje s više, a negdje s manje potresa – feudalno društveno uređenje zamijenjeno kapitalističkim društvenim uređenjem, nije se smatralo i nije se moglo smatrati da su režimi, koji su proizašli iz tih promjena, ostali ilegalni i poslije donošenja novih ustavnih propisa koji su sankcionirali te promjene. To onda vrijedi i za režime koji su proizašli iz socijalističkih revolucija, i koji su se ustalili na bazi novodonesenih ustavnih propisa. Ideja o trajnoj nelegalnosti režima koji su proizašli iz socijalističkih revolucija toliko je apsurdna da nju i ne treba naročito pobijati. One, koji nju zastupaju, trebalo bi podsjetiti da bi njena logična konsekvencija bila, da bi i kapitalistički društveni poredak, koji bi oni htjeli svojim teorijama da ovjekovječe, a koji je proizašao iz buržoaske revolucije, bio trajno nelegalan te da bi se prema tome i režim, koji je proizašao iz te revolucije, mogao legalizirati samo onda kad bi se kapitalističko društveno uređenje zamijenilo društvenim uređenjem koje je toj revoluciji prethodilo, tj. feudalnim društvenim uređenjem.

Određivanje vršilaca državne vlasti kod stvaranja nove države faktičnim putem izbjegnuto je po koji put, tako da se oni već od početka egzistencije države određuju na osnovu pravnog mehanizma, tj. po unaprijed donesenim propisima. To znači da se u takvu slučaju ti propisi donose prije nastanka nove države. Na prvi pogled to može izgledati nemoguće, budući da propisi koji normiraju to pitanje vezuju državu samo ako ih je ona sama donijela. Ali tu se ima smatrati da je te propise novonastala država prihvatila kao svoje odmah u momentu svoga nastanka, tako da ona ima već od toga momenta svoje ustavne propise. Ona ih, istina, nije prvobitno donijela, jer nje prilikom njihova donošenja nije još ni bilo, ali u momentu njena nastanka oni postaju njeni i ubuduće ih samo ona može mijenjati.

Slučajevi ove vrste nisu uvijek potpuno jednaki. Sličnost je uvijek samo u tome što je prvobitni izvor tih propisa uvijek izvan tako nastalih novih država, ali razlike su, s jedne strane, u tome što izvor tih propisa nije uvijek isti i što nije uvijek isti ni njihov prvobitni karakter. Tako su, na primjer, bivši britanski dominioni (Kanada, Južnoafrička unija, Australija, Nova Zelandija i Irska), kada su aktom Imperijalne konferencije od godine 1926. stekli punu državnu samostalnost, dakle kada su postale države u punom smislu riječi, imali odmah i svoje ustavne propise. To su bili oni koje je ranije, dok su te zemlje još bile

u potčinjenom odnosu prema Velikoj Britaniji, donio londonski Parlament i s njima normirao njihovo unutrašnje uređenje i njihovu unutrašnju autonomiju. Postavši države te su zemlje nastavile svoj državni život na osnovu tih propisa kao svojih propisa, koje su sada i s obzirom na to mogle same i mijenjati. To im je pravo bilo i izričito priznato tzv. Westminsterskim statutom od 1931., koji je formalno bio zakon engleskog Parlamenta, i presudom Sudskog odjela Privatnog vijeća (vrhovnog engleskog suda) od 10. maja 1935. S druge strane ti su propisi i prije nastanka spomenutih država bili pravni propisi. Bili su formulirani u zakonima engleskog Parlamenta, i zato ih je on mogao i mijenjati. Samo što se ti propisi nisu odnosili na države, nego na teritorije koji su bili sastavni dijelovi engleske države. Oni su postali vlastiti propisi tih teritorija tek kada su oni dobili statuse samostalnih država. Postali su to na osnovu volje tih novih država. One su ih prihvatile kao svoje vlastite ustavne propise i nastavile su svoj, sada državni život, na osnovu njih, a nisu donijele za sebe nove takve propise.

Sličan se proces dogodio poslije drugoga svjetskog rata i s nekim drugim engleskim kolonijama, od kojih su neke već stekle, a neke su na putu da steknu svoju samostalnost. Taj se proces očituje, s jedne strane, u postepenom širenju unutrašnje autonomije tih zemalja i, s druge strane, u davanju domorocima sve većeg udjela kako u legislativi tako i u egzekutivi sve dok ne dođe momenat za prijelaz u punu samostalnost. (V. Jean Blondel, *L'evolution récente des colonies britaniques*, u *Revue française de Science politique*, 1958, br. 3, str. 576. i d.).

Ima, međutim, u novije vrijeme i takvih slučajeva u kojima unaprijed doneseni ustavni propisi buduće države nemaju u momentu njihova donošenja snagu pravnih propisa, nego dobivaju taj karakter tek kasnije, kad nova država nastane. Takav je slučaj s Ustavom Nigerije koji je u septembru i oktobru 1958. godine prihvatila specijalna Ustavna komisija, sastavljena od engleskoga državnog sekretara (ministra) za kolonije, njegovih savjetnika i 108 delegata iz Nigerije koji su predstavljali sve političke stranke i grupe te zemlje. Nigerija je stekla državnu samostalnost 1. oktobra 1960., i tako je od toga momenta imala svoj ustav. (V. T. O. Elias, *La nouvelle Constitution du Nigéria et la protection des droits de l'homme et des libertés fondamentales*, u *Revue de la Commission internationale de juristes*, tome II, No 2, 1950–1960). U ovom je slučaju zanimljivo to, što je kod donošenja toga Ustava, prije nastanka nove države, došla do izražaja kolaboracija predstavnika države (Engleske) kojoj je odnosni teritorij pripadao (bio pod njenom vlašću) i predstavnika stanovništva tog teritorija.

Nije se dogodilo isto pri stvaranju nove države Libije, koja je nastala od teritorija (Kirenajke, Tripolitanije i Fezana) koji su do drugoga svjetskog rata pripadali Italiji i koji su joj poslije rata definitivno oduzeti mirovnim ugovorom sklopljenim s Italijom 1947. godine. Kada je Generalna skupština UN preporučila u svojoj rezoluciji od 21. novembra 1949. da se spomenuti teritoriji spoje u nezavisnu državu Li-

biju najkasnije do 1. januara 1952. godine, pristupilo se poduzimanju pripremnih mjera za stvaranje te države, među koje je spadalo i donošenje Ustava te buduće države. Taj je Ustav bio donijet prije nastanka nove države, a izglasala ga je Narodna skupština koju je izabrao narod teritorija od kojih je nova država imala da bude formirana. Tu se, dakle, nalazimo pred slučajem kada pri donošenju ustavnih propisa buduće nove države ne sudjeluje neka druga već postojeća država – u konkretnom slučaju ni država kojoj su spomenuti teritoriji ranije pripadali (jer su joj bili mirovnim ugovorom oduzeti), ni države (Engleska i Francuska) koje su njima privremeno upravljale – nego samo stanovništvo tih teritorija preko izabranoga predstavničkog tijela. Ali, s druge strane, i tu se radilo o propisima koji nisu bili u momentu njihova donošenja ustavni propisi u pravom smislu riječi, jer države nije još bilo. Oni su to postali tek danom proglašenja nezavisne države Libije. Takav razvoj i postupak bili su mogući samo zato što su pri stvaranju te države sudjelovale Ujedinjene nacije koje su ne samo omogućile njeno stvaranje nego i efektivno pomogle kod izvršenja svih pripremnih radnji pa i takvo prethodno donošenje ustava.

Pri stvaranju nove jugoslavenske federativne države za vrijeme drugoga svjetskog rata prisustvovali smo zaista jednom specifičnom postupku. Istina je da AVNOJ na svome Drugom zasjedanju nije paralelno s proglašenjem nove države donio i njen ustav, tj. definitivne propise o njezinu ustavnom uređenju, ali je on ipak u isto doba svojim aktima (Deklaracijom, Odlukom o primjeni federativnog principa u ustavnom uređenju nove Jugoslavije i Odlukom o privremenim vrhovnim organima nove države) normirao, ako ne definitivno, a ono privremeno ustavno uređenje novonastale države. Paralelno s nastankom te države nastali su i njeni privremeni ustavni propisi. Spomenuti akti AVNOJ-a činili su njen privremeni ustav, ali ipak ustav. AVNOJ je tako onda poslužio kao predstavničko tijelo svih naroda Jugoslavije ne samo za proglašenje nastanka nove jugoslavenske države, nego i za donošenje njenih, makar i privremenih pisanih ustavnih propisa. Tako se tu nalazimo pred pojavom, da je nova jugoslavenska država imala od početka svoga postanka svoje ustavne propise, tako da se organizacija njene vlasti zasnivala već od toga momenta na pravnim propisima, što znači da je ona bila pravna, a ne faktična, iako se sva evolucija do proglašenja te države zasnivala na faktičnim, a ne na pravnim momentima.

II

Ali ako se ljudi (organi), koji će vršiti državnu vlast, određuju na osnovu pravnih (ustavnih) propisa, ostaje pitanje – i to je baš pitanje prvobitnoga pripadništva vlasti – tko je pozvan da te propise donese. To pitanje ne stvara teškoće kada u državi već vrijedi jedan ustav pa ga treba samo izmijeniti ili donijeti sasvim novi, i po postupku koji su u njemu propisani. U takvu slučaju nema prekida kontinuiteta u ustav-

nopravnom životu države. Ono se javlja tek kada je ustav oboren uspjelom revolucijom ili državnim udarom i kada treba donijeti novi ustav koji će sankcionirati novi poredak, a u skladu sa ciljevima koje su imali na umu izvođači revolucije, odnosno državnog udara. Odgovor na to pitanje ne možemo u takvu slučaju naći u pozitivnim pravnim propisima, jer takvih tada više nema. Revolucija ili državni udar ih je oborio. I zato imaju pravo oni koji kažu da ni to pitanje nije pravno pitanje. Njegovo rješenje je tada rezultat faktičkih snaga onih koji su izveli revoluciju, odnosno državni udar. Te se snage mogu naslanjati i na narodne mase, ali to sigurno ne mora biti. Prvo je česti slučaj u revolucijama, a drugo je pravilo u državnim udarima, jer državni udar izvodi jedan čovjek uz pomoć manjeg broja ljudi koji raspolažu potrebnom silom da bi mogli nametnuti svoju volju.

Razlika je tu još i u tome što državni udari obično ne idu za tim da obore i društveno-ekonomsko uređenje, dok revolucije imaju obično i to za cilj. One ne teže dakle samo tome da obore ustavno uređenje u užem smislu riječi, tj. da izmijene glavne državne organe. S razlogom se zato smatra pravom revolucijom samo ono nasilno obaranje ustavnog uređenja države koje ima za cilj ne samo da izvrši promjene s obzirom na glavne državne organe nego i promjene u ekonomsko-društvenom uređenju. Takva je bila velika francuska revolucija od 1789. i oktobarska revolucija od 1917., a sigurno i naša narodna revolucija, za vrijeme drugoga svjetskog rata i poslije njega, iz koje je proizašla socijalistička Jugoslavija. Socijalističke revolucije izvedene su poslije drugoga svjetskog rata i u mnogim drugim državama, a posljedica toga je bila znatno povećanje broja država s osnovnim socijalističkim ekonomsko-društvenim uređenjem. Dok je nosilac velike francuske revolucije bila buržoaska klasa, nosilac oktobarske i drugih socijalističkih revolucija bila je radnička klasa. Normalno je onda bilo da je društvena klasa, koja je izvela revoluciju i donijela nove ustavne propise, i u njima odredila na koji će se način ubuduće određivati ljudi odnosno organi koji će vršiti vlast. Slično je i kod državnog udara. Donošenje novih ustavnih propisa, koji se odnose na to pitanje, pripada uglavnom onoj klasi koja je podržala državni udar i pomogla njegovo ostvarenje.

To je stvarnost. Međutim, ljudi su oduvijek pokušavali da na to pitanje odgovore nekim načelima, nekim teorijama o prvobitnom pripadništvu vlasti, i to da bi s pomoću tih teorija, manje ili više metafizičkih, ili branili postojeće ustavno uređenje, ili ga napadali i tražili da se u njemu izvrše promjene.

O tome se pitanju možda najviše raspravljalo u Francuskoj, što je i razumljivo ako se pomisli na to da je to zemlja u kojoj je većina ustavnih režima, koji su se redali od velike revolucije do danas, bili oboreni i zamijenjeni novima nasilnim putem. Oni koji su u Francuskoj pridržavali vlast u tim režimima, nisu se nikada mogli pozivati na dugu posesiju vlasti. To vrijedi naročito za režime do Ustava Treće republike (od 1875.). U toj je zemlji to bilo sasvim protivno onome što se zbivalo u Engleskoj u kojoj nije nikada došlo do nekih naglih i dubljih pro-

mjena, zbog čega Engleze nije nikada ni mučilo pitanje prvobitnoga pripadništva vlasti. »U zemljama koje posjeduju tradicionalne institucije, učvršćene dugim postojanjem, javne vlasti funkcioniraju mirno i autoritet onih koji ih vrše priznat je od naroda, a da ovaj i ne pomišlja da se zapita koja je osnova tog autoriteta, ni da li je ona legitimna« – kaže Carré de Malberg. »Dugo je tako bilo u Engleskoj. Englezi obično kažu, da suverena vlast kod njih pripada Parlamentu, a pod imenom Parlamenta oni su razumijevali zajedno kralja, Dom lordova i Dom komuna. I zaista kralj i domovi bili su stoljećima tradicionalni i nesporni titulari državne vlasti: dugo su ti titulari uspijevali da u očima Engleza utjelovljuju suverenu vlast, a engleski narod nije se više brinuo da istražuje odakle oni dobivaju svoju vlast . . .« (*Contribution*, II, str. 146). Za tu bi se zemlju moglo jedino, na osnovu njenih sadašnjih ustavnih institucija, izvući posrednim putem zaključak o primjeni načela narodne suverenosti. »Naš moderni sistem navika i ustavnih propisa obezbjeduje, na jedan zaobilazan način« – kaže Disey – »ono što se u inozemstvu zove suverenost naroda« (*The Law of the Constitution*, str. 357; – v. također: Sidni Lo, *Engleski parlamentarizam*, 1929, str. 186. i d.).

Tamo, međutim, gdje se o tome pitanju razmišljalo i gdje se pokušavalo to pitanje riješiti, prevladalo je u posljednjim stoljećima mišljenje, odnosno teorija da vlast pripada prvobitno narodu, s tim da oni koji je efektivno vrše dobivaju to pravo od naroda, a kroz ustavne propise koji moraju biti njegovo djelo. Iako idealistička – više ili manje, kako ćemo vidjeti kasnije – ova ideja, koja je još uvijek i izričito izražena u većini ustava, značila je nesumnjivi progres prema starijoj ideji o božanskom porijeklu vlasti. Jasno je da je ova ideja, koja čak ni u novije vrijeme nije bila sasvim napuštena, u cijelosti metafizička, i to u svim varijantama u kojima se ona javlja, odnosno u kojima je ona bila zastupana. Jedino bi se moglo reći da sve te varijante nisu bile podjednako opasne za pojedince i za zajednicu.

Svakako je najdalje s vjerskom podlogom državne vlasti i vršilaca te vlasti otišla takozvana teorija o direktnom božanskom pravu, ili teorija o monarhiji božanskog prava, koja tvrdi ne samo da je vlast, koja se vrši u ljudskom društvu, stvorio bog *in abstracto* nego također da je bog sam odredio i ljude koji će tu vlast vršiti. Ta je teorija nekada odlično služila apsolutnim monarsima, i ljudima koji su ih okruživali i koji su imali neposredne koristi u takvoj situaciji, da bi pravdali monarhijski apsolutizam pred zaostalim i vjerski zaslijepljenim narodnim masama. Za tu se teoriju može reći da je bila zvanična teorija francuske apsolutne monarhije prije velike buržoaske revolucije. Ona nije dovodila samo do zaključka da vlast pripada u cijelosti monarhu nego i da monarh može sve, naime, da nije ničim ograničen. Zato su francuski kraljevi iz toga doba obično završavali edikte i naredbe riječima: »Car, tel est notre plaisir«, a sebe su toliko spajali s državom da su često naglašavali: »L'Etat c'est moi«.

Interesantno je da je teokratska teorija u ovoj svojoj najpotpunijoj varijanti bila po koji put zastupana i naglašavana i kasnije, čak i od monarha koji više nisu bili jedini i apsolutni vršioci vlasti, nego su je na osnovu ustava dijelili s biranim predstavničkim tijelom. To je naročito bio slučaj u Njemačkoj od prije prvoga svjetskog rata. Tu je bilo još interesantnije da takve ideje nije zastupao samo car Vilhelm II, nego i predstavnici nekih parlamentarnih grupa u Reichstagu, pa i neki teoretičari. (V. o tome: Duguit, *Traité de droit constitutionnel*, 2. izd., I, str. 418; – Carré de Malberg, *Contribution*, II, str. 149–150, bilj. 1; – Le Fur, u *Revue du droit public*, 1908, str. 415; – Duguit, *Souveraineté et liberté. Leçons faites à l'Université Columbia (New York)*, 1922, str. 88; – Bornhak, *Preusisches Staatsrecht*. 2. izd., I, str. 67. i 152).

Nije jednako daleko otišla takozvana teorija posrednoga božanskog prava koja smatra, kao i prethodna, da je vlast *in abstracto* stvorio bog, a razlikuje se od nje samo po tome što tvrdi da ljude, koji treba da vrše vlast, nije odredio neposredno bog, nego članovi zajednice. Ali, kako smatra da se ti ljudi tako određuju po božjim uputstvima, a ne na osnovu slobodne volje članova zajednice, ova se teorija u suštini ne razlikuje od prve i zato je podjednako metafizička. Jedino bi se tu moglo reći da zastupnici te druge teokratske teorije, kojih je bilo mnogo više nego prvih, nisu iz nje izvlačili one posljedice koje su se izvlačile iz prve. Oni su, naime, s jedne strane priznavali postojanje izvjesnih propisa – samo su to bili za njih propisi religioznog morala – i tvrdili su da oni vezuju ne samo pojedince nego i one koji vrše državnu vlast. S druge strane, ako ne svi, a ono neki zastupnici te teorije dopuštali su i mogućnost da vršioci najviše vlasti prenesu nešto od toga vršenja i na druge ljude koji predstavljaju neku društvenu grupu, ili na cijeli narod. Neki su od njih išli još dalje pa su dopuštali narodu da vršiocima vlasti oduzmu vlast, ako se ne brinu za opće interese i za opće dobro. Zbog toga se može reći da je ova teokratska teorija manje opasna od prve, iako ona nije manje idealistička. Njene su ideje bile jasno izražene u jednom pismu pape Lava XIII: »Kada u jednoj zemlji postoji konstituirana vlast, zajednički je interes vezan za tu vlast, i zato je treba primiti onakvu kakva jeste. Zbog toga smo rekli francuskim katolicima: prihvatite republiku, poštujte je, budite joj pokorni kao predstavnici same božje vlasti.« (*Lettres apostoliques de Léon XIII*, str. III – Cit. Duguit, *Traité*, 1921, I, str. 422).

Nisu, međutim, svi katolički teolozi zastupali jednu od tih dviju teokratskih teorija. Opravdano se ukazuje na to da su mnogi među njima zastupali misao, da je bog samo stvorio vlast *in abstracto*, a da vršioce vlasti nije odredio ni neposredno ni posredno preko članova zajednice kojima bi davao u tu svrhu uputstva. Po njima je bog, pošto je stvorio vlast koja mora biti vršena u zajednici, nju povjerio samom narodu koji onda njeno vršenje predaje nekim ljudima slobodno na osnovu svoje odluke. Odatle je onda i nastala maksima: *»Omnis potestas a Deo per populum«*. (V. Duguit, *Traité*, I, 2. izd., str. 413. i d.; Carré de Malberg, *Contribution*, II, str. 150. i d.; – Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*,

fr. izd., I, str. 326; – Le Fur, *La souveraineté et le droit*, u *Revue du droit public*, 1918).

Ova teorija ima, prema tome, dodirnih tačaka s teorijom narodne suverenosti, samo se razlikuje od nje u svom startovanju, jer polazi od tvrdnje da je vlast *in abstracto* stvorio bog. Da bi se došlo do teorije narodne suverenosti trebalo bi tu samo odbaciti ovu polaznu tačku. Drugo je pitanje, razumije se, da li su oni koji su to učinili došli do istine, i da li su otvorenim postavljanjem načela narodne suverenosti, pa čak i njegovim formuliranjem u pozitivnim ustavima, riješili pitanje prvobitnog pripadništva vlasti (suverenosti) uopće, a naročito ne vodeći računa o tome tko je ustav donio i tko ga može mijenjati, kakvo je ekonomsko-društveno uređenje na kome je zajednica izgrađena i kako su riješeni različiti drugi problemi ustavnog uređenja države.

Ali pokraj teorije narodne suverenosti koja je nastala kao protuteža teokratskoj teoriji o pripadništvu suverenosti iz doba apsolutnih monarhija, i koja je imala u životu država tolikih i takvih posljedica koje se osjećaju i danas, pokušavalo se dokazivati da se pripadništvo vlasti osniva isključivo na materijalnoj sili. Tu se ne uzima samo da se vršioci vlasti određuju na bazi sile u momentima uspjelih revolucija i državnih udara, nego da sila ima isključivu ulogu i pri donošenju ustavnih propisa, bilo da se tom propisivanju pristupi nakon uspjele revolucije ili državnog udara, bilo nakon nastanka nove države.

Ove ideje nisu bez osnove, ali samo ako se dovedu u sklad s marksističko-lenjinističkim učenjem o državi i pravu uopće. To učenje promatra i državu i pravo kao realni izraz društvenog života ljudi, tj. kao izraz onakva njihova društvenog života kakav on u stvari jeste, i to bez obzira ne samo na to kako su u državi riješeni različiti ustavni problemi, nego i na kakvu se ekonomsko-društvenom uređenju država osniva.

Po tome učenju država je nastala i održala se zbog podjele ljudi na klase, a tu podjelu prouzrokovala je pojava privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje. Tako je prijelaz iz prvobitnoga besklasnog društva u klasno prouzrokovao nastanak države. Ali nestankom besklasnoga društva nestalo je i jedinstvenosti interesa pojedinaca. Na mjesto zajedničkih interesa svih javili su se različiti interesi: uglavnom, s jedne strane, interesi onih koji su pridržavali sredstva proizvodnje i, s druge strane, interesi onih koji su bili bez tih sredstava. Oni koji su pridržavali sredstva proizvodnje htjeli su sačuvati i osigurati svoj privilegirani ekonomski položaj do koga su došli s pomoću sile, i zato su organizirali naročiti aparat koji je imao da im posluži za postizavanje toga cilja – stvorili su državu koja se svodi na taj aparat koji raspolaže prinudom.

»Historija pokazuje« – napisao je Lenjin – »da je država kao naročiti aparat za prinuđivanje ljudi, nastala samo ondje i tada, gdje se i kada se pojavila podjela ljudi na klase, tj. podjela na takve grupe ljudi od kojih jedni mogu uvijek da prisvajaju rad drugih, gdje jedan eksploatira drugog«. *(Djela,* knj. XXIV, str. 366).

Zato je marksističko-lenjinističko učenje o državi zabacilo sve teorije i pokušaje mnogih buržoaskih teoretičara – pravnika i sociologa – da

na neki drugi način, uglavnom idealistički i metafizički, prikažu nastanak i postojanje države, ne uzimajući u obzir klasno ustrojstvo društva koje je jedina podloga države.

»Ako ta takozvana religiozna učenja, izvrdavanja, filozofske konstrukcije, ta razna mišljenja koja daju buržoaski naučenjaci« – pisao je Lenjin – »ostavimo i potražimo pravu suštinu stvari, onda ćemo vidjeti da se država upravo svodi na aparat upravljanja, izdvojen iz ljudskog društva. Kad se pojavi takva naročita grupa ljudi koja je zainteresirana time da vlada, i kojoj za upravljanje treba naročiti aparat prinude, podčinjavanje tuđe volje nasiljem – putem tamnice, naročitih ljudi, vojske i drugih – tada se pojavljuje država.« *(Djela,* knj. XXIV, str. 366. – V. još Lenjin, *Država i revolucija,* 1947, str. 7. i d.).

Podjela društva na klase ostala je osnova i socijalističke države. Razumije se da između socijalističke i buržoaske države postoje duboke razlike, što je posljedica nestanka ili nestajanja privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, ali se i tu još uvijek radi o prinudi jednih nad drugima, nad ostacima onih koji još uvijek pridržavaju neka sredstva proizvodnje (jer nisu u svima socijalističkim državama podjednako podruštvljena ta sredstva), a ako takvih nema (jer su sva sredstva proizvodnje podruštvljena) onda protiv onih koji teže uspostavljanju privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, pa tako i buržoaske države. Razumije se da takvih ima također i možda u još većoj mjeri u onim socijalističkim državama u kojima nisu podruštvljena sva sredstva proizvodnje.

Ali socijalističku državu karakterizira, za razliku od kapitalističke, još i to što ona ima da pripremi prijelaz u komunističko društvo, u kome će države opet nestati, jer će nestati podjele društva na klase, pa tako i potrebe postojanja specijalnog aparata s pomoću kojega jedni nameću volju drugima. Pripremanje toga prijelaza svodi se, s jedne strane, na podizanje produkcije svih mogućih potrošnih dobara, kako bi svi članovi društva mogli zadovoljavati svoje potrebe i, s druge strane, na izgradnji socijalističke svijesti svih članova društva i njihovu osjećanju dužnosti rada prema njihovim sposobnostima.

Ako sada uzmemo u obzir marksističko-lenjinističko učenje o državi – koje se osniva na činjenicama, a ne na nekim apstrakcijama – onda nam i teorija sile, koja također pokušava da objasni na koji se način određuju ljudi koji će se služiti državnim prinudnim aparatom, postaje bliska. Razumije se, pod određenim uvjetima. Ta teorija postaje, naime, realna, ako se uzme da sila, koja je baza države, pripada, odnosno da njom raspolaže jedna društvena klasa – vlasnička u buržoaskoj, a radnička u socijalističkoj državi – a da su ljudi, koji efektivno raspolažu državnim prinudnim aparatom, odnosno koji efektivno vrše vlast, predstavnici te klase.

Prema tome, u slučaju uspjele revolucije ili državnog udara, kada se postojeći ustavni propisi obaraju, i dok još nema novih takvih propisa, novi vršioci državne vlasti određuju se silom kojom raspolaže ona klasa koja je pobjedonosnu revoluciju izvela, odnosno koja je uspjeli državni

udar pomogla. Na ovim činjenicama nije potrebno naročito insistirati. Ali – kako smo već rekli – tako određeni vršioci državne vlasti u slučaju uspjele revolucije ili uspjela državnog udara nastoje da se, što je prije moguće, donesu novi ustavni propisi, koji će za budućnost pravno regulirati određivanje vršilaca državne vlasti. Ako se i pri tom ima na umu marksističko-lenjinističko učenje o državi, postaje jasno da će i ti propisi biti rezultat volje one klase koja je izvojevala revoluciju, odnosno koja je pomogla državni udar, i sile kojom ona raspolaže. Tako i tu dolazi sila do izražaja, i to bez obzira tko je formalno donio nove ustavne propise. A ako su i novi ustavni propisi rezultat sile vladajuće klase, onda je posredno rezultat te sile i određivanje državnih upravljača, odnosno ljudi ili organa koji će vršiti vlast, na osnovu tako donesenih novih ustavnih propisa. To sve u krajnjoj liniji, jer se i sama institucija države, i to u svakom momentu, osniva na sili vladajuće klase.

Drugo je pitanje, koliki je dio cjelokupnog naroda vladajuća klasa, odnosno da li ta klasa čini manjinu ili većinu naroda, zatim, ako čini manjinu, kolika je ta manjina u odnosu na većinu nad kojom se vlada, a ako čini većinu, kolika je ta većina u odnosu na manjinu kojom se vlada. Situacija u tome pogledu zavisi najviše od ekonomsko-društvenog uređenja koje je u državi sprovedeno, specijalno kako je riješeno pitanje vlasništva nad sredstvima proizvodnje. Ako je ono riješeno na bazi sistema privatnog vlasništva, kako je to u kapitalističkim državama, vladajuća klasa čini uvijek manjinu naroda koja, međutim, može u tim državama varirati – mislimo tu na odnos te manjine prema većini – i ona stvarno varira, već prema tome da li je i koliko je privatno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje ograničeno, pravno ili stvarno, i kako su riješeni različiti problemi u vezi s raspolaganjem i iskorišćavanjem toga vlasništva.

A ako je ekonomsko-društveno uređenje izgrađeno na bazi narodnoga odnosno društvenog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, stvarno pripadništvo vlasti većini zavisit će, s jedne strane, od toga da li je načelo društvenog vlasništva nad sredstvima proizvodnje primijenjeno u cijelosti, ili je još uvijek – i to u većoj ili manjoj mjeri – ostavljeno sredstava proizvodnje u privatnom vlasništvu, a s druge strane i od toga kako je riješeno pitanje upravljanja sredstvima proizvodnje koja su podruštvljena, tj. da li njima upravlja državni aparat, ili oni koji se tim sredstvima služe radi proizvodnje različitih dobara. A ako su ova dva sistema upravljanja tim sredstvima kombinirana, da li prevlađuje i koliko prvi ili drugi.

O načinu rješenja svih tih pitanja zavisi onda u kojoj je mjeri sila osnova za određivanje vršilaca državne vlasti, bez obzira koliko je od te vlasti još preostalo, i to kako u momentu kada ove treba odrediti poslije uspjele revolucije i državnog udara, tako i za vrijeme normalnoga ustavnopravnog života države, kada za to određivanje postoje i unaprijed doneseni pravni propisi.

Od svega toga onda zavisi također da li se može, ili još bolje, u kojoj se mjeri može govoriti o primjeni načela po kome vlast pripada narodu, dakle o primjeni tzv. načela narodne suverenosti. To i onda ako su u ustavnom uređenju države primijenjene institucije koje to načelo zahtijeva, odnosno nameće.

III

Tako smo došli do načela po kome bi vlast u državi pripadala narodu, a koje je imalo velikog odjeka i velikih posljedica u svijetu. To je načelo počelo da potiskuje teokratska razmišljanja i kombinacije o izvoru vlasti u državi, i to u svima njihovim oblicima, još prije velike francuske revolucije, da bi se poslije te revolucije nastavilo potiskivanje još u većoj mjeri, bez obzira na to što se u to doba – dakle u doba teoretskog i misaonog pobjeđivanja toga načela – sigurno nije moglo govoriti o stvarnoj njegovoj primjeni, kao što se o njegovoj takvoj primjeni ne može govoriti ni danas – naročito ako se to načelo uzme u njegovu apsolutnom značenju. I to bez obzira na to što je ono najčešće u ustavima proklamirano kao osnovno načelo ustavnog uređenja države. Jedino bi se – promatrajući ustavna uređenja pojedinih država, kako formalna tako i stvarna, a naročito njihova ekonomsko-društvena uređenja – moglo govoriti o tome da li se ustavno uređenje pojedine države manje ili više približava tome načelu, odnosno manje ili više udaljuje od njega.

Načelo po kome bi vlast (suverenost) u državi pripadala narodu bilo je i još je uvijek predmet mnogih raspravljanja u teoriji, osobito od kada su mnogi ustavi počeli izričito da ga formuliraju, da ga tako na neki način konstitucionaliziraju. O njemu se govori i na njemu se insistira kao na jednom osnovnom načelu ustavnog uređenja i u državama, u kojima ga ustavi izričito ne spominju. To se načelo javilo u početku kao sredstvo za borbu protiv apsolutnih monarha, iako tada ono nije uvijek imalo za cilj da se vlast i stvarno prenese sa monarha na narod. Ono je, međutim, preživjelo apsolutne monarhije i održalo se do danas kao važno političko načelo, iako se ne poklapa – vidjeli smo – sa stvarnošću.

Ideja po kojoj bi vlast pripadala narodu javila se u Francuskoj još u doba kada je teokratska teorija bila vladajuća. Što je interesantno, ona je došla do izražaja više stoljeća prije velike revolucije čak i u Skupštini triju staleža staroga režima. Tako je, na primjer, još za vrijeme maloljetnosti kralja Karla VIII u njoj Philip Pot izjavio da je narod »davalac vlasti« (donateur du pouvoir). Iz toga je on izveo zaključak da je, u slučaju kraljeve nesposobnosti da vlada, narod pozvan da organizira namjesništvo preko Skupštine triju staleža kao svoga predstavničkog tijela, a ne vijeće prinčeva. On je tada čak tvrdio da narod može vlast, ako ju je povjerio nesposobnom kralju, od njega oduzeti.

A u doba vjerskih ratova (u XVI stoljeću) pozivali su se na to načelo, već prema prilikama i njihovim potrebama, čas katolici čas protestanti. Ono im je zgodno služilo kao sredstvo za njihovu borbu protiv kraljeve vlasti.

Paralelno s tim javila se i misao da je narod povjerio monarhu samo vršenje vlasti, i to na osnovu ugovora koji je s njim sklopio i pod izvjesnim uvjetima. Iz te misli izvodio se onda zaključak da je kralj dužan da se pridržava tih uvjeta, i da se ugovor smatra raskinutim ako on to ne čini, tako da poslije toga stvarno vršenje vlasti od njegove strane ostaje bez pravne osnove. Zbog toga se kralj u takvoj situaciji smatrao tiraninom, kome se narod više ne mora pokoravati. Čak se očitovala i misao da narod može tada kralja zbaciti, pa i ubiti. U posljednjim stoljećima prije velike revolucije bilo je dosta autora koji su te ideje propagirali, bilo s ciljem da sasvim zamijene teokratsku teoriju u svima njenim oblicima, bilo da je dopune ili korigiraju (Languet, Duplessis-Mornay, Hotman, Bellarmin, Jurieu i dr. – V. J. Barthélemy i P. Duez, *Traité élémentaire de Droit constitutionnel*, 1926, str. 53. i d.).

Ideja, po kojoj vlast u državi pripada narodu, doživjela je od tada različite oblike, ili bolje, izražavana je s različitim sadržajima i s različitim osnovama. Francuzi razabiraju tu uglavnom dvije koncepcije te teorije: prva bi bila *teorija suverenosti naroda (théorie de la souveraineté du peuple)*, dok bi druga bila *teorija nacionalne (narodne) suverenosti (théorie de la souveraineté nationale)*.

Značenje prve je da suverenost pripada pojedincima koji čine državnu zajednicu, pa bi je zato bilo bolje nazvati *teorijom suverenosti pojedinaca*. Po njoj, dakle, suverenost ne pripada narodu (naciji) kao zasebnoj ličnosti, odnosno narodu kao cjelini svih pojedinaca, već samim pojedincima. Ovu ideju izražavali su naročito teoretičari škole prirodnog prava koji su izašli s idejom da je država nastala na osnovu ugovora sklopljenog između pojedinaca, a ne između pojedinaca i monarha, kako su to iznosili mnogi autori XVI i XVII stoljeća. Nisu, međutim, svi teoretičari koji su zastupali ideju da je takav ugovor, *društveni ugovor*, baza države, dolazili i do istih zaključaka što se tiče situacije pojedinaca poslije sklapanja ugovora i nastanka države. Kao klasičan primjer njihova razmimoilaženja u tome spominju se Hobbes *(Elementa philosophica de cive* i *Leviathan)* i Locke *(Essay on civil government)*.

Dok neki zastupnici teorije društvenog ugovora nisu išli s tom teorijom do krajnjih konsekvencija, drugi – naročito oni iz XVIII stoljeća – to su činili. Dok su prvi, naime, i pokraj svoje osnovne teze, dolazili u svojim zaključcima do svemoći državnih upravljača, drugi su, naprotiv, polazeći od iste osnovne teze, dolazili u svojim zaključcima do ograničavanja države, pa prema tome i državnih upravljača, prirodnim pravima ljudi.

Evo što je Esmein pisao o tome i u čemu je on nalazio povod za tu razliku: »Prvi, kakva god bila smjelost njihovih teza, dobro su se čuvali toga da iz njih izvedu njihove prirodne posljedice. Štićenici prinčeva Evrope, skoro apsolutnih, oni su znali da dovedu u sklad njihovu

doktrinu s pravima svojih protektora. „Grotius, kaže Rousseau, izbjeglica u Francuskoj, nezadovoljan svojom domovinom, a htijući se dodvoriti Luju XIII, kome je njegova knjiga i posvećena, ne štedi ništa kako bi lišio narode njihovih prava, kako bi ih dao kraljevima sa svom mogućom umjetnošću". Puffendorf je bio nadahnut istim težnjama; Hobbes, zna se, prihvatio je, u skladu s interesom Karla I, interes apsolutne monarhije, a Wolff je mogao bez opasnosti posvetiti svoju knjigu pruskom kralju Fridrihu. Jedini je Locke prirodno stavio svoja načela u službu slobode. Što se tiče ostalih, oni su mirili svoje smione premise i svoje konzervativne zaključke raznim postupcima, bilo upotrebljavajući staru ideju koja je unosila u prirodno pravo poštivanje svih pravednih institucija, ili naročito tražeći da dokažu da je suverenost, koja pripada originalno narodu, mogla biti valjano od njega otuđena. Uostalom i izvan tih obzira prema ustanovljenim vlastima, jedna druga stvar je činila njihove doktrine bezopasnima. One su bile izložene, najčešće, na latinskom jeziku, i to teškim i hrapavim stilom, sa skolastičkim izrazima. Tako izložene, one su bile konfinirane u školama ili u kabinetu naučenjaka; one nisu mogle doći do masa, pa čak ni do izobražene javnosti. Naši filozofi XVIII stoljeća su ih, uz prihvatanje, izmijenili. Oni nisu ustuknuli pred posljedicama tih načela, i naprotiv su ih iz njih izveli bez kolebanja, i to svaki prema prirodi svoga duha, a svi sa gorućom ljubavi za slobodom ... Ovoga puta, zaista, teze koje je Škola izvodila iz prirodnog prava bile su izložene bez prešutkivanja i bez devijacija; naročito bile su izložene u tom živom i jasnom jeziku, kakav je bio francuski jezik XVIII stoljeća ... Tako izmijenjene one su sada prodrle u sve kultivirane duhove, u srednju klasu, spremne da uđu u ustav zemlje ...« (*Elements*, I, 1927, str. 301–302. – V. i Carré de Malberg, *Contribution*, I, str. 51. i d. i 55. i d.).

Ali ono što nas ovdje interesira jeste to, da su svi teoretičari te Škole pošli od iste tačke što se tiče stvaranja države i prvobitnog pripadništva državne vlasti. Pošli su od društvenog ugovora kao emanacije volje svih pojedinaca koji su članovi državne zajednice. Oni su, naime, da bi konstruirali nastanak države, pa tako i nastanak najviše vlasti, rastavili državu u svojim mislima na njene sastavne dijelove, pa su onda te dijelove ponovo sastavili, i to služeći se idejom da se do tog sastavljanja došlo na osnovu ugovora sklopljenog između svih tih dijelova, tj. između svih pojedinaca. Prema tome – kako je napisao prof. Spektorski – za njih sklapanje tog ugovora nije bio jedan historijski događaj, već samo jedna konstruktivna pretpostavka. U vezi s tim prof. Spektorski je rekao da »... oni kritičari koji održavaju lake pobjede nad Hobbesom, time što ne nalaze u stvarnoj historiji nikakvih tragova stvarnih ugovora, svjedoče samo o svome punom nerazumijevanju njegovih naučnih težnja i njegove metode«. (*Hobbes i njegov utjecaj na nauku o državi*, u *Arhivu za pravne i društvene nauke*, 1929, dec., str. 422).

Međutim, takvu rezoniranju moglo bi se odgovoriti, da je tačno da i Hobbes i Locke i drugi njihovi jednomišljenici nisu uzimali društveni ugovor kao historijsku činjenicu, već samo kao konstruktivnu pretpo-

stavku, ali da time ideja društvenog ugovora ne dobiva nikakvu veću naučnu vrijednost. Baš naprotiv, ona je zbog toga sasvim gubi. Naučnu vrijednost može imati samo ono do čega se dolazi promatranjem činjenica, a ne na osnovu nekih pretpostavki koje se ne mogu ničim dokazati. Teorija društvenog ugovora, tj. teorija koja smatra da su država i državna vlast nastale na osnovu ugovora sklopljenog između pojedinaca, mogla bi imati naučnu vrijednost samo onda kad bi se moglo dokazati da ona odgovara stvarnosti. Bez toga je ona čisto metafizičke prirode, i zato lišena svake naučne vrijednosti. Zato nije ni važno da li se u teoriji društvenog ugovora taj ugovor uzima kao tobožnja, nedokazana historijska činjenica, ili samo kao konstruktivna pretpostavka.

U stvari, ugovorna teorija htjela je da postigne dvije stvari: prvo, da nastanak države postavi na neku pravnu osnovu, a ta bi pravna osnova bio društveni ugovor; i, drugo, da opravda djelovanje onih koji državnu vlast efektivno vrše, bilo neograničeno (Hobbes) bilo ograničeno zbog postojanja prirodnih prava ljudi (Locke), na taj način što tu vlast naslanja na volju naroda. Razumije se da ne stoji ni jedno ni drugo. Ugovorna teorija je, prema tome, toliko idealistička koliko i teokratska teorija o postanku države i državne vlasti, i to u svima njenim formama. Za ugovornu teoriju bi se ipak moglo reći – i u tome leži njena veća politička vrijednost – da je ona, iako dosta u stidljivoj formi, izašla s idejom da vlast prvobitno pripada narodu, odnosno svim pojedincima koji čine narod. Ali to je činila – vidjeli smo – i teokratska teorija, ali samo u nekim njenim formama, a sa ciljem da bi se onima, kojima vlast efektivno pripada dala bolja podloga i bolje opravdanje posjedovanja vlasti.

Pokušaj teorije društvenog ugovora da nastanku države dade jednu pravnu podlogu – što bi imala da bude ideja ugovora sklopljenog između pojedinaca – podvrgao je kritici naročito prof. Slobodan Jovanović *(O Državi,* 1922, § 9, str. 32. i d.). Pokraj toga što je sklapanje društvenog ugovora u cilju stvaranja države čista fikcija, on je pokušao pobiti ugovornu teoriju i sa čisto pravnog stajališta. On je s tim u vezi napisao prvo ovo: »Od svih teorija ugovorna se teorija najviše približila rješenju problema o opravdanju države. Državnoj prinudi ona je donekle našla jedan pravni osnov. Ako prirodna cjelishodnost, božanska promisao i ljudska sila ne predstavljaju nikakve pravne pojmove, društvenom ugovoru ne može se sporiti karakter pravnog akta. Ipak zato ne može se uzeti da je ugovorna teorija riješila problem o opravdanju države« (str. 40.). Prof. Jovanović je rekao da društveni ugovor, odnosno teorija o društvenom ugovoru ne rješava taj problem iz ovih razloga: Po toj bi teoriji pravni osnov državne vlasti bio – društveni ugovor, sklopljen između pojedinaca. Tako bi taj ugovor prethodio državi, što bi značilo da su se ugovori s pravnim djelovanjem mogli sklapati i prije postojanja države. To znači da bi pravo postojalo prije nastanka države. To bi opet značilo da se po ugovornoj teoriji pravo odvaja od države, i da se uzima da je pravo prethodilo državi. Tako bi po ugovornoj teoriji pravni propisi postojali i prije postojanja države, i na

osnovu tih bi propisa bio sklopljen društveni ugovor iz koga bi proizašla država. Po shvaćanjima pristalica ugovorne teorije pravo, koje je postojalo prije nego što je država nastala, nalazilo se kod pojedinaca. To znači da je ugovorna teorija zastupala ideju prirodnog prava.

Na osnovu tih misli prof. Jovanović je smatrao da tačnost ugovorne teorije zavisi o tačnosti teorije o prirodnom pravu. On je, međutim, pobijao ideju o prirodnom pravu. On je nalazio u toj teoriji, prije svega, jednu protivurječnost: On je rekao da pravo pretpostavlja zajednički život ljudi, budući da je baš zadatak prava da taj zajednički život regulira. Međutim, po ugovornoj teoriji ljudi su prije stvaranja države živjeli u prirodnom stanju, svaki za sebe, što znači da prije stvaranja države nije bilo društvenog života. I onda po prof. Jovanoviću kontradikcija bi ležala u tome što se ujedno uzima da su ljudi u prirodnom stanju živjeli izvan društva, svaki za sebe, i da su u tom stanju imali izvjesna prava, iako izvan društva pravo ne može imati nikakve primjene.

Ali ugovornu teoriju prof. Jovanović je zabacio još i zato, što je smatrao da prava ne može biti bez države, i da prema tome prava (pravnih propisa) nije moglo biti prije nastanka države. On je rekao da pravna pravila nisu jedina pravila koja postoje u društvenom životu, ali da su pravna pravila samo ona pravila društvenog života koja se moraju vršiti, tako da u tome i leži razlika između prava i morala. Vršenje moralnih pravila da je slobodno, dok je vršenje pravnih pravila obavezno, što znači da se ono može iznuditi. S obzirom na to karakter pravnih pravila mogu imati samo ona pravila iza kojih stoji organizirana vlast koja može poštivanje tih pravila iznuditi.

Iz svega toga on je zaključio, da nema prirodnog prava koje bi postojalo prije nastanka države, i da zbog toga i akti pojedinaca do kojih je došlo prije nastanka državę nisu mogli imati nikakva pravnog značenja. Zato je i smatrao da država nije mogla nastati na osnovu pravnog akta pojedinaca, tj. na osnovu društvenog ugovora, jer bi u predržavnom stanju taj ugovor bio bez ikakve obavezne snage. »Kako se onda može tvrditi« – napisao je on – »da su podanici obavezni na pokornost državnoj vlasti jednim ugovorom, koji, zaključen prije ustanovljenja te vlasti, nije bio u stanju ni na šta ih obavezati« (str. 43).

Kada se razmišlja i piše o teoriji društvenog ugovora koja je pokušala da prvobitno pripadništvo vlasti prenese na narod, ne može se mimoići Rousseau, koji je tome pitanju posvetio cijelo svoje znamenito djelo »*Du contrat social*«. On se zato opravdano smatra najizrazitijim predstavnikom te teorije, a nema sumnje da su njegove ideje bile od znatna utjecaja ne samo na razvoj misli u predrevolucionarno doba, nego i na razvoj događaja u samoj Revoluciji. Samo činjenica je da je dosta teško slijediti misli Rousseaua u tom njegovu djelu i izvesti potpuno sigurne zaključke o njegovu stavu u vezi s problemima koje je on postavio, naročito s obzirom na to da su njegove misli i još više njegove tvrdnje često kontradiktorne, ili bar da tako izgledaju. Zato nije teško shvatiti razmimoilaženja teoretičara, ne samo starijih nego i no-

vijih, koji se upuštaju u detaljnija razmatranja njegovih misli, a naročito u podvrgavanje tih misli kritici. Činjenica je da on polazi od ultra-individualističkog stava, a da svršava s neograničenom vlasti države. Zato je jedan autor i rekao za njega: » . . . kad se traži mjesto Rousseaua u općem pokretu ideja njegova vremena, a u odnosu prema školama filozofa i publicista, ono se nigdje ne nalazi.« (Renouvier, *Philosophie analitique de l'histoire,* III, str. 630). Ta konfuzija i kontradiktornost misli možda je logičan rezultat razmatranja tako važnih i osnovnih problema države i života u njoj na osnovu čisto idealističkih koncepcija, udaljujući se ili ne vodeći nimalo računa o činjenicama.

Kako se god teoretičari, koji su proučavali misli Rousseaua u njegovu »Društvenom ugovoru«, nisu složili u pogledu shvaćanja tih misli, tako se logično nisu složili ni u pogledu utjecaja njegovih misli na ljude velike revolucije kada su ovi proglasili načelo narodne (nacionalne) suverenosti kao osnovu države i vlasti u njoj. Po tom načelu Revolucije suverenost ne pripada primarno pojedincima, nego narodu (naciji) kao cjelini koja se uzdiže iznad pojedinaca. Koje je od te dvije koncepcije zastupao Rousseau? Nije lako dati precizan odgovor na to pitanje. Čini se, međutim, da je tu Rousseau u svojoj teoriji pošao od koncepcije suverenosti pojedinaca, pri stvaranju države, da bi zatim prešao, u životu već nastale države, na koncepciju suverenosti naroda. Ne bi zato imali pravo ni oni koji smatraju da je on u cijelosti zastupao prvu, ni oni koji smatraju da je zastupao u cijelosti drugu koncepciju.

On je pošao od ideje da je izvor države i najviše vlasti u ugovoru koji su sklopili međusobno svi pojedinci. A pri sklapanju tog ugovora on traži pristanak svih pojedinaca. On često ističe da je svaki pojedinac pristao na društveni ugovor. To znači da se on u vezi sa sklapanjem toga ugovora opredjeljuje za suverenost pojedinaca. To je njegova polazna misao. Međutim, on već tu nailazi na teškoće, pada u izvjesnu kontradikciju. On, naime, kaže da je društveni ugovor, na osnovu koga nastaje država, perfektan i onda kada jednoglasnost svih pojedinaca nije postignuta. Samo što po njemu nastala država u takvu slučaju ne obuhvaća i one koji nisu pristali na društveni ugovor. On ove smatra »strancima među građanima«. Ali u isto doba, da bi se vlast države ipak protezala i na njih, smatra da je pristanak tih pojedinaca na stvaranje države postignut time što su oni ostali na državnom teritoriju.

Ali kad bi se, i bez obzira na to odstupanje od jednoglasnosti pri sklapanju društvenog ugovora, uzelo da Rousseau pri tom polazi od ideje suverenosti pojedinaca, on već od te ideje odstupa kada se radi o odlučivanju o izmjenama toga ugovora. Tu on već ne traži jednoglasnost. On tu jednoglasnost ne traži ni pri donošenju zakona – o kojima odlučuje neposredno narod. On se tu zadovoljava većinom. Tu se onda osjeća prijelaz na ideju po kojoj suverenost u državi, koja već živi na osnovu društvenog ugovora, prelazi na narod kao cjelinu, dakle na jednu kolektivnu ličnost koja je odvojena od pojedinih članova, i koja izražava opću volju koja je također odvojena od volje pojedinaca. S obzirom na to, građani, kada su pozvani da glasaju, ne izražavaju

svoje volje, već svoje mišljenje o tome koja je opća volja. Tako se dolazi do toga da je manjina vezana odlukom većine. (V. Duguit, *Traité*, I, str. 35. i d.).

Međutim, s obzirom na to da Rousseau stalno govori i o suverenosti pojedinaca u državi, može se shvatiti i mišljenje onih koji smatraju da je Rousseau ostao pri koncepciji o suverenosti pojedinaca i poslije sklapanja društvenog ugovora i nastanka države na osnovu toga ugovora. To zato što se i tu provlače njegove kontradiktorne misli o tome pitanju. S jedne strane, po njemu, kada pojedinac stupa u državnu zajednicu, dajući svoj pristanak na to preko društvenog ugovora, on potčinjava sebe i svoju volju »općoj volji«. Kroz tu opću volju izražava se onda suverenost. Tako se dolazi do potpunog potčinjavanja pojedinaca toj općoj volji, a po njegovim riječima – postoji često razlika između te volje i volje svih pojedinaca (liv. II, chap. III). On dakle povlači granicu između volje pojedinaca i opće volje i stavlja opću volju iznad volje pojedinaca, iako smatra pojedince »nedjeljivim dijelom cjeline«, a opću volju rezultatom pojedinačnih volja do koje dolazi sakupljanjem i spajanjem svih tih volja. Ali, da bi prebrodio teškoću s obzirom na nemogućnost postizavanja jednoglasnosti pri tome zbrajanju, odnosno sakupljanja pojedinačnih volja, Rousseau se pri tom zadovoljava većinom. Po njemu, pri donošenju odluke nije potrebno da se slože svi pojedinci koji čine državnu zajednicu. Dovoljno je da se pri tom složi većina njih. S obzirom na to, u već nastaloj državi, pri izražavanju suverene volje, ta bi volja pripadala narodu kao cjelini, odvojenoj od pojedinaca, a ne pojedincima.

Ali, s druge strane, iz izlaganja toga teoretičara razabira se i njegova ideja, po kojoj bi pojedinac ostajao suveren i u državnoj zajednici. I tu leži onda kontradikcija, ili u najmanju ruku nejasnost njegovih misli. Ideja, naime, potčinjavanja pojedinca općoj volji – za izražaj koje nije potrebna jednoglasnost svih pojedinaca – odnosno manjine većini, i suverenost pojedinaca, uzetih pojedinačno, ne mogu nikako ići uporedo. Kad bi se vodilo više računa o ovoj drugoj ideji, onda bi se moglo razumjeti mišljenje onih koji smatraju da je Rousseau ostao kod načela suverenosti pojedinaca i kada se radi o izražavanju suverene volje u državi koja već postoji. (V. Carré de Malberg, *Contribution*, II, str. 153. i d.).

Čini nam se, međutim, da u sklopu i u isprepletenosti Rousseauovih misli o pripadništvu suverenosti u državi prevladuje ona, po kojoj bi ta suverenost pripadala narodu kao cjelini. Govoreći o suverenosti pojedinaca u državi, on misli samo na sudjelovanje svih pojedinaca pri izražavanju opće volje. To se razabira iz načina na koji on opravdava netraženje jednoglasnosti pri izražavanju opće volje, odnosno suverenosti u državi. On kaže, da to tako biva na osnovu samoga društvenog ugovora. Jednoglasnost je, po njemu, potrebna samo pri samom sklapanju društvenog ugovora, ali poslije toga, a na osnovu toga ugovora, ona više nije potrebna. »Samo je jedan zakon« – kaže on – »koji po svojoj prirodi zahtijeva jednoglasni pristanak, to je društveni ugovor.

Izvan toga prvobitnog ugovora glas najvećeg broja obavezuje uvijek i druge; to je posljedica samog ugovora« (liv. IV, chap. II).

Time što kaže da glas najvećeg broja obavezuje i druge, i da je to posljedica društvenog ugovora, Rousseau misli da se u stvari društvenim ugovorom svaki pojedinac odrekao svoje volje u korist opće volje; da se svaki pojedinac, ako je pri odlučivanju na strani manjine, mora pokoravati većini, jer se unaprijed (društvenim ugovorom) na to obavezao. Zbog toga on ujedno i tvrdi da je, baš zbog toga pristanka koji su pojedinci dali unaprijed u društvenom ugovoru, opća volja, i bez obzira na to što se ona proračunava većinom, volja sviju, tako da se pojedinac, kada se pokorava toj volji, pokorava zapravo samom sebi, bez obzira na to da li je on pri glasanju bio na strani većine ili na strani manjine.

Tako on na neki način pokušava da izmiri suverenost opće volje (naroda) sa suverenošću pojedinaca. Međutim, težište je ipak – čini nam se – kod suverenosti opće volje (naroda kao cjeline). To bi proizlazilo i iz njegova pokušaja izmirenja tih dviju misli. »Građanin pristaje na sve zakone« – kaže on – »čak i na onaj koji je donijet mimo njegove volje. Kada se predlaže Skupštini naroda jedan zakon, od građana se ne traži da prijedlog odobre ili da ga odbace, već da kažu da li on odgovara ili ne odgovara općoj volji koja je i njihova; svaki, dajući svoj glas, izražava svoje mišljenje o tome, a iz prebrojavanja glasova se izvlači opća volja. Kada dakle mišljenje koje je protivno mome pobijedi, to ne dokazuje drugo nego da sam se ja prevario, i da ono, za što sam mislio da je opća volja, nije opća volja« (liv. IV, chap. II).

Nelogičnost i nekonsekventnost Rousseauova pri izlaganju misli o pripadništvu suverenosti u državi nesumnjivo je u tome što je on pokušao izmiriti ideju o pripadništvu suverenosti općoj volji – koja je ipak kod njega primordijarna – i ideju o suverenosti pojedinaca. On je, eventualno, mogao pokušati da te dvije ideje izmiri na taj način da dade pojedincima pravo da istupe iz državne zajednice, ne kada se radi o donošenju nekog zakona za koji oni nisu glasali, nego kada se radi o mijenjanju društvenog ugovora koji ne odgovara njihovoj ličnoj volji, i da se tako vrate u predugovorno stanje. Ideja suverenosti pojedinaca u državi mogla bi se eventualno braniti – u ovoj idealističkoj koncepciji o državi o kojoj je ovdje riječ – kada pojedinac ne bi mogao biti prisiljen da ostane u državnoj zajednici ako je njeno uređenje, propisano prvobitnim društvenim ugovorom, izmijenjeno bez njegova pristanka. To, međutim, nije tako ne samo u stvarnosti nego i po shvaćanjima samoga Rousseaua.

Carré de Malberg, kritikujući ideju po kojoj pojedinci ostaju suvereni – a za koju on smatra da je osnovna ideja Rousseaua, a ne ideja o suverenosti naroda (opće volje) – i uspoređujući situaciju države u konfederaciji i situaciju pojedinca u državi, kaže: »Ne može se praviti nikakvo uspoređenje ... između slučaja države koja je sebe angažirala u konfederaciji i slučaja građanina koji je vezan društvenim ugovorom. Konfederirana država mogla se udružiti s drugim državama zbog ujedi-

njavanja izvjesnih interesa ili ciljeva koji su isti za svaku ugovarajuću stranku; ali, pokraj toga, ona je zadržala na apsolutan način svoju slobodu akcije i svoja prava suverene vlasti. Po doktrini Rousseaua, naprotiv, građanin je potpuno i za uvijek potčinjen općoj volji; od nje zavise njegova dobra, njegova prava, čak i njegov život; on je izvršio „totalno otuđivanje" svoje ličnosti državi. Nema sumnje, rečeno je da ovom otuđivanju slijedi odmah i jedna restitucija od strane države koja priznaje svakom svom podaniku, u svojstvu građanskih prava, sva ona njihova prirodna prava za koja smatra da nije korisno da budu žrtvovana zajednici. Ali tu treba također primijetiti da će ta lična prava, vraćena od strane države, počivati ubuduće isključivo na državnoj koncesiji, da ostaju samo kao „uslovni dar države" (liv. II, chap. V); i samim time taj dar može biti opozvan. Građanin dakle nema nikakvu sigurnost prema državi: sam Rousseau se brine da naglasi da suveren ne može biti vezan prema podanicima nikakvim zakonom, čak ni društvenim ugovorom (liv. I, chap. VII).« – I onda se Carré de Malberg pita: »Kako se onda može građanin, koji toliko zavisi od volje većine, proglasiti sam suverenim? Uzalud Rousseau pokušava da opravda svoju tezu time što navodi da građanin sudjeluje lično u formiranju opće volje. Utjecaj koji građaninu daje njegovo glasanje kod formiranja te volje je minimalan, kada se uporedi s ogromnošću vlasti koju ima većina prema članovima manjine. U stvari, Rousseauov sistem svršava, kako se kazalo, potpunom absorbcijom pojedinca od strane države.« *(Contribution,* II, str. 162. i d.).

Ali baš ova kritika koju Carré de Malberg upućuje Rousseau jasno ukazuje da je težište u teoriji tog teoretičara društvenog ugovora kod suverenosti naroda, a ne kod suvereńosti pojedinaca, kako bi to proizlazilo iz ostalih izlaganja Carré de Malberga o toj teoriji. Ideja o zadržavanju suverenosti od strane pojedinaca u državi tu je sekundarnog značenja, iako Rousseau dosta insistira i na njoj i zbog toga zapada u kontradikciju. Da je ideja suverenosti pojedinaca po njemu sekundarnog značenja dokaz je i činjenica, što on pojedince podvrgava državnoj vlasti (općoj volji) toliko da im ne priznaje nikakva prirodna prava, kako su to u to doba činili pripadnici škole prirodnog prava. I on je, istina, pošao od ideje društvenog ugovora, ali iza toga ne priznaje pojedincima nikakva prava koja bi ograničavala državu, nego potpuno i bez rezerve potčinjava pojedince državi. On na tome naročito insistira kada kaže: »Pošto je otuđivanje izvršeno bez rezerve, ujedinjenje je toliko perfektno koliko je moguće da bude, i nijedan član nema više što da reklamira, jer ako bi pojedincima ostala neka prava, a kako ne bi bilo nikakve više vlasti koja bi mogla presuditi spor između njih i zajednice, svaki bi – kako je on u neku ruku svoj vlastiti sudac – težio uskoro da to bude u svemu; prirodno stanje onda bi ostalo, a udruženje bi neizbježno postalo tiransko i uzaludno« (liv. I, chap. VI).

Prema tome, ako Rousseauove ideje sigurno nisu imale utjecaja na ljude francuske revolucije u vezi s proklamiranjem prirodnih prava ljudi, one su utjecale na njih u vezi s proklamiranjem načela narodne

suverenosti, ako se smatra da u njegovoj teoriji prevladuje ideja po kojoj suverenost pripada narodu kao cjelini, a ne pojedincima kao članovima naroda, odnosno državne zajednice.

No bez obzira kako se Rousseauova teorija shvaća – bilo u prilog prevage ideje o suverenosti naroda, bilo u prilog prevage ideje o suverenosti pojedinaca – ona ostaje čisto idealistička koncepcija koja je daleko od realnosti. Interesantno je da realnost, kada je riječ o tome pitanju, nisu shvatili ni buržoaski teoretičari koji su Rousseauovu teoriju podvrgli ozbiljnoj kritici. Oni su nasuprot njoj stavljali druge, svoje idealističke koncepcije. To su oni činili i kritizirajući se međusobno, odnosno kada su jedni kritizirali druge. Jedne su se idealističke koncepcije pobijale da bi se predlagale druge.

Tako je, na primjer, Carré de Malberg – čije su ideje bile od ne malog utjecaja na mnoge ustavnopravne teoretičare, i to ne samo francuske – upućivao zamjerke mnogim idealističkim koncepcijama, iako je i njegova koncepcija o narodnoj suverenosti bila također idealistička, samo pristupačnija razumu od mnogih drugih. Ovdje ćemo samo spomenuti kritiku koju on upućuje koncepciji Duguita – svoga suvremenika, čije su ideje bile također od velikog utjecaja i u Francuskoj i izvan nje – o pripadništvu suverenosti.

Po Duguitu država ne stvara pravo. Pravni propisi nastaju nezavisno o državi, a proizlaze iz društvene solidarnosti. Državni upravljači, odnosno vršioci vlasti potčinjeni su tim propisima kao i pojedinci i zato njihova volja nije viša od volje pojedinaca. Zato i njihova volja ima pravnu vrijednost samo ako je u suglasnosti s pravnim propisima koji proizlaze iz društvene solidarnosti. Prema tome, po tome su autoru samo ti propisi – jer su iznad države – suvereni.

Kritikujući tu teoriju Carré de Malberg kaže: »Duguit govori o pravnom propisu kao što su drugi govorili o pravdi i razumu. To su čisto filozofske koncepcije koje imaju tu zajedničku crtu i pogrešku da su lišene praktične vrijednosti i, prema tome, pravnog interesa. Duguit bi sigurno bio u neprilici kada bi trebao da kaže, po kome bi se pozitivnom znaku moglo raspoznati, u realnosti činjenica, da je jedna naredba, koju donesu upravljači, u skladu ili da nije u skladu s onim što on naziva pravnim pravilom; zato valja primijetiti da se on uzdržava od svake indikacije u tome smislu; samim tim što odustaje da se pozabavi tim pitanjem praktičnog značenja koje je, međutim, kapitalno za pravnu nauku, pokazuje da njegova doktrina ostaje bez pravne vrijednosti. On sam po koji put to priznaje: „Upravljači – kaže on *(Traité,* I, 1. izd., str. 301) – su potčinjeni višem pravnom propisu, oni ne mogu *teoretski* povrijediti taj pravni propis; ali, što se tiče njih, to je pravilo bez efikasne sankcije.“« »Propis koji je lišen efikasne sankcije« – nastavlja Carré de Malberg – »i koji se nameće samo na teoretski način, nije *pravni propis.* Da li to znači da se ne može pretpostaviti nikakav propis ponašanja, individualnog ili društvenog, koji prethodi državi i koji je nad njom? Sigurno takav propis postoji, i Duguit ima pravo što tvrdi da on postoji. Ali, makakav napor činio taj autor da bi dokazao njegov

pravni karakter, taj propis ima samo čisto moralnu vrijednost, sve dok ga ne sankcionira država. Pravo u svom pravom značenju pretpostavlja, zaista, sankciju prisile; bar, rečeno je ... da ono pretpostavlja prisilu kao *ultima ratio* ... Pravo se, dakle, može roditi samo sredstvom državne organizacije; u tome je smislu istina kada se kaže, da samo država može stvoriti pravo.« *(Contribution,* II, str. 160, bilj. 9).

Tako se Carré de Malberg, upućujući kritike Duguitovoj i nekim drugim idealističkim koncepcijama o pripadništvu suverenosti, unekoliko približio istini. Da bi nju sasvim postigao, trebao je da učini još jedan značajni korak: naime, da potraži i utvrdi, kome unutar države stvarno pripada vlast.

IV

Načelo, po kome suverenost pripada narodu, prvi put je bilo proklamirano u jednom pozitivnom tekstu, koji je bio djelo najvišega državnog organa, u Francuskoj godine 1789. U Deklaraciji prava čovjeka i građanina od te godine bilo je rečeno: »Načelo svake suverenosti suštinski počiva u Naciji. Nijedno tijelo, nijedan pojedinac ne može vršiti vlast koja izričito odatle ne proističe« (čl. 3). Revolucionarna skupština, nastala od Skupštine triju staleža stare monarhijske Francuske, upotrebila je tu riječ *nacija,* a ne narod. Ali to je lako razumjeti ako se uzme u obzir činjenica da je Francuska i tada bila jednonacionalna država, tako da se nacija poklapala s državnopravnim pojmom naroda. Zato u suštini tu ne mijenja stvar, ni značenje načela narodne suverenosti, što je u tom tekstu upotrebljena riječ »nacija«. Ne mijenja stvar, prema tome, ni što se u Francuskoj i u teoriji govori o nacionalnoj, a ne o narodnoj suverenosti, iako je tu nesumnjivo bolje upotrebiti riječ narodni nego nacionalni. Ne samo kada se radi o višenacionalnim, nego i kada se radi o jednonacionalnim državama, budući da se pojam nacije ne poklapa nikada u cijelosti s pojmom naroda, u državnopravnom smislu te riječi. A kada se govori o narodnoj suverenosti, misli se baš na ovaj državnopravni pojam naroda, tj. na skup svih pojedinaca koji su građani jedne države, bez obzira da li oni svi pripadaju ili ne pripadaju jednoj naciji.

Baš zato što je načelo narodne suverenosti prvi put zvanično proklamirao francuski ustavotvorac, ono se često smatra načelom francuskoga državnog prava. No francuski ga teoretičari smatraju francuskim načelom još i zato što je ono uglavnom ostalo načelo francuskoga državnog prava do danas. Razumije se da to shvaćanje danas ima i može imati samo relativno značenje, budući da su načelo narodne suverenosti konstitucionalizirale, tj. unijele u svoje ustave, poslije Francuske i mnoge druge države. Za Francusku je svakako interesantno da se to načelo provlači kroz gotovo sve njene ustave koji su se redali poslije prvog od godine 1791. A tih ustava od tada do danas nije bilo malo, i oni su primjenjivali i propisivali različita ustavna uređenja – ustavna uređenja

u užem smislu riječi, jer nisu dirali u osnovna načela društveno-ekonomskog uređenja koje je postavila velika buržoaska revolucija od godine 1789.

Ljudi Revolucije, kada su proklamirali načelo narodne suverenosti, shvaćali su to načelo tako da suverenost pripada narodu kao cjelini, a ne pojedincima koji čine narod. Samo tu oni nisu uzimali narod kao ličnost koja bi bila odvojena od države, nego su smatrali da su narod i država ista ličnost, naime, da je država personifikacija naroda. (V. Duguit, *L'État,* I, str. 344. i d.; – Carré de Malberg, *Contribution,* I, str. 87; – Hauriou, *Principes de droit public,* 2. izd., str. 82).

Da su ljudi Revolucije smatrali da suverenost pripada narodu kao cjelini vidi se jasno i iz odredbe prvoga francuskog ustava od godine 1791. u kojoj je bilo rečeno: »Suverenost je jedna, nedjeljiva... *Ona pripada narodu;* nijedan dio naroda, nijedan pojedinac ne može si prisvajati vršenje« (čl. 1. Uvoda, odjeljak III).

Cijeli rad prve francuske Ustavotvorne skupštine bio je zasnovan na tako shvaćenom načelu narodne suverenosti. Interesantno je, međutim, da je u Francuskoj, poslije pada monarhije i kod ustanovljivanja Prve republike, počela da prevladuje ideja o suverenosti pojedinaca, tj. ideja po kojoj suverenost pripada pojedincima, a koju su zastupali mnogi pisci znatno prije Revolucije – po mišljenju nekih, vidjeli smo, i Rousseau. Na toj je ideji Konvent i zasnovao ustavni režim od 1793. godine. Ali to nije dugo trajalo, i Francuska se brzo vratila ideji narodne suverenosti. To se dogodilo već godine III poslije ustanovljenja Prve republike. (V. Duguit, *Traité,* 2. izd., I, str. 436).

Samo da bi se koncepcija prve francuske Ustavotvorne skupštine o načelu narodne suverenosti, kao i kasnija francuska koncepcija o tome načelu, dobro shvatila, treba je unekoliko precizirati. Po njoj se ne uzima da suverenost pripada narodu u tome smislu, da bi narod činili svi pojedinci jednog momenta, nego u tome smislu da narod ne čine samo sadašnje nego i buduće generacije. Tek kada se to uzme u obzir, postaje razumljiva formula Revolucije po kojoj je suverenost *»indivisible, inprescriptible, inaliénable«* (U. od 1791, Uvod, čl. 1, odjelj. III). Ona je *nedjeljiva,* jer pripada tako shvaćenom nedjeljivom narodu. Ona je *nezastariva,* jer narod ne može biti nje lišen bilo kakvom posesijom, ma koliko ta posesija bila duga s obzirom na vremensko trajanje. Iz toga je razloga ona i *neotuđiva,* tako da se suverenost, koja pripada tako shvaćenom narodu, ne može otuđiti makar na to pristali i svi pojedinci u jednom danom momentu.

Rekli smo da je tako shvaćeno načelo narodne suverenosti, s nekim intervalima, ostalo načelo francuskoga ustavnog prava do danas. Samo što je ono u nekim ustavima bilo priznato na neposredan, a u nekima na posredan način, a kada je bilo priznato na neposredan način nije to bilo uvijek učinjeno istom formulacijom.

U Deklaraciji prava, koja je bila stavljena na čelo Ustava od 1793. godine bilo je rečeno da se *»suverenost nalazi kod naroda«* (čl. 25).

U Ustavu od godine III Prve republike bilo je propisano: *da se suverenost »nalazi kod univerzalnosti građana«* (čl. 17. njegove Deklaracije prava). Sličnu odredbu sadržavao je i Ustav Helvetske republike, koji je Francuska nametnula ujedinjenoj Švicarskoj godine 1798. On je propisao: *»Suveren je ukupnost svih građana«* (čl. 2). Te bi dvije formulacije mogle dovesti u sumnju primjenu koncepcije Revolucije po kojoj bi suverenost pripadala narodu kao skupnosti i sadašnjih i budućih generacija.

Ustav od godine VIII nije sadržavao izričitu odredbu o narodnoj suverenosti. Međutim, smatralo se da je i pod njim i kasnije pod režimom Prvoga carstva to načelo osnova ustavnopravnog života Francuske, i formalno je to načelo tada bilo izražavano kroz plebiscite. Tu nailazimo na jasan dokaz toga, da se stvarni ustavnopravni život države ne mora poklapati s načelom narodne suverenosti, čak ni onda kada je to načelo izričito ili prećutno priznato. S tim načelom, čak i bez obzira na to da li se ono smatra pravnim ili političkim načelom, ne slažu se sve institucije ustavnog uređenja države. Načelo narodne suverenosti ne može biti bez ikakvih posljedica u tome uređenju. Tako se već i zbog toga može govoriti o manjem ili većem približavanju tome načelu, odnosno o manjem ili većem udaljivanju od njega.

U momentu restauracije monarhije godine 1814. nastupa u tome pogledu izrazita reakcija, iako je nje stvarno bilo i za vrijeme Prvoga carstva. U Ustavnoj povelji od te godine nema spomena o načelu narodne suverenosti. I pokraj promjena koje su se zbile poslije Revolucije pod režimom te Povelje uzimalo se da se, kao i u predrevolucionarnoj monarhiji, suverenost nalazi kod monarha.

Međutim, od 1830. načelo narodne suverenosti počinje opet da se smatra osnovnim načelom ustavnog uređenja države, iako ustavno uređenje, koje je Ustavni pakt od te godine propisao, nije bilo ni formalno s njime sasvim u skladu. I sam taj Pakt nije ga sadržavao, ali su zato događaji koji su prethodili njegovu donošenju u izvjesnoj mjeri ukazivali na to da se prećutno to načelo vraća u život.

Ustav od 1848. godine, kojim je bila ustanovljena Druga republika, već je to načelo ponovo izričito formulirao (čl. 1). Isto je učinio i Ustav od 1852, ali na posredan način, propisujući da »priznaje, potvrđuje i garantira velika načela proklamirana 1789.« (čl. 1).

Kratki Ustav Treće republike, od 1875. godine, nije ga spominjao ni neposredno ni posredno, ali su zato ipak svi francuski teoretičari, pa i državnici i političari, smatrali da je on osnova ustavnog uređenja i te Republike, čak i u jačoj mjeri nego što je bila osnova ustavnog uređenja nekih režima koji su u Francuskoj prethodili Ustavu od 1875.

Međutim, Ustav od 1946. godine, Četvrte republike, već je to načelo izričito formulirao (čl. 2). U njemu je bilo rečeno, prvo, da je načelo Republike: vlada naroda, za narod i od strane naroda, a zatim da *suverenost pripada francuskom narodu,* i da nijedan dio naroda i nijedan

pojedinac ne može sebi prisvojiti vršenje suverenosti. Ova formulacija toga načela umnogome nas podsjeća na formulaciju iz Deklaracije od 1789. godine.

Izričitu formulaciju toga načela nalazimo i u Ustavu Pete republike od godine 1958. I taj je Ustav, kao i prethodni, potvrđen, odnosno izglasan referendumom. Prvo je u njegovoj Preambuli rečeno da: »francuski narod svečano proklamira svoju privrženost pravima čovjeka i *načelima narodne suverenosti*, onakvima kakvi su bili definirani Deklaracijom od 1789. i potvrđeni i popunjeni Preambulom Ustava od 1946.« Zatim je u članu 2. toga Ustava rečeno da je načelo Republike: »vlada naroda, za narod i od strane naroda«, a u članu 3. da *»nacionalna suverenost pripada narodu* koji je vrši preko svojih predstavnika i referendumom«. Tako se francuski ustavotvorac od 1958. ponovo poslužio starom Lincolnovom formulom, da bi zatim rekao da suverenost pripada narodu. Samo je od interesa da se i sada, kao i u Ustavu od 1946. godine, kaže da »nacionalna suverenost pripada narodu«. Tako su tu upotrebljeni i pojam »nacije« i pojam »naroda«. Za suverenost je rečeno, da je nacionalna, i onda je za nju kao takvu rečeno da pripada narodu. Razlika je samo između Ustava od 1958. i Ustava od 1946. godine u tome, što prvi kaže da nacionalna suverenost pripada »narodu«, dok je drugi bio rekao da ta suverenost pripada »francuskom narodu«. To, razumije se, ne mijenja ništa u stvari, samo se teoretski može postaviti pitanje, da li je Ustav od 1946. pod »francuskim narodom« razumijevao francusku naciju ili narod Francuske u državnopravnom smislu riječi. Zato je Ustav od 1958. bolje rekao da suverenost pripada »narodu« (peuple), tako da je tu sigurno riječ o državnopravnom pojmu naroda. Samo, da bi ipak nešto ostalo od klasične francuske formulacije, i taj Ustav govori o »nacionalnoj suverenosti«, a ne jednostavno o »suverenosti«.

Poslije velike francuske revolucije načelo narodne suverenosti nije e zadržalo u granicama Francuske, nego je prešlo njene granice i prodrlo i u ostale države, negdje ranije, a negdje kasnije. Samo što to načelo nije imalo u svima tim državama i iste posljedice s obzirom na ustavno uređenje. Najveći broj tih država prihvatio je klasičnu formulaciju toga načela koja datira od 1789. godine, i po kojoj suverenost pripada narodu kao cjelini. Jedino ta formulacija u pojedinim ustavima nešto varira po upotrebljenim riječima i po samoj njenoj konstrukciji.

Tako, na primjer, Ustav Belgije od 1831. godine, koji je jedan od najstarijih ustava (samo što je mijenjan u više navrata), kaže: *»Sve vlasti proistječu iz naroda.* One se vrše na način koji propisuje Ustav« (čl. 25). Ustav Italije od 1947: »Italija je demokratska republika, zasnovana na radu. *Suverenost pripada narodu* koji je vrši u formama i u granicama Ustava« (čl. 1). – Ustav Federativne Njemačke Republike (Zapadne Njemačke) od 1949. godine kaže da je Federativna Njemačka Republika demokratska i socijalna federativna država; *da sva vlast proistječe iz naroda,* i da narod vrši vlast izborima i glasanjima, i posredstvom specijalnih organa zakonodavstva, izvršne vlasti i pravosuđa (čl. 20). A njemački je Ustav od 1919. propisivao da je Njemački Reich republika, i da

»politička vlast proistječe iz naroda«. – Ustav Portugalije od 1911. propisivao je da se *»suverenost nalazi kod naroda«*, i da su organi narodne suverenosti zakonodavna vlast, izvršna vlast i sudska vlast međusobno nezavisne i harmonizirane (čl. 5). Interesantno je da i Ustav te države od 1933. (koji je bio potvrđen plebiscitom, a zatim mijenjan više puta, i koji nosi naziv »Politički ustav Portugalske republike«, a propisuje organizaciju korporativne države) kaže također da se *suverenost nalazi kod naroda* i da ona ima kao organe šefa države, Narodnu skupštinu, Vladu i sudove (čl. 71). Tu se nalazimo sigurno pred naročitim frapantnim slučajem kontradikcije između stvarnosti i ustavnog načela narodne suverenosti. – U Ustavu Finske od 1919. nalazimo odredbu: *»Javna vlast pripada narodu* kojeg predstavlja Skupština predstavnika u sesiji« (§ 2, st. 2).

Interesantna je bila, s obzirom na to pitanje, odredba republikanskog Ustava Španije od 1931. U njemu smo imali ovu odredbu: »Španija je demokratska republika trudbenika svih kategorija koja se organizira u režimu slobode i pravde. *Ulasti svih organa proizlaze od naroda«* (čl. 1). Formula toga Ustava po kojoj je Španija tada bila »republika trudbenika svih kategorija koja se organizira u režim slobode i pravde« nije se nalazila u ustavnom nacrtu koji je izglasao odbor Ustavotvorne skupštine. U tome nacrtu bilo je samo rečeno da je Španija »demokratska republika«. A gore citiranu formulu, koja je ušla u Ustav, izglasao je plenum Ustavotvorne skupštine na prijedlog socijalista, koji je Skupštini podnio Araquislan, državni podsekretar u Ministarstvu rada. U obrazloženju toga prijedloga on je riječi »radnici« protivstavio riječ »trudbenici«. On je tada rekao: »Ova je definicija čisto idealistička. Ona ukazuje na to da naše zakonodavstvo ne treba da se vrši za feudalnu državu, kakva je bila Španija do naših dana. Mi ne kažemo »republika radnika«. Izraz trudbenici dosta je buržoaski da ne bi nikoga zastrašivao«. To znači da je riječ »trudbenici« upotrebljena na mjesto riječi »radnici« zbog umirivanja buržoazije. Tako je pri izglasavanju spomenute ustavne odredbe socijaliste pomagao i izvjestan broj zastupnika građanskih partija. Prilikom njezina izglasavanja predsjednik Korteza je izjavio: »Mi dobro znamo da svi Španjolci nisu trudbenici, ali fraza koju smo unijeli u osnovni zakon države pokazuje dobro naše namjere za budućnost: da se postigne ljubav sviju za rad.« (V. Dareste, *Les Constitutions modernes, Europe, – Espagne,* str. 13, bilj. 2).

Ustav Austrije od 1920. (koji je s izmjenama od 1925. i 1929. uspostavljen nakon oslobođenja te zemlje, odnosno njezina odvajanja od Njemačke poslije drugoga svjetskog rata) nešto je izmijenio klasičnu formulu narodne suverenosti, kada je propisao da u republici Austriji *»pravo proistječe iz naroda«* (čl. 1). Ali tu se pod pravom opet misli na izraz suverene volje, tako da je u tome smislu riječ »pravo« zamijenila riječ »suverenost«.

Na sličnu pojavu nailazimo i u Ustavu kraljevine Kambodže (koji je izglasala Narodna skupština 6. decembra 1955. i koji je promulgiran

14. januara 1956.). U njemu je rečeno: *»Zakon je izraz narodne volje«* (čl. 17, st. 1). Tu se zakon smatra izrazom suverene volje, odnosno suverenosti.

Klasičnu formulaciju načela narodne suverenosti nailazili smo, odnosno nailazimo i u ustavima nekih socijalističkih država. Tako je Ustav Čehoslovačke od 1948. bio propisao: *»Narod je jedini izvor svake vlasti u državi«* (čl. 1, st. 2). – Ustav Bugarske od 1947.: »U Narodnoj Republici Bugarskoj *sva vlast proistječe iz naroda i pripada narodu.* Narod vrši tu vlast preko slobodno izabranih predstavničkih organa i referenduma« (čl. 2). – Ustav Rumunjske od 1948.: »U Narodnoj Republici Rumuniji *sva vlast države proistječe iz naroda i pripada narodu.* Narod vrši vlast preko svojih predstavničkih organa biranih općim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem« (čl. 3). – Ustav Demokratske Republike Njemačke od 1949.: *»Sve vlasti države proistječu iz naroda.«* On je onda iz toga načela izveo ove zaključke: da svaki građanin ima pravo i dužnost da aktivno sudjeluje u javnim poslovima općine, kotara, zemlje i Njemačke Demokratske Republike, i da se pravo sudjelovanja u odlučivanju vrši posredstvom: aktivnog sudjelovanja u narodnim referendumima i plebiscitima, u vršenju aktivnog i pasivnog izbornog prava, i u prihvaćanju javnih funkcija u upravi i sudstvu (čl. 3). – Ustav Demokratske Republike Vietnam od 1960.: *Sva vlast Demokratske Republike Vietnam pripada narodu* i on je vrši preko Narodne skupštine i narodnih vijeća svih stupnjeva koje on bira i koji su njemu odgovorni« (čl. 4.).

Ima ustava koji sadrže formulaciju državne, a ne narodne suverenosti. To je na primjer činio Ustav Grčke od 1911. koji je propisivao: *»Sve vlasti proistječu od države.* One se vrše u formama koje propisuje Ustav« (čl. 21). – Nešto drugim riječima ta je ideja bila izražena u predratnoj Mađarskoj u Zakonu I od 1920. »o uspostavljanju ustavnog režima i o privremenom reguliranju vršenja vrhovne vlasti.« U njemu je bilo rečeno: »Narodna skupština proklamira da je ona legalno predstavništvo *suverenosti države,* i da ima, suglasno našem Ustavu, također vlast da propiše način na koji će se produžiti vršenje državne vlasti« (§ 2).

Interesantna je kombinacija načela državne i načela narodne suverenosti do koje je došlo, na primjer, u Ustavu Gane od godine 1960. On kaže: *»Državna vlast proizlazi iz naroda* koji sada dio te vlasti povjerava ustanovama stvorenim ovim Ustavom i kome pripada pravo da vrši ostatak vlasti i da bira svoje predstavnike u sada ustanovljeni Parlament, suglasno slijedećim načelima . . .« (čl. 1, st. 1).

Ima međutim još uvijek i takvih ustava koji ili ne govore ništa o pripadništvu suverenosti, što ima i svoga razloga, ili nastoje nekako kombinirati ili izmiriti načelo narodne suverenost bilo s idejom teokratske teorije, bilo s idejom po kojoj suverenost pripada i monarhu.

Izraz kombinacije načela narodne suverenosti s idejom o božanskom porijeklu suverenosti nalazimo u Ustavu Irske od godine 1937. On kaže: *»Sve vlasti,* zakonodavna, izvršna i sudska *proizlaze, pod božanskim*

autoritetom, od naroda koji ima pravo da određuje državne upravljače i, u krajnjoj instanci, da odlučuje o svim pitanjima nacionalne politike, a u suglasnosti sa zahtjevima općeg dobra« (čl. 6, st. 1). Međutim, prethodni Ustav te zemlje, od 1922. godine, bio je propisao kratko: »Sva javna vlast *(powers of government)* i sva zakonodavna, izvršna i sudska vlast u Irskoj *imaju svoj izvor u samom narodu Irske*« (čl. 2). On se, dakle, nije pozivao na božanski autoritet.

Izraz kombinacije načela narodne i načela monarhove suverenosti nalazimo, npr., u Ustavu Lichtensteina od godine 1921. On propisuje: »Kneževina je ustavna nasljedna monarhija na demokratskim i parlamentarnim osnovama: *javna vlast pripada knezu i narodu* koji je vrše po propisima ovoga Ustava« (čl. 2).

Interesantnu kombinaciju načela narodne i načela monarhove suverenosti nalazimo u Ustavu Grčke od godine 1952., iako ta kombinacija proizlazi nešto posredno, a nešto neposredno. U njemu nalazimo ovu odredbu: »Režim Grčke je *okrunjena demokracija*. Sve vlasti proistječu od naroda i vrše se na način propisan Ustavom« (čl. 21). Neposredno je izraženo načelo narodne suverenosti, jer je rečeno izričto da sve vlasti proistječu od naroda, dok je načelo monarhove suverenosti izraženo posredno kroz odredbu da je režim Grčke okrunjena demokracija. Jasno je, da je sve to kontradiktorno, ali je svakako interesantno da se jedan od najnovijih evropskih ustava služi takvom formulacijom. – S tim u vezi taj Ustav čak izričito zabranjuje reviziju onih svojih odredaba koji normiraju formu režima kao »okrunjene demokracije«, kao i reviziju svojih osnovnih odredaba (čl. 108). Ima i drugih ustava koji zabranjuju reviziju nekih svojih odredaba, ali se ne može uzeti da takva zabrana pravno vezuje organa koji je po ustavu nadležan da odlučuje o reviziji. (V. J. Stefanović, *Ustavno pravo FNRJ i komparativno*, 2. izd., 1956, I, str. 39).

Razumljivo je zato da neki monarhijski ustavi, tj. ustavi koji su zadržali instituciju nasljednoga državnog poglavara, načelo narodne suverenosti izričito i ne spominju. Tako ga, na primjer, izričito ne spominje Ustav Norveške od godine 1814. (revidiran više puta). Međutim, iako ne kaže da suverenost pripada narodu ili nešto slično, on propisuje da: »narod vrši zakonodavnu vlast preko organa Storthinga koji je sastavljen od dvije sekcije (doma) Langthinga i Odelsthinga« (čl. 49). Samo značenje te ustavne odredbe tu ipak nije isto što i značenje načela narodne suverenosti. To više što po norveškom Ustavu – kao i po većini ostalih monarhijskih ustava – pri vršenju zakonodavne funkcije sudjeluje u izvjesnoj mjeri i monarh. Istina je da je u Norveškoj kralju oduzeto puno pravo zakonodavne sankcije još u XIX stoljeću, tako da je sada pod određenim uvjetima omogućeno donošenje zakona i bez te sankcije, ali je zato ipak učešće monarha u vršenju zakonodavne funkcije ostalo značajno i prema sadašnjim ustavnim propisima (čl. 77–79.).

Načelo narodne suverenosti ne spominje ni Ustav Švedske od 1809 (mijenjan više puta); ni Ustav Nizozemske od 1887. godine. Ovaj drugi

na jednom mjestu samo kaže da Parlament (sastavljen od dva doma) predstavlja narod u svojoj skupnosti (čl. 81. i 82).

O tome da li se načelo narodne suverenosti može izmiriti s monarhijskom formom vlade raspravljalo se dosta u teoriji. Jasno je da se apsolutna monarhija, u kojoj je sva vlast u rukama monarha, ne može izmiriti s načelom narodne suverenosti, ali nije u skladu s tim načelom ni monarhija u kojoj monarh nema svu vlast u svojim rukama, a sudjeluje odlučujući, zajedno s izabranim predstavničkim tijelom ne samo kod donošenja zakona nego i kod odlučivanja o reviziji ustava, pokraj toga što je ujedno i šef izvršne vlasti. Neki teoretičari zato opravdano smatraju da se i u ovakvu slučaju radi o »pravoj monarhiji«. (V. Carré de Malberg, *Contribution*, II, str. 180. i d. – G. Jellinek, cit. djelo, franc. izd., II, str. 412. i d.). Takva se situacija monarha u državi može shvatiti kada se pođe od teorije – koja je bila uglavnom njemačka monarhijska teorija za vrijeme prve njemačke federativne države – po kojoj je suverenost pripadala državi, ličnosti odvojenoj od naroda, koja ima svoje organe među kojima i monarha. Po toj teoriji država je odvojena od naroda i ne čini s njim jedno. Narod je samo sastavni element države, kao što je, na primjer, i teritorij.

Sasvim je različita teorija narodne suverenosti, za koju se može reći da je vladajuća francuska teorija od velike revolucije pa dalje. Po njoj suverenost pripada – kako smo već vidjeli – narodu, a svi organi koji efektivno vrše vlast njegovi su organi. Može se tu uzeti da su oni i organi države, ali to samo u tome smislu što narod nalazi svoju personifikaciju u državi. Narod se tako, mjesto da bude element države, identificira s njom. Kada se pođe od toga shvaćanja – a to je ono što je osnovno u teoriji narodne suverenosti – jasno je da nijedan organ nema i ne može imati vlast nad narodom. Obratno, narod, kome suverenost pripada, ima vlast nad svim organima, pa prema tome to mora vrijediti i za monarha ako među organima postoji i on. Iz toga se onda logički zaključuje da monarhu ne smije pripadati ustavotvorna vlast, naime vlast da ustanovljuje, odnosno određuje državne organe i njihove nadležnosti. Ta vlast može pripadati samo narodu i to bez ikakvih ograničenja, a takvo bi ograničenje postojalo kad bi pri vršenju ustavotvorne vlasti imao odlučujuću ulogu i monarh, tj. kad se revizija ustavnog uređenja države ne bi mogla izvesti bez njegove privole, naročito kad se bez njegove privole ne bi mogao monarh kao organ ukinuti, niti bi se mogle izmijeniti njegove nadležnosti. Iz toga bi trebalo zaključiti, da se monarhijsko ustavno uređenje ne bi nikako moglo dovesti u sklad s načelom narodne suverenosti, kad bi se monarhu dalo i pravo da sudjeluje pri odlučivanju o reviziji ustava. A ako se monarhu dade to pravo – što je slučaj u mnogim monarhijama – a uz to se u ustavu i izričito formulira načelo narodne suverenosti, kontradikcija je frapantna. Zbog toga je razumljivo da su neki monarhijski ustavi izbjegli da izričito formuliraju to načelo.

Tako postaje jasno da se s načelom narodne suverenosti ne može izmiriti bilo kakvo ustavno uređenje, odnosno da se s njim podudara svaka

institucija toga uređenja. To i bez obzira da li se smatra da je načelo narodne suverenosti, ako je formulirano u ustavu, pravno ili samo političko načelo. Zato ustavotvorac, ako to načelo konstitucionalizira, mora iz toga izvesti neke posljedice. Mora prihvatiti i u ustavu normirati samo takve institucije ustavnog uređenja države koje se mogu dovesti u sklad s tim načelom.

Da se institucija nasljednoga državnog poglavara ne slaže s načelom narodne suverenosti, ako se takvu državnom poglavaru povjeri i odlučujuća uloga kod propisivanja ustavnog uređenja države, odnosno kod odlučivanja o mijenjanju toga uređenja, to je – vidjeli smo – jasno. Ali se tu može postaviti i pitanje da li je ta institucija uopće u skladu s načelom narodne suverenosti, bez obzira kolike su vlasti monarha. Neki odgovaraju na to pitanje negativno. To je, na primjer, mišljenje Esmeina, koji kaže: »Suverenost naroda ne podrazumijeva samo to da sve vlasti proistječu iz naroda i da narod povjerava samo vršenje suverenosti; ona podrazumijeva također da su svi oni kojima je povjereno vršenje tih vlasti, odgovorni za to kako su ih upotrijebili. Očiti je aksiom: svaka osoba koja vrši ... neko pravo koje pripada drugome i koje joj je vršenje bilo povjereno, mora položiti račun titularu toga prava. Međutim ... neposredna i formalna odgovornost putem krivičnog gonjenja ili opozivanja onih kojima su delegirani atributi suverenosti je u velikom dijelu neupotrebljiva i bila bi čak najčešće i štetna. Za predstavnike naroda postoji samo jedna prava odgovornost, istina posredna, ali efektivna: to je ona koja proizlazi iz ograničenog trajanja njihovih vlasti. Vremensko dodjeljivanje svih neopozivih vlasti to bi bila prirodna, skoro neophodna posljedica narodne suverenosti; a da bi to pravilo, prosto i osnovno, bilo efikasno potrebno je da trajanje funkcija bude na određeno vrijeme ... To isključuje čak i izbornu monarhiju.« *(Eléments,* 1921, I, str. 306).

Bilo je, međutim, i pokušaja da se institucija monarha čak i s velikim vlastima pa i ustavotvornom, izmiri s načelom po kome suverenost pripada prvobitno narodu. To su naročito u XVII i XVIII stoljeću činili mnogi pisci škole prirodnog prava. Oni su, naime, tvrdili da narod može dragovoljno prenijeti vlast na kralja i na njegove nasljednike, i tako su oni čudnim obrtom stvari davali apsolutnoj monarhiji još bolju osnovu nego sve druge teorije i ideje koje su opravdavale apsolutizam. Još su tada mnogi pisci podvrgli tu ideju kritici i tvrdili su da je suverenost, koja pripada narodu, neotuđiva. To je naročito činio Rousseau, a Revolucija je to stajalište prihvatila. To ne znači da Rousseau nije uopće dopuštao postojanje nasljednoga državnog poglavara. Po njemu je, naime, samo vršenje zakonodavne vlasti manifestacija suverenosti, iz čega on zaključuje da tu vlast mora vršiti samo sam narod neposredno. Što se tiče izvršne vlasti, narod može nju – smatra on – i delegirati određenim organima, pa i monarhu, s tim da mu narod može vršenje te vlasti u svako doba oduzeti.

Sva ta i druga razmimoilaženja između teoretičara s obzirom na posljedice primjene, odnosno prihvaćanja u ustavnom tekstu načela na-

rodne suverenosti, nije teško razumjeti, jer se tu polazi od jedne, više ili manje, idealističke koncepcije o pripadnosti suverenosti. Naime, od koncepcije da suverenost pripada narodu kao cjelini koji ima svoju ličnost i svoju volju. Ta koncepcija nije u skladu s marksističko-lenjinističkim učenjem o državi uopće i posebno o pripadništvu vlasti u državi, pa je zato shvatljivo da u posljednjim godinama tu koncepciju napuštaju i one socijalističke države koje su je u prvo vrijeme – kako smo vidjeli – u svojim ustavima prihvatile, i da su je zamijenile s onom koja je, više ili manje, u skladu s tim učenjem.

Prije svega Ustav SSSR od 1936. godine nije upotrijebio, kada je normirao pitanje pripadništva vlasti, formulu narodne suverenosti. On kaže prvo: »Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika je *socijalistička država radnika i seljaka*« (čl. 1). Zatim: »Političku osnovu SSSR sačinjavaju sovjeti deputata trudbenika koji su izrasli i očvrsli kao rezultat obaranja vlasti spahija i kapitalista i *izvojevanja diktature proletarijata*« (čl. 2). Najposlije: »*Sva vlast u SSSR pripada trudbenicima grada i sela* u osobi sovjeta deputata trudbenika« (čl. 3).

S tim u vezi bit će interesantno pogledati što je u vezi s pripadništvom vlasti u državi propisao Ustav Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike koji je bio donijet na V Sveruskom kongresu sovjeta na zasjedanju od 10. jula 1918. godine: »Rusija je proglašena Republikom sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. *Sva vlast, centralna i lokalna, pripada ovim sovjetima*« (Glava prva, st. 1). – »Sveruski kongres sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata smatra sada, u momentu odlučne borbe proletarijata protiv njegovih eksploatatora, da nema mjesta eksploatatorima ni u jednom organu vlasti. *Ulast mora pripadati u potpunosti i isključivo radnim masama i njihovom ovlaštenom predstavništvu – sovjetima radničkih, vojničkih i seljačkih deputata*« (Glava IV, st. 7). – »Osnovni zadatak Ustava Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike u sadašnjem prelaznom periodu sastoji se u uspostavljanju, *u vidu snažne sveruske sovjetske vlasti, diktature gradskog i seoskog proletarijata i najsiromašnijeg seljaštva*, radi potpunog ugušivanja buržoazije, uništenja eksploatacije čovjeka i zavođenja socijalizma u kome neće biti ni podjele na klase ni državne vlasti« (Glava peta, st. 9). – »Ruska republika je slobodna socijalistička zajednica svih trudbenika Rusije. *Sva vlast u granicama Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike pripada cijelom radnom narodu zemlje, ujedinjenom u gradskim i seoskim sovjetima*« (Glava peta, st. 10).

Odredbu, po kojoj vlast pripada *radnom narodu,* nalazimo i u ustavima nekih drugih socijalističkih država. Tako Ustav Mađarske od 1949. propisuje: »Narodna Republika Mađarska je država radnika i seljačkih trudbenika. U Narodnoj Republici Mađarskoj *vlast pripada radnom narodu.* Trudbenici grada i sela vrše vlast posredstvom biranih zastupnika odgovornih narodu« (čl. 2). – Ustav Poljske od 1952. godine – koji je zamijenio tzv. »Mali ustav« koji su činili neki propisi predratnog Ustava i neki novi ustavni propisi, i koji je bio normirao privremeno ustavno uređenje nove Poljske – kaže: »Vlast u Narodnoj Republici Poljskoj

pripada radnom narodu grada i sela« (čl. 1, st. 2). Prije toga Ustava načelo narodne suverenosti bilo je formulirano na posredan način u Ustavnom zakonu o organizaciji i nadležnostima vrhovnih organa Republike Poljske od 19. februara 1947. godine. Naime, u članu 1. toga zakona bilo je propisano: »Do momenta stupanja na snagu novog ustava Republike Poljske, zakonodavni Sejm, *u svojstvu organa suverene vlasti poljskog naroda,* i nadahnjujući se osnovnim načelima Ustava od 17. marta 1921. . . . odlučuje što slijedi o organizaciji i nadležnostima vrhovnih organa Republike Poljske«. Tu je Sejm vršio ulogu ustavotvorca. – A Ustav Čehoslovačke Socijalističke Republike od 11. jula 1960. kaže: »Čehoslovačka Socijalistička Republika je socijalistička država, osnovana na čvrstom savezu radnika, seljaka i inteligencije, kome je na čelu radnička klasa« (čl. 1, st. 1), i *»Sva vlast u Čehoslovačkoj Socijalističkoj Republici pripada radnom narodu.* Državnu vlast radni narod vrši preko predstavničkih tijela koja on bira i kontrolira i koja su njemu odgovorna« (čl. 2, st. 1. i 2).

Ustav Mongolske Narodne Republike koji je izglasao Veliki narodni hural 30. juna 1940. propisuje: *»Sva vlast u Mongolskoj Narodnoj Republici pripada trudbenicima grada i hudona* u licu hurala trudbenika« (čl. 3). Ta je odredba posljedica dviju odredaba – konstatacija koje su prije toga formulirane u tom Ustavu. Prva je: »Mongolska Narodna Republika je nezavisna *država trudbenika* (arata-stočara, radnika i inteligencije) koji su srušili imperijalističko i feudalno ugnjetavanje, i koja obezbjeđuje nekapitalistički put razvoja zemlje u cilju kasnijeg prelaza u socijalizam« (čl. 1). – Druga je: »Politička osnovica Mongolske Narodne Republike su hurali trudbenika arata (stočara) koji su nastali kao rezultat svrgavanja feudalnog poretka i osvajanja političke vlasti od strane naroda, ukidanja privilegija i samovolje, političkog i ekonomskog ugnjetavanja i eksploatacije koje su feudalci (hanovi, vani, hugi, tajdžije, hutuhti, hubilgani) vršili nad širokim aratskim masama« (čl. 2). – Tu je, dakle, izražen prijelaz iz feudalizma u socijalizam.

Interesantna je, međutim, formulacija Ustava Narodne Republike Kine od godine 1954. u kojoj je izražena i pripadnost vlasti radničkoj klasi i njena pripadnost narodu. On kaže: »Narodna Republika Kina je narodna demokratska država, *kojom upravlja radnička klasa* i koja se zasniva na savezništvu radnika i seljaka« (čl. 1). – *»Sva vlast u Narodnoj Republici Kini pripada narodu* u osobi Narodne skupštine sastavljene od predstavnika kineskog naroda i lokalnih skupština predstavnika naroda« (čl. 2, st. 1).

A novi Ustav Rumunije od godine 1952. napustio je sasvim formulaciju starog Ustava o pripadništvu vlasti narodu i propisao je, iako ne sasvim precizno, da vlast pripada radničkoj klasi. On propisuje: »Narodna Republika Rumunija je država trudbenika gradova i sela« (čl. 1). *»Osnova vlasti u Narodnoj Republici Rumuniji je savez radničke klase i radnog seljaštva, gdje rukovodeća uloga pripada radničkoj klasi«* (čl. 2).

V

Iz prije citiranih ustavnih odredaba o pripadnosti suverenosti mogli bismo izvući neke zaključke. Prije svega, ustavi buržoaskih država pri normiranju toga pitanja – ako to uopće čine, jer ima i ustava takvih država koji o tome ne sadrže nikakva propisa – upotrebljavaju najčešće staru formulu načela narodne suverenosti koja se povlači od doba velike francuske revolucije.

Međutim, ta je formula u tim ustavima posve idealistička, i to bez obzira na to da li se u toj formuli pod »narodom« razumije zasebna ličnost koju bi činile sadašnje i buduće generacije, ili samo skup sadašnjih pojedinaca. Taj nam se zaključak nameće ne samo s obzirom na stvarno stanje koje je postojalo u Francuskoj u doba kada je ta formula bila prvi put u Ustavu upotrebljena nego i s obzirom na stvarno stanje u kasnijim godinama, kako u toj zemlji tako i u ostalim buržoaskim državama. Ako se za buržoasku državu smatra da je narod zajednica moralno i politički ujedinjenih pojedinaca kroz državu, onda je to čista fikcija. Ne mogu tu biti tako ujedinjeni pojedinci koji pripadaju različitim društvenim klasama – klasi vlasnika i klasi nevlasnika sredstava proizvodnje, pa zbog toga klasi izrabljivača i klasi izrabljivanih – i koji zato imaju sasvim različite interese. O takvu ujedinjenju moglo bi se govoriti samo u besklasnom društvu. A takvo društvo sigurno nije postojalo ni u Francuskoj – kako u onoj pred revoluciju, tako i u onoj poslije nje – ni u buržoaskim državama koje su postepeno nastajale poslije ukidanja feudalizma.

Zato se može reći da je formulacija pripadništva vlasti kroz načelo narodne suverenosti u buržoaskim državama čista fikcija, iza koje se krije ta stvarnost da vlast pripada klasi vlasnika sredstava proizvodnje. Iz toga, međutim, ne bi trebalo zaključiti da je formulacija načela narodne suverenosti u buržoaskim ustavima bez ikakva značenja i bez ikakve vrijednosti. To načelo tu ipak zahtijeva primjenu takvih institucija u ustavnom uređenju države koje su s njime u skladu, a odstranjivanje svih onih koje nisu s njime u skladu. Utoliko načelo narodne suverenosti, izraženo u ustavima buržoaskih država, ima ili bar treba da ima neko značenje i neku vrijednost. S obzirom na to može se onda i govoriti o tome da li je u takvim državama ustavno uređenje manje ili više formalno udaljeno od toga načela. Potpuno se poklapati s tim načelom ne može, jer vlast u tim državama pripada uvijek u krajnjoj liniji vlasničkoj klasi. Jedino se može tu govoriti, ukoliko su primijenjene demokratske ustavne institucije, i o mogućnosti nevlasničke klase da izražava svoju volju o raznim državnim i društvenim pitanjima.

A kako stoji stvar s načelom narodne suverenosti, ako je ono formulirano u ustavu socijalističke države? Ako uzmemo u obzir da je država uvijek rezultat podjele društva na klase, i da je to, prema tome, i slučaj sa socijalističkom državom, onda iz toga slijedi da se ni u takvoj državi ne može govoriti o punoj primjeni načela narodne suverenosti. Može se, međutim, reći da se njeno ustavno uređenje više približava načelu

narodne suverenosti nego ustavno uređenje buržoaske države, iako i tu može biti varijacija. To s obzirom na to, i u prvom redu na to, da li je i u kolikoj je mjeri zadržana institucija privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, a i s obzirom na to, kako su i u kojoj mjeri primijenjene demokratske institucije koje omogućavaju najširim masama da sudjeluju kod odlučivanja o javnim poslovima.

Zbog toga ustavi socijalističkih država i napuštaju – vidjeli smo – formulaciju načela narodne suverenosti, po kojoj bi suverenost pripadala narodu kao cjelini, i prihvaćaju, na manje ili više otvoren način, formulaciju koja suverenost daje radničkoj klasi, ili onim društvenim snagama koje se uglavnom poklapaju s radničkom klasom. Tu onda i dolazi do izražaja klasni karakter države.

U tome pogledu izvršena je i kod nas izvjesna promjena. U našem saveznom Ustavu od godine 1946. bilo je jasno izraženo načelo narodne suverenosti. U njemu je bilo rečeno: »U Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu« (čl. 6, st. 1). To je klasična formulacija načela narodne suverenosti na koju nailazimo u ustavima pojedinih država od velike francuske revolucije pa dalje.

Može se, međutim, reći da smo mi danas bliži načelu narodne suverenosti nego što smo bili u momentu donošenja Ustava od 1946. Do toga nas zaključka dovode sve one promjene koje su se kod nas zbile poslije donošenja toga Ustava. Tu mislimo naročito na podruštvljavanje svih važnijih sredstava proizvodnje koje je izvršeno poslije njegova donošenja, na prenošenje upravljanja tim sredstvima na radničke kolektive i na širenje sudjelovanja što većeg broja građana i pri rješavanju drugih društvenih problema, naročito preko institucije društvenog upravljanja. Tu se ostvarilo ono što je E. Kardelj pretkazivao još 1949. kada je napisao: »Narod – to su naši trudbenici koji žive od sopstvenog rada, koji nikoga ne eksploatišu, ali su sami bili na jedan ili drukčiji način eksploatirani. Oni su se baš zato i ujedinili u jedinstvenom Narodnom frontu na čelu s radničkom klasom i pod rukovodstvom Kompartije, da bi spriječili povratak sistema eksploatacije, da bi ostatke toga sistema postepeno sasvim očistili i izgradili socijalistički sistem, u kome neće biti eksploatacije čovjeka čovjekom. Samo te mase zato imaju pravo da govore kao narod. Samo za njih danas vrijedi naša demokracija. *A sutra, kada bude odstranjen posljednji ostatak kapitalističke eksploatacije – narod će biti svi građani naše zemlje, a demokracija će biti za sve.*« (Potcrtao J. S.). (Ed. Kardelj, *O narodnoj demokraciji u Jugoslaviji*, u *Arhivu za pravne i društvene nauke*, 1949, br. 2, str. 237–238).

Međutim i pokraj tog našeg približavanja načelu narodne suverenosti poslije donošenja Ustava od 1946. godine, Ustavni zakon od 1953. je formulaciju pripadništva suverenosti nešto izmijenio. U njemu je sada rečeno da sva vlast pripada *radnom narodu* (čl. 2, st. 1). Time je, bar u izvjesnoj mjeri, došla do izražaja i klasna struktura naše države. Međutim, ne bi se moglo reći, i pokraj toga, da ta nova ustavna formulacija stvarno sužava bazu pripadništva suverenosti prema stanju iz

1946. Ta se baza – rekli smo – poslije te godine stalno širila, a ne sužavala, s obzirom na promjene koje su se poslije toga zbile, i o kojima smo već govorili. Narod je u političkom značenju postajao poslije tih promjena sve širi pojam. Zato bi se moglo reći da je nova ustavna formulacija o pripadništvu suverenosti odgovarala više 1946. nego 1953. godini. No zato se ipak ne bi moglo reći da ta formulacija ne odgovara i danas. Ona je bolja od stare. Činjenica je samo ta da je danas – danas još više nego u momentu donošenja Ustavnog zakona od 1953. – pojam *radnog naroda* širi nego 1946. godine, i da se, prema tome, taj pojam znatno približio pojmu naroda kao općoj i cjelovitoj zajednici.

Miroslav Brandt

UTJECAJI PATRISTIKE U RANOM BOGUMILSTVU I ISLAMU

Još je Tertulijan u svom spisu protiv Markiona istakao kao glavni problem kojim se bave hereze njegova vremena pitanje o podrijetlu zla.[1] U stvari, taj je problem kudikamo stariji od pojave kršćanstva i njegovih hereza. Opća ranjivost individualnog života orijentirala je nedvojbeno već i najprimitivniju misao u smjeru traženja nekih (mističkih) uzroka neposrednim patnjama i, možda još više, u smjeru njihova stvarnog ili magičkog otklanjanja, pa je u tome smislu zaista »polazna tačka svake religije vjera u spasenje od zla«.[2] Ali tek s pojavom velikih religijskih i filozofijskih sistema i s njihovim naporima da fenomene čovjekova neposrednog iskustva objasne spekulativnom teogonijom, kozmogonijom i antropologijom nikle su – u traženju odgovora na pitanje o podrijetlu zla – i brojne, načelno dualističke koncepcije koje su stvarnost različito radikalno razgraničavale na svijet dobra i svijet zla. Pri tom je proširenost dualizma u povijesti ideja izvanredno impresivna. Osim izrazito dualističke religije mazdaizma u Iranu, i najveće su indijske vjere, jainizam, budhizam i brahmanstvo, bile dualističke.[3] Cijelu pak grčku pretplatonsku filozofiju, Heraklita, Empedokla, Pitagorejce, Anaksagoru, a i samog Platona, još je Plutarh smatrao na ovoj ili onoj osnovi dualističkim sistemima.[4] Pri tom je veoma karakteristično zbog kojih razloga i na koji je način Platon izuzeo zlo iz kompetencije božanstva. Po njegovu shvaćanju »bog je zaista dobar, a niiedno biće koje je dobro ne donosi zlo: ono pak što ne nanosi nikakvu štetu i ne čini

[1] Adversus Marcionem, 1/2. Patrologiae cursus completus, ed. Migne, S. L., T. 2. *Q. S. T. Tertulliani* Opera omnia, pars sec., T. II, col. 248–49.

[2] *E. Durkheim*, Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris, 1937., str. 595; *L. Lévy-Bruhl*, Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive. Paris, 1931, str. XXL i d., 167 i d.

[3] Up. o tome: *S. Pétrement*, Le dualisme dans l'histoire de la philosophie et des religions. Paris, 1946., str. 48–53.

[4] *Plutarh*, De Iside et Osiride, 48; franc. prijevod M. Meuniera: Isis et Osiris, Paris, 1924, str. 153–156.

nikakvo zlo ne može biti uzrok zla; naprotiv, dobro biće uzrok je dobrobiti. A ako je tako, dobro biće nije uzrok svemu, nego samo dobru, a nije uzrok zlu. Budući da je bog dobro biće, on nije uzrok svemu; ... bog je uzrok samo dobru, a zlu treba nešto drugo tražiti kao uzrok a ne boga.«[5] Taj je uzrok zla, po Platonovu mišljenju, svijet nužnosti, tj. materija koja je vječna i nezavisna od boga.[6] U tome smislu Platonov je dualizam potvrdio još Aristotel: »(Platon) smatra da postoje dva elementa; jednome dodjeljuje da bude uzrok dobra, a drugome da bude uzrok zla«.[7]

Ali premda je kršćanstvo u prvim stoljećima svoga razvitka svoje teološke probleme u velikoj mjeri rješavalo pod utjecajem platoničke filozofije,[8] platonički dualizam nije uključen u prihvaćenu kršćansku dogmatiku. Preuzevši apsolutni monoteizam starozavjetnog boga, stvoritelja svega svijeta, kršćanstvo je moralo prihvatiti i načelni ontološki monizam. U tome smislu već Irenej i Tertulijan govore o svom božanstvu kao jedinom prauzroku svega što postoji, a dualistička su shvaćanja još od vremena Pavlovih poslanica osuđivana kao heretička ili uopće vankršćanska.[9] Ali uza sve to problem o podrijetlu zla ostao je nezaobilazan i za monističke i za dualističke sisteme, pa je specifični odgovor svakoga od njih na to pitanje ne samo jedno od bitnih obilježja pojedinog takva sistema nego i važan indikator o njihovim uzajamnim odnosima. Pri tom je geneza zamisli o uzroku (ili uzročniku) zla prije svega prvorazredno važan faktor za ocjenu filijacije i uzajamnih odnosa velikih kasnoantičkih i srednjovjekovnih hereza.

Prva takva veoma proširena i mnogostruko razgranata hereza bio je gnosticizam. Bez obzira na složeno i mnogo diskutirano pitanje da li je gnosticizam pretkršćanskog podrijetla ili je nastao izdvajanjem iz ranog kršćanstva,[10] dualistički je karakter gnosticizma općenito priznat.[11] Ali

[5] *Platon,* Država II, 18, prijev. M. Kuzmića, Zagreb, 1942, str. 104–105. i prijev. A. Vilhara, Beograd, 1957, str. 67.

[6] *S. Pétrement,* Le dualisme chez Platon, les Gnostiques et les Manischéens. Paris, 1947, str. 39–42, 45 i d.

[7] *Aristotel,* Metaph., I, c. VI übers. u. erläut. v. E. Rolfes, 3. Aufl. I Hälfte, Leipzig, 1928, str. 19.

[8] *E. Gilson,* Le christianisme et la tradition philosophique. Paris, 1943., str. 249–266.

[9] Po mišljenju nekih istraživača, upozorenja sv. Pavla protiv opasnosti u koju kršćanina mogu zavesti filozofi (II Posl. Kološ., 2, 8) odnose se na neku gnostičku herezu; up. o tome: *H. Leisegang,* Die Gnosis (u franc. prijevodu: La gnose, Paris, 1951., str. 17–18). Mržnju na nikolaitsku gnosu nalaže već Ivanova Apokalipsa, II, 6 i 15; up. o tome: *Jean Doresse,* Les livres secrets des gnostiques d'Egypte, I, Paris, 1958., str. 330.

[10] Složena geneza kršćanstva na temelju brojnih židovskih, orijentalnih i helenističkih elemenata koja traje stotine godina i odvija se kroz žestoke unutrašnje borbe među pojedinim strujama prvobitnog kršćanstva već i sama otežava rješenje problema o genetičkim odnosima između kršćanstva i gnosticizma. A pored toga, ako je prvi element u toj uporedbi – kršćanstvo – složen i podvrgnut dugotrajnom i neprekidnom mijenjanju, i drugi – gnosticizam – nije nipošto ni jednostavan, ni svagdje uvijek jedan i jednak. Kako je poznato, jedni su gnostici podrijetlo svojih shvaćanja sami vezivali uz egipatske tradicije (hermetisti), dok su drugi isticali kaldejsko ili čak iransko podrijetlo svoje vjere; up. o tome: *S. Pétrement,* Le dualisme chez Platon ..., Paris 1947., str. 129–130. Suprotno tome, treći su izričito vezivali svoja shvaćanja uz

taj je gnostički dualizam u biti srodan platoničkom, filozofskom dualizmu i nije diteističan kao mazdaizam. Osnovna opreka gnostičkih sistema jest opreka između boga i svijeta, a ne između dvaju simetričkih božanstava. Svijet je u cjelini zlo, a bog je apsolutno dobar i u potpunosti izvan svijeta materije i zla.[12] I upravo zbog takve podvojenosti i odsutnosti boga iz materijalnog svijeta gnostici smatraju da je spasonosno saznanje božanstva moguće samo »gnozom«, intuitivnim, iracionalnim, mističkim otkrivenjem božanske istine, koja realno postoji, ali ne u svijetu zla, nego negdje drugdje, izvan svijeta, koji je iskonska i suštinska suprotnost toj istini. Takav dualizam nije personificirao počelo zla i nije stvorio pojam sotone. Činjenica o postojanju svijeta zla, kao i činjenica da je čovjek »bačen u taj svijet« ne tumači se i ne objašnjava genetički, nego konstatira kao fakat,[13] pa je gnostički dualizam zaista u neku ruku »ateizam u pogledu ovoga svijeta«,[14] jer je svijet za čovjeka samo područje progonstva i nije ni djelo ni oblast vladanja bilo kakva dobrog ili zlog božanstva. Svijet je zlo, ali postoji sam o sebi.[15] On ima svog upravljača (arhonta): to je starozavjetni bog Židova, demiurg Jahve, ali on nije uistinu bog, nego uzurpator i samovoljni gospodar svijeta, arhont kao i ostali arhonti što vladaju u sedam koncentričnih nebesa (hebdomada), koja odvajaju čovjekovo boravište od vječnog boravišta jedinog pravog, dobrog boga.[16] Svi su ti kozmokratori, zajedno s Jahveom, sile neznanja i sljepoće, uzročnici nepoznavanja pravog boga, pa su tek u tome smislu negativne sile, jer samim svojim postojanjem i gospodstvom u hebdomadi djeluju kao barijera spoznaji pravoga boga,

osnovne elemente kršćanstva, pa su se i sami, u svom osobnom razvitku, izdvojili iz krila pravovjerne kršćanske crkve. Tako je Basilides bio egzeget, pa je napisao 24 knjige komentara Evanđelju; Markion je bio sin kršćanskog biskupa u Sinopi, a otac ga je isključio iz crkve tek pošto mu je sin svojim shvaćanjima izrazito prekoračio granice snošljivosti službene crkve; Valentinijan je tek po svom dolasku u Rim prekinuo s papinskim kršćanstvom. Ali bez obzira na to što se pojam gnoze kao metode intuitivnog dokučivanja istine o božanstvu, koje je po svojoj biti izvan svijeta i tuđe njemu, može naći i prije pojave kršćanskog gnosticizma, pa je usvajanje toga pojma bio opći način mišljenja i religioznog doživljavanja u posljednjem stoljeću pr. n. e. i prvim stoljećima koja su nakon toga slijedila (v. o tome *H. Jonas*, Gnosis und spätantiker Geist, Teil 1, Die mythologische Gnosis, Göttingen, 1934), ipak je neosporno da gnosticizam u užem, religijsko-historijskom smislu treba vezati uz pojavu kršćanstva, kako je to definirano u djelu *S. Pétrement*, Le dualisme chez Platon ..., str. 287. Tu ocjenu nisu izmijenila ni otkrića gnostičkih originalnih rukopisa, nađenih početkom 1947. blizu Kenoboskiona, u Gornjem Egiptu; up. o tome: *Jean Doresse*, Les livres secrets des gnostiques d'Egypte. I, Paris, 1958., str. 329–339.

[11] *S. Pétrement*, Le dualisme chez Platon ..., str. 150.

[12] *S. Pétrement*, Cit. dj., str. 151.

[13] Takav stav o tom pitanju veoma izrazito ilustriraju himne i tužaljke mandaističke gnoze iz zbirke Ginzâ: »Oslobodi nas tame ovoga svijeta u koju smo bačeni« s brojnim varijacijama toga vapaja. V. *Mark Lidzbarski*, Ginzâ, der Schatz, oder das grosse Buch der Mandäern. Quellen der Religionsgeschichte, 13, Göttingen, 1925. Tekstovi iz te zbirke citirani su u djelu: *S. Pétrement*, Le dualisme chez Platon ..., str. 161, tekst i bilj br. 1.

[14] *S. Pétrement*, cit. dj., str. 163.

[15] *S. Pétrement*, cit. dj., na istome mjestu.

[16] *S. Pétrement*, cit. dj., str. 176.

a baš ta je spoznaja (gnosis) sjedinjenje prognanog čovjeka s bogom i time samim njegovo spasenje. Na toj osnovi oni su ujedno sile neizbježive nužnosti i čovjekove sudbine,[17] pa su time što sprečavaju čovjekovu dušu da se združi s bogom njezini direktni neprijatelji. Ali budući da je čovječja duša samo dio, samo varnica čiste božanske supstancije otkinuta od njega i zatočena u čovjeku te iz njega želi otići i vratiti se bogu,[18] to su kozmokratori u sistemu gnostičke teogonije i antropologije neprijatelji samo božanskog zarobljenika u čovjeku, a ne i neprijatelji čovjeka kao takva: on je naime sastavni dio materije i time samim za vječnost i svijet božanstva potpuno bezvrijedan.

Borba pravovjerne crkve, svjetovnih vlasti i crkvenih pisaca protiv gnostika[19] postepeno je odagnala gnosticizam prema istoku.[20] Tu je najprije s Bardezanom iz Edesse[21] a zatim s pojavom Manija »dualistička gnoza dobila svoj najstroži i najklasičniji oblik«.[22]

Za razliku od klasičnih kršćanskih gnoza Manijeva gnoza vjeruje u iskonsko, ravnopravno postojanje oprečnih božanstava jednakog ranga: jednog božanstva dobra i jednog božanstva zla, a ta dva božanstva vode od iskona, još prije stvorenja svijeta, među sobom vječnu borbu.[23] Takvo shvaćanje u stvari je plod mazdaističkog utjecaja na manihejsku gnozu.[24] Na toj osnovi svijet nije djelo zlog božanstva, nego su ga na inicijativu dobrog božanstva stvorili njemu odani eoni (njegove emanacije drugog ciklusa: Živi Duh, Pet Sinova Živog Duha i Majka Živih) sa svrhom da im svijet posluži kao obrambeno poprište borbe u vječnom rvanju Dobra sa Zlim.[25] Ta borba počela je time što je svijet tame u svom dinamičkom uspinjanju, nalik na plimu mraka, sagledavši s granica svoje oblasti svijet Svjetlosti, poželio da ga zauzme, pa je zbog toga bog (princip Svjetlosti) morao organizirati obranu. Ona je dobila oblik ofenzive protiv napadača, ali je Svjetlost pri tom doživjela neuspjeh. Princip svjetlosti morao je taj poraz platiti time što je privremeno tami prepustio dio svoje biti: treći element svoje prve emanacije, svoju dušu

[17] *S. Pétrement*, cit. dj., str. 178.

[18] *S. Pétrement*, La gnose. Encycl. française, T. XIX, IIe partie, sect. A. Esquisse d'une phénomenologie de la religion, Ch. I, 19. 34–8.

[19] Pregledan prikaz protivugnostičke kampanje crkvenih otaca počevši od Justinove Syntagme, napisane oko 140. u n. e., pa sve do prvih spisa protiv manihejaca u prvoj četvrtini IV st. v. u djelu: *J. Doresse*, Les livres secrets des gnostiques d'Egypte, I, Introduction aux écrits gnostiques découverts à Khenoboskion. P., 1958., str. 5–8.

[20] *S. Pétrement*, Le dualisme chez Platon..., str. 300.

[21] *St. Runciman*, The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy, Cambridge, 1947, franc. prijev.: Le manichéisme médiéval, trad. par S. Pétrement et J. Marty, Paris, 1949, str. 17.

[22] *A. Borst*, Die Katharer. Schriften der Monumenta Germaniae historica. Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters, No. 12, Stuttgart, 1953, str. 63. Up. također *H. J. Polotsky*, Manichäismus. Realencyclopädie der Klassischen Altertumwissenschaften. Neue Bearbeitung, Supplementband VI, Stuttgart, 1935, col. 250, redak 54–56 i *St. Runciman*, cit. dj., franc. prijev. str. 23.

[23] *H. J. Polotsky*, na cit. mj., kol. 250, redak 63–69 i kol. 251.

[24] Up. *H.-Ch. Puech*, Le Manichéisme. Son fondateur. Sa doctrine. Paris, 1949., str. 71 i str. 153–154.

[25] *H.-Ch. Puech*, Cit. dj., str. 78. – *H. J. Polotsky*, na cit. mj., kol. 254.

(napša) koja se sastoji od pet sastavnih dijelova (zrak, vjetar, svjetlost, voda i vatra). Te elemente božanstva Svjetlosti progutali su demoni koji su sa svoje strane proizvod božanstva tame (Hyle). Tim događajem ostvareno je uzajamno povezivanje i isprepletanje iskonski suprotnih i tuđih počela; ono za elemente svjetlosti (dušu, napša) znači tamnovanje u mraku i zaboravu svoje božanske biti.

Ali božanstvo svjetlosti (»Otac Veličine«) pripremalo je od samog toga događaja oslobođenje svojih privremeno zarobljenih emanacija. U tu svrhu ostvarilo je još nekoliko novih hipostaza, pa su njegove emanacije drugog niza stupile u borbu s demonima, poubijale mnoge od njih i od njihovih raskomadanih tjelesa načinile svjetove, a zatim su emanacije trećeg niza pripremile nova sredstva za odlučnu borbu.

Stvorenje čovjeka je reakcija Hyle na mjere Oca Veličine. U tu svrhu božanstvo tame je dopustilo jednom muškom i jednom ženskom demonu da požderu djecu svih ostalih demona i time u sebi sakupe sve čestice svjetlosti što su ih nekoć – u prvom sukobu Svjetlosti i Tame – progutali demoni. A zatim su ta dva demona rodila prve ljude: Adama i Evu. Otad je sva zarobljena svjetlost zatočena u njima i njihovu potomstvu, a oslobođenje te svjetlosti iz ljudi predviđa se kombinacijom gnoze i soteriološkog faktora. Inkarnacija spasonosnih snaga božjeg duha, Isus, osvijestio je Adama i probudio u njemu zapretano znanje o istobitnosti njegove duše s božanstvom svjetlosti. Otad ta duša teži da se vrati u svoju otadžbinu, u carstvo Svjetlosti, a Isusova emanacija, Νοῦς, iz koje izlazi pet osnovnih vrlina (ljubav, vjera, izvršenje, strpljenje i mudrost) budi tu istu svijest u Adamovim potomcima.

Čovjek je dakle mikrokozam koji u potpunosti odražava osnovnu antitezu makrokozma. On nije jedinstveno biće, nego je sastavljen od dva među sobom tuđa faktora. Zadaća je ljudske svijesti da se ne pokori zahtjevima materije. Zbog toga je saznanje svoga božanskog podrijetla, potpuna askeza i negiranje tijela onaj put kojim se duša kao element konsupstancijalan »Ocu Veličine« oslobađa iz svog ropstva. Kad se najveći dio zatočenih čestica svjetlosti tim putem oslobodi i vrati svome ishodištu (apokatastasis), rastava Svjetlosti i Tame bit će konačna, materija će biti uništena golemim požarom, pa će svemira nestati, a Hyle, počelo tame, bit će bačeno u vječni zatvor i u njemu poklopljeno golemim kamenom.[26]

Kao što se iz izloženog učenja vidi, zlo je po Manijevu shvaćanju primordijalno božansko počelo koje postoji u tri epohe: prije stapanja sa česticama svjetlosti, u vremenu njihove stopljenosti i zatim nakon njihova konačnog rastavljanja. Čovjeka kao fizičko biće, kao tamnicu duše (konsupstancijalne varnice božanske biti)[27] stvorilo je božanstvo tame i

[26] Prikaz po djelima: *H.-Ch. Puech*, Manichéisme .... str. 74–85 i *H. J. Polotsky*, Manichäismus, na cit. mj., kol. 249–262.

[27] O odnosu čovjeka prema božanstvu tame v.: *Kephalaia*, Manichäische Handschriften der staatlichen Museen Berlin, hgg. mit Leitw. von C. Schmidt. Koptski, subahmimički tekst s njemačkim prijevodom; napose: kap. LV, str. 133, redak 14–15, str. 134, redak 3–4, kap. LVI, str. 138, redak 10–13 i 17–19. Up. također: *H. J. Polotsky*, cit. dj., kol. 256.

zla (Hyle) i on je tome božanstvu svim svojim fizičkim svojstvima (nagonom ishrane i razmnožavanjem, raznim drugim porocima i težnjama) oružje u borbi protiv počela svjetlosti. Mogućnost »spasenja« odnosi se samo na zatočene elemente božanstva i sastoji se samo u njihovu izlasku iz čovjeka. Sam materijalni čovjek može nakon toga biti u potpunosti odbačen.

Dualistički odgovor na pitanje otkuda potječe zlo odgovarao je dakle i u klasičnim, ranokršćanskim gnozama i u manihejstvu metafizičkom kozmogonijom i antropogonijom, pri čemu je zlo definirano isključivo kao zapreka i sprečavanje da se duša oslobodi iz okova tvari i time uspostavi prvobitna apsolutna razdvojenost dvaju osnovnih počela.

Zanimljivo je stoga razmotriti kako na to isto pitanje o podrijetlu zla, o odnosu čovjeka prema počelu zla i njegovim personifikacijama odgovaraju velike ranosrednjovjekovne dualističke hereze.

Shvaćanja bugarskih bogumila u X st., kako ih prikazuje »Slovo Kozme Prezbitera«, smatrala su također centralnim pitanjem svoga sistema problem zla.[28] U vezi s tim ličnost sotone i uloga njegove aktivnosti imaju u bogumilstvu bitno, odlučno značenje.[29] Ali kako to izlazi iz »Slova« i drugih osnovnih tekstova za shvaćanja, karakteristična za rane faze bogumilske hereze,[30] zamisao ranog bogumilstva o začetniku zla na svijetu (i time o prvobitnom uzroku zla) bitno je različita u uporedbi sa shvaćanjem Manija i njegovih neposrednih sljedbenika: Stvoritelj svijeta i čovjeka je sotona (Satanael), ali on nije praiskonsko počelo tame i zla, teogonijski ravnopravno i jednako vječno kao i počelo svjetlosti, nego je niži, genetički i po rangu inferioran božanstvu dobra. Bogumilski dualizam nije više apsolutno radikalan kao što je zoroastrizam i njime inspirirani simetrički dualizam Manija i njegovih neposrednih sljedbenika. Štaviše, podvojenost svijeta na područje (vladavinu) dobra i na područje (vladavinu) zla samo je privremena pojava, vezana uz jednu od epizoda u »biografiji« Satanaela i ograničena na relativno kratko vrijeme u vječnom trajanju cijelog svemira.

Na toj osnovi bogumilski teogonijski i antropogonijski mit, kako ga ocrtavaju navedeni izvori, poznaje samo jedno iskonsko božanstvo. To

[28] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre. Paris, 1945, str. 181.

[29] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 186.

[30] Studij izvorne manihejske dogme moguć je na spisima samog osnivača manihejske hereze; upor. o tome *H.-Ch. Puech*, Le Manichéisme . . ., str. 66–67. i *H. J. Polotsky*, Manichäismus, na cit. mj. kol. 240 i d. Suprotno tome, bogumilska shvaćanja kakva su bila u vremenu prije ekspanzije tzv. neomanihejskih hereza na zapadu poznata su isključivo iz tekstova njihovih idejnih protivnika. Među tim tekstovima osnovno značenje imaju: *Slovo Kozme Prezbitera*, napisano uskoro nakon 972. (izd. *G. Popruženko*, Kozma Prezbiter, bolgarski pisatelj X. veka. Sofija, 1936. Prema Popruženkovu izdanju objavio je *A. Vaillant* francuski prijevod teksta, objavljen u djelu: *H.-Ch.Puech—A. Vaillant*, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre. Paris, 1945, str. 53–128); zatim protivbogumilske rasprave: *Euthimija iz Periblepte* (Euthymii monachi coenobii Peribleptae Epistula invectiva contra Phundagictas sive Bogomilos haereticos, izd. *G. Ficker*, u djelu: Die Phundagiaten, str. 98–111). Up. analize o tim izvorima *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 129–145.

je »Dobri otac« ili »Nebeski otac«.[31] On ima dva sina koji su njegove emanacije. Stariji sin Satanael[32] isprva je bio prvi do boga oca i u njegovo je ime upravljao svemirom. Ali ta ga je moć omamila pa je poželio da bude jednak bogu ocu. U toj namjeri pobunio je dio anđela i pridobio ih za svoju svrhu. Ali kad je Nebeski otac saznao za tu zavjeru, predusreo je bunu i kaznio odmetnika: oduzeo mu je atribute božanskog podrijetla (svjetlost, kojom je sjao) i zbacio ga s božanskog prijestolja. Padajući, Satanael je sa sobom povukao i trećinu anđela. Propao je iz božjeg boravišta sve do svoda, koji će kasnije postati zemaljsko nebo. U tom području svemira vladao je tada još kaos, i Satanael nije imao nikakve mogućnosti da ondje boravi. Zbog toga mu se bog otac smilovao i dopustio mu da sebi ondje stvori svoj svijet, kojim će s nebeskog svoda vladati 7000 godina. Uporedo s time, prijašnje Satanaelovo mjesto zdesna bogu ocu zauzeo je božji mlađi sin Riječ (Logos, Krist), koji je nikao iz božjeg srca i ostao vjeran Ocu.[33]

Međutim, stvarajući s božjim odobrenjem svoj svijet, Satanael je nastavio s bogohulnim postupcima. Ukrao je iz božjeg svijeta sunce i postavio ga na nebeski svod da mu svijetli, a zatim je od blata načinio čovjeka i u njega zatvorio dušu koju je zajedno sa suncem ukrao bogu. Tim mitskim opisom dan je čovjeku dvojni karakter: tijelom je djelo Sotone, ali je u ljudskom tijelu zatočena duša, koja je dio božanstva.

Tako stvoreni čovjek nije još znao griješiti, pa je Satanael naučio Evu tjelesnom uživanju. Kao rezultat toga rodio se Kain. Eva je zatim naučila istom zadovoljstvu Adama, pa je tako rodila i drugog sina Abela; ali oba polubrata po Evi uskoro su se zavadila i tada se poroku bluda pridružilo i umorstvo. Zbog toga pak što je nakon pobune protiv oca i usprkos prvoj kazni nastavio činiti zlo, pa je ne samo utamničio dušu u tijelu nego je i tijelo i dušu čovjekovu naučio griješenju, bog je konačno odbacio Satanaela, oduzeo mu svaku stvaralačku moć i učinio ga đavolom koji je otad zakleti neprijatelj čovjeka.[34]

U izloženom smislu Sotona nije dakle začetnik zla od iskona, nego od svoje pobune protiv boga oca. U odnosu prema čovjeku on je njegov stvoritelj, ali i njegov neprijatelj otkako ga je stvorio. Domena pak kojom po bogumilskoj kozmologiji vlada Sotona obuhvaća samo dio svijeta, i to onaj kome je središte zemlja. U ostalom svemiru, otkako je izagnan iz božjeg sjedišta, Sotona nema više nikakva utjecaja i nije u tekstovima o bogumilstvu, napisanima do druge polovine XI st., sime-

[31] *H.-Ch. Puech—A.Vaillant*, cit. dj., str. 179, 190. Nedovoljno ili neodlučno izražena opozicija bogumilstva prema učenju pravovjerne crkve o trojnoj strukturi kršćanskog božanstva ni u čemu ne mijenja iskonski unitarnu zamisao bogumilske kozmologije: svijet, po njihovu shvaćanju, nije od prapočetka podijeljen na domenu dobra i na domenu zla, nego je jedinstven. Era zla počinje u slijedu vremena tek pobunom Satanaela. O tome v. dalje u tekstu.

[32] *Euth. Zigab.*, Narratio. ed. G. Ficker, cit. dj., str. 91, 25, 27–28, str. 95, 21–23. O problemu da li je Satanael shvaćen kao stariji ili kao mlađi sin v. *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 190–194.

[33] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 192–196.

[34] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 198–201.

trična antiteza vrhovnom počelu dobra.[35] On je samo pali sin božji (anđeo) i kao takav gospodar čovjekova svijeta i začetnik zla u njemu.

Dalja evolucija bogumilskih shvaćanja odvijat će se u dva smjera. Nakon pada Bugarske pod vlast Bizantije (1018), bogumilska se sekta postepeno proširila i u središtu države. Ondje su na nju djelovala radikalna dualistička učenja, pa se na problemu da li je Sotona samo božji sin i pali anđeo ili je bogu ocu ravnopravno božanstvo zla bogumilska sekta razdvojila. Radikalna struja (»Dragovićka crkva«) pretvara Sotonu od čovjekova neprijatelja u iskonskog suparnika božjeg i time prihvaća simetrički dualizam, analogan radikalnom dualizmu mazdaizma i Manijeva učenja.[36]

Razvoj bogumilskih shvaćanja treba dakle raščlaniti na prvu, raniju fazu, kad ona nisu simetričko-dualistička, kad uopće ne pretpostavljaju iskonsko postojanje protivnika božjeg, vječno počelo zla, i na drugu fazu, u kojoj dio bogumila prihvaća radikalni dualizam s istoka.

Na toj osnovi nameće se pitanje: koji su uzroci takvih početnih shvaćanja bogumilstva, koja ga u razdoblju što ga prikažuju Kozma Prezbiter, Euthymije iz Peribleptosa i Euthymije Zigabena tako izrazito odvajaju i od klasičnih gnoza i od radikalnog manihejskog dualizma.

Na tu vrstu pitanja često se u nauci odgovara traženjem utjecaja sa strane koji su (u najmanju ruku) sudjelovali kod stvaranja idejne sadržine neke pojave. I zaista, čini se da je neosporno da su na dogmatiku i kult bogumilske hereze na određeni način bitno utjecala tri starija heretička sistema: manihejstvo, paulikijanstvo i mesalijanstvo, kako je to komparacijom njihovih shvaćanja posebice iscrpno pokazao H.-Ch. Puech.[37] U stvari, samo je jedna od tih triju hereza imala – prema

[35] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 314–315.

[36] V.: *A. Borst*, Die Katharer, str. 69, 151–152. Pitanje o starješinskom odnosu između Sotone i Logosa (Krista) izvori prikazuju nejednako ili čak, pri prvom pogledu, protivurječno. Up. o tome: *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 191–2; *Psellos* u spisu Dialogus de daemonum energia seu operatione, ed. Migne, Patr. gr., T. 122. col. 826–7 (825–8) i *Euth. Zigabena* u spisu Narratio . . ., izd. *G. Ficker*, cit. dj., str. 95, 21–23, prikazuju shvaćanja bogumila tako da je Sotona prvorođeni sin boga oca. Ali čini se da je među bogumilskim grupama bilo i takvih koje su smatrale da je Logos stariji i po časti viši od Sotone. Takva opreka je – kako to objašnjava *H.-Ch. Puech* – samo prividna; druga od tih dviju interpretacija ima pred očima kasniju etapu u razvitku kozmogonije (ali time ipak ne poriče raniju, premda je ne spominje); ona je samo uzela u obzir činjenicu da je mlađi sin nakon pada Sotone zauzeo njegovo mjesto kraj oca i time dobio pravo starješinstva kao nagradu za vjernost. U tome smislu oba su shvaćanja – premda među sobom formalno suprotna – u stvari samo prikaz dviju uzastopnih etapa u istoj mitskoj priči: Sotonino prvenstvo je prvobitni odnos, a Logosovo je prvenstvo stanje nakon Sotonina pada; pošto je Sotonino prvenstvo poništeno, odsad je prvenstvo mlađeg sina ostala jedina stvarnost dovijeka i time naprosto stanje s kojim dogmatika računa, izbrisavši iz svijesti anulirano prvenstvo odmetnika.

[37] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 292–336. – Premda je zaista neopravdano objašnjavati pojavu pojedinih idejnih fenomena isključivo na liniji šematske, pravocrtne filijacije idejnih i vjerskih pokreta (Up. o tome: *Z. U. Udaljcova*, Predgovor (Predislovie) ruskom prijevodu djela *D. Angelov*, Bogomilstvoto v Bălgarija / Bogomiljstvo v Bolgarii, Moskva, 1954, str. 10), ipak komparacija doktrina srodnih bogumilstvu s njegovim vlastitim učenjem upućuje na pretpostavku o neospornim slič-

dosad poznatim historijskim podacima – realne mogućnosti da neposredno utječe na postanak bugarskog bogumilstva, a time i na shvaćanja u njegovu ranom razdoblju djelovanja. Manihejski se pokret naime već u toku VII a pogotovu u toku VIII st. toliko ugasio da više nije poticao potrebu da ga protivnici i dalje pobijaju polemičkim spisima ili da ga vlasti progone dovoljno značajnim mjerama koje bi u dokumentima ili historijskim spisima svoga vremena ostavile traga.[38] Zbog toga ne postoje nikakvi podaci koji bi mogli pouzdano dokazati postojanje manihejske sekte na Balkanu sve do X st. i time dati osnov za opravdanu pretpostavku o neposrednoj stvarnoj i idejnoj vezi tih dviju hereza.[39]

Suprotno tome, za neposredni dodir između paulikijanstva i bogumilstva postoje brojni dokazi. Kako to svjedoče Theophan (između 810/11 i 814/15[40]) i patrijarha Nikifor (806–815), car Konstantin V Kopronim (741–775) preselio je sredinom VIII st., prilikom svojih pohoda na Teodosiopol (u Visokoj Armeniji) i Melitenu, mnogo Sirijaca i armenskih paulikijanaca na područje Trakije. Otad se paulikijanska hereza proširila i ondje.[41] Prosperitet te skupine bio je trajan i veoma znatan;

nostima, pa je neizbježiva pomisao u najmanju ruku o podjednakom idejnom reagiranju na sličnu neposrednu stvarnost života na raznim područjima i u epohama koje su mogle sadržavati neke podjednake osnovne preduvjete za takva reagiranja. Ali jednako onako kao što je golo iznošenje i presađivanje ideja bez privredne i društvene osnove (koja je podjednako nužna podloga za pojave autohtonih koncepcija kao i za prihvat unesenih), u stvari apstrakcija i štetno pojednostavnjivanje historijske stvarnosti, tako je i pretpostavka o izolaciji i o isključivo vertikalnom, autohtonom nicanju historijskih pojava povreda saznanja o dijalektičkoj povezanosti među sobom susjednih ili u različitoj mjeri udaljenih pojava privrednog, političkog ili kulturnog života pojedinih društvenih cjelina. U tome smislu komparacija npr. heretičkih pokreta pokazuje da su srodne idejne reakcije na srodne opće društvene okolnosti bile česta pojava; otuda je i uzajamna privlačnost takvih idejnih tvorbi realnost koja je u punom skladu sa stvarnim odvijanjem života. Zbog toga međusobno utjecanje političkih i idejnih pokreta pa čak i njihovo povezivanje u smislu filijacije (uključivši, dakako, i uvjete zbog kojih su takve uporedne ili uzastopne povezanosti bile moguće) nužno mora biti predmet znanstvenog istraživanja.

[38] *H.-Ch. Puech—A.Vaillant,* cit. dj., str. 304.

[39] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant,* cit. dj., str. 310.

[40] *G. Ostrogorski,* Istorija Vizantije, Beograd, 1959, str. 105.

[41] *Thophanis* Chronographia, ed. Migne, Patr. gr., T. 108, col. 859/60, sub. A. C. 743. (A. M. 6243): »... Eodem anno Constantinus, Thodosiopoli una cum Melitena capta, Armenios in servitutem misit.«

S. Nicephori Patriarchae Breviarium historiarum de rebus gestis post Mauricii imperium, 74, ed. Migne, Patr. gr., T. 100, col. 975/6 (sub. An. 753): »His rebus postremo die perfectis Constantinus oppida per Thraciam exstruxit, in quibus Syros et Armenios collocavit, quos ex Melitenensium urbe ac Theodosiopoli transtullerat: iisque necessaria omnia liberalissime largitus est«. Up. o tome također: *St. T. Melik-Bahšjan.* Pavlikianskoe dviženie v Armenii, Erevan, 1955, str. 227–228; *E. Lipšic,* Pavlikianskoe dviženie v Vizantii v VIII i pervoj polovine IX v. v. – Viz. vremenik, 5, 1952. str. 55; *H.-Ch. Puech—A. Vaillant,* cit. dj., str. 317, bilj. 2; *St. Runciman,* cit. dj.. franc. prijevod, str. 41, 63.

St. T. Melik-Bahšjan dodaje poznatim podacima bizantinskih autora i potvrdu suvremenog armenskog pisca *Gevonda:* Istorija Gevonda Vardapeta, obj. na staroarmenskom jeziku i u ruskom prijevodu u Petrogradu 1887 (str. 129 originala i str. 90–91 ruskog prijevoda). Up. napose o tome *St. T. Melik-Bahšjan,* cit. dj., str. 227 i 267.

o tome svjedoči interes vjerskog središta paulikijanaca u Tefrici, u Maloj Armeniji (na gornjem Eufratu), za trakijske paulikijance u 2. pol IX st.: po svjedočanstvu Petra Sicilca, iz Tefrike se 869. spremalo posebno izaslanstvo da ode u Trakiju i da uspostavi vezu s njima.[42] Deveto stoljeće bilo je doba maksimalnog razmaha paulikijanskog pokreta, pa je Carstvo zbog izvanredno velike proširenosti paulikijanstva na području Male Azije vodilo brojne ratne pohode protiv paulikijanskih oblasti. Poslije mnogih uspjeha u tim borbama paulikijanski je pokret od sedamdesetih godina IX st. postepeno počeo nazadovati.[43] Odlučne uspjehe protiv njega postigao je car Vasilije I u nizu pohoda od 871–874, pa je upravo taj vladalac slomio kičmu maloazijskog paulikijanstva, premda pokret tada još ni izdaleka nije bio iskorijenjen.[44] Da li je ipak već i tada došlo do ponovnog, masovnijeg preseljavanja paulikijanaca iz istočnih dijelova Male Azije, o tome nema podataka u izvorima. Prema navodima Kedrena i Zonarasa, tek je Ivan Cimisk g. 970. u vezi sa svojim borbama protiv ruskog prodora u Bugarsku preselio veliko mnoštvo paulikijanaca s Ponta i iz Armenije u Trakiju i u okolicu Filipopola (Plovdiva).[45] A upravo u to vrijeme u Bugarskoj živi i piše Kozma Prezbiter pobijajući herezu bogumila, pa je realna mogućnost uzajamnih odnosa između paulikijanaca i bogumila zaista postojala. U tome smislu zaista je moguće da su prvi bogumilski propovjednici izašli iz krila paulikijanskih općina u Bugarskoj[46] ili da su bugarski pučani i niže svećenstvo u svom protestu protiv društvenog poretka[47] reagirali djelomice oružjem iz idejnog arsenala paulikijanaca i time u sklop bogumilske dogmatike unijeli važne sastavne dijelove paulikijanskih naziranja.[48]

Na toj osnovi čini se da je opravdano smatrati da opsežno podudaranje između dogmatike bogumilstva i paulikijanstva ima realnu historijsku osnovu, pri čemu u pozadini obaju tih učenja stoji opći fond dualističkih koncepcija ranijeg vremena, u prvome redu dualizam Manijeva sistema. Ali uza sve to, zone međusobnog podudaranja manihejstva, paulikijanstva i bogumilstva ne obuhvaćaju cjelinu bogumilskih shvaćanja i nipošto ne iscrpljuju sve pojedinosti njihova idejnog sistema. U vezi s tim, tražeći analogije s drugim herezama kasne antike i ranog srednjeg vijeka, H.-Ch. Puech i St. Runciman ističu mogućnost

[42] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 317.

[43] *St. T. Melik-Bahšjan*, cit. dj.. str. 201–214; *E. Lipšic*. cit. dj., str. 56–62; *St. Runciman*, cit. dj., str. 45.

[44] *St. T. Melik-Bahšjan*, cit. dj., str. 219–225.

[45] *St. T. Melik-Bahšjan*, cit. dj., str. 228; *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 317; *E. Lipšic*, cit. dj., str. 62.

[46] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 318.

[47] O iskonski pučkom karakteru bogumilskog pokreta u Bugarskoj v. *H.-Ch. Puech–A. Vaillant*. cit. dj. (tekst A. Vaillanta), str. 29–32; up. također: *D. Angelov*, cit. dj., str. 49, 199 i d.; *Z. U. Udaljcova*, Predislovie cit. djelu *D. Angelova*. str. 12 i d., 18. 22–23.

[48] Up o tome minuciozne komparacije *H.-Ch. Puecha* u cit. djelu *H.-Ch. Puecha* i *A.Vaillanta*, str. 292–325; također *D. Angelov*, cit. dj., str. 50–51, 197; *St Runciman*, cit. dj., str. 81–82.

mesalijanskog utjecaja na bogumilstvo, naročito u pogledu mistike i specifične gnoze bogumilstva, koje ta hereza nije mogla primiti ni od paulikijanstva ni iz racionalnog sistema Manijeve kozmološke i soteriološke dogmatike.[49] Ali čak ni ta trojna determinacija idejne geneze bogumilstva još uvijek, čini se, ne objašnjava sva, pa čak ni neka bitna njegova svojstva. U nekoliko važnih momenata komparacija bogumilskih shvaćanja – u onom obliku, kako ih prikazuju tekstovi Kozme Prezbitera, Euthymija iz Periblepte i Euthymija Zigabena – s navedene tri hereze, a i s nekim drugima (sa sirijskim gnosticima II i idućih stoljeća, s audijancima i s arhonticima) ne daje odgovor o podrijetlu nekih bogumilskih teza. Od tih genetički neobjašnjenih elemenata u bogumilskim shvaćanjima najupadljivija je teorija koja pripisuje bogu ocu dva sina: starijega, Sotonu, i mlađega, Krista, pri čemu je Sotona prvobitno izvršilac božje volje u svemiru i upravljač svemirskim zbivanjem u njegovo ime, a zatim kao pali anđeo postaje neprijateljem čovjeka.[50] Ne našavši drugdje izvora tome bitno važnom shvaćanju koje dodiruje same osnove bogumilskog tipa dualističke interpretacije svijeta (a također i nekim drugim elementima), H.-Ch. Puech ga smatra izvornom tekovinom vlastite bogumilske dogmatike.[51]

Ali premda je neosporno da nijedna od triju velikih hereza prethodnica bogumilstva, a ni druge manje što su u razdoblju od II do IX st. vodile manje ili više razvijenu vjersku propagandu u zemljama uz istočne obale Sredozemnog mora, nisu bile izvor navedenog važnog elementa u bogumilskom sistemu ideja, ipak se teza o Sotoni kao božjem sinu i palom anđelu, oborenom iz božje blizine zbog nepokornosti bogu ocu, vrhovnom i jedinom božanstvu koje nema iskonskog takmaca ni protivnika sve do Sotonine pobune i pada, nije prvi put pojavila kao dogmatski element u okviru bogumilske kozmološke i antropološke mitologije. Komparativno izučavanje nužno mora uzeti u obzir još dva velika i važna vjerska sistema koji postoje i djeluju u neposrednoj blizini, čak i na istom terenu na kom djeluje samo bogumilstvo ili pak na području koje geografski nije tako udaljeno da ne bi moglo pobuditi opravdano zanimanje. Ta dva sistema su pravovjerno kršćanstvo i islam.

Kako objašnjava pojavu i djelovanje sotone rano kršćanstvo u vrijeme patrističkih polemika i izgradnje nikejske dogmatike?

Oslanjajući se na govor proroka Ezekijela (28, 1–19) kojim on po nalogu Jahvea proriče propast grada Tira (u okviru općeg proročkog napada prijetnjama na grad Tir zbog njegova likovanja što će propasti ekonomsko blagostanje Jeruzalema, Ezek. 26, 1–21, 27, 1–36), crkveni su oci protumačili ličnost kralja tirskog kao simbol sotone, prvaka među anđelima, savršenstvo ljepote i mudrosti, koji je od dana svoga rođenja bio uz boga na svetom brdu božjem, besprijekoran sve do časa kad se uzoholio (po Ezekijelu: zbog svoje ljepote), pa ga je bog kaznio za tu tešku oholost i bacio s neba na zemlju. Ezekijelovu pro-

[49] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 325–336; *St. Runciman*. cit. dj., str. 82–85.
[50] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 336.
[51] *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 340.

ročku priču prvi je prihvatio Tertulijan,[52] a zatim je njegovu simboličku interpretaciju Ezekijela preuzeo Laktancije i razvio je još dalje. Prema njegovu tumačenju bog je prije stvorenja svijeta stvorio sebi slično biće puno božanskih vrlina. To je bio prvi božji sin. Drugi sin, koga je rodio zatim, odmetnuo se od boga iz zavisti prema starijem sinu. Taj drugi sin, prvotno dobar, postao je time od dobroga zao i pretvorio se u đavla.[53]

Izgradnja službenog crkvenog učenja o božjem trojstvu nije, dakako, vodila računa o tim teško uskladivim mitološkim elementima priče o otpalom božjem sinu,[54] suparniku jednog od članova trojstva, nego je još mnoga stoljeća vodila upornu kristološku borbu s herezama i shizmaticima oko priznanja Logosa (Krista) ravnopravnim i istobitnim članom toga trojstva.[55] Ali premda je tako Sotona i u kršćanskoj teogoniji i u kršćanskoj teologiji ostao u punoj mjeri i zauvijek razbaštinjen, pri-

[52] *Tertulijan*, Adv. Marcionem II/10, cit. izdanje, col. 296–299: »... Unde igitur malitia mendatii et fallacia in homines et infamiae in Deum? A Deo utique non, qui et angelum ex forma operum bonorum instituit bonum. Denique sapientissimus omnium editur, antequam diabolus; nisi malum est sapientia. Et si evolvas Ezechielis prophetiam (Ezech., XXVIII, 12), facile animadvertes tam institutione bonum angelum illum, quem sponte corruptum. In persona enim principis Sor, ad diabolum pronuntiatur: Et factus est sermo Domini ad me, dicens: Filii hominis, sume planctum super principem Sur; et dicens ei: Haec dicit Dominus: Tu resignaculum similitudinis (qui scilicet integritatem imaginis et similitudinis resignaveris), plenus sapientia, corona decoris (hoc ut eminentissimo angelorum, ut archangelo, ut sapientissimo omnium), in deliciis paradisi Dei tui notus es (illic enim ubi Deus in secunda animalium figurae formatione angelos fecerat). Lapidem optimum indutus es: sardium, topazium, smaragdum, carbunculum, sapphirum, jaspin, lyncurium, achaten, amethystum, chrysolitum, beryllum, onychium; et auro replesti horrea tua, et thesauros tuos. Ex qua die conditus es, cum cherub posui te in monte sancto Dei; fuisti in medio lapidum igneorum; fuisti invituperabilis in diebus tuis, ex qua die conditus es, donec inventas sunt laesurae tuae. De multitudine negotiationis tuae promas tuas replesti et deliquisti: et caetera. Quae ad sugillationem angeli, non ad illius principis proprie pertinere manifestum est, eo quod nemo hominum in paradiso Dei natus sit; ne ipse quidem Adam, translatus potius illuc; nec cum Cherub positus in monte sancto Dei, id est, in sublimitate coelesti, de qua Satanam dominus quoque decidisse testatur; nec inter lapides igneos demoratus, inter gemmantes siderum ardentium radio, unde etiam quasi fulgur dejectus est Satanas.« – Up. o tome također: *J. Turmel*, Histoire du diable, Paris, 1931, str. 14.

[53] *Lactantii* Divinarum Institutionum lib. II, cap. 9, ed. Migne, Patrol. cursus compl., S. L., T. IV, L. C. F. Lactantii Opera omnia, T. I, col. 294–296: »... Antequam ordiretur hoc opus mundi ... produxit (sc. Deus, M. B.) similem sui spiritum, qui esset virtutibus Dei Patris praeditus ... Deinde fecit alterum, in quo indoles divinae stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tamquam veneno infectus est, et ex bono ad malum transcendit; suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde aparet cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi antecessori suo, qui Deo Patro perseverando, cum probatus, tum etiam charus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Graeci διάβολον appelant; nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quae ipse illicit, ad Deum deferat. Exorsus igitur Deus fabricam mundi, illum primum et maximum Filium praeficit operi universo ...« – Up. o značenju toga teksta, *J. Turmel*, cit. dj., str. 15.

[54] U tome smislu pisci nakon Laktancija više ne govore o Sotoni kao božjem sinu, bratu Logosa, nego ga nazivaju najvišim anđelom ili općenito prapočetnom anđeoskom silom, kojoj je prvobitno bog povjerio upravljanje zemljom. V. o tome npr. tekst Grgura iz Nysse (340 – o. 400): »Cum ergo prius consistente quae intelligentia perci-

znanje njegova nekadašnjeg visokog ranga ostalo je sačuvano u tekstovima najistaknutijih ličnosti u ranoj povijesti kršćanske crkve. Tako je papa Grgur Veliki (590–604) smatrao da je bog otpočeo djelo stvaranja upravo stvorenjem Belzebuba (Sotone), a nebeski mu je položaj bio viši od svih arhanđela i anđela.[56] Čak i duboko u srednjem vijeku sv. Toma Akvinski pripisuje Sotoni položaj izdignut iznad svih stvorenja što ih je bog ikad stvorio.[57]

Kako se iz izloženoga vidi, kršćanska je teogonija iz niza božjih stvorenja naknadno, eliminiranjem, izgubila jedno od najistaknutijih ili (po Grguru Velikom i Tomi Akvinskom) upravo najistaknutije, a uporedo s time je dugotrajnim procesom divinizacije izvršeno identificiranje Isusa s Logosom i uzvišenje Logosa na razinu ravnopravnog i neodvojivog člana trojstva.

Starozavjetni tekstovi na koje se oslanjaju crkveni oci uključujući u kršćanski teološki sistem također i predodžbu o prvobitnoj ulozi sotone (tj. u prvom redu navedena Ezekijelova proklinjanja grada Tira i njegova kralja) ne nameću takvu predodžbu nužno, nego su crkveni oci te tekstove (premda je njihovo konkretno historijsko značenje očito) tumačili simbolički upravo s tom svrhom da ih mogu upotrijebiti kao starozavjetni, proročki oslonac svojoj tezi o sotoni kao uzročniku zla, budući da ni oni, kao ni ranije Platon, nisu mogli postojanje zla pripisati božanstvu. U tome smislu postojanje zla u svijetu i opreka između dobra i zla morala je i u kršćanskom vjerskom sistemu naći neko metafizičko objašnjenje. Ono je dano mitom o Sotoninu padu.

pitur creatura, et angelicarum virtutum unaquaque operatione, ab ea quae praeest universis potestate, attributa ad constitutionem universitatis, esset quaedam potestas ordinata, ut locum terrestrem contineret et dominatum in eum contineret, viribus ad id acceptis a potestate illa quae universitatem regit et administrat; et deinde esset conditum terrestre illud figmentum simulacrum supernae potestatis (erat autem hoc animal homo), essetque in eo naturae quae praecipitur intelligentia, divina pulchritudo, ineffabili quadam virtute contemperata, aegre fert et non tolerandum ducit in cui terrena obtigit administratio, si ex natura ei subjecta aliqua creetur essentia assimilata ei quae supereminet dignitati. Quemadmodum autem ad invidiae vitium defluxerit is, qui ad nullum mallum creatus ab illo fuerat, a quo universum in bonitate conditum fuit exacte quidem et accurate persequi, non est huius operis.« Oratio catechetica magna, cap. VI, ed. Migne, Patrol. cursus compl., S. g., T. XLV, *Gregorii ep. Nysseni* Opera quae reperiri potuerunt omnia, T. II, col. 27. – Up. *J. Turmel,* cit. dj., str. 15.

[55] Nakon osude arijanstva i formulacije o istobitnosti Isusa s bogom ocem na Nikejskom koncilu 325, kristološki sporovi V st., iz kojih su nikle dugotrajne borbe katoličke crkve s nestorijanstvom, monofizitima, monoenergetizmom i monoteletizmom, bili su u stvari posljedice neizgladivih suprotnosti kojima je urodila ta definicija. I kasnije dileme oko proishođenja Duha Svetoga koje su završile shizmom Istočne crkve u XI st. temelje se na teškoćama oko integracije Isusa u entitet kršćanskog božanstva.

[56] Moralium lib. XXXII, cap. XXIII, 47: »Prima et nobilior creatura fuit angelus qui cecidit. – ... Et principium viarum Dei Behemot dicitur (De poenit., dist. 2, c. 44), quia nimirum cum cuncta creans ageret, hunc primum condidit, quem reliquis angelis eminentiorem fecit.« Patrologiae cursus compl., S. L., T. LXXVI, *Sancti Gregorii papae I cogn. Magni* Opera omnia, T. II, col. 664. – Up. također *J. Turmel,* cit. dj., str. 15.

[57] Up. *J. Turmel,* cit. dj., str. 19.

Ali koji su razlozi isticani kao uzrok tome padu sotone s razine božjeg sina ili najvišeg među anđelima i, zatim, njegovoj preobrazbi od savršenstva ljepote i mudrosti (kako ga je po Ezekijelu prikazivao Tertulijan) u počelo zla? U svom odgovoru na to pitanje kršćanska se patristika u velikoj mjeri kolebala.

Justin Mučenik, najstariji od crkvenih otaca i osnivač prve teološke škole u Rimu (ž. oko 100–165), smatrao je da je Sotona pao zbog toga što je zaveo Evu. Sv. Irenej (o. 130–202/208) navodi već posve drukčiji razlog: Sotona je osjetio zavist što je bog stvorio čovjeka pa se upravo iz zavisti prema čovjeku i zbog povrijeđene taštine pobunio protiv boga. To isto mišljenje potpunije precizira Tertulijan (o. 160 do o. 240): Sotona je naveo čovjeka na grijeh protiv poslušnosti bogu jer je zavidio čovjeku što ga je bog postavio gospodarem svih drugih stvorenja. U tom obrazloženju slažu se s Tertulijanom sv. Ciprijan (iza 200–258) i Grgur iz Nysse (340 do o. 400).[58]

Ali u međuvremenu unio je Origen (o. 185–254) bitno važne promjene u objašnjenju Sotonina pada. On je raskinuo vezu između toga događaja i pojave čovjeka, pa je vrijeme Sotonina pada premjestio daleko unazad, u mit o kršćanskoj teogoniji i kozmogoniji. Oslanjajući se na tekst proroka Izaije o padu babilonskog kralja u pakao zbog toga što je u svom slavohleplju želio postati nalik na boga (Iz., 14, 4–23), Origen je taj tekst protumačio također simbolički kao opis Sotonina pada, ali je time ujedno dao i novo uzročno objašnjenje toga pada: Sotona je poželio da bude jednak bogu; zbog toga se pobunio i zatim je oboren s nebeskih visina.[59]

[58] *Justini* Dialogus cum Tryphone Judaeo, 124, 3; *S. Irenaei* Contra haereses, lib. IV, cap. IV, 3; *Tertulliani*, Adv. Marcionem, II/10 (v. tekst u bilj. 52); De patientia, 5; *Cypriani* De Zelo et Livore, 4; *Gregorii Nysseni* Oratio cath. magna (v. tekst u bilj. 54). – Up. o tim mišljenjima *J. Turmel*, cit. dj., str. 20–22.

[59] U svom djelu Περὶ ἀρχῶν (De principiis), Origen u uvodu (I, 6) ističe da crkveni propovjednici nedovoljno objašnjavaju pitanje o podrijetlu Sotone kao začetniku zla: »... Quae (sc. diabolus et angeli, M. B.) aut quomodo sint, non satis clare exposuit (sc. ecclesiastica praedicatio, M. B.). Apud plurimos tamen ista habetur opinio, quod angelus fuerit iste diabolus, et apostata effectus quamplurimos angelorum secum declinare persuaserit, qui nunc usque angeli ipsius nuncupantur.« U nastavku iste rasprave, lib. I, cap. 5, 5, Origen izlaže nasuprot spomenutim nejasnoćama svoje vlastito objašnjenje toga problema otkrivši simbolički smisao Izaijina proročkog teksta o padu babilonskog kralja u pakao: »Rursum tamen etiam de alia virtute contraria ab Isaia propheta talia quaedam docemur. Ait enim (Is. 14, 12–15): »Quomodo cecidit de coelo Lucifer, qui mane oriebatur? Confractus est et collisus in terram qui immittebat ad omnes gentes. Tu vero dixisti in sensu tuo: Ascendam in coelum, super stellas coeli ponam meum thronum, sedebo in monte excelso super montes excelsos qui sunt ad Aquilonem, ascendam super nubes, ero similis Altissimo. Nunc autem in infernum demergeris et in fundamenta terrae ...«. Manifestissime per haec ostenditur cecidisse de coelis utique qui prius erat Lucifer et qui mane oriebatur. Si enim, ut putant aliqui, natura tenebrarum erat, quomodo ante fuisse Lucifer dicitur? Vel quomodo poterat oriri mane qui nichil in se habebat ex luce? Sed et Salvator docet nos de diabolo dicens: »Ecce video Satanam cecidisse de coelo sicut fulgur« (Luc., 10, 18). Lux enim erat aliquando ... Hoc ergo modo erat etiam iste lux aliquando antequam praevaricaretur et caderet in hunc locum, et gloria ejus converteretur in pulverem ...« Migne, Patrol. curs. compl., Ser. Gr., T. XI, Origenis Opera omnia, T. I, col. 116, 163–165. Up. također *J. Turmel*, cit. dj., str. 23–24.

Takvo shvaćanje prihvatili su zatim mnogi crkveni pisci, naročito Eusebije (o. 265–340), Grgur Nazijanski (330–390), sv. Ambrozije (o. 340–397) i sv. Augustin (o. 354–430). U oslonu na njihov autoritet starije učenje o Sotoni kao iskonskom neprijatelju čovjeka (kako su to iznosili Justin, Irenej, Tertulijan, Ciprijan i Grgur iz Nysse) odbačeno je i zamijenjeno teogonijskom i kozmogonijskom teorijom o Sotoni kao neprijatelju i suparniku božjem.[60]

Nema sumnje da je takav razvoj interpretacije o povijesti i uzrocima Sotonina pada veoma karakterističan i načelno važan. Kršćanska je patristika tumačeći pojedine proročke tekstove kao pripomoć svojim vlastitim koncepcijama u stvari popunjavala starozavjetnu sliku o genezi novim elementima koje ta slika prvobitno nije sadržavala. Kršćanska patristika čini to u vrijeme dok još traje borba s gnozama. Njezini stariji pisci (Irenej, Tertulijan, a također još i Ciprijan) – borci protiv predmanihejske gnoze – ostaju na principu neograničenog monizma, pa sotonu zamišljaju kao iskonskog neprijatelja čovjekova. Naprotiv, od Origena dalje, u vrijeme kad se rađa i širi radikalni, manihejski dualizam, crkveni oci odbacuju predodžbu o kudikamo skromnijoj ulozi Sotone – čovjekova neprijatelja i uzdižu ga na razinu božjeg protivnika, pretendenta na jednakost s bogom ocem i čak naprosto pretendenta na položaj boga.[61] Tim uzvišenjem izvršena je u neku ruku koncesija dualizmu. Dakako, ta koncesija ne seže do oblika simetričkog, mazdaističkog ili manihejskog dualizma u smislu priznavanja dvaju iskonskih, jednako vječnih principa Dobra i Zla koji se među sobom odvijeka bore. Ali uza sve to, ona znači kretanje ususret dualizmu. Štaviše, upravo činjenicom, što Sotona nije priznat odvijeka božjim protivnikom, nego tek od trenutka kad se kao božji sin odmetnuo od boga oca, ta koncesija podsjeća na shvaćanja, kakva će pisci X i XI st. pripisivati ublaženom dualizmu iz ranog razdoblja bogumilske hereze.

Ta asocijacija o srodnosti izložene patrističke koncesije dualizmu s bogumilstvom (i to, kako je pokazano, upravo s genetički neobjašnjenom koncepcijom o ulozi Sotone i o uzrocima njegova pada) nameće potrebu potpunije uporedbe obiju dogmatskih cjelina u tom pogledu.

Osnovna sličnost među njima odnosi se prije svega na sam dualizam: u oba sistema još prije stvaranja svijeta i čovjeka bogu se od nekog određenog momenta suprotstavlja druga sila božanskog, premda ipak drugostepeno božanskog karaktera. Dalje konsekvencije toga osnovnog

[60] Up. *J. Turmel*, cit. dj., str. 25–26, 28. – Laktancije je u tom rascjepu mišljenja ostao pri tezi o zavisti, ali se po njegovu mišljenju nije radilo o zavisti prema čovjeku, nego o zavisti prema Logosu. U tome smislu i Laktancije premješta uzrok i doba Sotonina pada u vrijeme prije postanka čovjeka, pa se u krajnjoj konsekvenciji takva tumačenja i on svrstava u skupinu otaca koji Sotonu smatraju prvobitno neprijateljem božjim, premda na drugoj osnovi. Up. o tome tekst Laktancija u bilj. 53.

[61] To ekstremno tumačenje iznosio je Grgur Nazijanski: »Haec et Luciferum obscuravit. ob mentis elationem prolapsum; indignum enim atque intolerandum ducebat, se, cum divinus esset, non deum quoque existimari.« *Gregorii Theologi (Nazianzeni)* Oratio XXXVI, 5, ed. Migne, Patr. gr., T. XXXVI, Greg. Th. (Naz.) Opera omnia, T. II, col. 270/271 (269/272).

stava dovode do važnih konstatacija. Bez obzira na to, da li zaista postoji suprotnost između patrističkog i bogumilskog shvaćanja o međusobnim odnosima između dvojice božjih sinova (o tome, naime, tko je od njih prvorođeni sin i kakva su im bila prvobitna ovlaštenja),[62] Sotona je, prema bogumilskom shvaćanju, kao odbačeni božji sin s božjim dopuštenjem stvorio svijet i čovjekovo materijalno tijelo. Naprotiv, prema službenom crkvenom gledištu, usvojenom na Nikejskom koncilu (325), bog otac jedini je stvoritelj a time i gospodar cijelog vidljivog i nevidljivog svijeta.[63] Ali premda je nikejska formulacija u tom pogledu nedvojbena, stariji kršćanski tekstovi sadržavaju tragove drukčijih shvaćanja koja su tuđa potpuno nedvoznačnoj predodžbi o bogu ocu kao stvoritelju i gospodaru cijeloga svijeta. Tako se u Evanđelju po Ivanu Sotona naziva vladarem svijeta,[64] a sv. Pavao smatra Sotonu gospodarem zračnih sfera.[65] Kao gospodar svijeta istupa Sotona i u evanđeoskoj priči o đavlovu iskušavanju Isusa.[66] Čak i poslije Nikejskog koncila Grgur iz Nysse piše o tom pitanju veoma radikalno: po njegovu prikazu Sotona je jedna od anđeoskih sila kojoj je bog povjerio da bude vladar svijeta; u vezi s tim Sotona je stvaranje čovjeka iz materije, kojoj je on bio gospodar, smatrao božjim presizanjem u svoje područje i stoga dovoljnim razlogom da se protiv boga pobuni, kao da se radilo o nekom kršenju ugovora o međusobnoj podjeli kompetencija.[67] Ti tekstovi otkrivaju dublji smisao starije patrističke teze o Sotoninu padu »zbog zavisti prema čovjeku«, koju su zastupali Irenej, Tertulijan, Ciprijan i Grgur iz Nysse. Bila je to zavist gospodara nad svijetom materije kome je bog otac stvorio suparnika. U logičkoj pozadini toga pojma zavisti sakrivena je u biti dualistička zamisao o pravu Sotone da vlada materijalnim svijetom pa otuda nužno i predodžba o nekoj podjeli kompetencija između boga oca i Sotone. Već i starija patristička interpretacija Sotonina pada temelji se dakle na dualističkim osnovama. U tome smislu Origenova transpozicija antagonizma između boga oca i Sotone u prapočetno doba prije stvorenja svijeta i čovjeka zapravo je proširenje dualističkog faktora sadržanog već i u starijoj patristici, pa je s njom samo formalno ali ne i suštinski u suprotnosti. Njihovo dublje jedinstvo nije vidljivo na prvi pogled, jer su pojedini elementi obiju patrističkih teza fragmentarno razasuti u tekstovima raznih pisaca. Patristika je očigledno temeljni kristološki mit, ispreden nad malobrojnim realnim podacima o Isusovu životu,[68] postepeno, pod pritiskom gno-

[62] Razlika među njima u tom pitanju mogla bi biti beznačajna ili u biti nikakva, ako se uzme u obzir objašnjenje izneseno u bilj. 36.

[63] *Mansi*, Sacrorum concil. nova et ampliss. Collectio. Florentiae, 1759, T. II: Expositio Fidei Nicaenae et Symbolum Nicaeni concilii, col. 665, 666 i 667.

[64] Iv., 12, 31; 14, 30; 16, 11.

[65] Posl. Efežanima 2, 2.

[66] *Mat.* 4, 8–9; *Luka* 4, 5–6: »... Pokaza mu u trenutku oka sva kraljevstva svijeta. I reče mu: Svu ovu moć i slavu dat ću tebi; jer je predano meni i dajem kome hoću.«

[67] Up. tekst u bilj. 54.

[68] U oskudnosti realnih biografskih podataka o Isusovu životu i djelovanju kao i o putu kojim je kristološka legenda aposteriori izgradila lik Krista na podlozi uspo-

stičke i heretičke kritike svojih filozofski nedovoljno fundiranih koncepcija[69] s teškoćama, nekoordinirano i neujednačeno uklapala u širi, kozmogonijski okvir, pa je pri tom, hotice ili nehotice, u većoj ili manjoj mjeri usvajala pojedine elemente iz suvremenih dualističkih gnoza da ih poslije službena crkva opet izričito odbaci ili pak ostavi utonule i zaboravljene u opsežnim tekstovima svojih priznatih pisaca.

Ali upravo to višestoljetno doba ranokršćanskih neujednačenih shvaćanja i dogmatskih kolebanja, bogato alternativnim mogućnostima za dalji razvoj kršćanskih koncepcija u različitim smjerovima, sadržava elemente važne pri nastojanju da se riješe neke od nejasnoća u ranom bogumilstvu koje ostaju neprotumačive baštinom ili pozajmicom iz starijih dualističkih hereza i gnoza.

Koliko su takva rješenja moguća, upadljivo pokazuje uporedna tabela sumarno formuliranih osnovnih teza ranog bogumilstva i kršćanske patristike o padu Sotone i o njegovu odnosu prema genezi zla u svijetu:

Rano bogumilstvo	*Kršćanska patristika*
1) Bog je imao dva sina (dvije svoje emanacije).	1) Bog je imao dva sina (dva najviša anđela).[70]
2) Satanael je upravljao svemirom.	2) Bog je stvorio Belzebuba prije svih drugih stvorenja i postavio ga iznad svih anđela;[71] on je gospodar zračnih sfera.[72]
3) Satanael je poželio postati jednak bogu-ocu.	3) Sotona je poželio postati jednak bogu-ocu.[73]
4) Satanael je za svoj plan pridobio dio anđela i povukao ih za sobom u propast.	4) Sotona je u bunu protiv boga povukao i dio (1/3) anđela.[74]
5) Satanael je s božjom voljom stvorio svijet materije i dobio pravo da vlada u njemu.	5) Sotoni je prvobitno bilo povjereno da vlada svijetom (materijom).[75]
6) Satanael je stvorio čovjeka i u njega zatvorio božansku dušu.	6) Čovjeka je dušom i tijelom stvorio bog, ali mu je tijelo načinio od materije, kojom vlada sotona.[76]
7) Satanael je naučio Evu seksualnom životu; zbog toga zavođenja bog ga je konačno prokleo.	7) Sotona je zaveo Evu i zbog toga ga je bog srušio s nebesa.[77]

mena na stvarnu djelatnost Isusa iz Nazareta, v. *Ch. Guignebert*, Jesus, Paris 1933, i *Ch. Guignebert*, Le Christ, Paris, 1943.

[69] O utjecaju polemike i gnostičke kritike kršćanstva na postanak patrističke literature i kršćanskog kanona up. *Ch. Guignebert*, Le Christ, str. 26 i sl.; *E. Gilson*, La Philosophie au Moyen âge, Paris, 1952, str. 15 i sl.

[70] *Laktancije*, Div. inst. II/9; v. bilj. 53.

[71] *Grgur I. Veliki*, Moralium lib. XXXII, cap. XXIII, 47, bilj. 56.

[72] *Posl. Efež.* 2, 2.

[73] *Origen, Eusebije, Grgur Nazijanski, sv. Ambrozije, sv. Augustin*, na ranije cit. mj. Up. *J. Turmel*, cit. dj., str. 24–26, 28. V. temeljni Origenov tekst o tome u bilj. 59.

[74] *Eusebii Caesariensis* Praeparatio evangelica, VII, 16. Ed. Migne, Patr. gr., T. XXI, Eus. Caes. Opera omnia, T. III, col. 555 (556). – *Gregorii Theologi (Nazianzeni)* Carmina. Lib. I. Poemata theologica. Sectio I. Poemata dogmatica, VII: De

Za razliku od patristike koja sadržava nabrojene elemente raspršeno, u tekstovima raznih pisaca i nepovezane u cjelovit mit, bogumilstvo je, otprilike sedam stotina godina poslije toga, na određeni način sistematiziralo i zaokružilo svoje nazore u pogledu Sotonine vlasti nad svijetom. Ono je povijest Sotonina pada prikazalo u dvije uzastopne etape: Sotonu bog najprije obara s neba zbog bune i pokušaja da postane jednak samom bogu, a zatim ga zbog zavođenja Eve konačno lišava stvaralačke moći i pretvara u đavla. Na taj način bogumilstvo u svom prikazu Sotonina pada spaja obje na prvi pogled među sobom oprečne teze kršćanske patristike: stariju tezu o sotoni kao neprijatelju čovjeka usvaja kao kasniju fazu u povijesti Sotone. a mlađu patrističku tezu o Sotoni kao neprijatelju božjem (tj. naknadnu, izrazitu koncesiju patristike dualizmu) prihvaća kao prvu i odlučnu fazu pobune protiv božje samovlasti i uniciteta bez koje zatim ne bi bilo ni druge faze, tj. ne bi bilo Sotonina konačnog pada na položaj đavla, neprijatelja čovjekova. Drugim riječima, ono što je u patristici ostalo neriješeno i zadržalo privid dviju među sobom suprotnih teza o uzrocima Sotonina pada (pri čemu je Origenovo objašnjenje, zahvaljujući prije svega Augustinovu autoritetu, nadvladalo i potisnulo tezu starije patristike) bogumilstvo je smatralo spojivim, ali uz uvjet da oba shvaćanja – na bazi zajedničke dualističke osnove – budu sustavno poređana i uklopljena u širi okvir ublaženog dualističkog mita, s jedne strane (tom svojom cjelinom) srodnog paulikijanskom teogonijskom i kozmogonijskom mitu, ali s druge strane (ublaženim karakterom svoga dualizma) još u većoj mjeri srodnog Origenovoj transpoziciji Sotonine pobune protiv dobrog i vječnog božanstva u davninu prije stvorenja svijeta i čovjeka.

Takva konstatacija o izravnom odnosu nekih važnih elemenata u ranim bogumilskim shvaćanjima prema kršćanstvu u vrijeme njegova rađanja upućuje na to da bogumilstvo treba objašnjavati ne samo komparacijom s drugim heretičkim opozicionalnim shvaćanjima, nego i uz pomoć geneze samog kršćanstva. Ta geneza, ako je shvatimo kao dugotrajan proces, u kom je papinstvo u interesu svoje autoritativne vlasti, hijerarhizacije i centralizacije kršćanstva postepeno dogmatiziralo i ujednačilo izvanredno bogatu i bujnu teološku misao kasnoantičkih i prvih srednjovjekovnih stoljeća, bila je nesumnjivo bogata poticajima i snažno privlačna za heretičke pokrete Srednjega vijeka u njihovu nastojanju da se u svom revoltu protiv suvremene službene crkve okrenu

substantia mente praeditis, u Greg. Theol. (Naz.) Opera omnia. ed. Migne, Patr. gr., T. XXXVII, col. 437–440. – *Hieronymi* Commentariorum in Ezechielem Lib. IX, cap. XXVIII, ed. Migne, Patr. lat., T. XXV, Hieronymi Opera omnia, T. V–VI, col. 273, (336). – *Petri Lombardi* Sententiarum lib. II, Distinctio VI/2, ed. Migne, Patr. lat., T. CXCII, Petri Lomb. Opera omnia, T. II, col. 663. – *Thomae Aquinatis* Summa theologica, pars I, Summa naturalis, quest. LXIII. Articulus VIII et Conclusio, u: Th. Qau. Opera omnia, ed. St. E. Frette et P. Mare. Vol. I. Parisiis, 1881, p. 402–403. – Up. o tome *J. Turmel*, cit. dj., str. 24, 47, 50–58.

[75] *Grgur iz Nysse*, up. tekst iz bilj. 54

[76] *Grgur iz Nysse*, na istome mjestu.

[77] *Justin Mučenik*, Dialogus 124, 3: Up. *J. Turmel*, cit. dj., str. 19.

iskonima kršćanske vjere. A da je upravo to rano kršćanstvo, još neobilježeno dogmatizmom Rima (pa otuda i rana patristika prije konačne pobjede papinskih doktrina) bilo zaista privlačno za bogumile, o tom svjedoči – uz razne druge podatke – i poznata bogumilska terminologija što je reproducira tekst Kozme Prezbitera: bogumili su sami sebe nazivali i smatrali kršćanima,[78] kao što su, uostalom, i paulikijanci samo sebe smatrali kršćanima nazivajući »pravovjerne« kršćane Rimljanima, tj. pristalicama »rimskog izopačenja« istinskog kršćanstva.[79] U tome smislu normalno je da je bogumilska dogmatika, po svojim težnjama kršćanska, posezala za izvorima ranog kršćanstva. Na tim izvorima nalazila je i dualizam, i gnozu, i kršćansku patristiku. Tim putem učenje o Sotoninu padu, neobjašnjivo filijacijom iz dualističkih hereza, nalazi svoj korijen u prvim stoljećima kršćanske patristike i u njezinim uzajamnim suprotnostima.

Pri tom je zanimljivo da i islam, religija koja također objavljuje da namjerava korigirati izopačeno kršćanstvo (jednako kao i judaizam),[80] genezu zla u svijetu i povijest Sotone objašnjava slično ranom bogumilstvu. Tekst Kurana sadrži to objašnjenje na sedam mjesta: na jednom mjestu iz II mekanskog razdoblja tj. 617–618 (XV, 26–43), na dva mjesta iz III mekanskog razdoblja (XXXVIII, 71–85 i VII, 10–24), na dva mjesta iz početka medinskog razdoblja (II, 30–38 i XX, 116–123) i na dva mjesta iz kasnijeg vremena, koje slijedi poslije prvih godina Muhamedova djelovanja u Medini (XVIII, 51–53 i XVII, 61-63).[81]

[78] Slovo Kozme Prezbitera 31_4–32_{10} u prijev. Vaillanta, v.: *H.-Ch. Puech—A. Vaillant*, cit. dj., str. 81 i d.

[79] Up. *St. T. Melik-Bahšjan*, cit. dj., str. 168.

[80] *Kuran* 5, 14, 15; 47–50; 5, 76; 9, 35; 4, 156–157; 4, 163; 3, 110; 2, 87–96, i na mnogim drugim mjestima.

[81] Tradicionalni raspored 114 kuranskih sura, kako ih niže ortodoksni tekst Kurana (kuranska Vulgata) pod rednim brojevima od I do CXIV nije – kako je poznato – određen ni sadržajem ni redom objavljivanja kuranskih ajata za vrijeme Muhamedova života. Zbog toga je problem o uspostavi originalnog kronološkog redoslijeda sura i ajata od bitne važnosti pri objašnjavanju postanka Islama. Ali, usprkos mnogobrojnim nastojanjima da se taj redoslijed rekonstruira, rezultati su ostali i dalje nepouzdani. V. o tome: M. Gaudefroy-Demombynes, Mahomet, Paris, 1957, str. 262. Opsežan i iscrpan pregled problema i kritičku ocjenu radova u vezi s postankom kuranske vulgate i nastojanjima da se odredi izvorna kronologija sura i ajata dao je Régis Blachère, Introduction au Coran, 2. éd., Paris, 1959, napose str. 147–152. Po njegovu mišljenju, metoda kojom je taj redoslijed određivao *G. Weil*, (Historisch-kritische Einleitung in den Koran, 2. Aufl., Bielefeld u. Leipzig 1878), a zatim su je upotpunili i korigirali *Th. Nöldeke* i *Fr. Schwally* (Gesch. d. Qorans I, II, Leipzig, 1919) ostaje temelj za kronološko razvrstavanje kuranskih sura. Novu varijantu toga razvrstavanja dao je, poslije Nöldekeovih i Schwallyjevih nastavljača, *G. Bergsträsser* i *O. Pretzla* (Gesch. d. Qorans, III, Gesch. des Qoranstextes, Leipzig, 1938) sam *R. Blachère*, Le Coran, Traduction nouvelle selon un essai de reclassement des Sourates, Paris, 1949–51. Sure, u kojima se govori o Iblisovoj povijesti, nose u Vulgati redne brojeve II, VII, XV, XVII, XVIII, XX, XXXVIII. Po Blachèrovu razvrstavanju, međutim, one imaju redne brojeve 93, 89, 59, 74, 70, 57, 61. Pa ipak, ni taj redoslijed ne reproducira onaj red kojim su nastajali kuranski tekstovi o Iblisu. Kasnijim interpolacijama, lomljenjima i prebacivanjima sura i ajata mnoge su sure složene od raznovremenih fragmenata. Kako proizlazi iz Blachèrovih analiza kojima on prati svoj prijevod Kurana, najstariji tekst priče o Iblisovu padu – kad se uvaže

Radi mogućnosti međusobne uporedbe tih mjesta a i radi njihove uporedbe s ranije izloženim shvaćanjima patristike i dualističkih hereza, donosimo sve te kuranske tekstove o Iblisovoj (Sotoninoj) povijesti u prijevodu:[82]

Sura XV, ajati 26–43

26. Mi smo čovjeka stvorili iz suhog kala (salsal), iz crnog kala, kome je bio dan oblik. 27. A džina smo stvorili još prije od žarke vatre. 28. Gle, reče tvoj Gospodar anđelima: Ja sam stvorio čovjeka iz suhog kala, iz crnog kala, kome je bio dan oblik. 29. Kad sam izvršio stvaranje njegovo i udahnuo dušu u njega, oni su pred njim pali ničice. 30. Svi su se anđeli odjedamput poklonili. 31. Samo Iblis nije. On nije htio da bude s onima, koji ničice padaju (sedždu čine). 32. Bog reče: »O Iblisu, zašto ti ne htjede da budeš s onima, koji su Adamu sedždu činili?« 33. Iblis reče: »Nije za mene da ja padam ničice pred čovjekom, koga si ti stvorio iz suhog kala, iz crnog kala, kome je bio dan oblik.« 34. Reče Svemogući: »Kad je tako, izlazi odavde, ti si odbačen i proklet. 35. Neka je na tebi prokletstvo do sudnjega dana.« 36. A Iblis reče: »Moj bože, daj mi roka do dana kada će se oni dignuti i uskrsnuti.« 37–38. Reče Svemogući: »Ti ćeš biti jedan od onih kojima se daje rok do određenog dana.« 39. Iblis reče: »Moj bože, zato što si me prokleo i odbacio iz milosti svoje daj da im poroke na zemlji predstavljam lijepima i da ih sve zavedem s pravoga puta. 40. Samo da između njih ostavim tvoje čiste i plemenite robove.« 41. Svemogući reče: »Put je onaj pravi put, koga sam ja pokazao. 42. Zaista ti nemaš nikakve vlasti nad mojim robovima osim onih zalutalih, koji tebe slijede. 43. Zaista je obećano mjesto zą sve njih.«

Sura XXXVIII, ajati 71–85

71. Gle, reče gospodar tvoj anđelima: »Ja ću stvoriti čovjeka od blata. 72. pa kad ga upotpunim i nadahnem u njega duha svoga, poklonite se njemu.« 73. I svi su anđeli skupa ničice pali i sedždu učinili. 74. Samo Iblis nije sedždu učinio. Uzoholio se i uzobijestio. I bio je od nevjernika. 75. Reče bog: O Iblisu! Što te je spriječilo da se ne pokloniš onome, što sam ga stvorio svojim rukama? Jesi li se ti uzoholio ili si se od velikih vidio? 76. Reče Iblis: »Ja sam bolji od njega, mene si stvorio od vatre, a njega si stvorio od blata.« 77. Reče Allah: »Izlazi odavde i idi! Ti si odbačen. 78. Neka je na tebi prokletstvo to moje sve do dana kazne i obračuna.« 79. Reče Iblis: »Bože moj! Daj mi roka do dana ponovnog uskrsavanja.« 80–81. Govori Allah: »Tebi se daje roka do određenog i poznatog vremena. 82–83. Reče Iblis: »Zaklinjem se snagom tvojom, sve ću ih zavesti i uzobijestiti, osim robova tvojih između njih, koji su odani i pokoreni!« 84–85. Govori Allah: »Istina je moja. Istinu ja govorim. Zaista ću napuniti pakao tobom i svima onima, koji te budu slijedili.«

naknadne interpolacije i premještanja ajata – sadrži sura XV, 26–43, koju on stavlja u II mekanski period a nastala je po svoj prilici prije 616. O tom tekstu ovise sure XXXVIII, 71–85 i VII, 10–24, obje po Blachèru iz III mekanskog perioda, tj. uoči hidžre. Početkom medinskog razdoblja nastala je zatim sura II, 30–38, a uskoro poslije nje ali pod njezinim utjecajem sura XX, 116–119 (123). I, najzad, tekstovi XVII, 61–63 i XVIII, 51–53 nastali su veoma kasno, svakako poslije prvog perioda medinske ere, pa su naknadno uključeni u kontekst starijih sura br. XVII i XVIII (koje su same nastale u II odn. III mekanskom razdoblju). Up. o tome R. Blachère, Le Coran ... str. VII, XV, 179, 193, 215, 246, 338, 386, 387, 606, 730.

[82] Citirani ajati po izdanju Kurana u prijevodu *H. H. Pandže* i *Dž. Čauševića*, Sarajevo, 1937.

10. Mi smo vas stvorili, zatim smo vam dali oblik i onda smo anđelima rekli: »Padnite ničice pred Ademom.« Oni su ničice pali svi osim Iblisa, koji nije bio među onima, što su sedždu činili. 11. Reče mu bog: »Tko te je odvratio da sedždu ne činiš, kad sam ti to bio naredio?« On reče: »Ja sam bolji od njega. Mene si stvorio od vatre, a njega si stvorio od blata.« Reče bog: »Kad je tako, izlazi odavde. Tebi se nema ovdje uzdizati i oholiti. Izlazi i idi, jer ćeš biti među onima, koji su poniženi. 13. On reče: »Ostavi mi roka do onoga dana, kad mrtvi budu uskrsavali i ustajali.« 14. Bog mu reče: »Ti ćeš biti od onih, koji će iščekivati.« 15. Iblis reče: »Radi toga što si mi dao da se zavedem i da moje srce zabludi, ja ću im zamku postaviti da ih odvraćam s pravog puta. 16. Dolazit ću im ispred njih i iza njih, i s desna i s lijeva. Mnogo ih ne ćeš naći da su ti zahvalni!« 17. Bog mu reče: »Idi odavde ponižen i prognan; koji te budu između njih slijedili, zaista ću sa svima vama pakao napuniti. 18. Ademe, boravi ti sa svojom ženom u raju. Jedite obadvoje što hoćete, ali se ne prikučujte ovome drvetu, jer ćete tada biti griješni i nasilni.« 19. Satana im potajno došaptavaše, da bi im otkrio njihove skrivene i nevaljale naklonosti. Reče im: »Bog vam je zabranio da se prikučujete onom drvetu samo radi toga, da ne biste anđeli postali ili da ne postanete vječni.« 20. Iza toga im se zakune i reče im: »Ja sam vam zaista vaš dobroželitelj i vaš dobar savjetnik.« 21. Pa ih je Sotona obadvoje svojim zavodljivim riječima prevario i zaveo ih. Pošto su okusili slast drveta, ukazale su im se njihove nevaljale i ružne sklonosti i oboje su se počeli pokrivati rajskim lišćem. Povika ih njihov gospodar: »Zar vam nisam zabranio to drvo? Zar vam nisam rekao, da je satana vaš otvoreni neprijatelj?« 22. Obadvoje rekoše: »Naš bože, mi smo sebi nasilje učinili i ako nam ti ne oprostiš i ne smiluješ nam se, mi ćemo zaista biti od onih, koji su na velikom gubitku.« 23. Bog reče: »Izlazite! Vi ste neprijatelji jedni drugima. Vi ćete do jednog vremena na zemlji boraviti i život provoditi.« 24. Reče: »Na zemlji ćete boraviti, tamo umirati a odatle ćete morati izlaziti.«

30. Kada je tvoj gospodar anđelima rekao: »Ja ću na zemlji stvoriti onoga, koji će njome vladati i gospodariti«, oni mu na to odgovore: »Zar ćeš stvoriti na zemlji čovjeka, koji će po njoj smutnje sijati i krv prolijevati? A mi te slavimo, hvalimo te i obožavamo te?« Bog je rekao: »Ja znam što vi ne znate.« 31. Allah je Adema naučio imena svih stvari. Zatim ih je predočio anđelima i rekao im: »Ako je vaša tvrdnja ispravna, kažite mi imena svih ovih stvari.« 32. Anđeli rekoše: »Velik si, slavljen si, moćan si, bože! Mi znamo samo ono, što si nas ti naučio. Ti si onaj, što svaku stvar u suštini njenoj znaš, što sve s mudrošću radiš.« 33. Allah reče: »Ademe, pouči ih imena ovih stvari.« Adem ih pouči, a Allah reče: »Zar vam nisam rekao da samo ja znam sve tajne na nebu i na zemlji i ono što vi otvoreno činite i što sakrivate?« 34. Kad smo rekli melekima: učinite sedždu Ademu, svi su se poklonili osim Iblisa. On se ustegne i oholo se ponio, jer je spadao među nezahvalnike i nevjernike. I mi smo rekli: »O Ademe! Nastani se sa svojom družicom u dženetu i u obilju jedite sve što zaželite, ali se ne prikučujte onom stablu, jer ćete biti neposlušni i silnici.« 36. Satana ih je naveo pa su posrnuli i skrenuo ih je s puta poslušnosti. I izvadio ih je iz blagodati, u kojoj su bili. A mi smo rekli: Izađite i silazite odavde, jer među sobom neprijatelje gajite, a vaš boravak će biti i život vaš do određenog roka na zemlji. 37. Adem je uzeo i zapamtio neke riječi od svoga gospodara i pokajao se. Bog je primio njegovo pokajanje. Bog prima pokajanje svojih robova, koje iz milosti i ljubavi stvara. 38. Da, mi smo rekli: »Silazite svi iz njega, pa kad vam dođe od mene vodič, tko ga bude slijedio, ne će poznavati ni straha ni tuge.«

Sura XX, ajati 116–123

116. Gle, rekli smo anđelima: Učinite sedždu Ademu! Oni su sedždu učinili i poklonili se, samo je to Iblis odbio. 117. Mi smo rekli: O, Ademe! Ovo je neprijatelj tvoj i tvoje žene. Čuvajte se da vas ne izvede iz raja, jer ćete biti nesretni. 118. Tebi nema u raju ni gladovati ni gol biti. 119. I ti ne ćeš u njemu ni ožednjeti, a ni sunčane žege podnositi. 120. Sotona je potajno šapnuo Ademu i rekao: »Ademe, hoćeš li da te uputim do devete vječnosti i do vlasti, kojoj kraja i nestanka nema?« 120. I jeli su s drveta toga, pa su im se otkrile sramne sklonosti. Oboje su se počeli pokrivati lišćem rajskim. Zgriješio je Adem Gospodaru i bogu svome, nije do cilja došao i život je krivim putem uputio. 122. Zatim ga je izabrao gospodar njegov, primio je pokajanje njegovo i uputio ga. 123. Govori bog: »Idite svi iz raja. Bit ćete neprijatelji jedni drugima. Pa kad vam od mene dođe uputa, tko je bude slijedio, ne će zalutati i ne će biti nesretan.«

Sura XVII, ajati 61–65

61. Gle, rekli smo anđelima: »Poklonite se Ademu!« Oni su se poklonili svi osim Iblisa. On reče: »Zar da se poklonim onome, koga si od blata stvorio?« 62. Satana reče: »Je li to ovaj čovjek, što si ga iznad mene uzdigao? Kad bi me ostavio do Sudnjega dana, ja bih zaveo i uništio potomstvo njegovo, osim maloga dijela.« 63. Svemogući bog reče: Idi i povuci se! Tko god te od njih bude slijedio, pakao će biti kazna svih vas, i to će biti potpuna kazna. 64. Prevari i zavedi u sumnju koga možeš sa glasom svojim, skupi na njih sa svih strana svu snagu i svu konjicu i svu pješadiju svoju. Udruži im se u imutak i djecu. Svašta im obećaj. Satana će ih sa svojim obećanjima samo zavesti. 65. Zaista ti ne ćeš imati nikakve vlasti nad pravim robovima mojim. Dosta je gospodar tvoj da ih čuva.

Sura XVIII, ajati 51–53

51. Gle, mi smo rekli anđelima: »Poklonite se Ademu.« Svi su se poklonili osim Iblisa, koji je od džinova. On se ogriješio o zapovijed svoga gospodara. »Pa zar ćete vi uzeti njega i potomke njegove kao prijatelje mjesto mene, a oni su vaši neprijatelji? Ružna je to zamjena griješnicima i silnicima.« 52. Ja nisam uzeo njih za svjedoke kad sam stvarao nebesa i zemlju, a ni onda, kad sam njih stvarao. Ja ne uzimam za pomagače one, koji zavode. 53. Onoga dana, kad bog rekne: Pozovite one, za koje ste tvrdili da su moji drugovi! Oni će ih zvati, ali im se oni ne će odazvati.

Kao što je poznato, Muhamed nije bio u prvom redu učen teolog, nego prorok i glasnik božje volje.[83] U tome smislu ni Kuran, knjiga njegovih otkrivenja i opomena, ne daje zatvoren i zaokružen teološki sistem. Osobito su spekulativni, kozmogonijski elementi u njemu podređeni tezi o beskompromisnom, apsolutnom monoteizmu. Bez pobližeg razglabanja i dokazivanja, Kuran zahtijeva od svojih vjernika da pri-

[83] Up. o tome *M. Gaudefroy-Demombynes*, cit. dj., str. 82 i sl., str. 236, 261. i dr.

hvate predodžbu o Allahu kao jedinom i isključivom stvoritelju cijelog vidljivog i nevidljivog svijeta, a također i čovjekova tijela i duše.[84] Neosporno jedinstvo, isključivo i jedino postojanje toga boga i jest suština i središnja tačka Muhamedova otkrivenja i objave.[85] Na toj osnovi Kuran i pravovjerni islam[86] po svom izričito istaknutom, načelnom stavu nigdje ne suprotstavljaju Allahovu apsolutnom božanstvu bilo kakvu suparničku silu.[87] U tome smislu islamska pravovjerna predodžba o liku i ulozi sotone (đavla, šejtana[88]) ne sadržava nikakva podatka o njegovoj eventualnoj pobuni protiv boga kao vrhovnog i jedinog božanstva, a ni o težnji sotone da postane ravnopravan i jednak bogu. Iblis[89] je samo jedan od anđela, stvoren kao i ostali anđeli od svjetlosti ili od plamena (tj. bez upotrebe materije).[90] Njegov spor s bogom nije pred-adamskog, kozmogonijskog ili teogonijskog karaktera (jer islam uopće ne priznaje nikakvu teogoniju),[91] nego počinje tek u trenutku kad je bog stvorio čovjeka i udahnuo mu dušu s namjerom da čovjeka učini gospodarem i vladarem svega živog i neživog na zemlji. Taj božji čin Iblis je osjetio kao nepravdu prema sebi pa je odbio da se pokloni Adamu kao što su to, na izričiti božji zahtjev, učinili svi ostali anđeli (premda tek poslije diskusije s bogom u kojoj su ipak uvidjeli da je božji zahtjev bio opravdan).

Iblisova zavist prema čovjeku i njegovo odbijanje da ga prizna boljim od sebe (pozivom na činjenicu da ga je bog načinio od materije, »od crnoga kala«, »od blata«) donijela mu je božje prokletstvo i konačnu propast. Time je Sotonin pad u stvari prikazan u dvije etape. Prva se odnosi na nebesko boravište Iblisa u blizini božjoj. Tu je on odbio da se pokloni Adamu, a bog ga je zbog toga protjerao iz raja i prokleo ga do dana konačnog obračuna. U drugoj etapi svoga pada Iblis (s božjim pristankom) nastoji dokazati bogu da čovjek nije vrije-

[84] *Kuran*, 3, 2–3; 31, 10–11; 2, 28; 71, 15–20; 43, 9–10; 55, 1–15; 15, 26–29; 38, 71–72 i na mnogim drugim mjestima.

[85] Up. *M. Gaudefroy–Demombynes*, cit. dj., str. 274.

[86] O nespojivosti islamske prihvaćene dogme s vjerom u bilo kakvu diobu Allahove božanske vlasti s nekim drugim faktorom i o kršćanskom podrijetlu islamskih hereza koje su takvu diobu pokušale zamisliti, v. *E. Blochet:* La conquête des Etats nestoriens de l'Asie centrale par les chiites. Les influences chrétiennes et boudhiques dans le dogme islamique. Extr. de la Rév. de l'Orient chrétien, 3e série, T. V (XXV), No 1e+2 (1925–26), str. 76 i sl.

[87] *Kuran*, 112, 1–4 i na mnogim drugim mjestima.

[88] Naziv šejtan potječe od hebrejskog naziva za sotonu (šatan). Up.: *M. Gaudefroy–Demombynes*, cit. dj., str. 348; *H. Massé*, L'Islam, 7e ed., Paris, 1957, str. 107.

[89] Osobno ime Iblis, što ga u Kuranu nosi Sotona, nastalo je od grčke riječi diabolos. Up. o tome: *J. W. Sweetman*, Islam and Christian Theology. Part one, vol. I, London and Redhill, 1945, str. 24.

[90] *M. Gaudefroy–Demombynes*, cit. dj., str. 306. Razlika između anđela i džinova nije u Kuranu potpuno određena ni konsekventna. U načelu, anđeli bi imali biti božji pomagači, načinjeni od čiste svjetlosti, a džinovi pomagači Sotone, načinjeni od plamena vatre. Samog Sotonu (Iblisa) Kuran na nekoliko mjesta naziva anđelom, a na drugima džinom, kao što je to vidljivo i iz citiranih sura o Iblisovoj povijesti. Up. o tome *M. Gaudefroy-Demombynes*, cit. dj., str. 305–310 i *J. W. Sweetman*, cit. dj., I/1, str. 23–24.

[91] *Kuran*, 112, 2: »Allah nije rodio, niti je rođen«.

dan božjeg povjerenja i da će većina ljudi napustiti boga za volju zadovoljstava koja će im Iblis (kao svoju zamku) pokazati. U tome cilju on je Adama i Evu zaveo naučivši ih kako će seksualnim odnosom steći vječnost. Zbog toga zavođenja bog je Iblisa a i sve one koji ga budu slijedili osudio na vječni pakao. Tek ta druga etapa – zavođenje ljudi – konačno je pretvorila Iblisa u đavla, uzročnika zla i grijeha u svijetu.

Tako razmotren kuranski mit o Sotoni i stvorenju čovjeka na prvi pogled neosporno temelji svoju kozmologiju na apsolutnom monarhizmu svoga jedinog boga Allaha. U stvari, nema zaista nikakva razloga za sumnju da je Allahov apsolutni monarhizam bio bitna intencija Muhamedove volje pri stvaranju nove religije koja je jedinstvom božje vlasti u kozmosu trebala da posluži kao podloga za etničko i političko ujedinjenje Arapa. Ali uza sve to, građa što ju je Prorok upotrijebio i sinkretizirao pri stvaranju temelja nove vjere[92] na mnogo mjesta, kroz pukotine i šavove na kojima je sastavljana, odaje i shvaćanja koja su pri odabiranju te građe odbacivana kao neprikladna. Tako su nastale neusklađene cjeline koje se pri analizi raspadaju na svoje umjetno povezane dijelove.

Jedna je od takvih cjelina i povijest o Iblisovu padu. Njezin tekst u svim varijantama insistira na Iblisovu ogorčenju zbog prednosti što je Allah iskazuje čovjeku, pa se njegova zavist objašnjava (u 4 varijante; ostale tri nemaju nikakva objašnjenja) njegovim uvjerenjem da je čovjek zbog materijalne provenijencije svoga tijela manje vrijedan od anđela i džinova, načinjenih od svjetlosti i vatre. Ali logiku takva objašnjenja pobija tekst iz sure 2, 30.33. Diskusija anđela s bogom daje naime odgovor na pitanje zbog čega je Allah uporno zahtijevao da se anđeli poklone čovjeku. Po definiciji anđela samo je Allah onaj što svaku stvar u svojoj suštini poznaje. A upravo taj atribut Allahove božanstvenosti (tj. sveznanje[93]), presađen u Adama udahnućem duše (tj. božje supstancije, božanskog duha djelovanja, rūh[94]) u njegovo materijalno tijelo, demonstrirao je Allah anđelima scenom o nabrajanju imenâ svih stvari, Adam dakle nosi u sebi božja svojstva. Poslije te konstatacije za anđele više nema razloga da se kolebaju: premda su stvoreni od svjetlosti (a ne od materije kao Adamovo tijelo), ipak uviđaju da su inferiorni Adamu, nosiocu božanske supstancije, i stoga mu se klanjaju kao i samome bogu bez daljeg protivljenja.

Pa ipak, Iblis odbija i dalje, premda je argument o Adamovoj manjoj vrijednosti zbog materijalnog podrijetla njegova tijela postao bespredmetan i ne daje odgovor na pitanje o pravim uzrocima Iblisova ogorčenja. Ne poričući inače nigdje superiornost samoga boga, Iblis

[92] O sinkretizmu arapskih predislamskih pučkih vjerovanja s judeo-kršćanskim doktrinama u dogmatici islama v.: *M. Gaudefroy–Demombynes*, cit. dj., str. 305 i drugdje na mnogim mjestima. O mnogim elementima kršćanstva u islamu v. napose: *J. W. Sweetman*, cit. dj., I/1, 2. Djelo *D. Masson*, Le Coran et la Révélation judeo-chrétienne, Paris, 1958, t. 1–2, nije mi na žalost bilo dostupno.

[93] *M. Gaudefroy–Demombynes*, cit. dj., str. 283.

[94] *M. Gaudefroy–Demombynes*, cit. dj., str. 294–300.

svojim postupkom u stvari odbija da se pokloni božjoj supstanciji u čovjeku, jer se ostali anđeli klanjaju upravo toj supstanciji u njemu, a ne njegovu materijalnom tijelu, sazdanom od kala. Očito je dakle da su uzroci Iblisova ogorčenja, pa na toj osnovi i uzroci njegova nepokoravanja, bili drugi. Ali njih kuranski mit o Iblisu ne sadržava i ne saopćava. Tekstovi toga mita u stvari su samo neusklađeni fragmenti iz neke druge, potpunije cjeline, koje su sastavljači Kurana prihvatili odbacivši druge, ali je pri tom prvobitna logika cjeline ostala izlomljena. U nekom prvobitnom kozmološkom mitu koji očito u pozadini vidljivog kuranskog teksta stoji cjelovit ali pokriven pojedini su preuzeti dijelovi bili organički sastavni elementi jedinstvene logičke cjeline. U tome mitu bog je, doduše, načinio čovjeka od zemlje, ali mu je udahnuo dušu koja je dio njegova božanskog bića. Na toj osnovi superiornost čovjeka, kao nosioca čestice božjeg bića, nad anđelima koji su načinjeni od svjetlosti (a ona je, prema shvaćanju Kurana, samo božja emanacija što silazi nad proroke i sja s njihova lica kad objavljuju riječ božju[95]) bila je u toj prvobitnoj, okrnjenoj cjelini neosporna. U njoj je i ogorčenje Sotone imalo svoje pravo mjesto i značenje: njegova pobuna, nesumnjivo uperena protiv čovjeka, nije mogla imati kao razlog materijalnost njegova tijela, ali isto tako, baš zbog toga što je bila uperena protiv čovjeka, ona nije mogla biti pobuna protiv samog božanskog karaktera božanske supstancije u čovjeku, nepobitno superiorne biću svih anđela. A prvobitnom mitu kojega je razbijene fragmente upotrijebio Kuran, bila je Sotonina pobuna protiv Adama u stvari pobuna protiv božje odluke da u materiju unese svoj duh i tako oduhovljena čovjeka učini gospodarem zemlje i svih stvari na njoj. Ali takva pobuna Sotone nezamisljiva je bez njegova uvjerenja da je tom božjom odlukom povrijeđeno neko njegovo starije pravo. U tome smislu, u prvobitnom mitu Sotona je sebe morao smatrati gospodarem materije i zemlje, a Allah mu je Adamovim oduhovljenjem i njegovim postavljanjem na položaj vladara na zemlji to pravo – po njegovu uvjerenju nepovlasno – oduzeo.

Tako rekonstruirani prvobitni mit kojim se Kuran (nepoznatim konkretnim putem[96]) poslužio počiva u biti na ublaženom dualizmu, veoma sličnom na ublaženi dualizam ranog bogumilstva. Njegova osnovna teza glasi: Sotona je bio gospodar materijalnog svijeta, a pobunio se protiv božjeg presizanja u njegovu domenu. Ali, u daljoj konsekvenciji, otkriće

[95] *M. Gaudefroy–Demombynes,* cit. dj., str. 300–302; *J. W. Sweetman,* cit. dj., I/1, str. 32, 132, I/2, str. 76, 190–191.

[96] *M. Gaudefroy–Demombynes* smatra da mnoga podudaranja judaizma i kršćanstva s islamom nisu ušla u kuranski temelj islama putem neposrednog utjecaja samog judaizma ili katoličkog kršćanstva, nego prije preko judeokršćanstva kao posebnog tipa u razvoju kršćanstva; v. o tome cit. dj., str. 263 i drugdje. *J. W. Sweetman* drži da je kršćanski utjecaj na rani islam – pored drugih putova – osobito snažno prodirao preko nestorijanskog i monofizitskog kršćanstva; v. o tome cit. dj., I/1, str. 2–3 i na mnogim drugim mjestima. Kojim su putem razni drugi nearapski (i napose dualistički) utjecaji i idejni elementi prodirali u predislamska i islamska shvaćanja često je – čak i kad je takve utjecaje moguće konstatirati – ipak nemoguće odrediti. Up. o tome: *M. Gaudefroy–Demombynes,* cit. dj., str. 262–263.

teze o Sotoni kao gospodaru svijeta, koja teza postoji sakrivena u logičkoj pozadini kuranskog teksta o Iblisovu padu, neminovno nameće pitanje kako je Sotona mogao biti zamišljan gospodarem materijalnog svijeta. Ili, drugim riječima, rekonstruirani mit o Sotoninu padu kojim se Kuran poslužio morao je u svojoj dalekoj prethistoriji imati i svoj prvi dio koji je govorio o prvobitnim odnosima između boga i Sotone u vremenu prije stvorenja svijeta, pa je možda govorio i o prapočetnoj pobuni Sotone protiv boga i o njegovoj želji da postane jednak bogu. Ali tom prvom dijelu mita u kuranskoj se fragmentarnoj pozajmici zametnuo svaki trag. On je, vjerojatno, kao i pravi razlog Iblisove nepokornosti Allahu prilikom klanjanja Adamu odbačen zbog toga što je sadržavao dualističku tezu o Sotoni, i to ovaj put ne samo tezu o Sotoni kao gospodaru materijalnog svijeta, nego i teogonijsku dualističku tezu o Sotoni kao božjem protivniku ili čak kao božjem suparniku. A takve teze bile su nespojive s prorokovom intencijom o apsolutnom monoteizmu Allaha. Sakriveni pak dualizam što ga okrnjena priča o Iblisovu padu zbog njegove zavisti prema čovjeku sadržava još samo u logičkoj pozadini citiranih sura ostao je nezapažen i stoga se sačuvao skriven iza riječi pravovjernog, prihvaćenog teksta Kurana, premda svojim smislom protivurječi monoteističkom karakteru islama.[97]

Ali, s druge strane, taj rekonstruirani prvobitni mit o Sotoninoj pobuni i padu (zajedno sa svojim nastavkom o zavođenju prvih ljudi na puteni grijeh) kojim se Kuran poslužio prikrivši njegov osnovni dualistički smisao u potpunom je skladu s patrističkom pričom o povijesti Sotone. Njegov drugi dio, koji je očigledno prisutan u logičkoj pozadini sačuvanog kuranskoga teksta, podudara se sa starijom patrističkom tezom kako su je iznosili Irenej, Tertulijan, Ciprijan i Grgur iz Nysse. Prvi, teogonijski dio toga mita koji nije izričito sadržan u smislu kuranskih tekstova ali koga nužno postulira predodžba o Sotoni kao gospodaru materijalnog svijeta, u skladu je s Origenovom transpozicijom koja je u stvari koncesija dualističkoj kozmogoniji i genezi božanstva. Put

[97] Zamućene tragove dualističkih mitova sadržava i jedna od alternativnih kuranskih priča o stvaranju svijeta. Po jednoj od njih Allah je preegzistentan svemiru pa je stvoritelj svega ex nichilo (Kuran, 27, 60; 43, 8–9; 59, 24; 6, 101 i dr.). Po drugoj priči, naprotiv, materija je postojala prije svake božje aktivnosti u stanju kaosa, a prvi božji čin nije stvaranje svijeta nego razdvajanje toga kaosa (Kuran, 21, 30–33; 55, 7; 91, 1–6; u 41, 9–12 obje su teze među sobom isprepletene i pobrkane). Allah je prema tome svjetlost i život koji je rastavio zbrkane elemente kaosa. U tome smislu Kuran – u toj drugoj alternativnoj interpretaciji – pretpostavlja prvobitno postojanje dvaju počela: jedno je svjetlost i život, a drugo je kaos materije. O nekoj praiskonskoj borbi tih elemenata nema u Kuranu nikakva spomena, osim ako božju intervenciju u cilju razdvajanja kaosa na njegove elemente, na nebo i zemlju, ne treba shvatiti kao njegovo obuzdavanje kaosa i time kao pobjedu svjetlosti i života nad silama kaosa (i tame?). Razmatrajući to pitanje, *Gaudefroy-Demombynes* s pravom primjećuje: s nešto pretjerivanja jedna od kuranskih alternativa o stvorenju svijeta mogla bi se svesti na dualističku suprotnost Dobra i Zla; v. o tome cit. dj., str. 311. Ako pak zamislimo to alternativno tumačenje povezano s rekonstituiranim mitom o Sotoninu padu, njihov sklad je veoma upadljiv, premda veznih karika među njima (o božjim sinovima i o vlasti jednog od njih nad svemirom i zatim nad zemljom) više nema.

kojim se ta cjelokupna patristička konstrukcija probila u teološki sistem islama teško je rekonstruirati, kao što je to uostalom nemoguće i za ostale elemente što ih je Muhamedova vjera preuzela iz kršćanstva. Ali jednako onako kako njezinu prisutnost u dogmatici ranog bogumilstva nije bilo moguće objasniti izravnim utjecajima gnoza i dualističkih hereza kasne antike, tako je i u islamu treba pripisati stoljećima ranog, patrističkog kršćanstva koje je, doduše, svoja shvaćanja izgrađivalo u razračunavanju pa čak i otvorenoj borbi s tim heterodoksijama, ali je u nekim važnijim momentima bilo primorano da ipak koncedira njihovim širim, filozofski i kozmogonijski iscrpnije fundiranim sistemima.

Kosta Milutinović

PRVI IDEOLOZI FEDERALISTIČKE MISLI KOD JUŽNIH SLAVENA

I VJESNICI JUŽNOSLAVENSKE ZAJEDNICE

U našoj ranijoj, građanskoj historiografiji bilo je uobičajeno da se za prve protagoniste južnoslavenske zajednice i balkanske solidarnosti smatraju knez Mihailo i Ilija Garašanin kod Srba, biskup Strossmayer i Franjo Rački kod Hrvata, Ljuben Karavelov i Hristo Botev kod Bugara, ideolozi Mladoslovenske stranke kod Slovenaca. Međutim, takva su mišljenja iz osnove pogrešna. Misao o potrebi zajedničke borbe za oslobođenjem i ujedinjenjem južnoslavenskih i balkanskih naroda mnogo je starijeg datuma nego što se ranije pretpostavljalo. Ona je nastajala i sazrijevala postepeno, u toku dugog i laganog historijskog razvitka.

Prvi nagovještaji te misli naziru se već sredinom XVII vijeka, istina, još nekonkretno i neodređeno, ali ipak u manje ili više jasnim naslućivanjima. Prvi nagovještaj daje se nazrijeti možda već u političkim spisima velikog hrvatskog političkog mislioca Jurja Križanića (1617–1683), magistra filozofije Gradačkog univerziteta i doktora teologije Rimskog univerziteta, katoličkog župnika po Hrvatskoj i Međumurju, strasnog putnika po mnogim evropskim zemljama, dugogodišnjeg izgnanika u Sibiru i borca protiv posljednje velike turske najezde, koji gine u redovima poljske vojske Jana Sobjeskog pri opsadi Beča 1683. U svom djelu *Politika ili razgovori ob vladateljstvu*, koje je, na žalost, ostalo nedovršeno, Križanić je izrazio svoje dalekosežne južnoslavenske i sveslavenske koncepcije, vrlo smjele za svoje doba. Već je Krleža prvi osjetio i uvjerljivo istakao oštre proturječnosti koje postoje u našoj i stranoj literaturi u interpretacijama Križanićeva složenog lika i njegove društveno-političke misli, koja je puna teških unutrašnjih kontrasta i idejnih suprotnosti.[1] Križanić je u isto vrijeme bio i oduševljeni rusofil i uvjereni protagonist južnoslavenske zajednice, ali je do kraja života ostao i dobar katolik, što njegovi raniji biografi nisu bili u stanju

[1] Miroslav Krleža, *O patru dominikancu Jurju Križaniću. Eseji I.* Zagreb, 1932.

pravilno da shvate i objasne. Tek nakon iscrpne kritičke analize Križanićevih društveno-političkih koncepcija, s jedne strane, i čitavog kompleksa okamenjenih predrasuda i zabluda ruske i jugoslavenske građanske historiografije, s druge strane, pošlo je za rukom našem istaknutom suvremenom historičaru Vasi Bogdanovu da očisti Križanićev lik od ranijih idealističkih tumačenja i mističnih legendi i da ga prikaže u pravoj svjetlosti:

I prije Križanića su postojale veze između pojedinih slavenskih naroda sa Rusima i težnje k zbližењu – ali isključivo na liniji vjerskoj, pravoslavnoj, u krajnjoj konsekvenciji antislavenskoj i reakcionarnoj – jer su nastojanja oko zbližavanja samo pravoslavnih Slavena nužno imala za posljedicu odbijanje od Rusije svih ostalih, katoličkih slavenskih naroda. Tek je život i rad Jurja Križanića ukazao ne samo na potrebu sveslavenske uzajamnosti, nego je on, svojim primjerom, dokazao i mogućnost, ostvarljivost takva šireg, naprednijeg slavenskog zbližavanja koje uklanja smetnje u vjerskim razlikama, što su dotle smatrane nepremostivima.[2]

U drugoj polovini XVII vijeka, za vrijeme velikog austrijsko-turskog rata, pod rukovodstvom Leopolda I Habsburškog, izgledalo je da će Austrija rješavati vjekovima neriješeno istočno pitanje na svoj specifičan način i u svoju korist. Austrija je u toku čitavoga toga rata (1683–1699) jasno ispoljavala svoje agresivne osvajačke pretenzije: pobuniti južnoslavenske i balkanske narode protiv Turske, angažirati ih u najvećoj mjeri u ratu i njihovom krvlju osvojiti balkanske zemlje, ali ne dopustiti da se na ruševinama evropske Turske formiraju samostalne nacionalne države, nego ih jednostavno pripojiti Habsburškoj Monarhiji i pretvoriti u austrijske nasljedne zemlje. Da bi to postigao, bečki dvor je računao u prvom redu na Srbe i Crnogorce, koji su bili najborbeniji i pružali najviše otpora turskim tlačiteljima. Zato je trebalo prvo pridobiti najuglednije ljude u narodu, a to su bili: Đorđe Branković Podgoričanin i pećski patrijarh Arsenije III Crnojević. Iako mu je bečki dvor darovao najveće titule, prvo barona, zatim grofa »svete rimske imperije« i, najzad, despota »Ilirika«, Branković je u potaji kovao smjele i dalekosežne planove o formiranju jedne velike južnoslavenske i balkanske države, koja bi se postepeno imala osloboditi uskih okvira Austrije. Isto kao njegov suvremenik Juraj Križanić, ni Branković nije očekivao oslobođenje južnoslavenskih naroda od Austrije, nego je sve više upirao svoje poglede u veliku, slavensku Rusiju. Isto kao Križanić, i Branković je polagao velike nade u Petra Velikog, nadajući se da će on ne samo preporoditi Rusiju nego i da će osloboditi Južne Slavene. Ali Beč je ušao u trag Brankovićevim vezama s Rusijom, uplašio se od njegovih političkih planova, dao ga uhapsiti i zadržao u zatočenju do kraja života. U nemogućnosti da praktično ostvari svoju političku koncepciju, nesuđeni despot »Ilirika« je u zatočenju napisao prvu historiju južnoslavenskih i balkanskih naroda kao jedne organske cjeline. Polemizirajući sa Ilarionom Ruvarcem i ostalim predstavnici-

[2] Dr Vaso Bogdanov, *O Jurju Križaniću i njegovoj »Politici«. Likovi i pokreti.* Zagreb, 1957, 86.

ma naše građanske historiografije koji su vodili ogorčene polemike o Brankovićevom porjeklu, dr Miroslav Đorđević je tačno konstatirao:

Buržoaska istoriska kritika u pitanju istoriske ocene Đorđa Brankovića nalazila je za najvažnije da presudi da li je Branković bio »pravi« ili »lažni« despot, kao da titula daje pravo u rešavanju životnih pitanja naroda. Što se tiče Austrije, koja je Brankoviću došla glave, – dok je za rat protiv Turske tražila pomoć srpskog naroda, nije joj ništa smetalo sumnjivo despotsko poreklo Brankovića, da bi mu podarila titulu grofa i despota i da bi, krenuvši u dalji ratni pohod preko Save i Dunava, u Brankoviću tražila čoveka koji će srpski narod pozvati u borbu čije bi plodove ona žnjela. Ali, kada je taj samozvanac uputio 1689. iz Oršave proglas srpskom narodu, spremajući se da pređe u Srbiju i povede borbu kojom bi narod sam odlučio svoju sudbinu, Austrija je u njemu videla stvarnu, neposrednu opasnost, uvidela je da će svoju igru sa srpskim narodom moći da sprovodi samo ako ga obezglavljuje. I zato, što je za svoga života bio stalna i neposredna opasnost po interese austriske krune, Branković će biti doživotan sužanj Austrije.[3]

Krajem XVIII vijeka javljaju se dva značajna revolucionarno-oslobodilačka pokreta sa jasno izraženim slobodarskim, demokratskim antifeudalnim tendencijama, usmjerenim povezivanju podjarmljenih naroda jugoistočne Evrope. Prvi je bio jakobinski pokret Ignjata Martinovića, u kome su se povezali – pod utjecajem progresivnih ideja velike francuske revolucije – mađarski, hrvatski i srpski jakobinci protiv bečkoga dvora i mađarske feudalne aristokracije.[4] Iako je zavjera otkrivena, jakobinski vođi pohvatani i pogubljeni, pokret je zatalasao ne samo Mađarsku nego i Vojvodinu, Slavoniju, Hrvatsku i Dalmaciju, sve do Dubrovnika. Jakobinska pjesma koja je visila na »drvetu slobode« u Zagrebu 1794, i pokušaj da se postavi takvo drvo i u nekim gradovima Dalmacije bili su samo odraz toga općeg revolucionarnog raspoloženja naprednih snaga naših naroda u tim historijskim uvjetima.

Drugi pokret krajem XVIII vijeka bio je ilegalni revolucionarno-oslobodilački pokret Konstantina Rige od Fere, u stvari prvi začetak potonje Heterije. Iako su u toj tajnoj organizaciji Grci bili u većini, među članovima je bilo i Bugara, i Srba, i Rumuna. Jedan od najbližih Riginih suradnika bio je vojvođanski Srbin Filip Petrović. U jednoj svojoj značajnoj pjesmi Riga je pozivao sve balkanske narode u zajedničku revolucionarnu borbu »za jednu opću otadžbinu«. Protivnik Habsburške Monarhije i carističke Rusije, Riga se orijentirao prema revolucionarnoj Francuskoj. Ali austrijske vlasti su otkrile njegovu organizaciju, uhapsile ga i, kao turskog podanika i »opasnog buntovnika«, izručile Turcima. Pogubljen je u Beogradskoj tvrđavi. Posljednje su mu riječi: »Tako umiru džinovi; ja posijah, a žeteoci će doći!«[5]

[3] Dr Miroslav Đorđević, *Oslobodilačka misao od Đorđa Brankovića do Vuka Karadžića. Članci i eseji.* Sarajevo 1951, 22.

[4] Dr V. Bogdanov, *Hrvatska revolucionarna pjesma iz god. 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca. Starine JAZU.* Zagreb, 1956, knj. 46.

[5] Dr Kosta Milutinović, *Riga od Fere, pesnik Balkanske revolucije. Stvaranje.* Cetinje, septembar 1955.

Misao o južnoslavenskom bratstvu i potrebi jačanja balkanske solidarnosti došla je do punijeg izražaja već u početku prvog srpskog ustanka. Rukovodioci i prvoborci nacionalnooslobodilačkog pokreta u pobunjenoj Šumadiji instinktivno su osjećali nužnost zajedničke akcije i kolektivne borbe porobljenih balkanskih naroda protiv turskog feudalnog tlačenja. Iako kulturno zaostali zbog nepovoljnih uvjeta pod kojima su vjekovima živjeli podjarmljeni narodi u Turskoj Imperiji, srpski ustanici ubrzo su uvidjeli da se samo udruženim naporima može postići postavljeni cilj: nacionalno oslobođenje ispod turskog jarma i stvaranje samostalnih država na Balkanskom poluotoku. Kao što je poznato, u početku ustanka narodne starješine i ustaničke vođe u pobunjenoj Šumadiji imali su dva svoja politička savjetodavca među vojvođanskim Srbima: karlovačkog mitropolita Stefana Stratimirovića i bačkog episkopa Jovana Jovanovića. S jedne strane, Stratimirović je savjetovao ustanicima da se obraćaju za pomoć i zaštitu austrijskim generalima u Zemunu i Petrovaradinu i preko njih i samom caru Franji I.[6] S druge strane, Jovanović je savjetovao ustanicima da se orijentiraju prema Rusiji. Duboko razočaran i ogorčen na Austriju zbog njena držanja prema Srbima za vrijeme Kočine krajine i sklapanja Svištovskog mira, Jovanović je prekinuo sve veze sa bečkim dvorom i – uvjeren da Srbi nemaju više šta da očekuju od Habsburgovaca – približio se Rusiji.[7] Odmah u početku ustanka, došavši u bliži dodir s ustaničkim rukovodiocima, Jovanović je i njima savjetovao da se orijentiraju prema Rusiji. Međutim, Jovanović to nije činio preko svojih povjerljivih ljudi, obazrivo i diskretno, kako se to u takvim prilikama obično radilo, nego je ustaničkim rukovodiocima uputio poslanicu pod svojim punim potpisom, sa svima svojim titulama i sa velikim pečatom eparhije, datiranu u Novom Sadu, 24. februara 1805.[8] Poslanicu je umnožio i uputio ne samo svećenstvu nego i »serdarima, oborknezovima i knezovima, starešinama opščestva i svima opštinarima u svem turskom podanstvu u Bosni, Srbiji, Bugarskoj, Karavlahiji, Moldaviji i ostalim vilajetima koji podležu Turskoj«. Udara naročito u oči da se Jovanović u svojoj poslanici ne obraća samo Srbima nego »celoj srpskoj i bugarskoj naciji« i, poimence, svima rodoljubima »u miloj i sveljubljenoj Srbiji, Bosni, Hercegovini«, zatim »Crnogorcima, Zećanima, Makedoncima, Epircima, rumelijskim Bugarima, Vlasima i Moldavcima«. Povezujući slavnu prošlost sa suvremenom političkom stvarnošću i sretnijom budućnošću, Jovanović u svojoj poslanici nabraja čitav niz srpskih srednjovjekovnih vladara, junaka i vitezova, ali pri tome ne zaboravlja ni bosanske ni hrvatske banove, ni mađarske borce protiv turskih zavojevača. Tako,

[6] *Joseph Freiherr von Simbschen und die Stellung Österreichs zur serbischen Frage (1807–1810). Archiv für österreichische Geschichte.* Wien, 1890, Heft 77, S. 177–203.

[7] Dr K. Milutinović, *Iz istorije Novog Sada u doba Kočine krajine i Prvog srpskog ustanka. Zbornik Matice srpske.* serija društvenih nauka, 1954, VII, 49–85.

[8] Dimitrije Ruvarac, *Mitropolit Stefan Stratimirović i bački vladika Jovan Jovanović, prvi vesnici srpske slobode. Arhiv za istoriju Srpske pravoslavne karlovačke mitropolije*, IV, 1, 90–95.

pored ostalog, on spominje i »junaštva bana Zrinjskoga« i »velikog junaka Sibinjanina Janka i njegovog nećaka Sekulu, koji kad Turčina sabljom udari napola raseče i njega i njegovog konja, a još mu sablja zemlju zaseče«. U svojoj viziji buduće velike južnoslavenske i balkanske države Jovanović priželjkuje dane kada ćemo utvrditi »četiri generala feldmaršala za četiri armije«; »da podignemo silnu flotu na Crnom i Jadranskom moru«; »da sagradimo velike gradove i silne tvrđave«; »da otvorimo deset univerziteta, mnoge gimnazije, akademije, kadetske kolegije i korpuse, i mnoge normalke«. Da bi se sve to što prije ostvarilo, Jovanović u svome borbenom elanu poziva Srbijance i Bugare: »Jednodušno i snažno ujedinite se s hrabrim, dičnim i hvaljenim Crnogorcima i Hercegovcima, pa tucite nevernika i javnog i tajnog mučitelja hrišćanskih naroda po gori i travi zelenoj, do proleća, dok silna ruska vojska dođe!«[9]

Dok se episkop Jovanović u svojoj poslanici obraćao ustaničkim rukovodiocima ne samo u Srbiji nego i u ostalim južnoslavenskim i balkanskim zemljama, želeći da podstakne nacionalnooslobodilačku borbu kod svih podjarmljenih naroda, – dotle se mitropolit Stratimirović u svome poznatom memorandumu obraća čak i ruskom caru Aleksandru I. U memorandumu on predlaže ruskom caru da ovaj zatraži od turskog sultana da dade nezavisnost »svemu predelu, u kome Srbi žive«, a zatim da ih uzme »pod zaštitu Rusije«.[10] Legitimist i konzervativac, Stratimirović nije tražio punu nezavisnost Srbije, nego je dobrovoljno pristajao da Srbi »za ustupljene zemlje« plaćaju danak.[11] Ne vjerujući u žive narodne snage i unaprijed odbijajući svaku pomisao o izgledima i mogućnostima jedne kolektivne nacionalno-oslobodilačke revolucije na Balkanu, Stratimirović se nije zadovoljio samo protektoratom carističke Rusije, nego je otvoreno tražio od ruskog cara da na srpsko prijestolje postavi jednog od velikih ruskih kneževa. Prema tome ta Stratimirovićeva Srbija bila bi, u stvari, samo obična ruska gubernija s ruskim princom na čelu, koji bi bio ruski vazal, a plaćao danak – turskom sultanu! Između te dvojice istaknutih srpskih arhijereja postojale su i druge razlike. Dok je Stratimirović slao ustanicima »kao čador crkvu vojenu, antimis, putir i proče sve za božestvenu liturgiju« – kako je zabilježio prota Matija Nenadović u svojim *Memoarima* – dotle im je Jovanović ilegalno slao, preko Srijema, željezne topove s tobdžijom. Dok je Stratimirović iz Srijemskih Karlovaca još 18. maja 1804. pisao svećenicima u pobunjenoj Šumadiji »da ne misle na tuđu vlast, već da ostanu pokorni i verni sultanu kao svom zakonitom gospodaru«, dotle je Jovanović lično išao u Mačvu »nastojeći da se narod diže na oružje«. Dok je Stratimirović izvještavao o svemu što se u Srbiji događa bečki dvor, austrijske nadvojvode i petrovaradinske komandante, dotle je Jovanović upućivao ustanike na Rusiju i pisao vatrene proglase, pozi-

[9] *Ibid.*

[10] Stevan Dimitrijević, *Stefana Stratimirovića, mitropolita karlovačkog, plan za oslobođenje srpskog naroda. Bogoslovlje*, 1926, I, 1.

[11] *Ibid.*

vajući sve Južne Slavene na ustanak. Dok je Stratimirović bio vješt taktičar i obazriv diplomat koji je do kraja ostao u dobrim odnosima sa Bečom, dotle je Jovanović bio nacionalni borac koji je pao u nemilost i umro iznenada i naprasno, na putu, kao politički sumnjiv, pod misterioznim okolnostima, vrlo slično neočekivanim umiranjima mnogih istaknutih političkih ljudi koji su bili nepoželjni i nepouzdani bečkom dvoru.

Kao što svjedoče historijski izvori, u redovima srpskih ustanika borili su se i Crnogorci, i Dalmatinci, i Bosanci, i Hercegovci, i Makedonci, i Vojvođani, a bilo je i Bugara, i Cincara, i Grka. Jednom rječju, ustanak u Srbiji zatalasao je, u manjoj ili većoj mjeri, ne samo cio Slavenski jug nego i čitav Balkan. Tako je prvi srpski ustanak u Šumadiji prerastao u srpsku a zatim u opću balkansku revoluciju. Revolucionarno vrenje se osjetilo od Sent-Andreje i Temišvara sve do Jadranskog, Egejskog i Crnog mora.

Isto kao Stratimirović, samo na drugim osnovama, i znameniti crnogorski vladika Petar I Petrović također se nosio mišlju da ruskom pomoću osnuje »Slavjano-serbsko carstvo«. Stoga je stavio u dužnost vladici Simeonu Ivkoviću da zatraži audijenciju kod ruskog cara Aleksandra I i da ga zamoli da on oslobodi Južne Slavene i da ih ujedini u jednu državu, koja će se zvati »Slavjano-serbsko carstvo« sa prijestolnicom u Dubrovniku.[12] Isto kao Stratimirović, i crnogorski vladika je molio ruskog cara da novu državu primi pod svoj protektorat, ali naravno nije ni pomišljao na plaćanje danka – sultanu. Međutim, pokušaj se završio potpunim neuspjehom: car Aleksandar ne samo da nije formirao »Slavjano-serbsko carstvo« nego je još zahtijevao da Crna Gora prepusti Kotor – Austriji! To je bilo teško razočaranje ne samo za cetinjskog vladiku nego i za sve Crnogorce koji su upirali svoje poglede u veliku, slavensku Rusiju i od nje očekivali oslobođenje i ujedinjenje čitavog Slavenskog juga.

Krupan korak dalje pošao je Sava Tekelija, poznati srpski narodni dobrotvor, osnivač prvog srpskog studentskog doma u Pešti, doktor pravnih državnih nauka, jedan od najučenijih Srba toga doba. U svojim memoarima Tekelija je zabilježio da je već 1798, »bio naumio ostaviti carstvo i ići u Srbiju i tamo što raditi . . .«[13] Učio je grčki i turski i još prije početka ustanka bio je u vezi sa Dositejem Obradovićem, Teodorom Filipovićem, Petrom Novakovićem Čardaklijom i drugim Srbima, i raspitivao se »ne može li se malo dignuti narod protivo Turaka da se oslobodi«. Dositej je »sve Srbljem govorio da oni za načalnika boljeg od mene imati ne mogu«, veli sam Tekelija.[14] Prota Matija Nenadović pri povratku iz Rusije posjetio je Tekeliju u Aradu, ali nije zabilježio detaljnije pojedinosti o njihovu razgovoru.[15] U svom projektu koji je 1803. ilegalno podnio francuskom poslanstvu u Beču,

[12] Milorad Medaković, *Povijest Crne Gore*. Novi Sad, 1851, 177.
[13] *Letopis Matice srpske*, 120, 23.
[14] *Ibid.*
[15] *Memoari prote Matije Nenadovića*. Beograd, 1893, 152–153.

Tekelija je predlagao da Napoleon od južnoslavenskih zemalja formira jednu državu pod imenom Ilirije. Kada je osnovana Ilirska Kraljevina – bilježi Tekelija – »nadao sam se da će za Srbiju otuda pomoć javno ili tajno biti«.[16] Kada je vidio da Napoleon nema namjeru da ostvari ujedinjenje Južnih Slavena u jednu zajedničku državu, Tekelija se obratio austrijskom caru Franji I s jednim memorandumom 10. septembra 1805. Tu Tekelija, između ostaloga, traži da Austrija pomogne formiranje južnoslavenske države, koju bi sačinjavale: Srbija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora, Albanija, eventualno i Bugarska. Tekelija ovu državu naziva »Ilirskim Kraljevstvom«, vjerojatno po ugledu na »Ilirik« grofa Đorđa Brankovića. Bečkom dvoru se te Tekelijine ideje nisu nimalo svidjele; istina, on nije zatočen kao njegov prethodnik, »Hebski sužanj«, nesuđeni »despot Ilirika«, ali je stavljen pod policijski nadzor i do smrti ostao politički sumnjiv. Gledajući u daleku budućnost, Tekelija je već 1805. predvidio da »bilo kad tek u mom projektu opisanu opasnost Austrija izbeći neće«.[17] O tome kako je on zamišljao »Ilirsko Kraljevstvo« govori njegova geografska karta južnoslavenskih zemalja, koju je on izradio i dao umnožiti u 2000 primjeraka 1806.[18] Ta je karta izvanredno karakteristična, jer obuhvaća – pored Srbije, Bosne, Dalmacije i Crne Gore – još i »ogranične predjele«: Vojvodinu, Slavoniju, Hrvatsku, zatim gornju Albaniju i sjevernu Makedoniju. Iako nevješto izrađena, ta karta pokazuje da su učeni Srbi već 1806. priželjkivali zajedničku državu južnih Slavena.

Još jedan krupan korak dalje učinio je Dositelj Obradović, prvi srpski moderni književnik i narodni prosvjetitelj, koji je od malog fruškogorskog monaha, pobjegavši iz manastira, zbacivši kaluđersku rizu, potucajući se po svijetu od nemila do nedraga, učeći se od rane mladosti do smrti, izrastao u velikog nacionalnog revolucionara čitavog Slavenskog juga. Već u svome *Pismu ljubeznom Haralampiju* (1783) Dositej se izjasnio za jedinstvo naših naroda koji govore istim jezikom: »Ko ne zna da žitelji crnogorski, dalmatinski, hercegovački, bosanski, servijanski, horvatski kromje muža, slavonski, sremski, bački i banatski (osim Vlaha) jednim istim jezikom govore?« Dositej je bio prvi u nas koji je u svojoj širokoj nacionalno-političkoj koncepciji obuhvaćao sve Južne Slavene »koliko grčke crkve toliko i latinske sledovatelje, ne isključujući ni same Turke, Bošnjake i Ercegovce, budući da zakon i vera može se promeniti, a rod i jezik nikada«.[19] Dok su pravoslavne vladike i katolički biskupi smatrali bosanske muslimane za Turke – raskaluđer Dositej ih je smatrao za braću istoga porijekla i istoga jezika. Sin XVIII vijeka, izrastao iz doba racionalizma, pristalica reformi Petra Velikog, Katarine II i Josipa II, Dositej slavi velike državne rukovodioce i pro-

[16] *Letopis MS*, 120, 23–24.

[17] Dr Dušan J. Popović, *Problemi Vojvodine*. Beograd. 1925, 101–104.

[18] *Zemljoobraženije Srbske, Bosne, Dalmacije, Dubrovne, Crne Gore i ograničnih predjel.* Sobranoje trudmi Save ot Tjukjuli, c. k. sovjetnika, zlatnija nadpetice kavalera i pr. i pr. v. ljeto 1806.

[19] Jovan Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*. Beograd. 1909, 397.

svjetitelje »koji će svu Evropu, Serbiju, Bosnu i Hercegovinu, naši stari milo otečestvo, Bulgariju, Greciju i ostale božijem raju podobne zemlje od tiranstva, gluposti i varvarstva izbaviti i osloboditi«.[20] U osvitu XIX vijeka, živeći u dalekom Trstu, na krajnjoj periferiji Slavenskog juga, Dositej je među Srbima, Hrvatima i Slovencima u Trstu prikupio zamašnu sumu novaca za hrabre ustanike »u slavno pobunjenoj Šumadiji« (da citiramo riječi poznatog Dalmatinca Nikole Tommasea) i pohitao u Srbiju da tamo položi prve temelje kulturno-prosvjetnom životu obnovljene srpske države. Borac protiv turskog i austrijskog feudalizma, protiv nacionalnog ugnjetavanja i porobljavanja, Dositej je bio jedan od prvih pobornika oslobođenja i ujedinjenja Južnih Slavena.

Sredinom XIX vijeka formulirao je Ilija Garašanin, jedan od vođa ustavobranitelja, nacionalni državni program Srbije, poznat pod imenom *Načertanije* (1844). Historijskim ispitivanjima utvrđeno je da taj program nije bila originalna koncepcija samoga Garašanina, nego je ponikao djelomice pod utjecajem istaknutih poljskih revolucionara Adama Čartorijskog, Leonara Zvijerkovskog i Čeha Franje Zaha.[21] Stojeći pod poljskim i francuskim utjecajima Garašanin je bio odlučan protivnik Habsburške Monarhije i carističke Rusije, propagirajući misao da Srbija ne treba da bude ni ruska gubernija, ni austrijska provincija, nego da s vremenom postane nezavisna i samostalna država. Garašanin je već 1844. mislio o oslobođenju srpskog naroda ne samo iz turskog nego i iz austrijskog ropstva. On je osjetio potrebu organiziranja zajedničke suradnje balkanskih naroda radi postepenog formiranja nezavisnih i samostalnih država na Balkanu. Garašanin, međutim, dalje od toga nije išao. On nije osjećao potrebu povezivanja i udruživanja malih južnoslavenskih i balkanskih naroda u veće društveno-političke cjeline. Isto tako, on nije bio u stanju da za kolektivne nacionalnooslobodilačke težnje narodnih masa nađe adekvatne okvire i podesne, odgovarajuće državnopravne forme. Dok su mu poljski i češki nacionalni revolucionari stalno isticali potrebu stvaranja jedne zajedničke južnoslavenske države, dotle je Garašaninov ideal bio Velika Srbija. Tako, na primjer, dok je Franjo Zah u svome *Planu slavenske politike Srbije* stalno govorio o »južnoslavenskoj državi« – dotle Garašanin u svome *Načertaniju* mašta samo o »srpskom carstvu«, zanoseći se utopijama cara Dušana. Dok Franjo Zah dosljedno govori o južnoslavenskim narodima, dotle Garašanin zna samo za srpski narod. Dajući kritičku analizu *Načertanija*, Vasa Čubrilović je točno konstatirao: »U svome planu o stvaranju jedne velike države na Balkanu Garašanin uzima Srbiju kao središte oko koga će se izgraditi ova država. On njeno stvaranje ne zamišlja kao ujedinjenje naroda i zemalja, izvršeno njihovom slobodnom vo-

[20] *Ibid.* 403.

[21] Dr Drag. Stranjaković, *Jugoslovenski nacionalni i državni program kneževine Srbije iz 1844.* Sremski Karlovci, 1931. – D. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«.* Beograd, 1939. – Handelsman Marceli. *La question d'Orient et la politique Jougoslave du prince Czartoryski apres 1840. Sceances et travaux de l'Academie des sciences morales et politiques.* Paris. 1929.

ljom, nego kao prisajedinjenje Srbiji i njihovo potpuno utapanje u nju usvajanjem njenog uređenja i njene dinastije«.[22] Garašanin se već 1844. zanosio istim onim fantastičnim utopijama koje je 1918. uspio ostvariti Nikola Pašić svojom centralističkom hegemonističkom, velikosrpskom politikom, ali samo privremeno. U našoj prijašnjoj, građanskoj historiografiji Garašaninovo značenje je bilo namjerno preuveličavano i precijenjeno. Danas se jasno vidi da je on, po mnogim svojim konzervativnim političkim idejama, ne samo vremenski prethodnik nego i idejni preteča Nikole Pašića.

Jedan od suvremenih njemačkih historičara koji se specijalno bavi proučavanjem novije i najnovije društveno-političke historije jugoistočne Evrope, Joachim Kühl, daje ovakvu karakteristiku Garašaninovih političkih koncepcija:

Za vrijeme vlade kneza Mihaila pokušao je Garašanin, koji je te misli razvio već 1844, u svome *Načertaniju* da ostvari Balkanski savez ruskom pomoću... Garašanin se izričito pozivao na carevinu Dušana Silnog, čije su granice na sjeveru dopirale do Drine i Save, a na zapadu sve do jadranske obale... Kako je Garašanin bio izrazito velikosrpski orijentiran, moralo je prije ili poslije doći do razilaženja sa Hrvatima i Slovencima.[23]

Njemački historičar je tačno uočio da je Garašanin bio velikosrpski orijentiran, ali ne stoji da je on pokušavao ostvariti Balkanski savez – »ruskom pomoću«. On nije bio ni rusofil, ni austrofil, nego frankofil. On nikada nije želio da Hrvatska i Slovenija uđu u buduću zajedničku državu, nego se ograničio na ujedinjenje srpskih zemalja i susjednih miješanih pokrajina, ali u okviru Velike Srbije.

Usporeden sa svojim prethodnicima, poimence sa Dositejem Obradovićem, Savom Tekelijom i Jovanom Jovanovićem, Garašanin nije pošao korak naprijed – kao što bi to bilo prirodno – nego korak nazad. On nije vjerovao u revolucionarne snage probuđenih južnoslavenskih naroda i zato se nije do krajnjih konsekvencija zalagao za oslobođenje i ujedinjenje svih Južnih Slavena, nego se zadovoljavao postepenim proširivanjem Kneževine Srbije i pripojenjem pograničnih krajeva srpskoj državi. Dok su Dositejevi, Tekelijini i Jovanovićevi politički planovi imali znatno šire horizonte i dosezali mnogo dalje, oslanjajući se na žive narodne snage i njihova nacionalno-oslobodilačka stremljenja, dotle se Garašanin nije mogao uzdići mnogo iznad već ustaljene službene ustavobraniteljske politike, koja se ograničavala nacionalnom propagandom u susjednim zemljama, ali usmjerenom prvenstveno proširenjem granica Srbije i njenim uzdizanjem od vazalne do nezavisne kneževine i, zatim, srpske kraljevine sa pretenzijama da postane srpski Pijemont. Garašaninov ideal bio je – Velika Srbija.

[22] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd, 1958. 178.

[23] Joachim Kühl, *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. Herausgegeben vom Südost-Institut. München, 1958, 27.

Misao o zajednici Južnih Slavena naročito je ojačala u doba ilirskog pokreta, koji je snažno zatalasao sve mlađe, nacionalno svijesne i kulturno aktivne elemente širom Slavenskog juga. Iliraca je bilo ne samo u Hrvatskoj nego i u ostalim našim zemljama. U svojoj *Disertaciji* (1832) grof Janko Drašković, jedan od malobrojnih hrvatskih feudalaca koji je aktivno sudjelovao u ilirskom pokretu, savjetuje hrvatskim izaslanicima koji će zastupati Trojednu Kraljevinu u zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu da zahtijevaju formiranje »Velike Ilirije«, pod kojom on podrazumijeva: Hrvatsku, Slavoniju, Vojnu granicu, Rijeku, Dalmaciju, Boku kotorsku i zapadnu Bosnu (do Vrbasa). Međutim Ljudevit Gaj u svom *Proglasu,* publiciranom u *Danici* (1835), ide mnogo dalje od Draškovića i pod »Velikom Ilirijom« zamišlja gotovo cio Slavenski jug: »Prva lira Evrope jest Ilirija na tri ugla med Skadrom (Skutari), Varnom i Bjeljakom (Vilach) osnovana. Odapete nesložne strune na ovoj liri jesu: Koruška, Gorica, Istrija, Kranjska, Štajerska, Horvatska, Slavonija, Dalmacija, Dubrovnik, Crna Gora, Bosna, Hercegovina, Srbija, Blgarija i donja Ugarska«. Udara u oči da je Gaj zaboravio jedino na Makedoniju.

Ove smjele i dalekosežne riječi o »Velikoj Iliriji« koje su se naglo širile po svima našim zemljama zvonile su suviše revolucionarno bečkim i peštanskim vlastodršcima koji su se ozbiljno uplašili da će se ta planirana južnoslavenska zajednica formirati izvan okvira Habsburške Monarhije ili, u najmanju ruku, da će s vremenom težiti da preraste austrijske okvire i da se ujedini sa Srbijom i Crnom Gorom. Svemoćni državni kancelar Meternich, na prijedlog nadvojvode Josipa, ugarskog palatina, postavio je 16. juna 1842. za hrvatskog bana generala Hallera, sa direktivom da uguši ilirski pokret, koji predstavlja »opasnost po državu«. Haller je odmah zaveo strogu cenzuru štampe i preduzeo sve moguće policijske mjere, ali sve to nije pomoglo. Biskup Schroth javljao je iz Zagreba u Beč da se »ilirski panslavizam« naglo širi po čitavoj Hrvatskoj i Dalmaciji i da je broj ilirskih pristalica iz dana u dan sve veći. Ozbiljno zabrinut, Meternich je pisao austrijskom ministru policije Sedlnickom: »Dok slavizam, panslavizam ili ilirizam ostaju kod prirodnog razvijanja narodnosti, dotle je zadatak vlade motriti takve tendencije ... ona mora takva rovarenja ... ako zatreba ... i silom suzbiti ...«[24] Najzad je car Ferdinand, svojim ukazom od 11. januara 1843. zabranio upotrebu ilirskog imena. Međutim, jedna grupa iliraca, sa Bogoslavom Šulekom na čelu, prešla je u Beograd gdje je uređivala i izdavala list *Branislav,* koji se ilegalno prebacivao i rasturivao po Hrvatskoj. Ideje o južnoslavenskom bratstvu su se i dalje širile.

Revolucija 1848–1849. zatalasala je mnoge evropske narode, velike i male, u većoj ili manjoj mjeri, sa dužim ili kraćim trajanjem. Potlačeni narodi koji su vjekovima teglili teški feudalni jaram u okviru poliglotne i mnogonacionalne Habsburške Monarhije latili su se oružja i pokušali

[24] Miskolczy Gyula, *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában.* Budapest, 1927, I, 603–611.

da se oslobode. Među tim podjarmljenim narodima nalazili su se i naši narodi na jugu Monarhije, Srbi i Hrvati, pritisnuti istim nepovoljnim ekonomskim, političkim i kulturnim uvjetima koji su ih sputavali u njihovu razvitku. Oni su se borili istovremeno i protiv nacionalnog i protiv socijalnog ugnjetavanja. Vaso Bogdanov je s razlogom konstatirao ove činjenice: »Vojvođanski ustanak digli su socijalno i nacionalno ugnjetavani seljaci i građani srpski. Oni su bili glavni kvasac srpske revolucije, udarili joj temelj, organizovali je, dali joj pravi karakter. I zato je srpski ustanak morao da bude nosilac oslobođenja socijalnog i nacionalnog, nosilac demokratizma i napretka«.[25] Isto se to može ponoviti i za četrdesetosmaški pokret u Hrvatskoj. I on je, po svojim osnovnim postavkama i idejnim stremljenjima, bio slobodarski i demokratski, revolucionaran i progresivan. Ni patrijarh Rajačić, ni ban Jelačić nisu bili izraz i odraz pravoga raspoloženja narodnih masa u Vojvodini i Hrvatskoj u toku tih sudbonosnih godina koje su značile prekretnicu u historiji Južnih Slavena.

Ideja o bratstvu i zajednici naših naroda došla je do punoga izražaja u toku revolucije. Majska skupština, održana 1–3. maja 1848. u Srijem. Karlovcima, donosi historijske zaključke o savezu Vojvodine i Hrvatske.[26] Hrvatski sabor već 5. juna 1848. jednodušno prihvaća tu inicijativu i u svom VII članu formulira saborski zaključak »o savezu Vojvodine srbske sa Trojednom kraljevinom« ovim srdačnim riječima: »Želje i zahtijevanja srbskoga u novo ustrojenoj Vojvodini srbskoj živućega naroda ... da Trojedna kraljevina ova u tijesni politični, na temelju slobode i savršene jednakosti osnovani, Vojvodinu srbsku sa Trojednom kraljevinom u jedno čvrsto državno tijelo stapajući savez stupivši, i srbske želje i zahtijevanja, naime potvrđenje Vojvodine srbske ... patriarka i vojvode, priznanje nezavisnosti i slobode naroda srbskoga, obezbeđenje vlaške narodne samostalnosti[27] i ostala iskanja njezina, za svoje želje prizna i tako ih ukupno svuda podupire i u život uvesti trudi se – našavši u srcih naroda hrvatsko-slavonskoga najsrdačniji i najistinitiji odjek, i pobudivši osjećanje da je savez taj i međusobna tvrda i neporušna sloga za postignuće velikoga opredeljenja naroda Trojedne kraljevine posve nuždna i potrebna«.[28] Hrvatski sabor je donio odluku da »savez Trojedne kraljevine sa Vojvodinom srbskom ... i sve želje naroda srbskog za svoje sobstvene priznaje, čega radi će ih ... na svakom mjestu podupirati i u život uvesti truditi se ...«[29]

Ovaj savez Vojvodine i Hrvatske, iskovan u plamenu četrdesetosmaške revolucije, iako kratkoga trajanja, predstavlja prvi ozbiljan pokušaj tješnjeg povezivanja i ujedinjavanja jugoslavenskih zemalja u jednu veću nacionalnopolitičku cjelinu. Naravno, iz zapisnika Majske skup-

[25] V. Bogdanov, *Ustanak Srba u Vojvodini i mađarska revolucija 1848–1849*. Subotica. 1929, 176.

[26] *Protokol Skupštine narodne 1. i 3. maja 1848. godine u Karlovci držane. Arhiva narodnih spomenika. Srbski letopis*, 1850 LXXXI, 90–96.

[27] Ovdje se očevidno, misli na crkveno-školsku autonomiju Rumuna u Banatu.

[28] Bogoslav Šulek, *Naše pravice*. Zagreb, 1868, 253–254.

[29] *Ibid*.

štine i Hrvatskog sabora ne daje se ni naslutiti na kakvoj su državnopravnoj osnovi vojvođanski Srbi i Hrvati zamišljali taj savez, u kakvim okvirima i s kakvim unutrašnjim uređenjem. Uostalom, to je i sasvim prirodno: u početku revolucije, čiji je dalji ishod i krajnji rezultat bio neizvjestan, ni jednoj ni drugoj strani koje su ugovarale ovaj savez nije izgledao pogodan momenat da već unaprijed fiksiraju u kakvim će državnopravnim okvirima i sa kakvim uređenjem formirati zajedničku državu, kada i ako bude do nje došlo. Oni su sve to ostavili za bližu ili dalju budućnost, kada stvar sazre i postane aktuelna.

Službena, ustavobraniteljska Srbija se u toku revolucije 1848–1849. nije pokazala na visini događaja i nije ispunila one nade koje su ostali Južni Slaveni u nju polagali. Kada je izbio ustanak u Vojvodini, ustavobraniteljski vođi bili su stavljeni pred dilemu: da li treba potpomagati vojvođanske ustanike ili zadržati neutralan stav? Surovi demagog i okrutni tiranin Toma Vučić-Perišić, čiji pogledi nikada nisu prelazili granice male Srbije, bio je odlučno protiv da »otečestveni sinovi« idu »preko bare«. Međutim Ilija Garašanin, znatno širi i nacionalno svjesniji, uspio je da slomi Vučićev otpor i poslao je nekoliko hiljada srbijanskih dobrovoljaca, pod vojvodom Stevanom Knićaninom, u pomoć vojvođanskim ustanicima. Isto tako, dok je Vučić bio odlučno protivan svakoj suradnji sa Hrvatima, Garašanin je ne samo bio načelno za suradnju nego ju je ostvarivao i u praksi. Još prije revolucije osnovan je u Beogradu ilegalan »demokratsko-panslavistički klub« koji je imao ne samo protuturske nego, u krajnjoj liniji, i protuaustrijske tendencije. Prema povjerljivim izvještajima austrijskog konzula Majerhofera iz Beograda, taj je klub sastavljao, ilegalno štampao i rasturao »ilirsko-panslavističke proglase«, u kojima se propagirala ideja o stvaranju jedne velike južnoslavenske države, u koju treba da uđu: Srbija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Dalmacija, Hrvatska, Slavonija, Srijem i »južna Ugarska«, odnosno Vojvodina.[30] Majerhoferovi izvještaji ne govore detaljno o tome kako bi ta država bila uređena, centralistički ili federalistički, ali sudeći po tome da se ona zamišlja kao

[30] Ferdo Šišić, *Jugoslovenska misao*. Beograd, 1937, 98–100. Među članovima ovoga kluba Šišić spominje, na osnovu Majerhoferovih izvještaja, pored ostalih, ova imena: Pavao Čavlović iz Zagreba, Stevo Hrkalović iz Like, Matija Ban iz Dubrovnika, Uroš Borišev iz Titela. Imajući u vidu činjenice da je Matija Ban bio Garašaninova povjerljiva ličnost, da je kao emisar beogradske vlade slat sa određenim političkim zadacima u Vojvodinu, Hrvatsku, Dalmaciju i Crnu Goru, da je u Zadru štampao jednu proklamaciju u kojoj pledira za priključenje Dalmacije Hrvatskoj, o čemu je odmah izvijestio beogradsku vladu kao i iz mnogih drugih indicija daje se zaključiti da je Garašanin ne samo znao za postojanje toga »tajnoga kluba« nego da se njim koristio u nacionalnoj propagandi. Međutim, taj isti Garašanin bio je u isto vrijeme vrlo nepovjerljiv prema srpskim studentima koji su studirali u Parizu i za koje je pretpostavljao da se oduševljavaju francuskim revolucionarnim idejama. Tako, na primjer, mladim »parizlijama« on je 1848. poručivao »da ćedu vrlo rđavo proći« i da će se on već postarati da »predupredi u njima svake fantazije«. (*Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, I, 2). Članovi Družine mladeži srbske u Beogradu koji su se 1848. oduševljavali slobodarskim i demokratskim idejama također su imali priliku da osjete tešku ruku Garašaninovu. (Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*. Beograd, 1906, 17–36).

monarhija pod skiptrom tadašnjeg srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića, koji bi imao da postane vladar te »Jugoslovenske Kraljevine«, vrlo je vjerojatno da bi ta država bila vrlo slična, ili istovetna, sa onom velikosrpskom državom, koju je Garašanin zamislio u svome *Načertaniju* 1844.

Vojvođanska omladina nije se slagala sa službenom politikom Rajačićeve Vojvodine 1848–1849, kao što ni hrvatska omladina nije odobravala austrofilsku politiku Jelačićeve Hrvatske. Stav Svetozara Miletića dovoljno je poznat.[31] Međutim, kudikamo je manje poznat, i vrlo karakterističan, stav Đure Daničića. U našoj građanskoj historiografiji postojalo je ukorijenjeno mišljenje da je Daničić bio veliki učenjak, ali u političkim pitanjima vrlo konzervativan. Po Slobodanu Jovanoviću, Daničić je »u politici bio ... veliki konzervativac«.[32] To je mišljenje pogrešno. Iako se posvetio isključivo nauci, mladi Daničić je živo pratio i razvitak političkog života u nas i na strani. Sačuvano je više njegovih pisama i članaka koji jasno pokazuju da je on na političke probleme svoga vremena gledao u većini slučajeva isto tako trezvenim očima i sudio isto tako razborito i kritički kao i u naučnim pitanjima.[33] U svom značajnom pismu Justinu Mihailoviću, datiranom 22. aprila 1848, Daničić je pronicljivo konstatirao u čemu se sastoji bit južnoslavenskog nacionalnog pitania: »Najpre valja svi da se sastavimo u jednu državu ... Dokle se god narod naš ne sastavi ujedno, dotle je bogalj i nakaza, a dokle god ne smije činiti što drugi narodi rade, dotle je rob«.[34] U svome pismu Daničić ne govori detaljnije kako on zamišlja tu zajedničku južnoslavensku državu, ali kada se uzmu u obzir činjenice da je on od rane mladosti do smrti nepokolebljivo stajao na širokim južnoslavenskim pozicijama, onda je izvan svake sumnje da on nije mislio na Veliku Srbiju, kao Garašanin, nego na Jugoslaviju. Daničić je održavao prijateljske veze sa Dragojlom Kušlanom, političkim ideologom hrvatske četrdesetosmaške ljevice i urednikom zagrebačkog *Slavenskog juga,* organa lijevoga krila Narodne stranke.[35] U tom naprednom listu surađivali su mnogi istaknuti hrvatski i srpski javni radnici, propagirajući misao južnoslavenske zajednice. Na stupcima *Slavenskog juga* u više mahova su –nasuprot bečkim centralističkim tendencijama – isticane prednosti federalizma nad centralizmom. Čak i poslije ugušivanja revolucije, u jednom od svojih posljednjih brojeva, *Slavenski jug* je pisao: »Poznato je, da smo mi od ožujske revolucije 1848. sve do nedavno u najširem federativnom odnošenju k centralnoj vladi stajali, jer ne samo nutarnji poslovi, prosvjeta, pravosuđe, nego i iste financije

[31] Vasa Stajić, *Svetozar Miletić.* Novi Sad, 1926, 75–127.

[32] Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila 1858–1868.* Beograd, 1923, 139, 151.

[33] Dr K. Milutinović, *Đura Daničić i Vojvodina. Rad vojvođanskih muzeja,* 1956, 21–32. – Dr K. Milutinović, *Đura Daničić i slavenofili. Književnost i jezik,* juna 1958, br. 6, 257–261.

[34] Vuk St. Karadžić, *Prepiska,* VI, 726.

[35] Dr Đuro Šurmin, *Pisma Daničićeva Dragutinu Kušlanu 1848–1849 Brankovo kolo.* 23. X 1903.

imale su načelnika sasvim nezavisnoga od bečke centralne vlade ...«[36] Po sebi se razumije, nakon ugušenja četrdesetosmaške revolucije ni najprogresivniji predstavnici hrvatske ljevice, okupljeni oko *Slavenskog juga*, nisu više mogli da govore o federaciji izvan austrijskih okvira, iako su na nju i dalje mislili na isti način i sa istim uvjerenjem kao onda kada je Hrvatski sabor, na svojoj sjednici od 21. juna 1848, donio historijski zaključak o detronizaciji habsburške dinastije.[37]

U Crnoj Gori toga doba najveći pobornik južnoslavenske zajednice bio je sam vladar Petar II Petrović Njegoš. Dok je Petar I zamišljao oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena uz pomoć i pod zaštitom Rusije, dotle je Petar II bio nacionalni revolucionar koji je polagao veliku važnost na suradnju i zajedničku borbu samih južnoslavenskih naroda. Po Jagošu Jovanoviću: »Vladika Rade je znao da oslobodilačka borba crnogorskog naroda neće moći da se potpuno uspješno razvija ako se ne slije sa oslobodilačkom borbom južnoslovenskih naroda protiv vjekovnih ugnjetača, sa borbom ugnjetene raje i zavisnih seljaka u okovima turskog i austriskog feudalizma. Zbog toga je on sa velikom pažnjom pratio svaki pokret za oslobođenje u južnoslovenskim zemljama«.[38] Njegoš je upirao svoje poglede u prvom redu u Srbiju, koju je smatrao za srpski i južnoslavenski Pijemont. Već 1837. Njegoš je pisao knezu Milošu da bi želio da se s njim lično sastane i dogovori »o mnogome što bi se ticalo do polze naroda slaveno-serbskago«. Ali, knež Miloš, pristalica mirnog pregovaranja i pogađanja sa Turcima, a protivnik revolucionarnih, nacionalnooslobodilačkih pokreta, otklonio je sastanak i savjetovao Njegošu da ostane u miru s Turcima – »komšijama koji mogu biti korisni ako se sa njima dobro ophodi«.[39] Naravno, Njegoš nije bio istoga mišljenja i nastavio je sa svojom aktivnom nacionalnom politikom. Poslije odlaska kneza Miloša, za vrijeme vlade ustavobranitelja, Njegoš uspostavlja bliže odnose sa Ilijom Garašaninom. U toku 1848. dolazi do prisnijih veza između Srbije i Crne Gore. Beogradska vlada šalje na Cetinje Matiju Bana, koji vodi razgovore sa Njegošem o zajedničkoj nacionalnooslobodilačkoj akciji među Južnim Slavenima u Turskoj i Austriji.

Velike nade polagao je Njegoš u Hrvate: banu Jelačiću nudio je pomoć crnogorskih dobrovoljaca i u svojim pismima poticao ga na aktivnu nacionalnooslobodilačku borbu, savjetujući mu da se stavi na čelo narodnog pokreta za ujedinjenje Južnih Slavena, ali u tome nije uspio: »Ban Jelačić je u najodlučniiim momentima bio mnogo više austrijski general nego hrvatski ban«.[40] Njegoš je održavao veze ne samo sa Srbijom, Vojvodinom i Hrvatskom, nego i sa narodnim prvacima u Boki kotorskoj, Dalmaciji, Albaniji, Metohiji, Bosni i Hercegovini. Prema

[36] *Slavenski Jug*, 7. I 1850.
[37] V. Bogdanov, *Detronizacija Habsburgovaca u Hrvatskom saboru 1848. Živa prošlost*. Zagreb, 1957, 155–181.
[38] Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*. Cetinje, 1948, 223.
[39] *Ibid*. 224.

istraživanjima Grge Novaka, kada je Mletačka Demokratska Republika pod rukovodstvom Danijela Maninna i Nikole Tommasea pokušala 1848. da razvije akciju u južnoj Dalmaciji i Boki kotorskoj, Njegoš je pružio snažan otpor, pisao i rasturao vatrene proglase i, pomoću svojih povjerljivih ljudi i svoga velikog ličnog utjecaja, uspio da osujeti mletačke namjere.[41] U toku sudbonosnih godina revolucije Crna Gora je postala »svijetlo sunce koje suši suze okolne raje i zagrijeva je novom snagom da po junačkom primjeru crnogorskog gorštaka radi na svome oslobođenju, sa jasnom pretstavom da ta borba mora donijeti plodove, jer je pravedna i herojstvom nadahnuta«,[42] prema oduševljenim riječima dubrovačkog pjesnika Meda Pucića, koji je budnim očima pratio tu borbu sa svima njenim plimama i osekama, lutanjima i traženjima, neuspjesima i pobjedama.

Četrdesetosmaška revolucija sa svojim složenim elementima i karakterističnim specifičnostima snažno je zatalasala sve naše narode i znatno je pridonijela širenju njihovih idejnih vidokruga i produbljivanju društvenopolitičkih spoznaja. U tim snažnim revolucionarnim previranjima južnoslavenska misao zauzimala je centralno mjesto. Ona je postepeno sazrijevala i nagovještavala već u bliskoj budućnosti jednu novu i značajnu fazu u svome historijskom razvitku.

II PRVI SRPSKI FEDERALISTI

Nakon ugušenja revolucije u svima zemljama Habsburške Monarhije zavladala je ponovo reakcija, još teža i okrutnija od ranije, dugogodišnje Meternichove reakcije. Bečka vlada pod predsjedništvom državnog kancelara i svemoćnog ministra policije Aleksandra Bacha, po čijem je imenu nazvan i cio njegov režim (Bachov apsolutizam), zavela je u cijeloj zemlji kruti centralistički, militaristički i birokratski sistem upravljanja. Kao u čitavoj Austriji, tako je i u Vojvodini provođena germanizacija preko Bachovih husara. Za sve vrijeme trajanja Bachovog apsolutizma sjedište pokrajine nalazilo se u Temišvaru, a na čelu joj je bio ponijemčeni Talijan, feldmaršal-lajtnant Coroninni, guverner Srpske Vojvodine, koja je bila srpska samo po imenu i na papiru, a njemačka po svojoj vojnoj i civilnoj upravi, po administraciji i državnom aparatu. Međutim, srpska građanska klasa u Vojvodini, prekaljena u duhu slobodarskih i demokratskih ideja četrdesetosmaškog pokreta, a imajući pod sobom čvrstu materijalnu bazu za svoj dalji društveno-ekonomski razvoj, postepeno se počela emancipirati od dotadašnje hegemonije konzervativne crkvene hijerarhije, predstavljene Karlovačkom mitropolijom, i voditi vlastitu politiku, koja se sve više oslobađala okova klerikalizma.

[40] *Ibid.* 228.
[41] Dr Grga Novak, *Petar Petrović Njegoš i Nikola Tomazeo*, *Politika*, 6–9, I, 1935.
[42] Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države*, 229–230.

U svome nekrologu Đorđu Stojakoviću, koji je za vrijeme Bachova apsolutizma zauzimao visoke položaje u austrijskom državnom aparatu, istaknuti omladinac Svetozar Miletić, kasnije veliki narodni borac i politički tribun vojvođanskih Srba, rekao je da je Bachova era vrijeme »kad se za narod nije raditi dalo«.[43] A Vasa Stajić obilježio je čitavo poglavlje o Miletićevu životu pod Bachovim režimom istim riječima.[44] Ova karakteristika je tačna, ali s potrebnim ograničenjem. Tačna utoliko što Miletić pod Bachovom erom zaista ne bi mogao osnovati i organizirati Srpsku narodnu slobodoumnu stranku, niti izdavati jedan tako izrazito opozicijski list kao što je bila *»Zastava«*, niti voditi onakve političke borbe kakve je vodio poslije pada Bachova režima. Ali kategorično tvrđenje da se u to vrijeme uopće »za narod nije raditi dalo«, u najmanju je ruku pretjerano. Za vrijeme desetogodišnje Bachove vlade, bez ikakve financijske pomoći režima, vlastitim narodnim snagama, obnovljen je Novi Sad, koji je 1849. bio bombardiran i pretvoren u ruševine i zgarišta. Isto tako u Vojvodini je obnovljen čitav niz gradova, varoši, palanki i sela koji su u toku revolucije 1848–1849. bili razoreni i popaljeni. Zatim, srpska građanska klasa, kao tumač raspoloženja srpskog naroda u Vojvodini, već u početku Bachove ere počela je da daje snažan otpor protiv Beča uopće, a protiv Bachova apsolutizma naročito. Najzad, u samom Novom Sadu, glavnom žarištu otpora, i pored terora Bachovih husara izlazio je politički list *Srbski dnevnik,* prvo pod uredništvom Danila Medakovića, a zatim Jovana Đorđevića, koji je bio okrutno okljašten od cenzure, ali koji je ezopovskim jezikom i stilom, između redaka, vješto krijumčario i ubacivao u narod slobodarske, demokratske ideje, tako da je 1856. sam kancelar Bach izjavio da je Novi Sad – »glava političke hidre Jugoslavenstva«.

Među suradnicima *Srbskog dnevnika* naročito su se isticali Svetozar Miletić i Mihailo Polit Desančić, kasnije prvak Srpske narodne slobodoumne stranke i najbliži suborac Miletićev. U to vrijeme Miletić je bio mlad advokat u Novom Sadu, a Polit je studirao pravne i društvene nauke na sveučilištima u Beču i Parizu, pripremajući se za posljednje rigoroze i za doktorat. Dok se Miletić više zanimao unutrašnjom politikom, dotle se Polit u kudikamo većoj mjeri interesirao vanjskom i međunarodnom politikom. Polit je bio prvi ne samo kod Srba nego i među Južnim Slavenima uopće koji se već 1857. počeo ozbiljno i sistematski baviti istočnim pitanjem. Vrlo studiozan, znajući strane jezike i upućen u historijsku literaturu o istočnom pitanju, on je već u ljeto 1857. u *Srbskom dnevniku* objavio ciklus značajnih članaka o istočnom pitanju.[45] Poslije krimskog rata i Pariškog mira (1856) istočno pitanje ulazilo je u novu fazu svoga razvitka i o njemu se mnogo pisalo u tadašnjoj velikoj svjetskoj štampi. Po sebi se razumije, u turkofilskoj Austriji,

[43] Svetozar Miletić, *Đorđe Stojaković. Srbski dnevnik,* 1863, br. 216.

[44] Vasa Stajić, *Svetozar Miletić,* 131–151. Od Stajića su ovu frazu nekritički preuzeli i bezbroj puta citirali, ponavljali i parafrazirali mnogi jugoslavenski i strani historičari i publicisti u najraznovrsnijim varijacijama.

[45] M. P. D. *Istočno pitanje. Srbski dnevnik,* 1857, br. 44, 45, 46, 47.

pod Bachovim apsolutističkim režimom, mladi srpski intelektualci, školovani na zapadnoevropskim sveučilištima i nadahnuti slobodarskim idejama tadašnje republikanske demokracije, nisu mogli da pišu o složenoj i mnogostruko osjetljivoj problematici istočnog pitanja onako kako su željeli, nego samo između redaka, u aluzijama i nagovještajima, ezopovskim jezikom. Tako je uradio i Polit pišući o istočnom pitanju. Ne smijući da otvoreno preko srpske štampe propagira misao o revolucionarnom rušenju i raskomadavanju evropske Turske, na čijim bi se ruševinama formirale slobodne i nezavisne balkanske države, Polit je predlagao – naravno, samo kao privremeno i prijelazno rješenje – pretvaranje dotadašnje centralističke Turske u federalističku Tursku:

Kada Turci svuda po Turskoj u to otnošenje stupe kao u Srbiji, ili kad črez izobraženje njiov fanatizam protiv hristijana sasvim prestane, onda će se i pojedine oblasti, imajući svoj senat ili starešinu, sa svojim upravama sve većma za sebe razvijati moći, i Turska bi sve više i više vid federativne države dobila, a vlada u Carigradu samo bi kontrolu nad tim pojedinim oblastima držala. No vremenom bi (kada može biti i konstelacija Evrope druga bude) te pojedine oblasti (provincije) do toga stepena samostalnosti došle, da bi kontrolu u Carigradu izlišnom učinile. Turska bi onda postala savezom od država, a Carigrad bi može biti samo kao savezna varoš postojao. Federativne države, koje u većem srodstvu jedna spram druge stoje, u tešnji bi savez stupile i jednu upravu primile; tako bi po svoj prilici Bosna, Hercegovina, Zeta i Crna Gora u tešnji savez sa današnjom Srbijom stupile; pojedine oblasti bugarske bi se ujedno slile, a južne oblasti današnje Turske ili bi za sebe državu činile ili bi se sa Grčkom sjedinile.[46]

Prema Politovim shvaćanjima, u toj preuređenoj federalističkoj Turskoj, Carigrad sa Bosporom i Dardanelima ne bi više smio da bude privilegirano uporište jedne velike sile, nego bi imao da postane internacionalan grad koji bi podjednako zadovoljavao ekonomske interese svih zainteresiranih naroda i država na Balkanu i Bliskom istoku:

Carigrad, postavši savezna varoš, nikako se ne da misliti da bi prepreke trgovini evropskoj mećao, nego šta više da se misliti, da bi u interesu pojedinih država bilo, da Carigrad trgovini sviju država otvoren bude, jer bi se tim i trgovina na istoku uobšte podignula. Tek kad tok trgovine i industrije, koji je u tadašnjem veku i tok civilizacije, ne bude više u Turskoj zagušen i slobodan, i kad Carigrad varoš i stovarište ne jednoga no sviju naroda postane, onda će tek moći istočno pitanje rešeno biti i tek će se onda civilizacija, prekoračivši lepe zemlje današnje Turske, moći veličanstveno u istoku rasprostirati.[47]

Međutim, nakon pada Bachova režima kada se početkom 60-tih godina pokušavalo da se dotadašnja centralistička i apsolutistička Austrija preuredi i preobrazi u federalističku, ustavnu i parlamentarnu Austriju, Polit otvoreno, preko štampe, istupa sa svojom značajnom federalističkom koncepcijom, koja je odmah obratila na sebe punu pažnju i snažno utjecala na dalji razvoj društveno-političkih ideja kod balkanskih i podunavskih naroda. Svoju federalističku koncepciju Polit je razradio u

[46] *Ibid. Srbski dnevnik*, 16. VI 1857.
[47] *Ibid.*

nizu zapaženih članaka, objavljenih u bečkom listu *Ost und West*.[48] Osim kraćih članaka objavio je i dvije veće rasprave, jednu o nacionalnom pitanju i jednu o istočnom pitanju. Prvu je preveo s njemačkog originala na naš jezik i izdao u zasebnoj knjizi Đorđe Popović Daničar, urednik novosadskog časopisa *Danica*, pod natpisom: *Narodnost i njen državopravni osnov*. U ovoj raspravi Polit je raspravljao o nacionalnom pitanju u smislu suvremenog demokratskog principa narodnog samoopredjeljenja i pledirao za federalističko rješenje s obzirom na ugnjetavane narode u Habsburškoj Monarhiji i s obzirom na balkanske narode. Prema Politu, Ugarska treba da se pretvori u Istočnu Švicarsku na taj način što će se ugarske županije, prema nacionalnom principu, preobraziti u kantone. Dok su se Politovi prethodnici zanosili slavenofilskim i panslavističkim utopijama, dotle Polit pledira za federalističko rješenje slavenskog pitanja: »Federacija među Slavenima osigurala bi svakom plemenu svoj u toku povestnice razvijeni narodni život kao državni život, a ujedno bi pokazala svima općti narodni život. Panslavizam može dakle biti samo kao slavenska federacija, a nikako kao rusizam«.[49] Polit smatra da je federacija »jedina moguća državna sistema« za sve one države koje su sastavljene od više naroda: »Bez federacije mogu se pojedine vladajuće narodnosti u ovim državama za neko vreme silom i ugnjetavanjem držati, ali čim sila malo popusti, moraju se različite narodnosti na istoku sjediniti u federativnoj državnoj sistemi ...«[50] Polit smatra da je federativno uređenje jedino moguće ne samo za Balkan nego i za Podunavlje, ne samo za istočnu nego i za srednju Evropu.[51]

Govoreći o prvim srpskim federalistima, Jovan Skerlić sa razlogom stavlja na prvo mjesto Polita Desančića, koji »ističe konfederativnu i republikansku Švicarsku kao ideal malim balkanskim narodima«.[52] Od

[48] *Ost und West*, dnevni list, zatim nedjeljna društveno-politička revija, izlazila u Beču 1861–1865. Revija je zastupala i branila interese svih ugnjetavanih naroda u Habsburškoj Monarhiji i propagirala njeno unutrašnje preuređenje na federalističkim osnovama. List je materijalno pomagao biskup Strossmayer. Pokretač i prvi urednik je bio hrvatski publicist Imbro Ignjatijević Tkalac (1861–1863), a zatim srpski publicist Aleksandar Sandić (1863–1865). Mnogi članci iz ovog lista prevođeni su na jezike ugnjetavanih naroda u Austrijskoj Carevini, objavljeni u njihovoj štampi i korisno poslužili u borbi protiv nasilne germanizacije i mađarizacije.

[49] Dr Mihailo Polit Desančić, *Narodnost i njen državopravni osnov*. Novi Sad, 1862, 38.

[50] *Ibid.* 41.

[51] Osim ove rasprave o narodnosnom pitanju, Polit je objavio u listu *Ost und West* još i niz članaka o problemima federalističkog preuređenja Ugarske, od kojih su najznačajniji: *Ungarn und das Nationalitätenprinzip* (1861. Nr. 72–73); *Die Integrität Ungarns und die Nationalitäten* (1861, Nr. 93–94); *Magyarische Anschauung der Nationalitätenfrage* (1861, Nr. 165). Po Vasi Čubriloviću: »U svojim raspravama, člancima i govorima o Ugarskoj, Polit Desančić je dao ne samo kritiku dualističkog sistema, nego i rešenje odnosa između Ugarske i njenih narodnosti. On je kao retko ko poznavao Ugarsku, njenu istoriju i istoriju njenih naroda i odnose između nje i tih naroda. Zato je i video jedinu mogućnost za mirnu koegzistenciju njenih naroda da se ona preuredi po ugledu na Švajcarsku i županiski sistem, slično švajcarskim kantonima ...« (*Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 257).

[52] Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, 257.

Politovih rasprava Skerlić citira samo *Narodnost i njen državopravni osnov*, ali mu očevidno nije poznata Politova rasprava o organskom rješenju istočnog pitanja, prvobitno objavljena u nastavcima u bečkoj reviji *Ost und West*, a odatle preštampana u zasebnu knjigu.[53] To je djelo, relativno malo po broju strana, ali bogato sadržajem, u kome je Polit prvi put sistematski izložio i naučno obrazložio svoju koncepciju o organskom rješenju istočnog pitanja. Osnovna misao sastoji se u tome da se organsko rješenje »može izvesti samo na nacionalnostima i kroz nacionalnosti Turske, tako da se one i realno afirmiraju kao samostalni organizmi«. Organsko rješenje mora nužno imati za posljedicu »da narodnosti Turske prestanu da budu smatrane za objekte posebnih interesa i teritorijalnih širenja pojedinih evropskih država, već da ih se prepusti njima samima, ili da se čak i potpomogne njihovo državno izgrađivanje«. U prvoj glavi svoje rasprave Polit izlaže stanje u kome se nalazilo istočno pitanje poslije zaključenja Pariškoga ugovora i dokazuje da su islam i moderna evropska država dva suprotna pojma koja se među sobom isključuju.[54] Sve pokušaje da se u Turskoj provedu unutrašnje reforme Polit smatra iluzornim, zato što muslimanska država ne zna za ravnopravnost među pripadnicima raznih religija, jer se njeno državno biće zasniva na gospodarenju onih koji ispovijedaju islam, s jedne strane, i na podređenosti svih onih koji ispovijedaju bilo kakvu drugu religiju, s druge strane. Prema glavnoj odredbi Korana »oni koji drukčije vjeruju nisu jednaki sa vjernicima i dužni su da ovima, kao podvlašćeni, služe«. U drugoj glavi Polit dokazuje »da nacionalni princip mora da djeluje razorno na postojeće stanje u Turskoj i da se od toga istoga stanja ima da stvori jedan drugi državni sistem«.[55] U trećoj glavi iscrpno i dokumentirano razmatra brojno stanje pojedinih nacionalnosti u Turskoj i društveno-ekonomske, kulturno-prosvjetne i vjerske prilike u kojima se dotične nacionalnosti nalaze u datim historijskim uvjetima.[56] Polit se, između ostaloga, oštro obara na evropsku štampu zbog njene nedovoljne obavještenosti o prilikama u Turskoj i ističe »da je evropska javnost bolje informirana o Indiji i Kini nego o Turskoj«. A bez poznavanja pravoga stanja stvari nikada se ne može doći ni do kakvih stvarnih rezultata i ni do kakvih pravilnih zaključaka.

Jedna od najinteresantnijih glava u Politovoj raspravi jeste četvrta glava u kojoj se kritički analiziraju eventualne mogućnosti da se evropski dio Turske pretvori u jednu veliku rusku guberniju.[57] Polit tretira carističku Rusiju kao veliku svjetsku silu sa ekspanzivnim pretenzijama. Ta ekspanzivna moć »otvara mračnu perspektivu za Tursku, čiji je skori raspad već odavno postao nesumnjiv, i stavlja u izgled mogućnost ruskog zavojevanja«. Međutim »Evropa ne može ostati ravnodušna da li

[53] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*. Wien, 1862. Franz Leo's Verlagsexpedition.

[54] *Ibid. I. Der Islam und der moderne Staat*, 3–7.

[55] *Ibid. II. Die Türkei und das Nationalitätenprincip*, 8–9.

[56] *Ibid. III. Die Nationalitäten in der Türkei*, 10–18.

[57] *Ibid. IV. Das Problem einer rusischen Provinz*, 19–22.

će put iz Evrope u Aziju, koji vodi baš preko Balkanskog poluotoka biti posjednut od jedne svjetske sile, kao što je Rusija, i prema njenom nahođenju biti zatvoren ili otvoren«. Tako isto »ne mogu biti ravnodušne ni nacionalnosti u Turskoj, kada bi imale da biraju: da li će postati nezavisne ili će potpasti pod Rusiju?« One će uvijek prije izabrati nacionalnu nezavisnost i državnu samostalnost nego potčinjenost Rusiji. Prema tome, zaključuje Polit, ni interesi samih balkanskih naroda, ni interesi Evrope, koji se poklapaju među sobom, ne mogu dopustiti da od evropske Turske postane ruska gubernija, tako da se taj plan mora odbaciti kao praktički neizvodljiv.

U petoj glavi se kritički analizira plan o obnovi Bizanta.[58] Taj plan leži u Vješnjakovljevu testamentu, kako ga naziva ruski historičar Solovjev, a kasnije u poznatom »grčkom projektu« koji su pokušavali da ostvare izvjesni politički krugovi u Rusiji za vrijeme Katarine II, i u Engleskoj i Francuskoj, u toku i poslije filhelenističkog pokreta. Polit smatra da je taj plan još manje izvodljiv od prvoga i navodi niz argumenata koji pokazuju da je plan realno nemoguć i praktički neizvodljiv.[59]

Treći problem pri rješavanju istočnog pitanja sastoji se u eventualnoj diobi evropske Turske između velikih sila.[60] Polit tačno konstatira: »Raspravlja se o diobi Turske baš na taj način kao da na Balkanskom poluotoku ne žive evropski narodi, nego samo azijatske horde koje se prema raspoloženju mogu dijeliti i podijeliti. Poznaje li čovjek historiju i kulturnu sposobnost kršćanskih naroda u Turskoj, pogotovu ako je još i sam pripadnik kojega od balkanskih naroda, čovjeku zaista mora krv da udari u glavu kada čuje za takvu jednu diobu Turske, pri kojima se s tim narodima raspolaže kao stokom«.[61] Polit se odlučno protivi bilo kakvoj politici pogađanja i kompenzacija između velikih sila na račun balkanskih i istočnih naroda. Mogućnost da sve podunavske zemlje, prema tome i Srbija i Bugarska, dođu pod protektorat Austrije, a Rusiji da se dadu »izvesne zemlje u Aziji« kao tobožnja »odgovarajuća kompenzacija«, Polit smatra za utopiju, isto tako i podjelu »interesnih sfera« na Balkanu. Zauzimanje pojedinih zemalja u evropskoj

[58] *Ibid. V. Das Problem eines byzantinischen Reiches.* 22–25.

[59] Karakteristična je hipoteza njemačkog historičara A. Beera da su po Austriju veća opasnost samostalne balkanske državice nego jedan novi Bizant, makar i sa jednim ruskim princem na čelu (A. Beer, *Die orientalische Politik Oesterreichs 1774–1883*, S. 436–441). Beer je pokušao da dokaže da ni Austrija, u stvari, nije bila protivna ostvarenju »grčkog projekta«. Beer je tvrdio da bi Austriji bilo milije da ima u susjedstvu velik, ali slabi i nacionalno heterogeni Bizant nego male, homogene i kompaktne narodne države koje bi imale svoje aspiracije za širenjem i ujedinjavanjem. Međutim, stvar stoji ovako: Austrija je bila isto tako protivna obnovi Bizanta pod jednim ruskim vladarem kao što je bila protivna stvaranju samostalnih balkanskih državica, i to iz prostog razloga što bi Bizant, u tom slučaju, stajao pod direktnim utjecajem Rusije, a to Austrija nikako nije dopuštala. Prema tome, hipoteza A. Beera da ni Austrija tobože nije bila protivna ostvarenju »grčkog projekta«, malo je uvjerljiva i ne može se prihvatiti bez odgovarajućih dokaza i dokumenata.

[60] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung.* VI. *Das Problem der Theilung*, 26–29.

[61] *Ibid.* 26.

Turskoj od velikih sila – ističe Polit – može da bude samo privremeno i prolazno, jer »jedna stvarna dioba Turske dovela bi do vječitog ratovanja«.[62]

Prelazeći na samo organsko rješenje istočnog pitanja, Polit detaljno iznosi i obrazlaže svoju koncepciju formiranja jedne velike konfederacije svih važnijih balkanskih naroda namjesto evropske Turske.[63] Takva jedna konfederacija načinila bi od Balkanskog poluotoka jedan neutralan teritorij koji bi zadovoljio i nacionalna stremljenja samih balkanskih naroda i posebne interese velikih sila. Samim tim, prestalo bi nacionalno ugnjetavanje potlačenih naroda, uspostavila bi se ravnoteža na Bliskom istoku, prokrčio bi se direktan put iz Evrope u Aziju, ostvarili bi se potrebni uvjeti za uspješan razvoj trgovine, industrije i prometa, i potpomogla bi se obnova kulture i civilizacije balkanskih zemalja. Polit uvjerljivo dokazuje nemogućnost formiranja jedne velike jedinstvene države na evropskom Istoku. On ističe da se ni Bizantsko Carstvo, ni Bugarsko Carstvo, ni Srpsko Carstvo nije moglo održati. I grčki, i bugarski i srpski narod ima svoju historiju, svoju nacionalnu fizionomiju, i svoju kulturu, te stoga teži da formira i izgradi i svoju državnu samostalnost. Ničije imperijalističke ambicije i osvajačke pretenzije (ni bizantskih imperatora, ni Simeona Velikog, ni Dušana Silnog) nisu mogle biti zadovoljene, niti su njihove pobjede imale trajnoga uspjeha. Polit smatra da je »konfederacija takav državni sistem koji potpuno odgovara, s obzirom na geografski položaj, zajedničkim interesima svih balkanskih naroda zajedno, kao i specijalnim interesima svakoga naroda napose«. Postavlja se pitanje koji bi oblik trebalo izabrati: da li oblik savezne države ili oblik saveza država? Polit misli, s obzirom na međusobne odnose pojedinih balkanskih naroda, njihovu historiju, njihovu kulturu i njihova suvremena nacionalna stremljenja, da bi Južni Slaveni, Rumuni i Grci trebalo da osnuju samo savez država, dok bi Južni Slaveni trebalo da se među sobom ujedine u jednu saveznu državu.

Prelazeći na konkretne pojedinosti, Polit predira da Carigrad postane slobodan grad, i to savezni grad Balkanske konfederacije, a Bospor i tjesnaci da budu neutralizirani. Iako je tražio za južnoslavensku državu izlaz na Egejsko more, Polit ne traži Solun za Srbiju, nego sasvim lojalno predlaže da i Solun postane slobodan grad da bi se izbjegle nesuglasice između Grčke i južnoslavenske države. Pitanje ujedinjenja Srbije, Stare Srbije i Crne Gore smatrao je samo za pitanje vremena. Govoreći o ujedinjenju Srbije i Crne Gore – koju naziva »srpskom Spartom« i »žarištem srpske slobode« – Polit uopće ne pomišlja na nekakav dualizam između Srbije i Crne Gore. Pitanje dinastije ne bi zadavalo nikakvih teškoća. Nekadašnji sekretar kneza Danila, Polit je zabilježio riječi koje mu je lično rekao na Cetinju sam Danilo: »Da je knez Miloš započeo rat s Turcima, ne bih ja mnogo slušao na pričanja konzula, nego bih s mojim Crnogorcima prodro u Hercegovinu i pošao

[62] *Ibid.* 29.
[63] *Ibid. VII. Die Conföderation.* 30–41.
[64] *Ibid.* 36.

u susret Milošu da ga pozdravim kao svoga gospodara«.[64] Vrlo je karakteristično da je Polit pledirao da i Srbi i Bugari formiraju jednu zajedničku srpsko-bugarsku saveznu državu sa zajedničkim centralnim parlamentom i posebnim pokrajinskim saborima. Pitanje eventualnog ulaska Hrvatske u južnoslavensku saveznu državu Polit posebno ne raspravlja, iz prostoga razloga što bi bečka cenzura njegovu raspravu odmah zabranila. Međutim, u jednoj kratkoj primjedbi ispod teksta, složenoj petitom, Polit je između redaka nagovijestio smjelu misao da i Hrvatsku smatra kao sastavni dio buduće južnoslavenske federacije: »Što se tiče turske Hrvatske i uopće kraja do rijeke Vrbasa, to je domaća stvar Srba i Hrvata oko koje će se oni lako sporazumjeti i o kojoj ovdje ne treba dalje raspravljati«.[65]

Najzad, u posljednjem poglavlju, Polit izlaže na koji bi način trebalo načiniti prijelaz iz postojećeg stanja, u kome se Turska nalazila 1862, kada je rasprava pisana, u novo stanje, u kojem bi se našla istočna Evropa zbog formiranja Balkanske konfederacije.[66] Polit se naročito osvrće na položaj muslimana u novim uvjetima, imajući na umu njihov dotadašnji privilegirani položaj, koji bi naravno morao prestati, jer bi se imala zavesti pravna jednakost za pripadnike svih vjera i svih nacionalnosti. Polit predviđa kako bi Balkanska konfederacija mogla da znači za istočnu Evropu ono isto što za zapadnu znači demokratska i republikanska Švicarska sa njenim kantonima, političkim slobodama i nacionalnom ravnopravnošću za sve njene narode.

Ovdje smo u najkraćim potezima dali sažet izvod iz Politove rasprave, koju smo iscrpno analizirali i prokomentirali ranije u posebnoj knjizi.[67] Politova rasprava bila je zapažena čim je počela izlaziti u bečkom listu *Ost und West,* i još više kada je odatle preštampana u zasebnu knjigu, o kojoj je bilo riječi u mnogim tadašnjim listovima i časopisima. O Politovoj raspravi pisali su sa priznanjem i mnogi suvremeni naši i strani historičari: Vasa Čubrilović,[68] Mihail Dimitrov,[69] Josef Thim,[70] Joachim Kühl,[71] i drugi. Svi su oni istakli veliku naučnu vri-

[65] *Ibid.* 36. Analizirajući Politov stav prema ovoj osjetljivoj nacionalno-političkoj problematici, Vasa Čubrilović je tačno konstatirao: »Iako nije otvoreno izašao sa planovima o razbijanju Habzburške monarhije i ujedinjenju njenih južnoslovenskih zemalja sa Srbijom, Crnom Gorom i jugoslovenskim zemljama pod Turskom, sav je njegov dugogodišnji život političkog i javnog radnika govorio za to da je u tom pravcu radio. Njegova primedba ... da će se Srbi i Hrvati lako sporazumeti o podeli Bosne linijom Vrbas, govori da je pored Srbije i Bugarske pomišljao i na Hrvatsku kao treću jedinicu u jugoslovenskoj federaciji« *(Istorija političke misli u Srbiji XIX veka,* 261).

[66] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung.* VIII. *Der Uebergang zur Conföderation,* 42–45.

[67] Dr Kosta Milutinović, *Mihailo Polit Desančić kao istoričar.* Novi Sad, 1936, 61–93.

[68] »Zanimljivo je za Polita Desančića da je kao ugarski Srbin toliko pokazivao razumevanja za balkansku problematiku i jasnije nego i jedan građanski politički teoretičar kod nas i pre i posle njega pravilno postavio teze za buduće uređenje Balkana ... Pre svega, on nije konzervativac, nego napredni građanski političar sa širinom vidika i sa poznavanjem stvari, kako je to malo ljudi kod nas imalo ... Pored toga, njegova izlaganja su povezana, više potkrepljena činjenicama i jasnije izražena,

jednost i historijsko značenje te rasprave u kojoj je prvi put pred veliku evropsku javnost postavljeno organsko rješenje istočnog pitanja u okviru Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije. Politova rasprava je ne samo bila zapažena i prikazivana u tadašnjoj javnosti, nego je snažno utjecala i na formiranje političkih shvaćanja i idejnu orijentaciju čitavog niza javnih radnika u Vojvodini, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Hrvatskoj, čak i kod Bugara. Po Čubriloviću: »Nema sumnje da je Polit imao upliva pre svega na Svetozara Miletića, zatim Vladimira Jovanovića, Svetozara Markovića i ostale građanske i socijalističke teoretičare i docnije, u XX veku«.[72] Mađarski historičar Thim veli: »Politove ideje su plodonosno utjecale na političku i nacionalnu ideologiju Svetozara Miletića, kasnijeg vođe ugarskih Srba«.[73] Po njemačkom historičaru Kühlu: »Polit je presudno utjecao na stvaranje političkih ideja kod Srba«, poimence na Svetozara Miletića, Svetozara Markovića i Vladimira Jovanovića.[74]

Najsnažnije i najsvestranije utjecala je Politova rasprava na Svetozara Miletića i njegovu nacionalno-političku ideologiju, kao i na izgrađivanje znamenitog programa Srpske narodne slobodoumne stranke, koji je u našoj političkoj historiji poznat pod imenom Bečkerečkog programa od 1869. Pod utjecajem Politove koncepcije organskog rješenja istočnog pitanja, koju je Miletić u potpunosti akceptirao, ušla je u Bečkerečki program i poznata šesta tačka koja zastupa načelo nemiješanja stranih sila i traži oslobođenje balkanskih naroda. Koliko je Polit svo-

kad o tim problemima raspravlja, bolje nego i kod jednog političkog teoretičara toga doba... Pored toga, mada i Polit računa sa stvaranjem jedne čisto srpske države u okviru Jugoslovenske federacije i Balkanske konfederacije, koja bi obuhvatila najveći deo zemalja na koje su Srbi polagali u to doba pravo, ipak nema Garašaninovih velikosrpskih koncepcija, niti je opterećen srpskim romantizmom kao Vladimir Jovanović. Zato njegove koncepcije i deluju tako objektivno i ostavljaju utisak širine i dalekovidosti«. (V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XX veka*. 260–261).

[69] Govoreći o Politu kao prvom ideologu i teoretičaru federacije kod Južnih Slavena, Dimitrov analizira njegovu koncepciju i ističe da je on bio protivnik velikosrpskog šovinizma, koji je došao do izražaja u poznatom planu o centralističkoj Srpsko-bugarskoj Carevini pod skiptrom Mihaila Obrenovića. Isto kao Polit, i bugarski federalisti, a naročito Ljuben Karavelov, htjeli su zajedničku južnoslavensku državu, bez ičije hegemonije i dominacije, propagirajući misao da Slavenski jug treba da postane istočna Švicarska. *(Publicistikata na Ljuben Karavelov.* Izdiril i podgotovil za pečat akademik Mihail Dimitrov. Blgarska akademija na naukite. Sofija, 1958, 240–245. – Mihail Dimitrov, *Ljuben Karavelov.* Biografija. Sofija, 1959, 104–114, 129–135).

[70] »Jedan od istaknutih predstavnika Omladine, Mihailo Polit htio je da riješi istočno pitanje po uzoru federalističko-republikanske Švicarske. On je objašnjavao da bi na mjesto evropske Turske morali svi kršćanski narodi Balkana da se ujedine u jednu veliku konfederaciju«. (Josef Thim, *Die Balkankonföderationspläne. Donaueuropa.* Budapest. 1942, 1, 39).

[71] »Za ugarskog Srbina Mihaila Polita bila je Švicarska sa njenim kantonalnim uređenjem veliki uzor; njegov cilj bio je da evropsku Tursku zamijeni jedan savez država balkanskih kršćanskih naroda«. (Joachim Kühl, *Federationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa.* München, 1958, 24).

[72] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. 262

[73] Dr Josef Thim. *Die Balkankonföderationspläne*. 39.

[74] Dr Joachim Kühl, *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. 24.

jom raspravom utjecao na Miletića jasno i očigledno pokazuje ciklus članaka pod zajedničkim naslovom *Istočno pitanje*, publiciranih u nastavcima u novosadskom *Srbskom dnevniku* 1863, dakle godinu dana nakon pojave Politove rasprave u posebnoj knjizi. Ti Miletićevi članci, kosnije sabrani i objavljeni u zasebnoj brošuri, upoređeni sa Politovom raspravom, pokazuju u kojoj je mjeri Miletić ne samo po osnovnim smjernicama nego često i u sporednim pojedinostima prihvatio i razradio Politovu koncepciju.[75] Uostalom, i sam Miletić, u svom završnom članku o istočnom pitanju, sasvim lojalno priznaje Politov prioritet:

Koja je to forma stalne međunarodne političke sveze između hrišćanskih naroda i država, to je jedan mladi prijatelj naš u posebnom delcu *Istočno pitanje i organsko rešenje ovoga*[76] valjano naznačio: forma, koja ne samo spoljašnjim nego i unutrašnjim potrebama država i naroda odgovara, koja je danas »lozinkom« svih ugnjetenih naroda postala, koja i unutrašnju ustavnu slobodu, to će reći pravno odnošenje između vlade i naroda najbolje osigurava – forma uopšte *federalna* (sajuzna) i to između Srba i Bugara, kao srodnih plemena, narodno-sajuzna, gde su dva naroda u jednu državu, sa garancijom domaće samouprave i užeg zakonodavstva pojedinog naroda, sajužena; među Srbima i Bugarima pak s jedne i Romanijom i Jelinima s druge strane državosajuzna, *konfederalna* forma, gde su više država pod garancijom domaćeg samostalnog zakonodavstva i državne uprave složene u spoljašnjoj obrani, u višim međunarodnim interesima, osobito naspram Azije i Evrope, i mora i pristaništa, koja ova dva dela sveta sajužavaju, najposle u jednom organu za rešenje svojih međusobnih zadjevica.[77]

Između Miletićeve i Politove interpretacije istočnog pitanja nema razilaženja u osnovnim postavkama, ali ih ima u izvjesnim detaljima i pojedinostima. Tako, na primjer, dok Miletić oštro osuđuje balkansku politiku carističke Rusije, optužujući je da vodi apsolutističku, imperijalističku i osvajačku politiku u rješavanju istočnog pitanja, umjesto demokratsku i oslobodilačku, – dotle Polit, iako i sam osuđuje držanje ruske diplomacije prema balkanskim narodima, ipak vjeruje u historijsku ulogu Rusije na Istoku. Miletić se slaže sa Politovim zahtjevom da Carigrad bude proglašen za slobodan grad, za savezni grad Balkanske konfederacije, a Bospor i Dardanele da budu neutralizirani i slobodni za trgovačku mornaricu svih država; ali Miletić nije suglasan da i Solun postane slobodan grad, nego se oduševljava velikosrpskim tendencijama naših romantičara o »srpskom Solunu« i njihovim argumentima pokušava da brani osvajačku grandomaniju cara Dušana:

Osobna srpska država imala bi se sastojati iz današnje Srbije. Bosne, Hercegovine. Zete, Stare Srbije i nekog dela Maćedonije, u kom je karakter srpskih običaja, srpskog načina mišljenja, srpskih simpatija, pa i samog jezika većinom i suštinom prodreo. a to je kraj do i nešto preko Vardara; osobito je Solun za interes srpske trgovine jako važan; to je jedini put kojim bi trgovina srpske države preći put k Sredozemnom Moru i zemljama, koje ga okružavaju, imala; u ovom pogledu moramo za više štogod, nego za slučaj ili za modu kakvu od predaka nasleđenu smatrati, što je Dušan, zanemarivši osvajanja jednoplemenih zemalja prema Jadranskom Moru i do

[75] Dr Kosta Milutinović, *Mihailo Polit Desančić kao istoričar*, 86–89.

[76] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*. Wien, 1862.

[77] M. *Istočno pitanje, IX. Srbski dnevnik*, 14-IX-1863.

Hrvatske, toliko puta na ondašnje grčke zemlje, a naime na Solun naginjao – ovo je ona ista instinktivna uviđena potreba i nužda državna, koja je Velikog Petra k Petrogradu, Finskom Zalivu i Istočnom Moru, a Veliku Katarinu put Krima, Sevastopolja i ka Crnom Moru vodila.[78]

Takvo oduševljenje za srpsku osvajačku ekspanziju prema Egejskom moru ima svoje korijene još iz Miletićeve rane mladosti, kada je pjevao romantičarske rodoljubive pjesme i objavljivao ih u omladinskim kalendarima i almanasima.[79] Taj kult »srpskog srednjeg veka«, kult »slavnih Nemanjića« i, naročito, kult cara Dušana ponovo je oživio u doba Miletićeve Ujedinjene omladine srpske. To je doba »kipećeg oduševljenja«, kada se izgaralo »na gorama oduševljenja« i priželjkivao «izvesni čas« kada će se osloboditi i ujediniti »raskomadano Srpstvo od Budima do Jadranskog i Egejskog mora«.[80] To »kipeće oduševljenje« prešlo je iz naše romantičarske patriotske poezije u žurnalistiku i publicistiku. Bilo bi pogrešno misliti da je to romantičarsko oduševljenje obuzelo samo Vojvodinu, kolijevku srpskog romantizma. Ono je u istoj mjeri i u istim srazmjerima zahvatilo i Srbiju, koja se smatrala trezvenijom i manje romantičarski raspoloženom. Tako, na primjer, jedan od istaknutih prvaka Liberalne stranke i Omladinskog pokreta u Srbiji, kasnije ministar i državni savjetnik Jovan Ilić, poznat i kao književnik i publicist, koji je, i pored svih svojih liberalnih fraza, bio tipičan velikosrpski šovinist, ovako je glorificirao srpsku prošlost:

Pre hiljadu godina državni život naš služio je mnogim narodima na ugled; što nam priznaju i sami protivnici naši. U današnjoj Pruskoj, idući obalama Severnog Mora do reke Labe, prostirala se država srpska pod imenom »Bela Srbija«... Nemanja se javlja i moćnom rukom svojom postavlja temelj dičnoj carevini srbskoj. Prvi prosvetitelj srbski, sin njegov, sveti Sava, za 200 godina bi zvezda prethodnica slavnih Nemanjića. Kakav život! Kakva slava! U punoj snazi, u sili i cvetu, država Srbska u tri mora ogledaše prekrasno lice svoje. Lukava Vizantija kleči ponižena

[78] *Ibid.*

[79] Tako, na primjer, u almanahu *Slavjanka* (Budim, 1847) mladi Svetozar Sveslav Miletić, kako se tada potpisivao, objavio je, između ostaloga, i pjesmu *Stefan Dušan Silni, Car Srbski*, u kojoj je veličao toga srpskog srednjovjekovnog vladara, koji je »osvojio zemlje i gradove, čak do stena od grada Soluna«. U pjesmi *Srbiji*, u istom almanahu, Miletić pita »majku Srbu mila« gdje su »orli moći tvoje jake« i gdje su »one krune tvoje zlatne, kojom Dušan krasio Ti glavu«. U pjesmi *Već se srbska zastava* (za koju Vasa Stajić kaže da se »pevala skoro kao himna Vojvodne«) Miletić priželjkuje obnovu »Dušan-carstva« i očekuje čas »kad zatrubi na jugu Dušanova truba«. Prema kazivanju samoga Miletića, on je tu pjesmu napisao u čast dolaska novoizabranog srpskog vojvode Stefana Šupljikca u Srijemske Karlovce 1848. Miletić veli: »Kad sam to čuo, meni dođe u pamet da napišem pesmu, koja bi se mogla pevati tom prilikom. Ali ne da bude samo slavopoj, već i pesma ubojna«. (*Zastava*, 1901, br. 20).

[80] Skerlić je s razlogom dao ovakvu karakteristiku toga doba i tadašnje generacije: »Kipeće oduševljenje! To je odista reč za to uskolebano doba i za te ustreptale ljude, i ona sasvim obeležava onu egzaltaciju nacionalnog osećanja, ono opijanje rečima, onaj paroksizam patriotizma, ono budno snevanje slobode i ujedinjenja srpskog. I ljudi su reči uzimali za dela, i kao deca pružali ruke da uhvate mesec«. (*Omladina i njena književnost*, 234).

pred nogama silnoga cara Srbskog! Gorda Venecija traži prijateljstvo države Srbske! ... Podi Srbine, u Visoke Dečane, zadužbinu slavnih Nemanjića, pa da se sit naplačeš za negdašnjom slavom i lepotom svojom![81]

Takva nacionalistička grandomanija imala je za cilj da odgaja nove naraštaje u velikosrpskom duhu i da pridonese stvaranju jedne ratoborne psihoze, koja će pripremiti narod za rat sa zadatkom da se izvrši oslobođenje i ujedinjenje svih Srba u okviru – Velike Srbije! Tome je služila ne samo tadašnja patriotska poezija, ne samo novinstvo i publicistika, nego u istoj mjeri i historija. Jeftinim nacionalističkim frazama idealizirala se srpska prošlost: umjesto historijskih izvora naši tadašnji historičari prepričavali su naša narodna predanja i naše narodne pjesme. U tome su najdalje otišli Jovan Dragašević, Panta Srećković i Miloš Milojević. Protiv takva njihova falsificiranja historije među prvima u Srbiji ustao je Velimir Karić ovim argumentima:

Prva dvojica izjednačavaju našu etnografsku granicu sa najširim istoriskim granicama srpske države, koje ni danas još nisu dobro ispitane, a M. Milojević ih izjednačava sa našim praistoriskim granicama, koje su sasvim u gustoj magli. Oni ostali naši političari, koji se za ova pitanja interesuju, rade ko u ploču, ko u klin. Najveći pak deo među njima zaludelo je Dušanovo Carstvo. S toga oni, upirući oči na jug i dokazujući da je Srbin sve dotle dokle je vlada silnoga cara dopirala, zaboravljaju u najviše prilika na veliki deo srpskih zemalja Dušanovom Carstvu za ledima, koje u njegovome carstvu nisu nikada bile.[82]

Glavni nosilac takve velikosrpske politike bio je knez Mihailo. Apsolutist i reakcionar u unutrašnjoj politici, knez Mihailo je želio da se predstavi kao nekakav nacionalni revolucionar u vanjskoj politici, iako stvarno nikada nije vjerovao u udarnu snagu revolucionarnih nacionalno-oslobodilačkih pokreta južnoslavenskih i balkanskih naroda. U našoj građanskoj historiografiji Slobodan Jovanović je pokušao da pomoću jedne vješto iskonstruirane, ali u osnovi nedovoljno naučno fundirane argumentacije prikaže kneza Mihaila kao nacionalnog revolucionara.[83] Dragiša Vasić, sa manje vještine i sa još slabijom dokumentacijom, pokušao je da iskonstruira tezu o Ujedinjenoj omladini srpskoj kao »Mihailovoj omladini«.[84] Nova naučna proučavanja su utvrdila da su Jovanovićeve i Vasićeve teze iz osnove pogrešne. Prema Veselinu Masleši, »jugoslovenska« i »balkanska« koncepcija kneza Mihaila jeste u stvari »koncepcija o hegemoniji Srbije i srpske dinastije na Balkanu«.[85] Govoreći o stavu Omladine prema Mihailovoj politici, Dušan Perović je tačno konstatirao: »Nosilac opozicije bila je Ujedinjena omladina srpska... Postavljajući prvobitno kao osnovni zadatak rad na kulturnom i nacionalnom uzdizanju srpskog naroda, Ujedinjena

[81] Jovan Ilić, *Pogled na današnje stanje naše*. Beograd, 1859.
[82] V. Karlić, *Srbija i Balkanski savez*. Beograd, 1893, 30–31.
[83] Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila*. Beograd, 1923, 203-240, 278–283.
[84] Dragiša Vasić, *Mihailova omladina*. *Pravda*, uskršnji dodatak, 1936.
[85] Veselin Masleša, *U čemu je smisao bratstva balkanskih naroda*. *Proleter*, 1942, br. 16. *Dela V. Masleše*, II, 214–226.

omladina srpska prelazi odmah na političku djelatnost. Njenom nacionalno-romantičarskom zanosu nije odgovarala Mihailova politika oklevanja, a njenom liberalno-demokratskom shvatanju Mihailov despotizam i birokratizam. Zato ona vodi oštru borbu protiv Mihaila na oba fronta«.[86] Sličnoga je mišljenja i Stevan Jantolek: »Mihailo nije umeo ni želeo da svoj nacionalizam uskladi i svoj režim prilagodi nacionalno-revolucionarnom raspoloženju narodnih masa, a naročito Omladine, zadojene idejom slobode i demokratije . . . Ona nije htela da prihvati Mihailov apsolutizam . . .«[87] Napredni njemački historičar Hermann Wendel, koji je pisao sa mnogo smisla i razumijevanja o nacionalnooslobodilačkim naporima Srba i Južnih Slavena, dao je također nepovoljan sud o unutrašnjoj politici kneza Mihaila.[88] Dok je Slobodan Jovanović, najznačajniji predstavnik naše građanske historiografije, sa sebi svoistvenom vještinom pokušavao da objasni i donekle opravda Mihailovu konzervativnu unutrašnju politiku, dotle je Jaša Prodanović majstorski upozorio na neraskidivu povezanost Mihailove unutrašnje i vanjske politike kao jedne organske cjeline:

Knez Mihailo je svojom unutrašnjom politikom izazvao veliko nezadovoljstvo, a u spoljnoj politici nije se odlučivao ni za kakav smeliji pokret, jer se bojao neuspeha. I štampa i sloboda zborova i mogućnost političkih udruženja – sve je to sprečavano i onemogućavano pod neiskrenim izgovorom da ometa spoljašnju politiku kneževu. Ali osim ustupanja gradova, koje je došlo više pogreškom turskih vlasti nego mudrošću naše uprave, nije se postigao nikakav stvaran spoljni uspeh.[89]

Sa takvom unutrašnjom i vanjskom politikom liberali koji su bili ne samo nosioci opozicije nego i glavni organizatori i rukovodioci Omladinskog pokreta u tadašnjoj kneževini Srbiji nisu mogli biti zadovoljni. Omladina je polagala velike nade u kneza Mihaila i očekivala je da će on poslije surovog policijskog režima kneza Aleksandra Karađorđevića i istočnjačke tiranije kneza Miloša zavesti liberalniju upravu. Vladimir Jovanović, jedan od vođa Liberalne stranke i ideolog desnog krila Ujedinjene omladine srpske, ovako je okarakterizirao prijašnji režim: »Je li i može li biti svakome i svima dobro onde, gde se na strani nekolicine taliri slažu, a većini se dosuđuju: batine, šiba, ceriči, topuzi, nadžaci, sekire, tamnice, obori, rupe i točkovi«.[90] Međutim, njihova se predvi-

[86] Dušan Perović, *Istorija naroda Jugoslavije* (štampano kao rukopis), Novi Sad, 1950, 157.

[87] Dr Stevan Jantolek, *Istorija naroda Jugoslavije*, Beograd, 1952, II, 91.

[88] Po Wendlu: »Knez je smatrao svoje ministre kao potčinjene ćate; Senat je bio lišen svake vlasti; Skupština se sastajala svake treće godine i nije imala šta da kaže; nezavisnost sudstva pretvorena je u sprdnju hapšenjem nepopustljivih sudaca; slobodu štampe Mihailo je upoređivao sa zlatnim križem na tornju koji je nepotreban sve dok se crkva ne dovrši. Od svega što je on, u čestitoj namjeri, ali bez dovoljno dalekovidnosti, gledao da ostvari u unutrašnjoj politici, u narodnoj svijesti ostala je samo željezna pesnica njegova ministra policije Nikole Hristića« (Hermann Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt am Main, 1925, 308).

[89] Jaša M. Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Beograd, 1947, 310.

[90] Vladimir Jovanović, *Srbenda i Gotovan*, Novi Sad, 1864, 11.

danja nisu ostvarila. Knez Mihailo je – pisao je kasnije liberalni prvak Stojan Bošković – »na mesto predašnjeg demagoško-despotskog i patrijarhalno-velikaškog načina uveo centralističko-napoleonovsku, austrisko-bahovsku policajnu sistemu uprave«.[91] Po Dragoslavu Jankoviću, »situacija liberala, pod knezom Mihailom, ništa se bitno nije popravila. Naprotiv, ona se u izvesnom smislu još i pogoršala: liberali su sad ne samo odbačeni, već i progonjeni. Knez Mihailo ... imao je još manje trpeljivosti za liberalizam no i njegov otac ... I najblažu kritiku postojećeg režima, i najmanji otpor njegovoj politici, i najnaivniju, u najblažoj formi propagandu liberalizma ... knez Mihailo je sa svojom policijom i činovništvom surovo ugušivao«.[92] Dovoljno je navesti samo jedan konkretan primjer. Kada su 1860. Vladimir Jovanović, Milovan Janković i Stojan Bošković pokušali da pokrenu politički list *Narodna skupština*, ne samo da im to vlada nije dopustila nego ih je još i zatvorila.[93] Kada su pušteni, oni su bili primorani da kao politički emigranti zatraže azil, prvo u Švicarskoj, a zatim u Ugarskoj, gdje su razvili živu političku i publicističku aktivnost. U Ženevi su izdavali politički list *Sloboda*, a u Novom Sadu su surađivali prvo u *Srpskom dnevniku* Jovana Đorđevića, a zatim u Miletićevoj *Zastavi*. Preko tih slobodoumno uređivanih opozicijskih listova oni su produžili borbu protiv Mihailova apsolutističkog režima u Srbiji.

Za vrijeme svoga emigrantskog boravka u Novom Sadu Vladimir Jovanović se bliže upoznao sa federalističkim koncepcijama Mihaila Polita Desančića i Svetozara Miletića, akceptirao njihove osnovne smjernice i – pod njihovim utjecajem – znatno proširio svoje idejne vidokruge. Osim toga, na Jovanovićevo političko izgrađivanje utjecao je i boravak u Italiji, Švicarskoj, Francuskoj i Engleskoj, gdje je došao u dodir sa mnogim političarima, publicistima i javnim radnicima, imao prilike da čuje i njihova mišljenja i da ih obavijesti o prilikama u južnoslavenskim zemljama. Jovanovićeve rasprave o istočnom pitanju objavljene su na našem, engleskom i francuskom jeziku. U svojoj raspravi na našem jeziku on izlaže svoje misli o »historijskoj misiji« Srbije na Istoku i o njenoj ulozi u rješavanju istočnog pitanja.[94] On u principu usvaja Politovu koncepciju da se istočno pitanje može pravilno riješiti jedino oslobođenjem balkanskih naroda iz turskog ropstva i »osnivanjem slobodnih i nezavisnih hrišćanskih država na Istoku«. Isto kao Polit, i Jovanović propagira misao o suradnji i zajedničkoj borbi udruženih balkanskih naroda protiv Turske, ali on govori samo o Balkanskom savezu, ali još ne o federaciji ili konfederaciji. Balkanski savez on zamišlja pod rukovodstvom Srbije, koju smatra za srpski i balkanski Pijemont. U romantičarskom glorificiranju »slavnih Nemanjića« i »Dušanovog carstva« Jovanović ide mnogo dalje od Miletića. U svojim

[91] Stojan Bošković, *Za prosvetu i slobodu*. Beograd, 1882, 72.

[92] Dr Dragoslav Janković, *Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1951, 123–124.

[93] *Ibid.* 124.

[94] Vladimir Jovanović, *Srbski narod i Istočno pitanje*. Novi Sad, 1863.

engleskim raspravama on je pokušao da obavijesti britansku javnost o velikoj historijskoj ulozi srpskog naroda u procesu rješavanja istočnog pitanja i da naročito istakne njegovu političku zrelost i državotvornu sposobnost da se pod njegovim vodstvom izvrši oslobođenje i ujedinjenje svih Srba i Južnih Slavena u jednu državu, ali ne kaže konkretno kako bi ta država bila uređena.[95] I tu Jovanović propagira misao o nužnosti formiranja Balkanskog saveza radi oslobođenja kršćanskih naroda iz turskog ropstva. S obzirom na to da se obraća engleskoj javnosti, on naročito ističe da je baš u interesu britanske trgovine, industrije, prometa i saobraćajnih veza s Indijom da se Bliski istok oslobodi turskog jarma. U svojoj francuskoj raspravi, govoreći o misiji Srbije, Jovanović izlaže historiju srednjovjekovne srpske države i naročito se zadržava na visokom kulturnom nivou Srbije pod Nemanjićima, glorificira srpske srednjovjekovne manastire, crkvenu umjetnost, zakonodavstvo (Dušanov zakonik), historijske zasluge Srba za obranu evropske kulture i kršćanske civilizacije od turske najezde; zatim iznosi razloge velike seobe Srba u Ugarsku, njihovu borbu za nacionalno-politički opstanak i crkveno-školsku autonomiju, neprijateljski stav Beča i Pešte prema Jugoslavenima u Habsburškoj Monarhiji i najzad se zalaže za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena, računajući ovamo i Bugare, ali opet bez konkretnih pojedinosti o tome kako bi izgledala njihova zajednička država.[96] Tek nakon 40 godina, u naelektriziranoj političkoj psihozi koju je izazvala austrijska aneksija Bosne i Hercegovine i sve očiglednije germansko nadiranje na Istok *(Drang nach Osten)*, Jovanović ponovo piše o istoj problematici, ali ovoga puta konkretnije, u potpunosti akceptira Politovu koncepciju, zalaže se za srpsko-bugarsko ujedinjenje i za formiranje Balkanske konfederacije.[97] Trebalo je da prođu puna četiri decenija gorkih iskustava i teških spoznaja, trebalo je da dođe do austrijske aneksije i do neposredne opasnosti od nove austrijske osvajačke i imperijalističke agresije pa da sazre misao da se balkanska zajednica ne može ostvariti pod tutorstvom bilo čijih hegemonističkih pretenzija.

Među prvim srpskim federalistima treba spomenuti još Jovana Pavlovića.[98] Prema tačnoj ocjeni Sime Matavulja, Pavlović je bio »jedan od najspremnijih publicista u južnom Slovenstvu«.[99] Suradnik ženevske *Slobode* i novosadske *Zastave*, urednik *Pančevca*, zemunskog *Graničara*, beogradske *Nove Srbije* i cetinjskog *Glasa Crnogorca*, prvi ministar prosvjete Crne Gore, Pavlović je oštro kritizirao apsolutistički režim

[95] Vladimir Jovanović, *The Serbian and the Eastern Question*. London, 1863. – *The Emancipation and Unity of the Serbian Nation. Of the regeneration of Eastern Europe by the reconstution of the nationalities* London, 1871.

[96] Vladimir Jovanović, *Les Serbes et la Mission de la Serbie*. Paris–Bruxelles, 1870.

[97] Vladimir Jovanović, *The Balkan Confederacy*. The Near East. Vol. II. No 21. London, 5. I 1910.

[98] Dr Kosta Milutinović, *Jovan Pavlović. Rad vojvođanskih muzeja*, III. Novi Sad. 1954, 119–137.

[99] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*. Srpska književna zadruga. Beograd, 1939, 86. 119–120.

kneza Mihaila u Srbiji, visoku crkvenu hijerarhiju u Vojvodini, reakcionarnu vladavinu nagodbenjačkog bana Levina Rauha u Hrvatskoj, austrijske centraliste u Beču, velikomađarske šoviniste u Pešti, nazadne vlastodršce u carističkoj Rusiji. Pavlović je u svome *Pančevcu* objavio prvi srpski prijevod *Komunističkog manifesta* i vatreno branio Parišku Komunu, kao predstavnik krajnjega lijevoga krila tadašnje srpske građanske demokracije. Među prvima Pavlović je prigrlio i progresivne ideje Polita Desančića o Južnoslavenskoj federaciji, Balkanskoj konfederaciji i Istočnoj Švicarskoj. O tome svjedoče mnogi Pavlovićevi članci, objavljeni u listovima koje je on uređivao ili na kojima je surađivao počevši od 1865. pa nadalje. Kada se u ruskoj slavenofilskoj štampi počela propagirati misao o formiranju jedne velike konfederacije ili jednoga saveza slavenskih naroda pod protektoratom Rusije, Pavlović je bio jedan od prvih u srpskoj javnosti koji je ustao protiv te slavenofilske teze, dokazujući da bi za Srbe i Južne Slavene bilo vrlo opasno ako bi pristupili takvom jednom rusko-slavenskom savezu:

Nama ostaje ili da budemo Srbi ili da budemo Rusi. Srbi možemo biti samo u Dunavskom savezu, Rusi bismo morali postati u rusko-slavenskom savezu... U Dunavskom savezu imali bismo slobodu i samostalnost, u rusko-slavenskom ropstvo. To što bi nas očekivalo u budućnosti, to bi snašlo i sve ostale istočne narode...[100]

Pavlović u istom članku odlučno odbija poznatu tezu čeških, slovačkih, slovenskih i nekih hrvatskih i srpskih političara i javnih radnika o pretvaranju centralističke Austrije u austrijsku federaciju, odnosno u »slovensku Austriju«:

Koliko osuđujemo politiku, koja se na Rusiju naslanja, toliko isto osuđujemo i vladanje onih državnika domaćih, koji bilo u Austriji bilo u Ugarskoj traže naslona i zemljišta za preobražaj Istoka... U Austriji i u Ugarskoj ne može se praviti privlačna sredsreda za Južne Slovene, a i kad bi se to moglo, bilo bi vrlo ubitačno za te narode, koji će na razvalinama turske carevine mnogo ranije osnovati sebi slobodu i samostalnost.[101]

Suprotno svim tim i sličnim germanofilskim i rusofilskim planovima i kombinacijama, u osnovi osvajačkim i imperijalističkim, Pavlović zastupa progresivnu i demokratsku tezu o potrebi formiranja jedne konfederacije ili jednoga saveza istočnih naroda i izvan germanske i izvan ruske interesne sfere:

Prirodna i jedino probitačna državna formacija istočnih naroda ukazuje se u Dunavskom savezu tih naroda. U tom savezu bili bi ti narodi slobodni, samostalni i sigurni od spoljašnjeg napadaja. Ni jedan od njih nije toliko velik, silan i moćan, da bi mogao biti drugome strašan i opasan, a svi su skupa dovoljno jaki, da bi se mogli s uspehom braniti od opšteg neprijatelja – bio taj velika Nemačka ili velika Rusija. Ali, za srećnu formaciju Istočnog saveza ište se, pre svega, da se sami istočni narodi ostave sviju pretensija (bilo istorijskih, bilo kulturnih, bilo kakvo mu drago) na gospodarenje; za njih je nužno da se naviknu živeti jedan *pored* drugog, a ni-

[100] *Srbi u Dunavskom savezu. Pančevac.* 11. X 1870.
[101] *Ibid.*

pošto jedan nad drugim. Tako se samo sloboda i samostalnost sviju postići može. Ako pak ma i jedan od njih bude za tim išao da postane gospodar nad ostalima, onda će svi neizbežno to dočekati da će svi postati – roblje prusko ili rusko.[102]

Ovaj Pavlovićev članak izazvao je žive diskusije sa bugarskim emigrantskim listom *Otečestvo*, koji je izlazio u Bukureštu, oko pitanja rukovodstva u eventualnoj budućoj zajednici istočnih naroda i oko pitanja »oficijelnog jezika«. Na konkretno postavljena pitanja uvodničara *Otečestva* Pavlović je dao ovaj konkretan odgovor:

Pre svega, mi nismo predlagali srpsko-dunavski savez, nego uopšte Dunavski savez, u kome bi bili i Srbi, i Bugari, i Romani, i Mađari itd. kao slobodni samostalni narodi u svojim državama... Što se tiče »oficijelnog jezika«, taj bi bio u bugarskoj državi bugarski a u srpskoj srpski; tako isto u pismenom saobraćaju između jedne i druge države; Bugari bi pisali Srbima bugarski, a Srbi Bugarima srpski... Ako se Srbi i Bugari budu otimali o vlast i gospodstvo jednih nad drugima, a ne o zajedničku slobodu, tada niti će Srbima predstojati da budu Srbi, niti Bugarima da budu Bugari, nego će i jednima i drugima predstojati da budu tuđinsko roblje![103]

Pavlovićev Dunavski savez ne bi trebalo smatrati istovetnim sa Kossuthovom Dunavskom konfederacijom. Pavlović govori čas o Dunavskom savezu, čas o Istočnom savezu, ali u oba slučaja podrazumijeva zajednicu podunavskih i balkanskih naroda na najširim federalističkim osnovama. Lajos Kossuth pisao je o Dunavskoj konfederaciji u nekoliko mahova, ali ju je uvijek zamišljao kao federativni savez Ugarske, sa historijskim sentištvanskim granicama i nepovredivim državnim integritetom, sa Rumunijom i Srbijom, dakle pod hegemonijom Pešte, iako to nije nigdje izričito zahtijevao, nego samo između redaka nagovještavao, u manje ili više prikrivenim aluzijama.[104] Knez Mihailo, pobornik srpsko-mađarskog prijateljstva, sroden s visokom mađarskom feudalnom aristokracijom, vodio je razgovore sa Kossuthom i polagao velike nade u tu suradnju; isto tako i njegov ministar Ilija Garašanin. Međutim, Jovan Pavlović zamišljao je konfederaciju na jednoj mnogo široj i dalekosežnijoj osnovi: kao savez ne samo podunavskih nego i balkanskih naroda, povezanih zajedničkim ekonomskim i političkim interesima, ali udruženih prema načelima potpune jednakosti i ravnopravnosti, bez dominacije jednoga naroda nad ostalim narodima. Pavlović smatra da bi i mađarski narod mogao da uđe u taj veliki savez slobodnih i nezavisnih jugoistočnih naroda, ali pod određenim uvjetima:

Za Ugarsku ima mesta samo u Dunavskom savezu, ali ne za Ugarsku koja je objahala Slovake, Rusine, Rumune, Srbe i Hrvate, nego za čistu Mađarsku, u kojoj će

[102] *Ibid.*

[103] *Pančevac*, br. 88, 1870.

[104] Veljko Petrović, *Dunavska konfederacija. Politika*, 1930, br. 8001, 8004, 8006, 8008. – Daka Popović, *Košut. Letopis Matice srpske*, knj. 373, sv. 3. – Dr Vojislav Vučković, *Vojvođansko pitanje u odnosima između Srbije i Mađara od 1859. do 1868. Zbornik Matice srpske*, serija za društvene nauke, V, 1953. – Dr Kosta Milutinović, *Razvoj federalističke misli kod podunavskih naroda. Rad vojvođanskih muzeja*, sv. IV, Novi Sad, 1955, 71–95. – Ludwig Kossuth, *Meine Schriften aus der Emigration*. Pressburg–Leipzig, 1880, I, II, III.

biti samo mađarski narod. To bi istina bilo drugo izdanje Ugarske, prilično skraćeno i prečišćeno, ali šta ćemo kad im ništa drugo ne ostaje na izbor nego: čista Mađarska u Dunavskom savezu ili – ruski guvernamenat.[105]

Bilo je u nas uglednih građanskih historičara koji su te smjele i dalekosežne koncepcije prvih srpskih federalista Mihaila Polita Desančića, Svetozara Miletića, Vladimira Jovanovića, Jovana Pavlovića i drugih ondašnjih javnih radnika smatrali za nezrele i preuranjene, mjestimice čak i za utopističke. Tako je, na primjer, Vladimir Ćorović postavljao problem ovako:

Mladi, tek izašli iz škola, često skorojevići, sa glavama punim još neproverenih teorija, sa atavizmima naše rase koja se brzo odlučuje na akciju, bez političkog iskustva, nasrtljivi, oni unose zabunu... njihov stav ima i podosta komičnoga... Ili, kakvu političku zrelost da očekujete od tih ljudi koji u ondašnjoj Srbiji, sa turskim pašom u Beogradu, i sa poznatim našim političkim strastima, i u ondašnjem srpskom svetu pod Turcima, koji je pevao Lazara i srpsku krunu zlatnu i nadao se njenoj obnovi, propovedaju republikansku federaciju balkanskih naroda – po tipu Švajcarske![106]

Danas stvari izgledaju sasvim drukčije. Prvi srpski federalisti, pored svih svojih unutrašnjih proturječnosti, traženja i lutanja, posrtanja i skretanja, ipak nisu bili Don Kihoti koji su išli na vjetrenjače. Ako odbacimo izvjesne njihove velikosrpske utopije i naivne idealističke maštarije, naročito prisutne u Vladimira Jovanovića, a donekle i u Miletića, iako u manjem obimu, prvi srpski federalisti imali su smjelosti da se emancipiraju od mnogih odavno preživjelih, okamenjenih tradicija, zabluda i predrasuda nepovratne prošlosti, s jedne strane, i da, s druge strane, oslanjajući se na žive, revolucionarne snage novih generacija slobodoumne građanske inteligencije i napredne, demokratski orijentirane omladine krče nove putove južnoslavenskim i balkanskim narodima u budućnosti.

III PRVI HRVATSKI FEDERALISTI

U historijskoj literaturi već se decenijima uporno ponavlja jedna te ista misao: da je među predstavnicima hrvatskog naroda najizrazitiji nosilac federativne koncepcije o ujedinjenju Južnih Slavena u okviru Habsburške Monarhije đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. Tako, na primjer, njemački historičar Joachim Kühl veli: »Za Strossmayera postoje tri velika kulturna kruga, koji su fiksirani preko germanske, romanske i slavenske jezičke grupe. Unutar slavenskog kulturnog kruga dodjeljuje on Južnim Slavenima istaknutu ulogu, ali rješenje njihovih političkih problema on vidi samo u okvirima Habsburške Monarhije. Na takvo rješenje svakako su ga potakli i crkveno-politički razlozi. Ako

[105] *Mađari u Dunavskom savezu. Pančevac*, 18. X 1870.
[106] Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1933, 518.

je želio da savlada vjerske proturječnosti među narodima slavenskih jezika, onda je nada u jednu »uniju« samo onda imala smisla ako bi se dala ostvariti u okviru pretežno katoličke dunavske monarhije. Ako se biskupa Strossmayera obilježava kao jednoga od prvoboraca južnoslavenske misli, onda taj izraz ne bi smio da bude stavljen u isti red sa ostalim južnoslavenskim ideologijama koje streme za državnom samostalnošću svih Južnih Slavena u okviru jedne Jugoslavije pod srpskim rukovodstvom«.[107] Austrijski historičar Hugo Hantsch tvrdi da je Strossmayer bio »vjeran pristaša dinastije i, usprkos svima razočaranjima, nepokolebljivi branilac austrijske misije i jedna od najplemenitijih ličnosti onog nacionalno svjesnog hrvatstva koje je moglo da upotrijebi uviđavnu austro-ugarsku politiku kao najbolji materijal za formiranje jedne cvjetajuće i lojalne zemlje«.[108] Slično tvrdi, samo sa jednom ogradom, i engleski historičar Seton-Watson: »Kao Palacki i mnogi drugi istaknuti Slaveni Habsburške Monarhije, vjerovao je on (Strossmayer) u misiju Austrije i želio je vidjeti ju veliku i cvjetnu. Bila je njegova nesreća da mu je vjera u Austriju bila veća od vjere onih koji su rukovodili Austrijom. Tako bi mogla gorka razočarenja u njegovoj političkoj djelatnosti potpuno opravdati jedan neprijateljski stav s njegove strane«.[109] Od srpskih historičara citirat ćemo, primjera radi, samo dva mišljenja. Tako, Jovan Radonić veli: »Gajevim ilirizmom kristalisala se u mladom Strossmayeru svest o potrebi duhovnog jedinstva među Južnim Slavenima, posle koga bi, neminovno, u daljoj budućnosti došlo i političko jedinstvo ... Narodna stranka, na čelu sa Strossmayerom, nastavlja tradicije 1848. godine, stavivši sebi u zadatak ujedinjenje hrvatskih zemalja i državnu samostalnost u okviru Habzburške monarhije«.[110] Vladimir Ćorović ovako tumači Strossmayerove federalističke koncepcije: »Federalističku ideologiju on je branio ne samo u odnosu prema Austriji, nego i u odnosu prema Ugarskoj. On u svojim političkim izjavama govori o ugarskim narodima, tražeći politička prava i za Srbe, Slovake i Rumune, i time izaziva ljute proteste mađarskih patriota koji hoće da znaju samo za jedan politički narod u svojoj otadžbini. Politička praktična koncepcija Strossmayerova bila je, prema tome, jasna: on želi samostalnu Hrvatsku u okviru jedne federalističke Habzburške monarhije«.[111]

Međutim, ima historičara koji dokazuju da je Strossmayer zamišljao i želio ujedinjenje Južnih Slavena izvan okvira Habsburške Monarhije. Već je francuski publicista i historičar Charles Loiseau, dobar poznavalac života i rada đakovačkog biskupa, još prije više od pola vijeka, nagovijestio smjelu misao o tajnom sporazumu između Strossmayera, srpskog kneza Mihaila i crnogorskog kneza Nikole **»u cilju da se obra-**

[107] Joachim Kühl, *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*, 25–26.
[108] Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, II, 512.
[109] R. W. Seton-Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 147.
[110] Dr Jovan Radonić, *J. J. Strossmayer. Vreme*, 11. V 1930.
[111] Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, 1933, 510.

zuje slobodna i nezavisna Jugoslavija«.[112] Istina, kada je bečka, peštanska i režimska zagrebačka štampa otvorila žestoku kampanju protiv Strossmayera kao »veleizdajnika«, pozivajući mjerodavne faktore da ga uklone sa njegova položaja, on je sam dao izjavu i ogradio se od izvjesnih aluzija u knjizi francuskog historičara, ali njegov demanti bio je samo formalne prirode: »Pristalicama Strossmayerovih nastojanja bilo je sasvim jasno da je Strossmayerov demanti u zagrebačkom *Obzoru* bio neophodan izraz odbrane, a nikako ne utvrđivanje netačnosti Loiseauvljevih podataka«.[113] U prilog ispravnosti teze Charlesa Loiseaua može se navesti, kao autentičan dokaz, jedno značajno pismo pukovnika Antonija Oreškovića, nekadašnjeg povjerenika kneza Mihaila u raznim političkim i diplomatskim poslovima. U tom pismu upućenom samom knezu Mihailu, datiranom u Beogradu 25. augusta 1866, Oreković javlja:

Biće poznato Vašoj Svjetlosti da je gospodin Strossmayer pristao na učinjen mu preko mene predlog od Gospodina Ministra Garašanina, tičući zajedničke radnje između Trojedne Kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslovenska država nezavisna i od Austrije i od Turske. Dočim je Gospodin Strossmayer izjavio Gospodinu Garašaninu svoje na to podpuno privoljenje, meni je ustmeno poručio da Vašoj Svjetlosti izjavim od njegove strane da ako se ozbiljno uzradi o tome da Vaša Svjetlost bude na čelu tog velikog preduzeća, on će ne samo na tu svrhu upotrebiti sav svoj upliv u Hrvatskoj, i sve svoje sile uložiti, nego će biti gotov u svoje vreme i kao Vaš ministar javno Vas podpomoći u konačnom izvođenju istog dela. Tim obvezanjem on misli da Vam daje najsigurnije jemstvo za lojalnost i postojanje njegove radnje.[114]

Prepiska između Strossmayera i kneza Mihaila do danas nije objavljena i pitanje je da li je uopće sačuvana (možda u nekom peštanskom arhivu), ali je nesumnjivo postojala i sadržavala svakako dragocjenih podataka, o čemu naslućujemo iz malobrojnih sačuvanih historijskih izvora. Prema ispitivanjima Viktora Novaka, sam general Milivoje Blaznavac, prvi namjesnik za vrijeme maloljetstva kneza Milana, stoji »pod teškom sumnjom da je upravo on predao Andrassyju Strossmayerova pisma knezu Mihailu, kako bi time pokazao svu odanost prema Andrassy-Mihailovim planovima zadobijanja Bosne i Hercegovine bez Hrvata, koji su također na te oblasti polagali pravo. Ta je prepiska došla do ruku Andrassyja nesumnjivo već za života Mihailova, što samoj stvari daje još mračniji i izdajničkiji vid«.[115] Dok su Rački i Strossmayer vjerovali da se to dogodilo tek poslije topčiderskog atentata, kasnije je utvrđeno da je to bilo još za života kneza Mihaila.[116]

[112] Charles Loiseau, *L'equilibre adriatique, le Balkan slave et la crise autrichienne*, Paris, 1898.

[113] Dr Viktor Novak, *Jedno sporno pitanje iz srpsko-hrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka. Istoriski časopis*. 1948, 1–2, 181.

[114] *Ibid.* 188–189.

[115] *Ibid.* 195.

[116] Dr Viktor Novak, *Kako i zašto je nestala prepiska između kneza Mihaila i Strossmayera*. Politika, 7. I 1935.

Zbog tih intimnih prijateljskih veza s knezom Mihailom i, naročito, zbog svojih širokih južnoslavenskih koncepcija, Strossmayer je već krajem 60-tih godina izgubio povjerenje bečkog dvora, tako da nije mogao postati zagrebački nadbiskup poslije smrti kardinala Haulika. U pismu od 3. jula 1870. Franjo Rački javlja Strossmayeru da je predsjednik ugarske vlade grof Andrassy, preko svoga povjerenika Altmana, pozvao Ivana Vončinu, prvaka Narodne stranke i izdavača *Zatočnika*, da dođe k njemu u Peštu na razgovor. Rački doslovno veli:

Vončina se odazva: bude dobro primljen. U razgovoru dođe riječ i na Vas. Andrassy se ispričao, da se on nije miješao u imenovanje nadbiskupa, pohvali Vaše vrline i značaj, ali primijeti, da se Vašim imenovanjem nije moglo pred krunu, osobito otkada mu dođe u ruke, poslije smrti kneza Mihajla, Vaše pismo u kojem ste knezu čestitali da mu želite neka postane kraljem srpskim i hrvatskim.[117]

Umjesto Strossmayera za zagrebačkog nadbiskupa imenovan je Jožef Mihalović. Narodnjaci su nizom članaka u *Zatočniku* demaskirali »svu bijednu golotinju jednog sasvim nepoznatog mađarskog popa u poređenju sa đinovskim likom vladike, proslavljenog na Vatikanskom koncilu. Sa nepoštednom ironijom prikazan je prethodni život mađarskog honved-feldpatera, koji ga kvalificira kao skromnog mađarskog patriotu - u kome nije bilo ničega čime bi i najmanje zadužio hrvatski narod.«[118] Strossmayer je i dalje ostao politički sumnjiv i pod tajnom policijskom prismotrom, dok je nadbiskup Mihalović uskoro od Vatikana nagrađen kardinalskim šeširom.

U našoj historiografiji postoji rašireno mišljenje da je srpsko-hrvatska suradnja, tako plodna i svestrana u doba kneza Mihaila, presječena njegovom pogibijom i da su za vrijeme namjesništva (1868–1872) veze između Hrvatske i Srbije olabavile. To je mišljenje osnovano poglavito na svjedočanstvima pukovnika Oreškovića, koji je u jednoj svojoj polemičkoj brošuri kategorički tvrdio: »Strossmayer koji je za vlade kneza Mihaila bio najoduševljeniji pobornik kneževih težnja, koje su bile i težnje njegova života, prekinuo je posle smrti velikoga kneza sve odnose sa Srbijom, jer na merodavnom mestu nije bilo više državnika, nego samo lakomih vlasnika sebičnjaka s kojim je bilo tugaljivo upuštati se u kakve poverljive planove«.[119] Tako postavljajući stvari, Orešković je sasvim proizvoljno identificirao Blaznavca sa namjesništvom, a namjesništvo sa Srbijom. Realno gledano, i uzimajući u obzir historijske činjenice, stvari stoje ovako: Blaznavac je, kao prvi namjesnik, rukovodio uglavnom unutrašnjom i vojnom politikom namjesničkog režima, dok je Jovan Ristić, kao drugi namjesnik i kao dugogodišnji poslanik kneževine Srbije u Carigradu, rukovodio vanjskom politikom tadašnjeg režima. Naravno, Blaznavac se neodgovorno upletao i u diplomatske poslove pored Ristića, i često mimo Ristića, ali je redovno bio nesretne ruke. Blaznavcu su silno imponirali mađarski grofovi i baroni, i uopće

[117] *Korespondencija Rački–Strossmayer*, I, 104.
[118] Dr Viktor Novak. *Dva antipoda*. Beograd, 1940, 120.
[119] Antonije Orešković, *Da smo jednom načisto*. Beograd, 1898, 64.

feudalna aristokracija, imao je prema grofu Andrassyju servilan, gotovo vazalan stav, s jedne strane, a osuđivao je opoziciju vojvođanskih Srba, pod rukovodstvom Svetozara Miletića, prema peštanskim i bečkim vlastodršcima, s druge strane. Međutim, Jovan Ristić je vodio odredenu srpsku i južnoslavensku politiku sa naslonom na Rusiju, a ne na Habsburšku Monarhiju.

Najuvjerljiviji dokaz o netačnosti Oreškovićeve teze jeste historijska činjenica da je Strossmayer i poslije ubistva kneza Mihaila održavao prijateljske veze sa Srbijom i da je lično posjetio Beograd 1868. Strossmayer je u Beogradu dočekan sa velikim oduševljenjem.[120] Prilikom tih manifestacija bio je najkarakterističniji govor Jovana Boškovića, profesora Velike škole i člana Srpskog učenog društva, koji je nedvosmisleno aludirao na austrougarski režim rekavši: »Ako tamošnja vlada bude i dalje gonila vođe srpske i hrvatske. onda može biti prijateljstva između vlade i vlade, a nikako ne između naroda i naroda«.[121] Dirnut priređenim manifestacijama, Strossmayer je poslije svoga povratka u Đakovo poslao Dimitriju Matiću, ministru prosvjete, znatne novčane priloge za Srpsko učeno društvo, za beogradsku bolnicu i beogradsku sirotinju. Taj gest velikog hrvatskog mecene načinio je u Beogradu dubok utisak.[122] Prema jednom povjerljivom izvještaju Benjamina Kallayja, tadašnjeg austro-ugarskog konzula u Beogradu, Strossmayer je u svom govoru, prilikom beogradskih manifestacija, između ostaloga rekao »da bi dao i posljednju kap svoje krvi za ostvarenje onoga zadatka koji imaju Srbi na Istoku«. Prema istraživanjima Vladimira Ćorovića: »Naši državnici, preplašeni, da Austrija u tim ovacijama ne nađe neku uvredu za sebe, našli su za mudro da se odmah izvine, prebacujući inicijativu za sve na biskupa; Jovan Ristić izrazio je Kallayju čak »duboko žaljenje radi te ovacije«. Da posle toga između Strossmayera i namesnika nije moglo biti mnogo srdačnosti razume se samo po sebi; a da je zbog toga u osetnoj meri gubila i ideja na kojoj su radili došlo je kao prirodna posledica takvih odnosa«.[123]

Međutim, najnovija arhivska istraživanja pokazala su da su takve tvrdnje proizvoljne i pogrešne. Strossmayer je, sa sebi svojstvenom širokogrudnošću i tolerancijom, pravilno shvatio da su Ristićeve izjave Kallayju samo obična diplomatska formalnost i da nisu u stanju da bace sjenku na spontane manifestacije srpsko-hrvatskog bratstva, kojima je bio svjedok za svoga boravka u Beogradu. Postoje dokazi da je i sam Ristić, i pored svoje izjave Kallayu, ostao i dalje na južnoslavenskim pozicijama. Dovoljno je navesti samo nekoliko važnijih. Baš u to doba došao je u Beograd mladi hrvatski publicista Dalmatinac Josip Tončić. Kao student prava na Sveučilištu u Zagrebu, Tončić je bio dopisnik zadarskog *Nacionala*, organa Narodne stranke u Dalmaciji, ali je zbog

[120] Dr Viktor Novak, *Triumfalni boravak vladike Strossmayera u Beogradu 1868. Politika*, 4. II 1928.

[121] *Ibid.*

[122] *Ibid.*

[123] Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, 521.

jednog članka bio optužen, uhapšen i osuđen na sedam mjeseci zatvora. Poslije izdržane kazne Tončić je kao politički emigrant došao u Beograd, gdje je nastavio svoje pravničke studije i gdje se zaposlio kao suradnik *Jedinstva.* Svojim člancima obratio je na sebe pažnju, i Ristić mu je povjeravao razne političke i diplomatske poslove. Tako, u novembru 1870, Ristić ga je poslao u Hrvatsku, da uspostavi suradnju sa prvacima Narodne stranke. Između ostaloga Tončić se tom prilikom dogovorio da redakcija *Zatočnika* ubuduće šalje dopise o događajima u Hrvatskoj redakciji *Jedinstva,* a ona opet dopise o događajima u Srbiji redakciji *Zatočnika.*[124] Drugi jedan politički emisar, pukovnik Antonije Orešković, raniji povjerenik kneza Mihaila, došao je krajem decembra Strossmayeru u Đakovo da ga nagovori da prihvati prijedlog grofa Andrassyja da se pristupi vijećanjima o predstojećoj podjeli Bosne i Hercegovine. U svom pismu od 1. januara 1871. Strossmayer piše Jovanu Ristiću između ostaloga:

Uvjereni budite, preuzvišeni moj Gospodine, da ćemo Vas mi ... svakim mogućim načinom poduprieti, a volili bi se hiljadu puta odreći vlastitoga bića svoga i umrieti, nego se ma za ikoji dio zemlje s Vama zavaditi. Mi o tom radimo da se naš narod složi i ujedini, a nema nikoga na svietu, niti ima na svietu stvari, koja bi nas na to zavesti mogla da se razdvajamo.[125]

Kao što se već iz ovog prvog pisma vidi, Strossmayer je i poslije citirane Ristićeve izjave Kallayju ostao onaj isti, nepokolebljivi pobornik hrvatsko-srpskog bratstva, kakav je bio i za vrijeme kneza Mihaila. Strossmayer je volio Srbiju kao sastavni dio buduće, velike jugoslavenske federacije. Ristić je na to odgovorio Strossmayeru jednim značajnim pismom, u kome veli između ostaloga:

Ni mi, preuzvišeni Gospodine, ne smatramo Hrvate i Srbe drugačije do jedan narod; ako nam veroispovest nije jedna, nema duše koja bi u današnjem veku smela u toj nejednakosti naći osnova da razdvoji ono što je jedno, da otuđi brata od brata. Malo je naroda u Evropi, u kojih ne bi bilo raznih konfesija, pa nigde ne vidimo da je ta okolnost smetnja njihovoj slozi. Neka i kod nas bude svaki blažen na svoj način, pa smo učinili veliki korak unapred ... Ne manje je potrebno međusobno poverenje. Ako se kojoj strani našega naroda dogodi da se zabavi oko svojih domaćih potreba, svesni rodoljubi s druge strane ne treba da se predaju naglosti u strasnim prekorima. Ovaki postupci koliko bi bili štetni, toliko i nepravedni, jer ne treba suviše mudrosti pa da se uvidi da je pojedini prut samo u snopu jak. Verujte da nema interesa koji bi nas od zajednice jugoslavenske razdvojio ...[126]

To značajno Ristićevo pismo uručio je Strossmayeru Josip Tončić, koji je lično doputovao iz Beograda u Đakovo i tamo vodio važne političke razgovore sa Strossmayerom. Vraćajući se natrag u Beograd, Tončić je imao da prenese Ristiću ovu izvanredno karakterističnu Strossmayerovu poruku: »Dakako, vjera nema da nas razdvaja, to više što sam

[124] *Novo doba* (Split), 18. VII 1931.

[125] Dr Vojislav Vučković, *Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera. Jugoslovenska revija za međunarodno pravo.* 1955, 1, 41.

[126] *Ibid.* 42.

ja osvjedočen da u bitnosti vjera nam je jednaka. Politička pak celj nam je istovetna. Ne samo da mi nećemo srpskoj vladi nikakvih zapreka na putu staviti izvršenju njezine zadaće, ne samo da mi nećemo joj smetati da k sebi pridruži Bosnu i Hercegovinu, nego mi ćemo ju moliti da, ako je ikako moguće, i nas primi«.[127] Ova je poruka datirana 27. marta 1871. Ona je još jedan dokaz više da Strossmayer već u to doba nije upirao svoje poglede ni u Beč, ni u Peštu, ni u Rim, nego u Beograd, budući glavni grad »Slavjanske federacije«, kako je on to obično govorio.

Tri godine kasnije Strossmayer je pošao još jedan krupan korak dalje i svojeručno skicirao političke osnovice buduće zajedničke južnoslavenske države. »Ovaj dokumenat koji u celosti objavljujemo – veli Viktor Novak – diskutovan je sa tadašnjim prvacima na srpskoj i na hrvatskoj strani. Pre svega sa Jovanom Ristićem i Politom Desančićem, a onda sa Račkim i drugovima iz Hrvatske narodne stranke. Ovaj dokumenat sačuvan je u dva originalna primerka i pronađen je 1926«.[128] Ovo dragocjeno svjedočanstvo o Strossmayerovim južnoslavenskim federalističkim koncepcijama u cjelini glasi:

I. Najkrajnji cilj zajedničkih težnja i zajedničkoga rada narodnoga kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku. Kakva oblika i kakve političke naravi da bude ta državna jugoslavenska zajednica i kad bi to bilo moguće, ne bi bilo niti potrebno niti pametno prije zemana opredijeliti.

II. Da se odmah prihvati i u srce naroda stane ucjepljivati pomisao narodnog jugoslavenskog jedinstva, nastojeći svijem shodnijem načinima da se to jedinstvo što prije na moralnom, te u kolikogod većma moguće i na književnom polju ostvari i ukrijepi.

III. Da bude pripoznato da su pojedina narodna plemena što sačinjavaju Jugoslavenstvo, potpuno među se u svakom smislu i u svačemu jednaka i ravnopravna.

IV. Suprot ma koje god tuđe sile, da bude između svijeh jugoslavenskijeh narodnijeh plemena i pokrajina, premda političnо rastavljenijeh, potpuna solidarnost vlada i, a na način što bi god u postojećem njihovom stanju donosilo koristi ili štete pojedinomu komu narodnom plemenu ili pokrajini, bude se smatrati i držati da je na korist ili štetu čitavog Jugoslavenstva.

V. U međusobnijem odnošajima da državna samostalnost i samoupravna prava pojedinijeh jugoslavenskijeh zemalja imaju ostati sasvijem nepovrijeđena i u potpunoj slobodnoj volji onog dijela naroda, koji tu samostalnost i ta prava uživa.

VI. Da bude postavljeno i prihvaćeno načelo potpune vjerozakonske slobode i potpune ravnopravnosti između pojedinih vjera, uz načelo jednake i što više moguće neodvisne samouprave pojedinih vjeroispovjednih zadruga ili crkava.

VII. Najpreča i najglavnija sadašnja zadaća zajedničkog narodnog rada na političkom polju, da bude oslobođenje onog dijela Jugoslavenstva što je u Turskoj Carevini, započimavši oslobođenjem Bosne i Hercegovine. Kako da se taj rad narodni u svrhu uredi, treba da jedna osnova potanko opredijeli.

VIII. Mimo i osim toga glavnoga cilja nek se pak nastoji i ide tomu osobitom cilju da bi se što više moguće snaga i naroda okupilo u istu i što veću političnu zajednicu, toliko kod Jugoslavena što su u Turskoj Carevini koliko god kod onijeh, što su u Austro-Ugarskoj Carevini, i svakako: a) da se uz Cnu Goru i Kneževinu

[127] *Ibid.* 43.

[128] *Ibid.* 44.

Srpsku okupi i prisajedini što više moguće jugoslavenskih krajeva i zemalja na način i pod oblikom i uslovijema, koja se sada ne mogu opredijeliti; b) da jugoslavenski krajevi i zemlje što i dok ostaju u Turskoj državi i pod turskom vlasti nastoje zadobiti što veću mogućnu političnu i vjerozakonsku samoupravu u što većoj političnoj i vjerozakonskoj narodnoj zajednici; c) da se ujedini Dalmacija i bivša Vojna Krajina sa Hrvatskom i Slavonijom u političnu zajednicu pod imenom Trojedna Kraljevina: d) da se svojevoljnim pristajanjem Srba Vojvodana, Bačka i srpski Banat istoj zajednici Trojedne Kraljevine priključe; e) da se jugoslavenske zemlje i pokrajine što su u Austriji iliti Cislajtaniji okupe u političnu Slavensku Zajednicu, dok postoji sadašnji austrougarski dualizam. A kad bi ovog nestalo i kada bi se Austro-Ugarska Carevina povratila u predašnje stanje, da se te zemlje i pokrajine priključe Trojednoj Kraljevini, ako bi na to voljne bile.

IX. Napokon, da svakom zgodnom prilikom i štogod se može bolje i shodnije svako dade ruku pomoći i podupre svakog u nastojanju, e da bi se što sigurnije i prije postigli ciljevi narodnije težnja i narodnoga rada u gornjijem tačkama označenima, osobito pak da snage čitavog Jugoslavenstva priskoče u prilog i pomoć (a odmah i smjesta da se u tu svrhu stanu pripremati), kako će doći do glavnog cilja označena u točki VII.[129]

Strossmayerova federalistička koncepcija prolazila je kroz razne faze i peripetije u svome razvoju. Sve do 1868, do hrvatsko-ugarske nagodbe, Strossmayer je zaista bio pristalica i propagator federalizacije Austrije i formiranja jedne južnoslavenske zajednice u okvirima Habsburške Monarhije. U toj prvoj fazi Strossmayer je ne samo vjerovao u praktičnu mogućnost realnog ostvarenja te koncepcije o »slavenskoj Austriji« nego je pokušavao u to uvjeriti i odgovorne austrijske državnike, pa čak i samoga Franju Josipa prilikom jedne svoje audijencije. »Volim biti pruski narednik nego slavenski car«, odgovorio je Franjo Josip kada mu je Strossmayer savjetovao preuređenje Austrije na federalističkoj osnovi.[130] Poslije 1868. Strossmayer je počeo da sumnja u mogućnost praktičnog ostvarenja »slavenske Austrije«, ali mu je nova vlada grofa Hoenwarta, u koju su ušli kao odgovorni ministri i predstavnici slavenskih naroda, sa širokim reformama i izrazitim federalističkim programom, probudila stare nade. Međutim, kada su grof Beust i grof Andrassy uspjeli da sruše Hoenwartov kabinet i učvrste dualistički sistem u Austro-Ugarskoj, Strossmayeru je puklo pred očima da je posljednji pokušaj pretrpio brodolom. A kada je, uskoro zatim, grof Andrassy postao zajednički ministar vanjskih poslova, i naročito, kada je postalo jasno da će hrvatsko-ugarska nagodba od 1868. i dalje ostati na snazi, sa izvjesnim vrlo malim proširenjem unutrašnje autonomije Trojedne Kraljevine (1873), Strossmayer je prestao dolaziti u Hrvatski sabor i počeo vjerovati u oslobodilačke snage samih južnoslavenskih naroda kada sazru potrebni uvjeti. Najzad, već 1874. Strossmayer je skicirao svoj već ranije citirani projekt o federalističkoj Jugoslaviji, radeći do kraja života na pripremanju uvjeta za njegovo praktično ostvarivanje.[131] U takvom činjeničnom stanju teško je akceptirati poznato mišljenje

[129] Dr Viktor Novak, *Strossmayerova koncepcija o federativnoj Jugoslaviji iz 1874. Republika*, 13. XI 1945.

[130] *Ibid.*

[131] *Ibid.*

Slobodana Jovanovića: »Strossmayer i Rački bili su također federalisti: po njihovoj zamisli, u federalisanoj Austriji moglo se izvršiti ne samo ujedinjenje svih Hrvata, nego i svih Jugoslovena«.[132] Strossmayer i Rački vjerovali su u mogućnost takva ujedinjenja Jugoslavena samo do 1873., a od tada oni sve više vjeruju u njihovo ujedinjenje izvan austrijskih okvira i mimo Habsburške Monarhije.[133]

Uviđajući sve više da su politički uvjeti u Evropi tako nepovoljni da se u bližoj budućnosti neće moći pristupiti ostvarivanju nacionalnih stremljenja izvan austrijskih okvira, Strossmayer je prenio svoju aktivnost sa političkog terena na prosvjetno područje, radeći planski i sistematski na razvijanju i izgrađivanju kulturnog i moralnog jedinstva južnoslavenskih naroda. Strossmayerova biskupija, koja je obuhvatala Slavoniju i Srijem, Bosnu i Srbiju, raspolagala je ogromnim spahilucima i donosila takve prihode koji su uvjetovali solidnu materijalnu bazu, nužnu za osnivanje i formiranje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a ubrzo zatim i Sveučilišta u Zagrebu.[134] Raspolažući takvim materijalnim sredstvima kakvim nije raspolagao možda nijedan zemljoposjednik i nijedan crkvenu velikodostojnik na čitavoj teritoriji Trojedne Kraljevine, Strossmayer je zaista bio u mogućnosti da udari čvrste temelje najvišim hrvatskim naučnim i kulturno-prosvjetnim ustanovama. Govoreći o Strossmayerovim zaslugama, engleski historičar Seton-Watson vezuje za njegovo ime »ponovo rađanje hrvatske kulture« i obasipa ga zasluženim priznanjima: »Rijetko je kada jedan rodoljub sa

[132] Slobodan Jovanović, *Strossmayerova spoljašnja politika. Iz naše istorije i književnosti*. Beograd, 1931, 92.

[133] Čini se da ni sam Slobodan Jovanović nije bio potpuno uvjeren u pravilnost svoje teze, jer već na idućoj strani nije više tako kategoričan u svojim tvrđenjima, nego samo postavlja problem, ali ga ne rješava do kraja: »Boreći se za što potpuniju samostalnost Hrvatske prema Ugarskoj, Strossmayer i Rački pripremali su ustvari otcepljenje Hrvatske od Ugarske, jer je to bio jedan od prvih uslova za ujedinjenje Jugoslovena bilo u okviru Habzburške monarhije, bilo van nje«. (*Ibid.* 93). U ogromnoj *Korespondenciji Rački–Strossmayer* (I–IV, Zagreb, 1928–1931) i u drugim historijskim izvorima moglo bi se naći niz dragocjenih podataka, koji autentično svjedoče da se ovaj složeni problem ne bi smeo postaviti tako kategorički kao što je to učinio Slobodan Jovanović. Nema sumnje, ne samo u njihovoj prepisci nego i u ostaloj izvornoj građi, već objavljenoj i još nepubliciranoj, ima mnogo međusobnih proturječnosti, što je kod tako složenih ličnosti neizbježno, osobito kada se uzmu u obzir sve faze kroz koje su oni prolazili u toku svoje dugogodišnje javne djelatnosti; ali, baš zato, vrlo je riskantno tako simplicistički postaviti jedan takav problem i davati tako kategorične odgovore. Na takva pitanja moći će se dati određeniji odgovori tek kada budu publicirani svi sačuvani historijski izvori, od kojih su mnogi za sada još uvijek teško pristupačni i samim naučnim istraživačima.

[134] Govoreći o Strossmayerovim prihodima, V. Bogdanov iznosi ove konkretne pojedinosti: »Samo za prvih jedanaest godina biskupovanja (1850–1861) ti prihodi iznosili su preko milijun forinti, što u današnjoj vrijednosti predstavlja jednu milijardu i petstošezdeset milijuna dinara. (Prosječni godišnji prihod u to vrijeme je dakle bio oko 140.000.000 današnjih dinara). Godine 1860. on je za osnivanje Jugoslavenske akademije dao 50.000 forinti (oko 75 milijuna današnjih dinara). Godine 1866. je istu toliku svotu darovao za osnivanje Jugoslavenskog sveučilišta. Takva neuobičajena darežljivost zapanjujući je djelovala na javno mišljenje jedne siromašne seljačke zemlje . . .« (V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958, 623–624).

takvim punim pravom nosio titulu prvoga sina naroda ... Strossmayer će uvijek zauzimati istaknuto mjesto u svakoj historiji Hrvatske«.[135]

Međutim, Strossmayerovi protivnici u Hrvatskoj imali su o njemu drugo mišljenje i formulirali su o njemu sasvim drukčiji sud nego veliki engleski historičar. Tako, na primjer, jedan od izrazitih hrvatskih konzervativaca, austrofilski orijentirani historičar dr Ivo Pilar pokušavao je da prikaže Strossmayerov lik u ovakvoj svjetlosti:

Seton-Watson pada u prvu zabludu kad misli da je Strossmayer osnivač nove hrvatske kulture. To nije točno. Kulturno značenje Strossmayerovo sastoji se u tome, što je intenzivnom kulturnom nastojanju ilirizma stavio na raspolaganje znatna sredstva svoje bogate biskupije ... Strossmayer, kao biskup jedne biskupije, u kojoj ne bijaše samo mnogo Srba, nego pod koju podpadaše i čitava kraljevina Srbija, bijaše brzo shvatio koliko je srbsko pitanje vjersko pitanje, zbog nerazdružive veze srbstva s grčkoistočnjaštvom. On je možda također i slutio, kakva će se nesreća desiti, kad se katolička i grčkoistočna vjera namjere jedna na drugu ... Kao snažna ličnost, htio je to zlo izliječiti u svom korijenu, posegnuvši za starom papinskom mišlju o uniji. Strossmayer je htio privesti sve Južne Slavene katolicizmu – ili, barem, grčkoj uniji – i time onemogućiti borbu između Hrvata i Srba. Namisao bijaše upravo veličanstvena, ali već unaprijed osuđena na neuspjeh; morala je doživjeti istu sudbinu, koju je doživjela papinska politika i koju će uvijek morati doživjeti.[136]

Nije uopće potrebno navoditi argumente radi pobijanja te iz osnove pogrešne teze o Strossmayeru, koji nikada nije mislio ni na pokatoličavanje, ni na unijaćenje pravoslavnih Srba, u smislu poznatog vatikanskog imperijalizma, koji je privremeno i prelazno »triumfirao« za vrijeme ustaške marionetske države. Iako katolički biskup, Strossmayer nikada nije bio klerikalac i ni jednoga trenutka nije pomišljao na nasilno pokatoličavanje i unijaćenje, nego samo na miroljubivo približenje istočne i zapadne crkve radi uspostavljanja moralnog jedinstva južnoslavenskih naroda, koje bi, po njegovim shvaćanjima, prethodilo političkom jedinstvu u okviru Južnoslavenske federacije. Isto tako je nepravilno postavljena i iz osnova pogrešna Pilarova teza o tobožnjem slomu Strossmayerove političke linije:

Strossmayer je mislio svoju namisao provesti u velikom stilu ... On je htio Hrvatsku učiniti duhovnim središtem čitavog Balkana ... Njegova stranka, koja se novačila iz najobrazovanijih krugova Hrvatske, vjerna hrvatskim humanističkim mislima, izbjegavala je borbu sa Srbima i izlazeći im u susret do skrajnjih granica, nastojala pridobiti ih za Strossmayerove misli i za prijateljsku suradnju sa Hrvatima. Ta je politika doživjela potpun slom. Stranka ne bijaše jedinstvena sama u sebi, jer su se u pitanju narodnog imena očitovala razna shvaćanja. Jugoslavenstvo bijaše zapravo samo politički okvir, koji ne mogaše ukinuti pojedine narode, a radilo se zapravo baš o tome, kako da se Hrvati i Srbi uže povežu ...[137]

[135] R. W. Seton-Watson, *Bischof Strossmayer und die Wiedergeburt der kroatischen Kultur. Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 136.

[136] L. v. Südland, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*. Wien, 1918. Mi nismo mogli da dođemo do njemačkog originala i zato smo se poslužili prijevodom Fedora Puceka, koji je objavljen pod naslovom: L. v. Südland, *Južnoslavensko pitanje*. Izdanje Matice Hrvatske. Zagreb, 1943. Kao što je utvrđeno, *Südland* je pseudonim dra Ivana Pilara, nekadašnjeg advokata, povjesničara i publicista (Dr Mijo Radošević, *Osnovi savremene Jugoslavije*. Zagreb, 1935, 628–630).

[137] *Ibid.* 337–338.

Isto tako kao što je Strossmayer svojom južnoslavenskom federalističkom koncepcijom naišao na otpor i opoziciju hrvatskih konzervativaca i katoličkih klerikalaca, s jedne strane, tako je on, gotovo u isto vrijeme, dočekan s teškim sumnjičenjima i optužbama u krugovima velikosrpskih konzervativaca i pravoslavnih klerikalaca, s druge strane. Ova sumnjičenja prešla su, samo u izmijenjenoj formi, iz uvodnih članaka velikosrpske štampe i u spise jednoga dijela srpske građanske historiografije. Između ostaloga, Strossmayeru je oštro zamjereno »da je njegovo jugoslovenstvo bilo neiskreno; da je pomoću njega želeo širiti uticaj katoličke crkve među pravoslavnim Slovenima na Balkanu: da je radio na kulturnoj i političkoj prevlasti Hrvata među Južnim Slovenima i da nikad nije iskreno želeo uništenje Habsburške monarhije«. Te su tvrdnje proizvoljne i neosnovane. Već dosad objavljeni izvori jasno pokazuju da je njegovo jugoslavenstvo bilo iskreno i da se sastojalo ne samo u riječima nego i u djelima. Strossmayer je bio katolički biskup, ali nije bio klerikalac.[138] Osnivajući u Zagrebu Jugoslavensku akademiju i Jugoslavensko sveučilište, on im je od prvoga dana dao široko južnoslavensko obilježje i time znatno pridonio da Zagreb postane veliko žarište južnoslavenske misli i narodne kulture, žarište ne samo za Hrvate nego za sve južne Slavene, računajući ovamo i Bugare. Tako, u pravilima Jugoslavenske akademije, primljenim na sjednici Hrvatskog sabora od 29. jula 1861, izričito se kaže: »Jugoslavjanska akademija držat će se stroge znanstvenosti, nu pored nje imat će svagda i svagdje pred očima potrebe i koristi jugoslavjanskih naroda . . .«[139] Iste godine Hrvatski sabor donosi zaključak »O osnivanju Sveučilišta jugoslavjanskoga u Zagrebu«, i kao obavezni predmet na Pravnom fakultetu uvodi se »pravo jugoslavjanstva u savezu sa povijesti zemalja jugoslavenskih«.[140] Tek je naša najnovija historiografija, kritički analizirajući tvrđenja velikosrpskih političara da je Strossmayer do kraja ostao austrofil, koji je tobože želio ujedinjenje jugoslavenskih naroda isključivo u austrijskim granicama, s razlogom uočila i pokazala da je njegov stav

[138] Braneći Strossmayera od nepravičnih sumnjičenja da je bio klerikalac, V. Čubrilović je tačno konstatirao: »On je imao neke planove o približavanju hrišćanskih crkava, ali ne na osnovu prevlasti papstva, zato je i bio protiv papske nepogrešivosti. Sa stanovišta odnosa među jugoslovenskim narodima, gdje su postojale tri verske organizacije, katolička, pravoslavna i muslimanska, od ogromnog značaja je već onda bilo naturiti tim organizacijama međusobnu trpeljivost. Bez te međusobne trpeljivosti crkava u starom građanskom društvu nije bilo moguće izgraditi užu političku i kulturnu zajednicu jugoslovenskih naroda. Strossmayer je to dobro osećao. Otud njegov rad na tom poslu, rad koji ponekad nije imao uspeha. Zato su i napori da se zaoštre verske suprotnosti između katolika i pravoslavnih u našim zemljama od strane onih katoličkih krugova koji su bili protiv Strossmayerovih shvatanja i išli razbijanju kulturne i političke saradnje jugoslovenskih naroda, bili u drugoj polovini XIX veka i u prvoj polovini XX veka sudbonosni za tu saradnju. U Drugom svetskom ratu stajalo nas je to stotinama hiljada žrtava jer nas je odvelo u jedan od najstrašnijih verskih ratova ne samo naše već i evropske istorije«. *(Istorija političke misli u Srbiji XIX veka,* 484–485).

[139] *Pozor,* 1861, br. 177.

[140] Dr Bogumil Vošnjak, *Studija k problemu jugoslavenske narodne misli. Veda,* 1914. IV, 23.

prema rješenju južnoslavenskih pitanja prolazio kroz razne faze koje treba tačno diferencirati, bez uobičajenih pretjerivanja i proizvoljnih generalizacija. Od naših suvremenih historičara možda je najtačniju karakteristiku te složene problematike dao Vasa Čubrilović:

Strossmayeru se od strane srpskih konzervativnih krugova prebacivalo i to da u dubini duše i nije želeo slom Habzburške monarhije i da je radio na federalističkom rešenju jugoslovenskog pitanja u okviru Monarhije... Ako je Strossmayer do austro-ugarske nagodbe 1867. i ugarsko-hrvatske nagodbe još i verovao da je moguće preurediti Monarhiju na federalističkoj osnovi, gde bi Hrvatska okupila oko sebe jugoslovenske zemlje pod Monarhijom, posle ovih nagodbi njegova vera potpuno iščezava... I posle 1878. naročito za vreme surovog Khuenovog režima, Strossmayer zauzima sve više protivaustrisko držanje.[141]

U građanskoj historiografiji bilo je uobičajeno da se naročito uzdižu i veličaju Strossmayerove zasluge, s jedne strane, a da se namjerno potcjenjuju i omalovažavaju zasluge njegovih najbližih suradnika i sljedbenika Franje Račkoga i Imbre Ignjatijevića Tkalca, s druge strane. Strossmayerove zasluge su neosporne, ali zasluge Račkoga i Tkalca također ne bi trebalo potcjenjivati. Već su Tadija Smičiklas, Dinko Politeo, Mihailo Polit Desančić, Đuro Daničić, Ivan Lorković, Stjepan Radić, Ferdo Šišić i drugi historičari i javni radnici osjetili veličinu Račkoga, ali tek je Viktor Novak osvijetlio njegov lik sa svih strana u nizu svojih članaka, rasprava i studija, a naročito u svojoj iscrpnoj i dokumentiranoj monografiji.[142] Po Novaku, ime Franje Račkoga bilo je »trn u oku austromađarskih hegemonista nad podjarmljenim Slovenima i neretko meta za neposredne napadaje na njegovu ideologiju bratstva i jedinstva Južnih Slovena i zdrave, realistički shvaćene slovenske uzajamnosti toga bečko-peštanskoga bauka još od Meternichovih vremena«.[143] Već u svojim poznatim člancima *Jugoslovjenstvo*, napisanim poslije pada Bachova apsolutizma, Rački je izložio svoju široku južnoslavensku koncepciju o jedinstvu naših naroda koji žive »u lijepim i prostranim zemljama među Jadranskim i Crnim morem, od Soče do Marice«.[144] Za po-

[141] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 485–487.

[142] Dr Viktor Novak, *Franjo Rački*. Izdanje Nolita. Beograd, 1958.

[143] *Ibid.* 9–10.

[144] *Jugoslovjenstvo*, *I. Pozor*, 31. X 1860. U ovim člancima Rački govori o svima južnoslavenskim zemljama, sa temeljnim poznavanjem stvari i sa dubokim razumijevanjem. Između ostaloga, on oštro reagira i na zlonamjerno pisanje jednoga dijela austrijske i njemačke štampe o Crnoj Gori i Crnogorcima: »Na zapadno-južnom kraju Srpstva diže se u vis na kršnim pećinama slobodna Crna Gora. Koliko ruglo nije stavilo nemačko novinstvo poslednje dobe na ovu tobože poslednju oazu barbarstva u prosvijećenoj Evropi? Ne zna jadno, da je to jedina šaka slobodnoga naroda na tračko-ilirskom poluotoku, koja ne prigne svojih koljena pred polumjesecom; koja neviđenim požrtvovanjem sačuva do danaske svoju slobodu; koja je živi, višestoljetni protest proti muslimanstvu, ne htjevši ga priznati za vladara zakonitoga u zemlji svojih otaca ni grožnjom ni mitom; koja će bezdvojbeno preživjeti svoga vjekovitoga neprijatelja, i nad njegovim grobom dignuti spomenik svoga uskrsnuća. Novinari koji prigovaraju Crnoj Gori glupost i neznanstvo, imali bi pomisliti i na njezina susjeda, i na to da se ne da držati u jednoj ruci knjiga i pero, u drugoj puška i mač. Crnoj Gori je najpreče braniti si slobodu i samostalnost – a dođe vrijeme kada oružje zamijeni knjigom. A to vrijeme, ne varaju li nas sve okolnosti, nije daleko«. (*Pozor*, br. 28. 1860).

stavljeni problem još su značajniji njegovi članci o istočnom pitanju.[145] Napisani i publicirani iste godine kada i rasprava Polita Desančića o organskom rješenju istočnog pitanja, ti članci Račkoga su pisani sa istih društveno-političkih koncepcija kao i Politovi, sa tom razlikom što ih je Rački pisao više kao historičar, a Polit kao politički ideolog i državnopravni teoretičar, iako i u Račkoga ima dubokih političkih misli. Već u svome četvrtom članku on oštro kritizira turkofilsku politiku tadašnje Schmerlingove vlade:

Govorili što im drago državnici starije škole: narodnost je novi faktor, nova moć u državnom sustavu europejskom. Ovoga faktora neće više istisnuti ovi državnici ni starijim ugovorima, ni kongresima, ni topovima ... I Jugoslovjeni, prenuvši se iz dugoga sna, čute čarobnu moć novoga kretala u stroju europejskih država, oni napokon osjetiše solidarnost interesa u svakom pokretu, koji se tiče njihove budućnosti. Svaki top, ispaljen u Beogradu, Sarajevu ili Cetinju, na Drini, Bosni ili Morači, odziva se kod Jadranskoga mora, na Vardaru, Marici, Savi, Kupi i Dravi. Kako dakle da ne vrijeđa srca austrijskih Jugoslovjena ... svaka turkofilska politika, kojom bi pošla austrijska vlada? ...[146]

Rački s oduševljenjem piše o srpskim ustancima i o borbama Crnogoraca protiv Turske Carevine, pokazuje s priznanjem na velike žrtve Srbije i Crne Gore u njihovim oslobodilačkim naporima i ističe svoju nepokolebljivu vjeru u jedinstvo naših naroda, koje će biti ostvareno u budućnosti: »Kao Hrvat korist naroda hrvatskoga ne razdvajam od koristi naroda srpskoga, jer sam uvjeren, da što je jednom korisno, drugomu ne može biti na štetu ... Ostavimo vremenu da ono odluči ne bi li po oba brata korisnije bilo, da se opet sjedine u jednu obitelj, da stupe pod jedan krov«.[147] Tursko bombardiranje Beograda, u junu 1862. ispunilo je sve hrvatske rodoljube nadom u skoro oslobođenje onih južnoslavenskih zemalja koje su još stenjale u okovima turskog feudalizma, i Rački je bio odraz raspoloženja čitavog probuđenog hrvatskog javnog mjenja kada je pisao ove značajne riječi: »Mi smo se prenuli na rik turskih topova iz beogradske tvrđave, te začeli nadu da će ovaj gnusni čin biti početak velikih čina, kojima će Srbija biti središte. Hrvati iskreno kažu Srbljima, nama nije do hegemonije, jer između dva plemena jednoga naroda ne može biti hegemonije, pa ako možete što izvesti, izvedite; svi ćemo se prihvatiti u vaše kolo. Evo vam Drine »vode hladne«, bog vam blagoslovio stjegove, koje bi preko nje prenijeli ...«[148]

Rački je pretpostavljao da će mu velikohrvatski konzervativni i klerikalni krugovi zamjeriti što on, kao dobar Hrvat i dobar katolik, tako piše o Srbiji i Crnoj Gori, odnosno o »pravoslavcima i šizmaticima«, kao što se to govorilo tadašnjim klerikalno-katoličkim rječnikom. Stojeći na stanovitim južnoslavenskim, općeslavenskim i katoličkim pozicijama, Rački je ovako objasnio svoj stav: »Što se tiče stanovišta moga,

[145] *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Iztočnom pitanju, I–VIII. Pozor* od 29. VIII do 18. IX 1862. Br. 198–214.
[146] *Ibid.* br. 205.
[147] *Ibid.* br. 214.
[148] *Ibid.* br. 214.

ja pišem ove misli kao katolik i kao Hrvat. Kao katolik ne uviđam, da bi katoličkoj crkvi prijati moglo da joj više stotina tisuća ljudi i djece zavisi od samovolje najmanjega age i bega, da joj najstarija i najslavnija kćer, istočna naime crkva, premda odružena, zavisi od milosti Muhamedova kalifa . . .« Proučavajući historijski razvoj istočnog pitanja u svim njegovim fazama i peripetijama, Rački je došao do ovih konkretnih zaključaka:

1. Da Iztočno pitanje kuca svom silom na vratih europejske diplomacije, te da se ima što prije riešiti; što se dulje odgađa tim gore po mir i poredak europejski.

2. Da se Iztočno pitanje ni riešiti ni ušutkati ne može ma kakovima obnovama u Turskom carstvu, a to već zato ne, jer obnove uzajmljene iz kršćanskih državah ne mogu primati korjen u državi s muhamedanskimi, kršćanskim sasma protivnimi načeli. To bjelodano dokazuje povjest svih reformah pokušanih u Turskoj tečajem posliednjih dvajuh stoljećah.

3. Da će se Iztočno pitanje riešiti najpovoljnije za europejsko ravnovjesje, propustili se kršćanskim narodom ustrojiti nove državne organizme. A i ovi narodi imaju za taj posao dosta duševne i materijalne snage, late li ga se soildarno. Europejske vlasti neka i na Tursko carstvo uporabe načelo neposredovanja, a diplomacija neka registrira u međunarodno pravo gotove čine.[149]

Znajući dobro srž turskog feudalizma i pravo stanje balkanskih naroda u Turskoj, Rački se uopće čudi »kako europejska kršćanska diplomacija i njezini novinarski trabanti povjerovati mogu da se Tursko carstvo preporoditi može, dok mu je koran mjesto evanđelija« i dokazuje da se ono uopće ne može reformirati »pošto ono osniva se na posvema različitih odnošajih vjerozakonskih, obiteljskih i građanskih«.[150] Zbog toga Rački zaključuje da se istočno pitanje dade riješiti jedino primjenom nacionalnog principa na osnovu kojega se ima omogućiti da kršćanski narodi u evropskoj Turskoj mogu »ustrojiti nove državne organizme«. Rački konkretno ne kaže kakvo bi bilo unutrašnje uređenje tih novih državnih organizama, ali ako se uzme u obzir činjenica da je on bio odlučan protivnik svake hegemonije i dominacije (velikosrpske, velikohrvatske, velikobugarske i velikogrčke), onda je jasno da je mogao biti samo za federalističko rješenje istočnog pitanja. Ocjenjujući vrijednost tih članaka Franje Račkoga, Viktor Novak dao je o njima ovaj značajan sud: »I tu je Rački više istoričar nego aktivni državnik, ali ipak dalekovidan i stvaran. Iz tih se članaka jasno odrazilo veliko poznavanje svega što se tada dešavalo ne samo u Hrvatskoj, u Monarhiji i u ostalim jugoslovenskim zemljama, napose u Srbiji i Crnoj Gori, nego i u Otomanskoj imperiji i u svetu velikih sila«.[151] Odličan znalac društveno-političkih zbivanja u prošlosti Južnih Slavena, Rački je izvlačio iz historijskih činjenica, »na način starih pragmatičara, tumačenja za savremena zbivanja i pouku za budućnost«.[152] U svojoj širokoj južnoslavenskoj koncepciji Rački je, u još većoj mjeri nego Strossmayer, pre-

[149] *Ibid.* br. 214.
[150] *Ibid.* br. 214.
[151] Dr Viktor Novak. *Franjo Rački*, 114.
[152] *Ibid.* 169.

rastao austrijske okvire, zauzimao još oštriji neprijateljski stav prema Beču i Pešti i sa još dubljim slavenskim osjećanjima upirao svoje poglede u Rusiju, očekujući da će ona pridonijeti oslobođenju i ujedinjenju Južnih Slavena u jednu državnu zajednicu.[153]

Govoreći o rusofilstvu Franje Račkoga, Petar Skok je tačno konstatirao: »Živio je u vreme kad je Rusija postavila na tapet rešavanje istočnog pitanja. U nju su uprti i pogledi Hrvata svih neovisnih smerova, jednako »stekliša« kao i »obzoraša« ... Nije čudo što je grupa Račkoga tražila spas Slovenstva u Rusiji ... Sa Rusima ga pre svega veže naučni interes i nada da će ova zemlja moći učiniti velika dela za celo slovenstvo«.[154] U svojim člancima o istočnom pitanju Rački je pokazao živo zanimanje ne samo za Južne Slovene nego i za Grke, Rumune i Arbanase i njihova nacionalnooslobodilačka stremljenja.[155] Kako je smatrao južnoslavenski problem za glavni dio istočnog pitanja, Rački nije potcjenjivao ni ulogu ostalih balkanskih naroda pri njegovu postavljanju i rješavanju, ali o formiranju Balkanske konfederacije još nije imao svoga izrađenog programa.

Od prvih hrvatskih federalista nesumnjivo najprogresivniji i najrevolucionarniji bio je Imbro Ignjatijević Tkalac, »prvi naš novinar u evropskom smislu riječi«.[156] U svome jugoslavenstvu Tkalac je otišao još mnogo dalje od svojih učitelja Strossmayera i Račkoga.[157] Po Josipu Matasoviću: »Ideološki u slovenskom smislu, Tkalac po koncepciji svojih spisa ne zaostaje za ostalim pobornicima slovenske ideje, poimence u Čeha i Poljaka«.[158] Kao urednik bečkog lista *Ost und West* (1861–1863), koji je izlazio prvo kao dnevni list, a zatim kao tjedna revija, Tkalac je propagirao unutrašnje preuređenje Austrije na federalističkoj osnovi. Jedan suradnik toga lista, Mihailo Polit Desančić, u svojim uspomenama o Tkalcu, zabilježio je: »Kad su izašli prvi brojevi toga velikoga nemačkog lista, bili su prijatno iznenađeni Hrvati i Srbi, pa i Slovenci i Česi ... Tkalčevi članci u *Ost und West* pravili su senzacije ... Ali, sve bečke nemačke novine najčešće su napadale *Ost und West*. Na posletku bude Tkalac optužen zbog veleizdaje.«[159] Tkalac se usudio da kritizira centralističku politiku Schmerlingove vlade i, naročito, njen tiran-

[153] *Ibid.* 299–353.

[154] Dr Petar Skok, *Franjo Rački i Balkan. Vidici*, 10. IX 1939.

[155] *Ibid.*

[156] Dr Milan Prelog, *Imbro Ignjatijević Tkalac. Narodna enciklopedija*, III. 549–550.

[157] Po Milenku Vesniću koji ga je dobro poznavao i s njime surađivao, Tkalac je bio Jugoslaven najčistijeg kova: »Rođen u Hrvatskoj i od hrvatskih roditelja, on se cijeloga svoga života smatrao Srbinom u istoj mjeri u kojoj i Hrvatom, i s istim žarom ljubio je srpski kao i hrvatski narod, te se s pravom može smatrati za pravog, iskrenog i istinitog apostola ideje o jedinstvu našega plemena ...« (Dr Mil. R. Vesnić, *Imbro Ignjatijević Tkalac. Godišnjica Nikole Čupića*, 1913, XXXIII, 2.)

[158] Dr Josip Matasović, *Uspomene Imbra Ignjatijevića-Tkalca*. Srpska književna zadruga. Beograd, 1926. Pogovor, II, 113.

[159] Polit Desančić, *Imbro Tkalac* (1824–1912). *Branik*, 8. I 1912.

ski režim u Vojnoj Krajini, a to je bio dovoljan razlog da bude optužen kao »veleizdajnik« i »politički zločinac«. Prema direktivama bečke vlade osuđen je 1. marta 1863. na osam mjeseci teške robije u okovima i gubitak doktorske titule i kaucije.[160] Kada je izdržao kaznu, emigrirao je u inozemstvo da se nikad više ne vrati u svoju domovinu. Ali, kao politički izgnanik u Francuskoj, Tkalac je objavio jednu polemičku brošuru, 1866. koja spada među najznačajnije spise ne samo u hrvatskoj nego i u južnoslavenskoj političkoj literaturi: *Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja riješiti ga?* U toj brošuri Tkalac ovako postavlja problem:

Nikoji narod u Austriji nema toliko računa sa dinastijom habzburškom što ga imademo mi Hrvati i Srbi. Nikojeg naroda pravo i sloboda i narodnost nije toliko tlačena kao što je naša: više od polovice naroda našeg lišena je svakog prava čovječjeg i pretvorena u roblje gore nego li crno roblje u Americi; više od polovice zemlje naše (Krajina) oteta nam je i pretvorena u ergelu da se djeca grade i rađaju samo za vojsku carevu, i k tome još ne o državnom nego o domaćem trošku hrane... Treba srušiti i razoriti ovaj posljednji bedem feudalnosti sredovječne, osnovane na samovolji jednog čovjeka, na gospodstvu jedne porodice i na ropstvu svih naroda, jerbo nam slobode bez potpune nezavisnosti od Austrije nema, jer za nas spasenja nema dok Austrije ne nestane, dok se današnja Austrija, kolijevka reakcije evropejske, ne poruši i razori...[161]

Tkalac propagira revolucionarnu misao da Austriju treba razoriti u isto vrijeme kada i Tursku, a na njihovim ruševinama podići novu, slobodnu i nezavisnu državnu zajednicu Južnih Slavena. Tkalac je prvi među Hrvatima i jedan od prvih među Južnim Slavenima koji je tako smjelo i otvoreno ustao protiv daljeg opstanka Austrije i njeno rušenje povezao sa rušenjem Turske, uvjerljivo dokazujući da su obje carevine anahronizmi među tamošnjim evropskim državama i da nemaju osnovnih uvjeta za dalji opstanak. Tkalac je bio nepomirljiv protivnik svake **hegemonije** jednoga naroda nad drugim narodima i zato je već unaprijed i Srbima i Hrvatima savjetovao da ne misle na hegemoniju u budućoj južnoslavenskoj zajednici: »No zato treba da se Srbi i Hrvati ne zavađaju unaprijed o hegemoniji u Južnom Slovenstvu, nego da se jednakim i istim pravima i dužnostima dogovorno na čelo ostalim narodima

[160] Tim povodom novosadski *Srbski dnevnik* donio je na prvoj strani članak pod naslovom *Doktor Tkalac*, u kome se kaže između ostaloga: »Gledajte, oštro gledajte toga plemenitoga borca, pa se uznosite što je on vaše gore list. Gledajte, pa će vam krvave suze iz očiju poteći, neka srce tvrđe od kamena imate! Gledajte branioca Tkalca gde iznemogava, iznemogava radi vas, radi Srba, ta sviju Slavena radi; eno gde mu se skrhalo pero, te bez snage udara o pod ona ruka, koja nas je pred Evropom viteški branila!... Tri put je obnesvesnuo, ali duh mu je još jak, i on opet kazuje šta mu je na srcu, što je možda na srcu sviju nas. To javno ispoveda, a ispovedaće dok ga je na svetu«. *(Srbski dnevnik*, 2. III 1863). Drugi očevidac, Polit Desančić, iznosi ove pojedinosti: »Pri raspravi njegova procesa bila je sudnica dupkom puna. Tkalac se divno branio. Usred svoje odbrane najedared klone, onesvesti se i stropošta se. Ali, naskoro opet dođe k sebi. Rasprava se nastavlja, te Tkalac bude osuđen na šest mjeseci teške tamnice, a to je u ono doba značilo: u gvožđu«. *(Branik*, 8. I 1912).

[161] Dr I. I. Tkalac, *Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja riješiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima*. U Parizu, pečatao Viktor Goupy, 1866, 90.

stave, i zajedno s njima na zajedničkog neprijatelja vojuju, i ne prestanu dok se zajednička sloboda svih njih ne postigne . . .«[162]

Nacionalni revolucionar širokih koncepcija, Tkalac je otišao krupan korak dalje od Lajoša Košuta, koji je 1862. pisao o Dunavskoj konfederaciji, i od Mihaila Polita Desančića, koji je iste godine raspravljao o Balkanskoj konfederaciji i pokušao je da obje te konfederacije poveže i ujedini u jednu zajedničku Dunavsko-balkansku konfederaciju: »Na mjesto današnje Austrije i Turske ne može drugo političko tijelo da stupi nego federacija Slavena, Mađara, Rumuna i Grka, u kojoj i Poljaci mogu, ako hoće, svoje mjesto naći, na osnovu potpune unutrašnje autonomije svakoga pojedinog naroda posebnim ustavom njegovim opredijeljene, a solidarnog saveza političkog za spoljašnja odnošenja i za zajedničku obranu jednog protivu drugog i svikolikih protivu stranih država«.[163] Vrlo je interesantna paralela koju je Tkalac povukao između Austrije i buduće Dunavsko-balkanske konfederacije, koja treba da se podigne na razvalinama austrijske i turske carevine:

Današnja Austrija, svojina dinastije Habzburške, sasvim je druga stvar, različita od ovog novog saveza... Federacija naroda, osnovana na suverenstvu narodnom obćenitom voljom svih zadružnika ugovorena, to jamačno nije Austrija cara Franje Josipa koji bi se prvi na takvoj promjeni zafalio. To bi, ako već hoćete da kažem Austrija, neka Austrija bez dinastije Habsburške i njezinog prava po božjoj milosti bila, bez njemačkog saveza, bez gospodstva austrijskog nad Italijom i bez Galicije, no sa svim zemljama slavenskim, rumunjskim i grčkim, koje su sada pod turskim carstvom, i u ovom smotrenju dakle sasvim nova kombinacija ne samo politička nego i ekonomička od najveće važnosti za budućnost cijele Evrope, osobito pak naroda u svim ovim zemljama živećih, koje je do sada politika austrijska i turska u robstvu i u siromaštvu držala, bez kojeg ni jednoj, ni drugoj ne bi bilo moguće nad njima vladati.[164]

Smatrajući da je Austrija »krajnji bedem feudalizma sredovječnog i kolijevka reakcije evropejske«, Tkalac iznosi ove argumente u prilog svoje teze o rušenju Habsburške Monarhije i formiranju federacije oslobođenih podunavskih i balkanskih naroda:

Naše doba i njegove potrebe ne slažu se više sa ovim razvalinama jednog svijeta, koji se je preživio a ne može umrijeti dok mu novi svijet temelj, na kojemu je stajao, sasvim ne poruši, a novi ovaj živi svijet ne može se učvrstiti dok se one razvaline ne razore i novi mu se temelj na čvrstoj zemlji ne položi. Jedno i drugo ne može se učiniti dok se današnja Austrija ne poruši i razori i na njezinom mjestu slobodna federacija onih naroda ne stvori.[165]

Na kraju svojih izlaganja Tkalac predviđa dalje povezivanje i udruživanje manjih ekonomskih i društveno-političkih cjelina u veće državnopravne formacije, koje će se postepeno sliti u jednu veliku federaciju (ili konfederaciju) ujedinjenih evropskih država:

[162] *Ibid.* 91.
[163] *Ibid.* 91.
[164] *Ibid.* 92.
[165] *Ibid.* 93.

I kao što značaj je vremena našeg težnja za jedinstvom narodnim i državnim, tako će kad narodi ovo postignu težnja budućnosti biti svih velikih i malih naroda i država evropejskih za sveobćom evropejskom federacijom – lijepa i divna misao, koja se danas jošte sasvim idealnom čini, jerbo se narodi među sobom za svoje a još više za sasvim tuđe im interese kolju i ubijaju, no koja će, kad se narodi od tuđeg jarma oslobode, slobodno se ustroje i napredku izobraženja put otvore, tako živom željom svih evropejskih naroda postati, kao što im je danas sjedinjenje u narodne države.[166]

Tkalac je bio prvi među hrvatskim građanskim političarima i javnim radnicima koji je ne samo jasno uvidio nego i otvoreno rekao da je hrvatsko historijsko i državno pravo preživjelo i prerašteno prirodnim pravom hrvatskog naroda na svoju nacionalnu slobodu i svoju državnu samostalnost. Istovremeno Tkalac je isto tako odlučno ustao i protiv pozivanja na srpsko i bugarsko historijsko pravo i na stalno pozivanje na historijske granice cara Dušana i cara Simeona. Tkalac je istupio sa ovakvim argumentima:

Ne osnivlje se budućnost i ne utemeljuju se države na starim hartijama i na »virtuelnim« teritorijalnim tražbinama, ma bile one što može biti bolje dokazane i nedvojbene, nego se osnivlje i na krepkoj volji, na snazi i djelateljnosti živećeg naroda, koji hoće i umije stvoriti si državu da u njoj o svojoj volji i o svojem pravu živi i narodni zadatak svoj ispuni.[167]

U to doba – ne smije se izgubiti iz vida činjenica da je Tkalac te radove napisao i publicirao još 1866, dakle dvije godine prije nagodbe bana Levina Rauha sa peštanskim vlastodršcima – ni vođi Narodne stranke (Strossmayer, Rački), ni vođi Hrvatske stranke prava (Ante Starčević, Eugen Kvaternik), niti bilo koji drugi od Hrvata, nije tako rezonirao i tako pisao. Takav napredan, demokratski stav ima dosta zajedničkih crta sa stavom Svetozara Markovića, samo s tom razlikom što je Tkalac stajao na pozicijama lijevoga krila građanske demokracije, dok je Marković stajao na pozicijama tadašnjeg utopijskog socijalizma. Po sebi se razumije u datim historijskim uvjetima, Tkalac se nalazio u prvim redovima idejnih boraca za Južnoslavensku federaciju i Balkansku konfederaciju po ugledu na republikansku i demokratsku Švicarsku.

U ranijoj građanskoj historiografiji bilo je udomaćeno mišljenje da je Strossmayerova Hrvatska narodna stranka bila izrazito južnoslavenski orijentirana i da je težila jednoj široj državnoj zajednici svih Južnih Slavena, dok je Starčevićeva Hrvatska stranka prava bila ekskluzivna, isključivo hrvatska, i da je težila formiranju Velike Hrvatske bez zajednice sa ostalim južnoslavenskim zemljama. To je mišljenje pogrešno. Zahvaljujući proučavanjima naših suvremenih historičara, u prvom redu Vase Bogdanova, danas se Starčevićev stav prema Srbima i prema jedinstvu Južnih Slavena promatra i tretira sasvim drugačije nego ranije. Po Bogdanovu, osnovni problem je u ovome: »Poslije smrti Antuna Starčevića frankovci su, služeći bečkoj politici razjedinjavanja Južnih

[166] *Ibid.* 94.
[167] *Ibid.* 78.

Slavena, godinama sijali mržnju i razdor među Srbima i Hrvatima na taj način što su falsificirali i krivo tumačili pojedine Starčevićeve parole i izreke. Na osnovu te frankovačke propagande ustaljilo se opće osvjedočenje da je Starčević bio najveći neprijatelj bratstva i jedinstva južnoslavenskih naroda, pomahnitali srbožder i tvorac frankovačke, klerofašističke, ustaške ideologije«.[168] Frankovci su namjerno iskrivili smisao pojedinih Starčevićevih izraza i pojmova, dali im sasvim suprotno značenje i umjetno iskonstruirali potpuno proizvoljne zaključke, lišene svake osnove.[169]

Starčević nije bio protivnik ujedinjenja južnoslavenskih naroda u jednu zajedničku državu. Njegov je ideal bio jedna država »od Triglava do Timoka«. Već 1869. Starčević je pisao u zagrebačkom *Hervatu* sa pravim pjesničkim oduševljenjem: »Prvi i najsigurniji lijek bio bi taj da mi, narod istoka, osnujemo jednu državu. To jedinstvo ne može se drukčije zamisliti no na temelju potpune jednakopravnosti svih plemenah. Smatrajmo se dakle jednom državom. Koje ljudstvo, koje more, koja zemlja, koje rijeke! Ljepše domovine na svijetu nema . . .«[170] Iste godine i u istom listu, Starčević iskazuje svoju strepnju da kakogod Austrija ne potčini sebi Srbiju i Crnu Goru. On se uzbuđuje što se u Banatu »rumunjština na našu štetu prejako raširila« i strahuje da se tamo »naše, budi rečeno srpsko pučanstvo ne porumunji«.[171] U programu Starčevićeve stranke obuhvaćeno je »pučanstvo među Tirolom i Macedonijom, među Dunajem i Adriatikom«.[172] Slabost Starčevićeve teze leži samo u tome što je on čitavo to stanovništvo nazivao – hrvatskim. Po Starčeviću, čak i u samoj Srbiji je »pučanstvo hrvatsko, koje nekoji u novije vrijeme zovu serbskim«.[173] Na drugom mjestu, on govori o »prejasnoj hrvatskoj dinastiji Nemanjićah«; o svetom Savi, koji je »istočnu cerkvu hervatsku odcijepio od patrijarka carigradskoga«; o Arseniju III Crnojeviću iz »viđene obitelji hervatske«, koji je bio »patrijarka u Turskoj Hervatskoj« itd. Po Starčeviću, »cijelo pučanstvo među Macedonijom i Njemačkom, među Dunajem i Adriatičkim morem, ima samo jednu narodnost, samo jednu domovinu, samo jedan život hervatski . . .«[174]

Prvi na srpskoj strani koji je pokušao da objasni i rastumači to ekskluzivno hrvatsko stanovište Ante Starčevića bio je Mihailo Polit Desančić, koji je početkom 60-tih godina bio narodni poslanik, jedan od predstavnika Srijema u Hrvatskom saboru u Zagrebu. Na jednoj sjednici Sabora Polit je učinio ovu značajnu ispovijest: »Ja moram reći, dok još nisam poznavao hrvatskog naroda, dok nisam ovdje u njegovoj sredini živio, kad mi se reklo Hrvat da me je nekako boljelo, jer sam bio uvijek naučen jezik, kojim ja govorim, srpskim, i narod, kojemu pripa-

[168] Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958, 742.
[169] *Ibid.* 742–752.
[170] *Ibid.* 747.
[171] *Ibid.* 747.
[172] Ante Starčević, *Izabrani spisi*, 537.
[173] Ante Starčević, *Iztočno pitanje*, 5.
[174] Ante Starčević, *Djela*, III, 98.

dam, srpskim nazvati. Ja sam mislio kad se reče Hrvat, da se tim hoće nešto okrnuti, da se hoće nešto oduzeti. Ali sam se osvjedočio da tomu nije tako. Ja sam imao priliku iskusiti kad se meni reče Hrvat, da se to reče u najboljoj namjeri, pa to ne mogu nikada zamjeriti, dapače kad sam imao priliku razgovarati sa g. Starčevićem, koji Srbe u Bačkoj i Banatu, dapače i u Srbiji i svugdje zove Hrvate, ja mu to nikada zamjerao nisam, jer sam vidio da nas on smatra kao jedan narod . . .«[175]

Kritički analizirajući postavljeni problem, V. Bogdanov je upozorio na to da se mora »imati u vidu da ovo u pogledu narodnog imena ovako intrasigentno hrvatsko stanovište Antuna Starčevića nije bilo osamljeno, nego da je još od ilirskih vremena imalo svoj pandan kod brojnih i veoma uglednih srpskih književnika, političara i javnih radnika, koji su isto tako odlučno bili uvjereni da je za sve južnoslavenske narode jedino opravdano nacionalno ime srpsko . . . Treba se samo sjetiti Vukove čuvene teze »Srbi svi i svuda« – pa vidjeti da između njegove i Starčevićeve koncepcije nema nikakve razlike«.[176] Vuk je svojim *Kovčežićem za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beč, 1849) postavio tezu o svesrpstvu, proglašujući sve Južne Slavene (pravoslavne, katolike i muslimane, dakle od »sva tri zakona«) za Srbe, a Vukovi pretjerano revnosni učenici i sljedbenici otjerali su u apsurd, u velikosrpski šovinizam.[177] Isto tako su izvjesni Starčevićevi epigoni otišli u drugu krajnost, u velikohrvatski šovinizam, u frankovluk. Ali, za ta nerazumna pretjerivanja i ultranacionalističke utopije nisu krivi ni Vuk Karadžić, ni Ante Starčević, nego njihovi epigoni koji nisu pravilno

[175] *Dnevnik Hrvatskog zemaljskog sabora u Zagrebu za 1865–67*, 166.

[176] V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, 746–747.

[177] Među velikosrpskim šovinistima naročito su bili agresivni Panta Srećković, Miloš S. Milojević, Jaša Tomić i Sima Lukin Lazić. Primjera radi, spomenut ćemo samo karakterističan slučaj novinara Sime Lukina Lazića, urednika satiričnog lista *Vrača pogađača* i suradnika Tomićeve *Zastave*. U svojoj knjizi *Srbi u davnini*, Zagreb, 1894, Lazić sasvim ozbiljno piše da je »najranije razjedinjenje Srpstva bilo na 3500 godina prije Hrista ili taman prije 5394 godine od danas«. Po Laziću, »još tada poče prva seoba Srba iz Indije, a prvi se iseliše oni Srbi, koji osnovaše Novu Sarbarsku u – Mezopotamiji . . . njih je tu moralo biti još u doba bibliskog potopa Nojevog, pa i kasnije, za vrijeme zidanja kule vavilonske. Jer samo tako se mogu razumeti oni mnogi pisci, koji izvode porjeklo Srba upravo od praoca Noja i njegova sina Jafeta«. Međutim, po Laziću, Srba je bilo i u semitskim zemljama, iako on lično ne vjeruje da Srbi potiču baš od Židova: »No i ako Srbi nijesu ponikli iz Čivuta, nema sumnje da su se mnogi počivutili u onom stiskolu, među onolikim narodima semitskim«. Po Simi Lukinu Laziću: »Sveto Jevanđelje po Mateju glava I svjedoči nam, da je i sam Gospod naš Isus Hristos bio semitske krvi i da vodi zemaljsko svoje porjeklo baš od jevrejskog cara Davida, a David vodi poreklo od Jakova Izrailja, a Izrailj od čivutskog praoca Avrama. Te sad: ako su Srbi zbilja židovi od koljena Izrailjeva, onda je i sam Gospod naš Spasitelj, po svome zemaljskom porjeklu, bio – Bož' oprosti – Srbin, ili bar Srbi su najbliži rod Gospodnji«. I tako dalje. U istom duhu i na isti način pisao je Lazić i svoju *Kratku povjesnicu Srba od postanja Srpstva do danas* (Zagreb, 1894). Ocjenjujući ovu knjižicu, Stanoje Stanojević je konstatirao: »Ovakvo pisanje sramoti nas pred stranim svetom, srpskoj nauci i istoriji ne koristi ništa, a na narod direktno štetno utiče time, što ga navodi na uobraženje i stvara mu lažne ideale« (*Stražilovo*, 1894). Prema ocjeni Nikole Radojčića, Lazićevi »istoriski radovi nemaju naučne vrednosti, iako je on s njima imao i naučnih pretenzija«. (*Narodna enciklopedija*, II, 526).

shvatili njihove ideje, iskrivili njhova učenja i postigli suprotno od onoga čemu su njihovi učitelji težili. Povlačeći paralelu između tih teza, Ferdo Čulinović došao je do ovih značajnih zaključaka:

Dok je Starčević, polazeći od svog »svehrvatstva«, tražio ujedinjenu Veliku Hrvatsku sastavljenu od svih jugoslavenskih zemalja (jer ih nastanjavaju – »samo Hrvati«!), dotle se ovdje sa gledišta »svesrpstva« tražila jedinstvena država svih jugoslavenskih zemalja, jer ih nastanjavaju »samo Srbi«! Usprkos njihovim međusobnim suprotnostima, ipak se ova dva gledišta o »svehrvatstvu« i »svesrpstvu« slažu u svojoj jezgri, u najbitnijemu. Oni su – jednako kao i integralno jugoslavenski političari – na stanovištu nacionalnog jedinstva jugoslavenskih naroda, te polazeći od principa »jedan narod – jedna država«, zahtijevaju unitaristički uređenu jugoslavensku državu. Jedina je razlika među njima u tome, što jedni tu državu nazivaju Jugoslavijom, drugi Velikom Hrvatskom, treći Velikom Srbijom.[178]

Proučavajući razvitak Starčevićeve društveno-političke ideologije u svim fazama i peripetijama kroz koje je ona prolazila u svome izgrađivanju, Vaso Bogdanov je utvrdio ovu važnu činjenicu: »S ovim evolucioniranjem stranke prava od historijskog k prirodnom narodnom pravu bilo je u tijesnoj, logičnoj povezanosti i Starčevićevo odstupanje od ranije nepopustljivosti u pitanju samohrvatskog imena«.[179] Ova idejna evolucija daje se naslutiti već iz ranijih Starčevićevih spisa. Tako, na primjer, već 1868, kada je još insistirao na hrvatskom imenu svih južnoslavenskih zemalja od Makedonije do Slovenije, govoreći o diferenciranju rane srednjovjekovne južnoslavenske zajednice, Starčević veli: »S vremenom odtergne se od ove cjelosti pokrajina za pokrajinom, kus za kusom. Tako imamo povjestničku kneževinu, državu Albansku, povjestničke kraljevine Rašije i Bosne itd. Nu to je udenje državno; narodno jedinstvo stoji i danas«.[180] Iduće godine, 1869, Starčević se obraća Bosancima ovom porukom: »Bošnjaci svih trijuh vjerah, znajte da za vas ne ima budućnosti, nego ako se budete priznavali i smatrali braćom jednoga naroda i jedne domovine . . .«[181] Poslije čitave decenije, 1881, u proglasu Starčevićeve stranke narodu kaže se: »Bez razlike imena, bez razlike vjere, budimo svi graditelji države Hrvatske«.[182] Ali još izrazitije i još potpunije daje se uočiti ova Starčevićeva misao 1883, u njegovu značajnom članku, objavljenom u sušačkoj *Slobodi,* u kome on ovako postavlja stvar:

U svakoj zemlji ima pučanstva različnih jezikom, vjerom, pasminom itd, pa se po tom i različnimi imeni zovu . . . Mi ne uviđamo da ti nazivi općenitosti stanovničtva ili domovini škode. Dok je tako, naše je načelo: te nazive ne otimati ni narivavati; neka ih svatko rabi i mijenja, kako hoće. Ali ima stvari, koje mogu i moraju koristiti ili škoditi ne samo pojedinim pučanstvom i imenom, nego i svim stanovnikom domovine, zvali se oni kako im drago. Takove su stvari cjelokupna zakonotvorstva. Zli zakoni, težina nerazmjernih daća, nesigurnosti osobe i imetka . . . te i takove stvari ne tište samo n. p. Katolike, nego i Srbe, i Luterovce, i Kalvinovce, i Židove:

[178] Dr Ferdo Čulinović, *Razvitak jugoslavenskog federalizma.* Zagreb, 1952, 5.
[179] V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoi* 750.
[180] Ante Starčević, *Djela,* III, 263.
[181] *Ibid.* III, 237.
[182] Ante Starčević, *Izabrani spisi,* 522.

sve stanovnike Hrvatske, zvali se oni kako im drago. A da bi se te stvari dobro uredile, njimi bi se koristili svi stanovnici domovine, opet bez razlike na njihova imena!... Držeći se toga načela, mi iskreno ljubimo i za brata držimo i Srba, i Nijemca, i Talijana, i Židova, i Ciganina, i Luterovca... svakoga tko radi za općenito dobro svoga naroda i cijele domovine; a plašimo se jednako i Hrvata i Srba, i... svakoga, tko je proti onim skupnim svetinjam. Bi reći da pisac preveć drži do tih imena i do cijepanja naroda po njih. U tom ima krivo: nesvijestni, izgubljeni ljudi škode, a ne imena... Glavna stvar, da svi rade za narod i za domovinu, a neka se zovu kako im drago.[183]

Na kraju svojih izlaganja, Starčević dolazi do ovih značajnih zaključaka:

Mi pazimo samo na stvari općenite slobode i sreće, i na ljude koji su za nje ili proti njima, a za pojedina imena, makar kakova, ne marimo. Zato, makar se svi proglasili za Hotentote, ili nas se svaki zvao posebnim imenom, samo da budemo svi slobodni i srećni! Dok drugi imaju vlast nad nami i dok nas globe i naganjaju kako sami hoće, dotle se mi među se prepiremo ne samo bez koristi, nego na našu štetu i sramotu, a na korist i diku skupnih neprijatelja, proti kojim bi svi morali kao jedan složni biti, ako hoćemo da si pomognemo.[184]

Ovaj Starčevićev članak, na koji je prvi skrenuo pažnju V. Bogdanov, ima izvanredno veliko značenje, jer predstavlja autentičan dokaz »za Starčevićevo napuštanje samohrvatstva i svehrvatstva« i njegovu evoluciju »od historijskog k prirodnom narodnom pravu«.[185] Više još, ako se uzme u obzir činjenica da je napisan u posljednjoj fazi Starčevićeve borbe, on u neku ruku može da se uzme i kao njegov politički testament. Već je Skerlić osjetio, prije skoro pola vijeka, vrijednost Starčevićevih ideja: »Kada se skine opora ljuska reči sa njegovih ideja, tek tada se vidi koliko je bilo tačnog i modernog u njima... Svojim modernim idejama: radikalnim odvajanjem crkve od narodnosti, kulturnom privrženošću pravom Zapadu, pouzdanjem samo u narodnu snagu i narodni samorad, smelom mišlju potpunog narodnog ujedinjenja, on je čovek današnjice«.[186] Po Krleži, koji ima izvanredno osjećanje živih snaga i pravih vrijednosti našeg bogatog historijskog nasljeđa, »najlucidnija naša glava koja je našu stvarnost promatrala najpreciznijom proniclji-vošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za jedno čitavo stoljeće književno i govornički najplastičnije, jest glava staroga Ante Starčevića. On je bio čovjek, koji je jasno gledao našu bezizlaznu krivuljaču i braneći žlicu našeg mora i stopu gladnog našeg primorja od mađarske grofovske bagre, on je kroz nekoliko decenija pljuvao po našim pripuzima, šuftovima i huljama, po nitkovima koji tjeraju našu »seljačku marvu« da brsti trnje, pod tuđinskim, sramotnim mađarskim i bečkim zastavama«.[187]

[183] *Sloboda* (Sušak), 23. III 1883.
[184] *Ibid.*
[185] V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, 730.
[186] Jovan Skerlić, *Ante Starčević. Pisci i knjige*, VI, 65.
[187] Miroslav Krleža, Predgovor *Podravskim motivima Krste Hegedušića*. Zagreb, 1938. 20.

U svojim političkim i državnopravnim spisima Starčević nije govorio ni o Južnoslavenskoj federaciji, ni o Balkanskoj konfederaciji, ni o Istočnoj Švicarskoj, ali ako se uzme u obzir njegova dugogodišnja beskompromisna borba i protiv Beča i protiv Pešte, i njegova duboka i nesavladiva aversija prema svakoj hegemoniji i dominaciji, s jedne strane, i njegovo uporno i dosljedno insistiranje na nacionalnoj jednakosti i ravnopravnosti, s druge strane, vjerojatno je da on zajedničku državu koja bi se prostirala od Makedonije do Slovenije nije zamišljao uređenu centralistički. Prema državnopravnim ispitivanjima Ferde Čulinovića: »Starčević sam nije dao izgrađeniji državnopravni program za Veliku Hrvatsku. On se nije pobliže izjašnjavao kako bi ta Velika Hrvatska imala biti uređena«.[188] Dok se tačno daje utvrditi da su politički ideolozi i državnopravni teoretičari Velike Srbije mislili isključivo na to da ona bude organizirana na centralističkim osnovama, pod hegemonijom Beograda, dotle se iz spisa Ante Starčevića, Eugena Kvaternika i ostalih velikohrvatskih ideologa i teoretičara ne daje stvoriti određeno mišljenje o tome kako su oni zamišljali i planirali unutrašnje uređenje i državnopravnu strukturu Velike Hrvatske. Po svemu sudeći, oni o tome nisu imali unaprijed određenog plana i programa, nego su vjerojatno smatrali da to pitanje treba ostaviti otvoreno i neriješeno sve dotle dok unutrašnji proces društveno-političkog razvitka svojom neumoljivom logikom ne nametne odgovarajuća rješenja prema datim historijskim uvjetima.

Kao što su hrvatske nacionalne koncepcije Ante Starčevića izvjesni njegovi nedostojni učenici i sljedbenici kasnije pokušali da suze i iskrive, preinače i falsificiraju, isto je to bilo i sa jugoslavenskim nacionalnim koncepcijama Strossmayera i Račkoga. Dok su se kasniji frankovci, klerikalci i ustaše bespravno pozivali na Starčevića kao na svoga učitelja i preteču, dotle su se kasniji unitaristi i »integralni Jugoslaveni« isto tako bespravno pozivali na Strossmayera i Račkoga kao na njihove ideologe i prethodnike. Isto tako kao što je Starčević, po svojim idejama i principima, bio najizrazitiji antipod frankovcima i ustašama, tako su Strossmayer i Rački, po svojim koncepcijama, predstavljali dijametralne suprotnosti unitaristima i »integralnim Jugoslavenima«, nosiocima šestojanuarskog pseudojugoslavenstva u Jugoslaviji između dva rata.[189]

Među prvim hrvatskim federalistima treba spomenuti i istaknutog hrvatskog narodnog borca i najbližeg Starčevićeva suradnika Eugena

[188] Dr Ferdo Čulinović, *Razvitak jugoslavenskog federalizma*, 4.

[189] Ukazujući na ovo namjerno izopačavanje i izvitoperavanje našeg pozitivnog historijskog nasljeđa u posebne, sebične svrhe nenarodnih režima, Čulinović je tačno konstatirao: »No upravo ta okolnost – svakako u vezi sa svim ostalim, što ju je pratilo – bila je pogubna po daljnji razvitak ideje jedinstva. Ta misao Strossmayera, Račkog, Skerlića i drugih pobornika jugoslavensko-nacionalnog jedinstva postala je tako parolom oligarhije, koja je uglavnom državni unitarizam branila težnjom za spasavanjem nacionalnog unitarizma, dok je međutim i jedno i drugo isticala najviše u težnji da očuva svoje pozicije vlasti. Tu je ideja o jedinstvu poslužila samo kao podesna ideološko-politička podloga sistemu vlasti stare Jugoslavije«. (*Razvitak jugoslavenskog federalizma*, 3).

Kvaternika. Njegove su federalističke ideje skicirane u njegovim spisima, iako i one nisu detaljnije razrađene i konkretnije obrazložene. Stalno gonjen od svojih mnogobrojnih političkih protivnika, otporan i nesavitljiv, Kvaternik je niz godina proveo kao izgnanik u stranim zemljama.[190] U caurističkoj Rusiji pokušavao je da zainteresira rusku javnost i službene krugove za hrvatsku stvar, ali bez uspjeha, jer se njegova uskohrvatska i katolička orijentacija nikako nije dala uskladiti sa tadašnjom ruskom pravoslavno-klerikalnom politikom, koja se zalagala samo za Srbe i Bugare. U Italiji i Francuskoj pokušavao je da za hrvatsku stvar zainteresira ne samo široku javnost nego i službene krugove u Turinu i Parizu, između ostaloga ministra Cavoura i princa Jerômea Napoleona. Prema želji čuvenog Dalmatinca Nikole Tommasea, Kvaternik je napisao i objavio značajan proglas vojnicima u hrvatskim regimentama iz Vojne granice da se ne bore protiv Talijana u austro-francuskom ratu 1859. Po svemu sudeći, Kvaternikov proglas je zaista pridonio da se graničari nisu borili na strani Austrije sa onom revnošću kao u revoluciji 1848, a mnogi graničari su dezertirali i prebjegavali Talijanima. Zahvaljujući Tommaseovim savjetima i preporukama, Kvaternik je publicirao u talijanskim listovima i časopisima niz članaka zastupajući hrvatske interese i pokušavajući da ih uskladi s talijanskim nacionalno-oslobodilačkim težnjama. Pod Tommaseovim utjecajem napisao je i na francuskom jeziku anonimno publicirao jednu knjigu o hrvatskom pitanju i Talijanskoj konfederaciji.[191]

U to vrijeme Mazzini i Garibaldi, nosioci talijanskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta, propagirali su zajedničku borbu Talijana, Mađara i Južnih Slavena protiv Austrije. Mazzini je pomišljao i na savez i, eventualno, konfederaciju Italije i podunavskih i balkanskih naroda. U svojoj knjizi Kvaternik je prihvatio i razradio te federalističke ideje i oštro napao Habsburšku Monarhiju zbog njene apsolutističke i imperijalističke politike prema podjarmljenim narodima, ali je isto tako osudio i mađarsku isključivost prema Hrvatima. U mnogim svojim postavkama Kvaternik je bio u pravu, ali je njegov stav prema Mađarima izazvao neraspoloženje u talijanskoj i francuskoj javnosti, koja je insistirala na zajedničkoj borbi svih podjarmljenih naroda protiv Austrije. Samo, Kvaternikova je najveća greška bila u tome što je u svojoj knjizi pred francusku i ostalu evropsku javnost postavljao isključivo historijsko pravo hrvatskog naroda, umjesto da je propagirao rješenje čitavog južnoslavenskog pitanja prema suvremenom principu nacionalnog samoopredjeljenja. Zbog tog jednostranog i zastarelog stava Kvaternikova knjiga izazvala je razumljivo neraspoloženje kod ostalih slavenskih naroda,

[190] Kerubin Šegvić, *Prvo progonstvo Eugena Kvaternika (1858–1860).* Zagreb, 1907. – K. Šegvić, *Drugo progonstvo Eugena Kvaternika (1861–1865).* Zagreb, 1907. – K. Šegvić, *O životu i radu hrvatskog političara i revolucionara Eugena Kvaternika.* Zagreb. 1921. – Ferdo Šišić, *Kvaternik.* Zagreb, 1926. – Milutin Nehajev, *Rakovica.* Zagreb. 1932. – August Cesarec, *Ideološka pozicija Eugena Kvaternika. Izraz*, juli-august. 1940.

[191] *La Croatie et la confederation italienne.* Paris, 1859.

što je došlo do izražaja i u tadašnjoj štampi.[192] Za vrijeme svoga drugog progonstva, opet pod utjecajem Tommasea, Kvaternik se povezao sa mađarskom, poljskom, češkom, rumunjskom i ostalom revolucionarnom emigracijom i sa njima kovao dalekosežne planove o zajedničkoj akciji protiv Austrije. Osim toga, bio je u stalnom, ilegalnom kontaktu sa prijateljima i jednomišljenicima u Hrvatskoj i Dalmaciji. Došao je u vezu i sa Garibaldijem i kovao smjele planove o iskrcavanju hrvatskih emigranata i Garibaldijevih dobrovoljaca u Dalmaciji. Pod talijanskim utjecajem Kvaternik se izmirio i sa Lajošem Kossuthom i akceptirao njegov projekt o Dunavskoj konfederaciji, ali je insistirao na ravnopravnosti svih naroda koji budu ušli u sastav te Konfederacije, otklanjajući svaku hegemoniju i dominaciju jednoga naroda nad ostalim narodima. Za svoga boravka u Parizu sastavio je i predao Jerômeu Napoleonu svoju *Promemoriju* u kojoj također govori o konfederaciji, ali bez detaljnije razrađenog plana i konkretnijih pojedinosti.[193]

Kvaternik se vratio iz emigracije razočaran, ali sa manje iluzija, sa više iskustva i sa dubljim, zrelijim pogledima na stvari. On je uvidio da ni od Mazzinijeve Talijanske konfederacije, ni od Kossuthove Dunavske konfederacije neće i ne može biti ništa, jer oba projekta, u krajnjoj liniji, teže za dominacijom i hegemonijom jedne vladajuće nacije nad ostalim narodima, što bi odvelo novom nacionalnom ugnjetavanju i novim ratovima. On se, na kraju krajeva, razišao i sa samim Tommaseom, koji ga je u Italiji prvi prihvatio i doveo u vezu s talijanskim političkim krugovima, ali koji je htio da mu nametne neka svoja shvaćanja čime se on nije mogao složiti: tako, na primjer, dok je Tommaseo

[192] Od ocjena i prikaza objavljenih o Kvaternikovoj knjizi naročito je interesantan i značajan kritički osvrt istaknutog ruskog učenjaka Aleksandra Giljferdinga, jednoga od malobrojnih slavenofila koji je imao razumijevanja i za katoličke Slavene. U svojoj ocjeni Giljferding se slaže sa piščevom odbranom prava hrvatskog naroda na samostalnost i nezavisnost od Habsburške Monarhije, ali osuđuje njegov pokušaj da identificira hrvatske nacionalne interese sa talijanskim interesima koji nisu istovetni. Isto tako, Giljferding zamjera autoru što toliko insistira na oživljavanju preživjelog hrvatskog historijskog prava na osnovi kojega se postavljaju zahtjevi ne samo za hrvatskim zemljama nego i za Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom. Ako bi anonimni pisac, veli Giljferding, stao na jedno šire općeslavensko stanovište, onda bi on morao reći Slovencima otprilike ovo: »Vi imate ista prava na svoj preporod i na svoju samostalnost kao i Hrvati; vi ste sami isuviše slabi i pocijepani, da biste mogli formirati jednu posebnu državu; vas približuju Hrvatima zajedničke historijske tradicije, sličan jezik i jednaki geografski uvjeti«. Giljferding je uvjeren da bi se na toj osnovi Slovenci sporazumjeli sa Hrvatima. Govoreći o hrvatsko-srpskim odnosima, Giljferding smatra da bi Hrvati, umjesto pozivanja na preživjela historijska prava, trebalo da pristupe Srbima sa ovakvim argumentima: »Mi, Hrvati i vi, Srbi, mi smo isto, i po porijeklu, i po jeziku, i po našim historijskim tradicijama; mi bismo bili jedan narod, samo da nas ne razdvaja religija... Neka ne bude između nas svađe i sukoba; mi osjećamo da smo bez vas slabi, i vi ste nama potrebni: ali i mi smo potrebni vama, – vama je potrebna naša prosvjećenost, naše iskustvo u odnosima sa Zapadom, najzad vama su potrebna naša pristaništa na Jadranskom moru. Stvorimo, dakle, jedan savez – kao što smo bili zajedno u početku naše historije – neka on obuhvati sve srpske, sve hrvatske i sve slovenske zemlje...« (A. Giljferding, *Istoričeskoe pravo Horvatskago Naroda. Izabrani spisi*, Petersburg 1868, II, 15–165).

[193] Eugen Kvaternik, *Promemorija princu Jeromeu Napoleonu*. Izdanje Matice hrvatske. Zagreb, 1936.

insistirao na talijanskom karakteru Istre, dotle je Kvaternik uporno i dosljedno dokazivao da je Istra hrvatska zemlja i da predstavlja jednu cjelinu sa Hrvatskom i Dalmacijom. Isto tako, Kvaternik nikako nije mogao da se složi sa Kossuthom u pogledu historijskih granica sentištvanske Ugarske, suprotstavljajući mu hrvatsko pravo i historijske granice Hrvatske. Iako su i Kossuth i Kvaternik uviđali potrebu zajedničke borbe svih podjarmljenih naroda protiv Austrije, oni se nisu nikako mogli sporazumjeti u pitanju međusobnih granica u okviru projektirane Dunavske konfederacije. Kao što se nisu dale uskladiti historijske granice sentištvanske Hungarije sa historijskim granicama srednjovjekovne Croatije, tako se nisu mogli sporazumjeti ni Kossuth sa Kvaternikom i pored insistiranja Tommasea, Cavoura i Jerômea Napoleona. I Mazzinijeva Talijanska konfederacija i Kossuthova Dunavska konfederacija nisu imale uvjeta da postanu stvarnost. Njihovi planovi i projekti ostali su iluzije i utopije.

Poput svoga učitelja Starčevića i Kvaternik je pred kraj svoga života evoluirao od preživjelog historijskog prava ka prirodnom i narodnom pravu. Poslije svih iskustava i razočarenja Kvaternik je također osjetio da su Južni Slaveni upućeni jedni na druge i da se do velike narodne države može doći samo vlastitim nacionalnim snagama. Zajedno sa srpskim graničarima Kvaternik je u Rakovici 1871. podigao ustanak i protiv Beča i protiv Pešte. Bez potrebne organizacije, nepovezan sa revolucionarnim snagama širokih masa probuđenih južnoslavenskih naroda, napušten od mnogih svojih drugova sa kojima je kovao smjele planove, Kvaternik je poginuo u borbi za velike ciljeve.

Prvi hrvatski federalisti, narodnjaci i pravaši, svaki na svoj način i sa svojim posebnim specifičnostima, u nepovoljnim društveno-političkim uvjetima, u sredini koja još nije bila socijalno i kulturno dovoljno pripremljena za velike revolucionarne pothvate i organizirane nacionalno-oslobodilačke pokrete podjarmljenih naroda, nisu uspjeli da ostvare svoje smjele i dalekosežne zamisli. Ali, bez obzira na nedostignuta ostvarenja, u borbi sa mnogobrojnim i nadmoćnim protivnicima, oni su ipak uspjeli da se snažno suprotstave udruženim reakcionarnim snagama Beča i Pešte, habsburške dinastije i kamarile, peštanskoj aristokraciji i velikomađarskoj buržoaziji, koja je također služila germanskom nadiranju na Istok. U takvim historijskim uvjetima, prvi hrvatski federalisti su smjelo krčili nove putove, idući u susret novim borbama.

IV PRVI SLOVENSKI FEDERALISTI

U srpskoj građanskoj nauci i literaturi postojale su duboke i neiskorijenjive zablude i okamenjene predrasude o Slovencima, njihovim nacionalnim borbama, društveno-političkim stremljenjima i kulturno-prosvjetnim pregnućima. Ne samo u konzervativnim i reakcionarnim naučnim krugovima nego i u redovima slobodoumnijih naučnih radnika sa

lijevoga krila srpske građanske demokracije između dva svjetska rata pisalo se o Slovencima kao austrofilima i germanofilima koji su upirali svoje poglede u Beč i Berlin, radili na spasavanju habsburške dinastije i Austrijske Carevine. Tako, na primjer, čak i jedan od vrlo istaknutih i zaslužnih srpskih učenjaka, Ljubomir Stojanović, dugogodišnji profesor Beogradskog univerziteta, akademik, sekretar Srpske akademije nauka, za koga nitko ne može reći da je bio konzervativac ili reakcionar, imao je o Slovencima ovakvo netačno i nepravično mišljenje:

Slovenci su vrlo rano potpali politički pod Nemce, i cela njihova kultura je nemačka. Politički potišteni, oni su izgubili svaki dodir sa slobodnim slovenskim državama u srednjem veku, i kod njih je utrnulo osećanje da su deo velikog slovenskog plemena. Oni nemaju nikakvih istoriskih narodnih tradicija... Slovenci nisu nikad imali nikakvih veza ni s Rusima, ni s pravoslavljem, a protestantstvo je kod njih vrlo malo trajalo, da se posle još jače učvrsti katoličanstvo i klerikalizam, koji i danas vlada.[194]

Kada je davao takav nepovoljan sud o Slovencima, u svome poznatom djelu o Vuku Karadžiću, Ljubomir Stojanović je vjerojatno imao pred očima primjer Vukova učitelja i zaštitnika Jerneja Bartolomeja Kopitara, velikog slovenskog učenjaka, ali i revnosnog austrijskog cenzora za slovenske knjige u Beču i upravitelja dvorske biblioteke, koji je »kao cenzor svojim austroslavizmom i janzenizmom kočio razvitak slovenske umjetničke pjesme« i bio »protivnik Prešernove pjesme na narodnom jeziku«.[195] Kopitar je u jednom svom pismu, datiranom u Rimu 3. decembra 1842. pisao Johanu Feslu, opatu u Gracu, da Austrija treba trajno da zauzme i anektira Vlašku i Moldaviju: »Tada će nam same od sebe s vremenom pasti Bugarska, Srbija i Bosna«.[196] Možda je Ljubomir Stojanović, osim Kopitareva primjera, kada je davao onakav sud o Slovencima, imao pred očima još i primjer Karla Deschmanna, vođe »nemškutara« u Sloveniji.[197] Ali na osnovi dva izdvojena primjera u ozbiljnim naučnim diskusijama nije dopušteno uopćavati stvari i izvlačiti meritorne zaključke, a najmanje je dopušteno na osnovu svega dva primjera davati sud o čitavu jednom narodu.

Poslije pada Bachova apsolutizma u Austriji je nastao provizorij grofa Goluchovskog, viteza Schmerlinga i grofa Belcredija, doba lutanja i traženja, pregovaranja i sporazumijevanja, koje je potrajalo godinama. Ali taj provizorij prekinuo je rat Austrije sa Italijom i Pruskom 1866. Rat se završio gubitkom Venecije i povlačenjem Austrije iz Nje-

[194] Ljub. Stojanović, *Život i rad Vuka St. Karadžića*. Beograd, 1924, 743.
[195] *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, IV. 350.
[196] Ljub. Stojanović, *Život i rad V. St. Karadžića*, 736–737.
[197] Po Hermanu Wendlu: »Germaniziranje sloja koji se kod Slovenaca socijalno uzdizao odgovaralo je talijaniziranju kod Dalmatinaca. »Nemškutari«, Slaveni po porijeklu, imenu i fizionomiji, pod vodstvom Karla Deschmanna, koji je iznevjerio nacionalne ideale svoje mladosti, ophodili su se kao najveći Teutonci među teutomanima, i gledali su sa prezrivim omalovažavanjem na svoj maternji jezik kao na siromašni, nezgrapni, zapušteni seljački dijalekat«. (Herman Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, 364).

mačkog saveza. Nakon poraza kod Sadove i samom bečkom dvoru puklo je pred očima da su nužne hitne promjene u već istrošenom organizmu Habsburške Monarhije. Dok je mađarska aristokracija i krupna buržoazija radila na tome da dotrajali bečki centralizam zamijeni austrougarski dualizam, dotle su predstavnici slavenskih naroda, a naročito češki političari, insistirali na federalističkom preuređenju Austrije. Mađarski aristokrati bili su vještiji i okretniji od češkiх građanskih političara, tako da je došlo do dualističkog poravnavanja između Beča i Pešte 1867. Odmah poslije poravnavanja počelo se osjećati življe političko strujanje i među Slovencima. Isto kao i kod Čeha, po ugledu na Staročešku i Mladočešku stranku formirala se i kod Slovenaca Staroslovenska i Mladoslovenska stranka. Prva je bila konzervativna, klerikalna i austrofilska, pod rukovodstvom Janeza Bleiweisa. Kao što je tačno konstatirao Fran Zwitter, Bleiweis je »politički vođa slovenačkih konzervativnih seljačkih posjednika pod vodstvom svećenstva, kod kojega je narodna svijest, naravno, bila vrlo obojena austrijanstvom i klerikalizmom«.[198] Po Zwitteru, Bleiweisovo političko nasljeđe preuzeo je »u donekle promijenjenu obliku slovenački klerikalizam, dok su se svi napredniji pravci u slovenskom društvenom, političkom i kulturnom životu morali nužno razvijati u opoziciji protiv njegovih ideja i njegove prakse«.[199] Politički organ njegove stranke bile su *Novice*.

Ubrzo iza poravnavanja i podjele interesnih sfera između Beča i Pešte, čim se na slovenskom političkom horizontu pojavila opasnost od germanizacije, opozicija protiv Bleiweisove austrofilske politike dolazi do punoga izražaja. Već 1867. istaknuti napredni slovenski književnik Fran Levstik pokreće list *Slovenski jug* sa jednim širim i dalekosežnijim južnoslavenskim programom. Iako pjesnik i sanjar, Levstik već u prvom broju sasvim realistički ističe nužnost što tješnjeg povezivanja i uspostavljanja ne samo kulturnog jedinstva nego i čvrste političke solidarnosti Slovenaca sa Hrvatima i Srbima. Svojoj političkoj borbi Levstik daje jače socijalno obilježje i dublji revolucionarni sadržaj: »Osnova Levstikova političkog rada jest uvjerenje da je slovenska narodna borba – socijalna pobuna porobljenog naroda od strane njemačkog feudalizma i kapitalizma«, veli Anton Slodnjak.[200] Zato je Levstik »pokušao da organizira pomoću mladih svjetovnih intelektualaca opozicijsku slovensku stranku, koja ne bi davala ni državne ni narodne mandate, ni počasti, već bi nalagala vođama i članovima samo rad i žrtve. Levstik se nije

[198] Fran Zwitter, *Janez Bleiweis. Enciklopedija Jugoslavije*. I, 626.

[199] Među suradnicima *Novica* i članovima lijevoga krila Staroslovenske stranke nalazilo se i nekoliko mladih javnih radnika koji su bili vrlo slobodoumni i bitno se razlikovali od Bleiweisova desnog krila; tako, na primjer, Luka Svetec, »jedan od najbistrijih političkih umova ovog naraštaja« (Hermann Wendel, *Ibid.*, 365), odbacio je preživjelo historijsko pravo i preko *Novica* 1866. smjelo dovikivao: »Mi hoćemo da živimo, da se razvijamo i da koračamo naprijed; to je naše historijsko pravo, naše pravo već vjekovima«. Iste godine, u svome pismu od 26. X 1866. Luka Svetec piše Josipu Vošnjaku o potrebi formiranja Jugoslavije unutar Austrije ili izvan njenih okvira. (Ivan Prijatelj, *Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje pri Slovencih na prelom 60-ih in 70-ih let. Razprave*, III. Ljubljana, 1928. 61–62).

[200] Anton Slodnjak, *Fran Levstik*. Beograd, 1949, 13–14.

plašio ni jednog, ni drugog«.[201] Osjetivši se ugrožen na svojim pozicijama, stari Bleiweis nazvao je Levstika »slovenskim Spartakom«, a Bleiweisovi prijatelji i jednomišljenici, slovenski katolički klerikalci, pogođeni oštricom Levstikova humora u opozicijskom satiričkom listu *Lakrdijaš* (1870), ružno su oklevetali neustrašivog narodnog borca Levstika »da piše i izdaje novine po porudžbini i za novac austrijskog predsjednika vlade Beusta, odnosno njegova nasljednika Potockog«.[202] Ali Levstik se nije dao zaplašiti nikakvim klevetama, intrigama i denuncijacijama svojih političkih protivnika, nego je hrabro nastavio započetu borbu.

Godinu dana poslije pojave Levstikova *Slovenskog juga* istaknuti slovenski publicista Anton Tomšič pokreće *Slovenski narod* (1868), organ Mladoslovenske stranke, preko kojega otvoreno propagira ne samo političko ujedinjenje slovenskih pokrajina s one strane Sutle nego i njihovo što tješnje političko povezivanje sa Hrvatskom i Slavonijom. Ovu ideju pozdravio je i jedan od vođa Hrvatske narodne stranke Mate Mrazović, koji je u sisačkom *Zatočniku* napisao niz značajnih članaka u kojima je detaljnije razrađivao misao ujedinjenja jugoslavenskih naroda na federalističkoj osnovi. Ali, Mrazović se nije zaustavio samo na pisanju članaka: on je želio i bliži kontakt, usmeni dogovor i donošenje jednog zajedničkog političkog programa sa Slovencima i Srbima. Stoga se Mrazović obratio pismima nekolicini istaknutih slovenskih javnih radnika s molbom da dođu na sastanak koji će se održati u Sisku 8. novembra 1870.[203] Mi danas ne znamo tačno tko je sve prisustvovao sastanku u Sisku, ali su nam izvjesne pojedinosti ipak poznate. Franjo Rački je o sastanku obavijestio Strossmayera: »Danas je u Sisku dogovor ... Dogovarat će se radi zajedničke akcije; onda će biti ovdje veći sastanak. Slovence su Prusi poplašili, te bi se rado nama prislonili. Svakako je to misao, koju nam valja podupirati«.[204] Iz istog pisma doznaje se da su sastanku prisustvovali od Slovenaca: političar dr Radoslav Razlag, književnik Davorin Trstenjak i publicista Anton Tomšič. Rački, dalje, javlja: »doći će iz Krajine«, ali ne imenuje nikoga. Iz Dalmacije imao je doći jedan od vođa tamošnje Narodne stranke, dr Miho Klaić, – »ali parobrodom nije mogao radi velike bure iz Zadra krenuti«.[205] Iz pisma ne vidimo tko je bio iz Hrvatske, Slavonije i Srijema.

Strossmayer je pokrenutu akciju shvatio vrlo ozbiljno i posvetio joj punu pažnju. U pismu od 15. novembra 1870. Strossmayer piše Račkom: »Prvoga decembra sastati će se društvo u Ljubljani. Želja se izrazila, da bi ja pri tomu sastanku bio. Ali svatko živ zna, da je to teško, pače u današnjih okolnostih upravo nemoguće, ako se ne mislim bez ikakve koristi žrtvovati«. Strossmayer ovako formulira svoj stav: »Ja misao programa odobravam. Slovenci ne imaju drugoga načina spasiti (se), ne-

[201] *Ibid.* 14.
[202] *Ibid.* 14.
[203] Ivan Prijatelj, *Razprave*, IV, 98.
[204] *Korespondencija Rački–Strossmayer.* Zagreb, 1928, I, 116.
[205] *Ibid.* I, 116.

go ako se s nama združe«.[206] Svjestan Strossmayerove moralne podrške, Mate Mrazović je poslije održanog sastanka u Sisku planirao jednu širu konferenciju u Zagrebu sa većim brojem učesnika, među kojima je želio da bude ne samo Hrvata iz uže Hrvatske i Slovenaca, nego i Dalmatinaca, i Srba iz Vojvodine. Ali kako su političke prilike u samom Zagrebu, zbog sve jačeg terora Rauchova režima, bile vrlo nepovoljne za održavanje takve šire konferencije, to se Mrazović, vjerojatno u saglasnosti sa Franjom Račkim i ostalim prvacima Narodne stranke, odlučio da se konferencija održi u Ljubljani, gdje su u tadašnjem momentu bile ipak povoljnije prilike nego u Zagrebu, sjedištu bana Levina Raucha. Iako je Ljubljana, kao politički i kulturni centar Slovenije, bila izložena izuzetnom pritisku bečke vlade, ipak je u tadašnjim historijskim uvjetima u Ljubljani bilo praktično ostvarljivija zamisao o održavanju takva šireg skupa nego u Zagrebu. Inicijatori i sazivači ovoga skupa naročito su insistirali na tome da tim vijećanjima prisustvuju ne samo predstavnici Hrvata i Slovenaca nego i Srba. U svome pismu od 9. novembra 1870. Mate Mrazović piše Antonu Tomšiču u tome smislu: »U ovu slogu imaju se pozvati i Srbi, živući u nekadašnjoj Vojvodini srbskoj ... Ja sam uvjeren da će jednoglasne izjave učiniti senzaciju u Ugarskoj«.[207] Iz istog pisma doznajemo da je Mrazović pozvao na ljubljansku konferenciju i urednike oba vojvođanska srpska opozicijska lista: Svetozara Miletića, urednika *Zastave*, i Jovana Subotića, urednika *Naroda*.[208] Ali Miletić se uopće nije mogao odazvati, jer se baš u to doba nalazio u Vackoj kaznionici, osuđen od peštanskog suda na godinu dana zatvora zbog oštrog napadaja na bana Raucha.[209] Subotić također nije bio u mogućnosti da se odazove pozivu, iako je to želio.

Inicijatori ljubljanske konferencije s razlogom su sazvali sastanak baš na dan 1. decembra 1870, jer je toga dana držana godišnja skupština Matice slovenske i proslava najvećeg slovenskog pjesnika Prešerna. Odziv je bio veći nego što su i sami sazivači očekivali. Pored političkih predstavnika Slovenaca i Hrvata došli su i predstavnici Srba, naravno samo sa teritorije Habsburške Monarhije. Od istaknutih Slovenaca konferenciji su prisustvovali: Janez Bleiweis, Davorin Trstenjak, Fran Levstik, Anton Tomšič, Fran Kosar, dr Lavrič, dr Tonkli, dr Razlag, dr Poklukar, dr Ulaga, i drugi; od Hrvata: Mate Mrazović, Milan Makanec, Josip Miškatović, Ignjat Brlić, Erazmo Barčić, Lav Vončina, Matija Brolih, Ivan Danilo, dr Hudec, dr Papeš, dr Antonietti, i drugi; od Srba: Laza Kostić, Stevan Vuković, Gliša Radulović, Veljko Grubarović i drugi.[210] Ukupno je bilo oko 100 prisutnih, ali nam sva imena nisu poznata, jer ih tadašnje novine nisu zabilježile. Kao po nekom prećutnom dogovoru, osim Bleiweisa, nitko od glavnih političkih vođa nije bio prisutan: ni Strossmayer, ni Rački iz Hrvatske; ni Mihovil Pavlinović, ni Miho

[206] *Ibid.* I, 117.
[207] Ivan Prijatelj, *Razprave*, IV, 106.
[208] *Ibid.* IV, 106.
[209] *Ćirilica u zagrebačkom političkom »herbergu«. Zastava*, 5. X 1869.
[210] *Narod*, Novi Sad, 28. XI 1870. (po starom kalendaru).

Klaić iz Dalmacije; ni Svetozar Miletić, ni Polit Desančić iz Vojvodine. Ali, iako nisu bili prisutni političke vođe Hrvata i Srba, ipak je skup imao reprezentativni karakter, jer je među učesnicima bilo i narodnih poslanika, i urednika listova, i istaknutih publicista i javnih radnika, a vojvođanske Srbe je zastupao tadašnji predsjednik glavnog odbora Ujedinjene omladine srpske Laza Kostić, suradnik *Zastave* i jedan od najbližih suboraca Svetozara Miletića. Iako sami sazivači i organizatori ljubljanskih savjetovanja ovaj skup formalno ne nazivaju kongresom, on je ipak stvarno imao karakter kongresa i po značenju problematike o kojoj je raspravljao, i po važnosti rezolucije koju je donio i objavio u tadašnjoj jugoslavenskoj štampi. Velika je šteta što nisu publicirani i zapisnici o vođenim diskusijama, tako da mi danas ne znamo mnoge važne pojedinosti o raznim stavovima i principijelnim razilaženjima između pojedinih učesnika. Isto tako nije poznato da li je rezolucija donesena jednoglasno, da li sa izvjesnim izmjenama i – ako ih je bilo – u čemu su se one sastojale. Mi danas znamo samo tekst rezolucije koji glasi:

U velike historijske događaje, što narodima i državama Evrope udaraju nove osnove, sastalo se nekoliko rodoljuba hrvatskih, srpskih i slovenskih dne 1. prosinca 1870. i sporazumjelo u ovoj izjavi:

1. Jedinstvo Južnih Slavena, začeto u postanku naroda kroza sva svjetska zbivanja, ostalo je neprestano živo u narodnom čuvstvu, a prema ostalim narodima očitovano u jedinstvu jezika.

2. Južni Slaveni koji pod raznim imenima: Srba, Slovenaca, i Hrvata žive u Habsburškoj Monarhiji osećaju danas jednake narodne potrebe. Da time zadovolje i tako osiguraju narodni svoj opstanak, ujedinjuju sve svoje sile, moralne i materijalne, te će ih upotrebljavati za svoje jedinstvo na polju književnom, ekonomskom i političkom.

3. Ovu svoju odluku iznose državnicima Habsburške Monarhije i svim ostalim narodima koji žive u istoj državi neka znadu da će Južni Slaveni raditi svakim zakonitim načinom na ostvarivanju svoga jedinstva na svoju korist i pravicu, a nikomu na štetu i nepravdu.

4. Južni Slaveni u Habsburškoj Monarhiji udesit će svoj rad, kako bi mogli zadovoljiti jednakim potrebama svoje braće preko granice, s kojima su jedan narod.

5. Postizavanje ovoga cilja naslanjaju Južni Slaveni poglavito na društva i skupštine, na izbore i na novine, da svaki pomaže kada i gdje bude čemu zgoda.

6. Za očuvanje skupne koristi svi će Južni Slaveni raditi sporazumno u svakom pitanju koje bi se ticalo ma i posebnih njihovih poslova.[211]

Ova značajna rezolucija objavljena je gotovo istovremeno ne samo u slovenskoj i hrvatskoj nego i u srpskoj štampi. Ali pažljivim upoređivanjem teksta rezolucije Nikola Radojčić je konstatirao da »ima razlika između slovenskog i srpskog teksta, i to dve vrste – u prevađanju i namernom izostavljanju«.[212] Tako na primjer u petoj tački iza riječi »Južni Slaveni« izostavljene su riječi »u Habsburškoj Monarhiji«, a u šestoj tački poslije riječi »Južni Slaveni« izostavljene su opet riječi

[211] *Zastava*, 27. XI 1870. Slovenski tekst: *Slovenski narod*, 6. XII 1870. *Novice*, 7. XII 1870.

[212] Dr Nikola Radojčić, *Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu 1870. Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, 1928, I. 100.

»Habsburške Monarhije«. Komentirajući ove razlike između slovenskog i srpskog teksta rezolucije, Nikola Radojčić tumači stvar ovako: »Izostavljanje Habzburške monarhije jasno je i karakteristično. Srbi nisu hteli ništa znati za taj stegnuti okvir, koji je razjedinjavao Jugoslovene, pa su ga izbrisali i, gde je govor o jugoslovenskim namerama, isticali vaskolike Jugoslovene kao jednu jedinu celinu. Laza Kostić je bio u odboru za sastavljanje rezolucije koju je skicirao Ivan Danilo (urednik zadarskog *Nacionala*), ali nije mogao uspeti da se sastavi sasvim onako kako je on želeo. Zato je za Srbe i udešena naročita redakcija, u kojoj se omraženi habzburški okvir nije bar tamo spominjao, gde je reč o jugoslovenskim namerama«.[213]

Ljubljanska rezolucija duboko je odjeknula širom čitavog slavenskog juga, a u prvom redu među Jugoslavenima u Austro-Ugarskoj.[214] U slovenskoj štampi rezolucija je izazvala oštre diskusije i polemike. Vođa »nemškutara« Karl Deschmann žučno je napao cio kongres uopće, a rezoluciju napose.[215] *Slovenski narod*, organ mladoslovenaca, odgovorio je »nemškutarima« ovim uvjerljivim argumentima:

Od zedinjene Slovenije nikdar ne moremo odstopiti. Slovenija je ravno to, s čimer hočemo stopiti v južno-slovansko zvezo. Brez Slovenije bi bili vsi naši južno-slovanski programi brez pomena... Do zdaj smo davke plačevali in se vojskovali le za Nemce... Naših simpatij do naših južnih bratov, naj že žive v Avstriji ali vi Turčiji, nam smejo najmanj očitati Nemci, ki so svoje simpatije metali po vsem svetu za vsakim Nemcem.[216]

Ljubljanske *Novice*, organ staroslovenaca, uzeo je također u odbranu donesenu rezoluciju od napadaja »nemškutara«. Sam Bleiweis je pisao: *»Brez Slovenije ni južnoslovanske zveze«*.[217] U istom članku stari katolički klerikalac Bleiweis, i sam zahvaćen i ponesen općim narodnim oduševljenjem za južnoslavenskom zajednicom, izjasnio se za bratstvo ne samo sa katoličkim Hrvatima nego i sa pravoslavnim Srbima i Bugarima. Staroslovenci su pokušavali da ne zaostanu za mladoslovencima, ali u tome nisu uspijevali, jer i pored svih platonskih simpatija za Srbe i Bugare, ipak njihovi planovi ne prelaze okvire Habsburške Monarhije. Od mladoslovenaca možda je najdalje otišao Ferdo Kočevar, koji je, u jednom svom uvodniku u *Slovenskom narodu*, jasno nagovijestio ovu smjelu misao: *»Okvir ogerske krone mogel bi se kot sigurna etapa do zaželene končne samostalnosti vpotrebiti«*.[218] Drugim riječima,

[213] *Ibid.* I. 100.

[214] Dr Kosta Milutinović, *Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870 kod Srba i Hrvata. Zgodovinski časopis*, X–XI. Ljubljana, 1956–1957, 154–181.

[215] Karl Deschmann, *Eine politische Seifenblase. Laibacher Tagblatt*, 7. XII 1870. U tom članku vođa »nemškutara« pisao je s jetkom ironijom: »Za Kranjca ne treba ubuduće da budu mjerodavni austrijski, nego samo jugoslavenski interesi, a oni sami treba da se protegnu daleko preko granica Habsburške Monarhije, preko Crne Gore, Srbije, Bugarske, čak, prema nagovještajima četvrte tačke programa, da dosegnu do Rusije...«

[216] *Slovenski narod*, 13. XII 1870.

[217] *Novice*, 14. XII 1870.

ovo znači: južnoslavenska federacija u okviru Habsburške Monarhije imala bi da bude samo jedna privremena i prelazna etapa ka samostalnoj i nezavisnoj federaciji slobodnih južnoslavenskih naroda.

U Hrvatskoj je primljena Ljubljanska rezolucija sa odobravanjem, a u krugovima narodnjaka sa oduševljenjem. U pismu od 28. decembra 1870. Franjo Rački, uvijek pomalo skeptičan prema novim pokušajima, pisao je Strossmayeru: »Izjava ljubljanska nalazi kod omladine mnogo odziva: čini mi se da ćemo je morati poprimiti svikolici«.[219] Mate Mrazović posvetio je donesenoj rezoluciji poseban uvodnik u kome je rekao između ostaloga:

Južni Slaveni, kojim je preči vlastiti nego ma čiji drugi interes, treba da na druge misli svedu i Nemce, i Mađare, i dinastiju. Trudno je to, ali se može. Njihovi sabori u Hrvatskoj, Dalmaciji i Kranjskoj neka osiguraju postojanu većinu, Slovenci pak koji žive na Štajeru, Istri i Gorici, neka biraju uvek takve zastupnike, koji će svaki put samo na ljubljanski sabor ići, na drugi ni pod živu glavu. Osigurana većina zagrebačkoga, zadarskoga i ljubljanskoga sabora odbijati će svaku nagodbu osim na temelju njihovoga ujedinjenja. Ovakova ustavna borba, poduprta opozicijom češkom, koja samo zato nema uspeha jer je izolirana u svojoj odlučnosti, i opozicijom galičkom, mogla bi se nadvladati samo oružjem u ruci, a toga neće se usuditi podići ni Nemci, ni Mađari...[220]

Glavni predstavnik Dalmacije na ljubljanskom kongresu i sastavljač rezolucije Ivan Danilo, urednik zadarskog *Narodnog lista* i narodni poslanik u Dalmatinskom saboru, povodom sastanka predstavnika južnoslavenske omladine, poslao je svojoj redakciji ovaj optimistički telegram:

Na Badnjak svečano okupljena omladina jugoslovenska, Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari, da radoljubivo proslave uzajamni sastanak, izjavljuju se jednodušno za čvrsto jedinstvo Južnih Slovena ... Ovo nam kaže, da narodno jedinstvo, u Ljubljani proglašeno, pokle ga omladina zagrlila već ne propada. Neka je to do sada što latinci vele »ideja«, neka se goropadno obaraju narodni dušmani na tu »ideju« – omladina je nju posvojila, omladina će ju i ostvariti. Glas naše omladine javlja: jedinstvo je narodno *gotovo*.[221]

U srpskoj javnosti dočekana je ljubljanska rezolucija dvojako: jedni su je odobravali, drugi kritizirali. U tom smislu naročito je simpatično i karakteristično pisanje srpske vojvođanske štampe. U svom značajnom članku *Jedinstvo Južnih Slovena*, napisanom u Vackoj kaznionici, Svetozar Miletić je postavio cijelu diskusiju na ovu osnovu:

...Toliko je izvesno, prvo, da će načelo i slobode i narodnosti pobedu održati, drugo, da ni pod jednim od tih načela današnjoj Turskoj i Austro-Ugarskoj opstanka i života nema. Zalagati dakle snagu svoju i naroda za nešto, što budućnosti nema, značilo bi izložiti narod opasnosti da se bori protivu duha vremena, a ujedno i protiv svoje koristi... Nama dakle ne preostaje ništa drugo, no deliti našu politiku na

[218] *Slovenski narod*, 18. II 1871.
[219] *Korespondencija Rački–Strosmayer*, I, 125.
[220] *Zatočnik*, br. 291, 1870.
[221] *Narodni list*, 28. XII 1870.

dvoje: na redovnu politiku sadašnjosti, i vanrednu, politiku budućnosti, politiku koja, po »Zatočnikovom« izveštaju o ljubljanskom zboru, zavisi od »zgode vremena i razvitka događaja«. Na prvoj političnо radimo, za drugu narod duhovno i moralno spremajmo.[222]

Odmah iza ljubljanskog kongresa i donesene rezolucije donio je novosadski *Narod*, list Jovana Subotića, uvodnik Mihaila Polita Desančića pod karakterističnim naslovom: *Obmane Slavena u Austriji.* Ovaj je uvodnik od naročitog značenja jer je znatno smjeliji i borbeniji od Miletičevih članaka o istoj problematici, publiciranih u *Zastavi,* i ide po svojim osnovnim idejnim postavkama, po oštrini tona i po jasnoći i interpretaciji svojih teza, još krupan korak dalje od Miletića:

O tom da Srbi, Hrvati i Slovenci moraju jednu budućnost imati – o tom mi ne sumnjamo i u tom obziru mi podpuno prihvaćamo ideju ujedinjenja jugoslavenskog. Samo što mi držimo, da ta naša skupna budućnost mora preživeti Austriju, te da svaki pokušaj ujedinjenja jugoslavenskog pod zaštitom Austrije odstranjuje pravo ujedinjenje jugoslavensko. Da Zagreb i Ljubljana leže izvan Austrije, pa da se onda otuda pokreće ujedinjenje jugoslavensko, to mi Srbi ne bi ništa imali protiv toga: pokrenulo se to ujedinjenje jugoslavensko iz Zagreba i Ljubljane, ili iz Beograda i Cetinja... Okanimo se jednom te stare obmane da su slavenski i austrijski interesi identični, te da Austrija treba da postane slavenskom državom... U tom obziru valja da su Slaveni na čisto, i čini nam se da se pojmovi o tom i u samoj Češkoj razbistrili... Toliko bi trebalo da je, bez svakog komentara, jasno i Slovencima i Hrvatima: da ujedinjenje jugoslavensko u obsegu Austrije mesta imati ne može.[223]

Miletićevi članci u *Zastavi* i Politov članak u *Narodu* potakli su Lazu Kostića, kao predstavnika vojvođanskih Srba na ljubljanskoj konferenciji i kao jednoga od potpisnika ljubljanske rezolucije da se osvrne na pisanje srpske, hrvatske i slovenske štampe o konferenciji, da reagira na izvjesna tumačenja koja su mu se činila proizvoljna ili nepravična, i da detaljnije objasni i preciznije rastumači nekoje stavove koje u ljubljanskoj rezoluciji i po njihovu shvaćanju nisu bile ni dovoljno konkretno formulirane, ni dovoljno jasno postavljene. Laza Kostić indirektno pokušava da brani i samu ljubljansku konferenciju i unutrašnji smisao i političku svrsishodnost donesene rezolucije kao takve:

Po »Narodu« izgleda kao da su se rodoljubi zato sastali u Ljubljani da održe Habzburšku monarhiju! – To se zove čitati na crne naočare; a pošto se sve umovanje tog članka osniva na toj neistinitoj umisli, po tome se može i suditi da li je bilo potrebno ili izlišno napisati ga. Dobit je iz ljubljanskog sastanka po jedinstvo celokupnog južnog slavenstva ova: što se nije primio ni program dualistički ni federalistični. To je istina samo negativna dobit; ali prvo često biva u politici da se negativna dobit časom pretvori u pozitivnu, a drugo, kad se pomisli da su uz dualistični program bili sazivači, a uz federalistični domaćini sastanka, onda je dobit veća nego što se mogla očekivati. No pošto sam ja bio u prvom sastanku jedan od predlagača opšteg načela izjave, usled čega su posle odluke u tačke podeljene, ne može mi se na ino a da ovde ne izjavim, da predlagačima ljubljanskih odluka, u koliko je meni poznato, nije ni na kraj pameti bila nenadvladiva žilavost Habsburške Monarhije...[224]

[222] *Zastava*, 4. XII 1870.
[223] *Narod*, 3. XII 1870.
[224] Dr L. Kostić, *Još jedna reč o ljubljanskom sastanku. Zastava*. 20. XII 1870.

U tom i takvom postavljanju stvari potkrala se Lazi Kostiću jedna omaška koju treba ispraviti. Tačno je njegovo tvrđenje da su »domaćini sastanka« (Slovenci) bili pristalice federalističkog programa, ali ne stoji da su sazivači konferencije (Mrazović i drugovi) pristajali »uz dualistički program«. Kao što je poznato u Hrvatskoj su 1870. samo Rauhovi mađaroni, članovi i pristaše Unionističke stanke, stajali »uz dualistički program« – dok su i narodnjaci i pravaši bili odlučno protiv dualizma.

Vrlo je interesantan i izvanredno karakterističan stav službenog Beograda prema ljubljanskim vijećanjima i objavljenoj rezoluciji. Na osnovu prepiske kneževskog namjesnika Jovana Ristića sa hrvatskim rodoljubima iz Strossmayerova kruga, Vojislav Vučković konstatira: »U Zagrebu se osuđivao rezervisan stav srpske vlade prema manifestacijama jugoslovenske solidarnosti. Tako je, na primer, njeno ćutanje povodom izjave skupa »Južnih Slavena Habzburške monarhije« – date na sastanku održanom u Ljubljani 1. decembra – da su pripravni svoj rad tako podesiti kako bi doprineli zadovoljenju potreba svoje braće preko granice (tač. 4) protumačeno kao otsustvo solidarnosti«.[225] Međutim, iako je srpska vlada zaista zauzela »rezervisani stav« prema ljubljanskim vijećanjima i donesenoj rezoluciji, ipak je u beogradskom *Jedinstvu*, poluslužbenom organu srpske vlade, odmah nakon održane konferencije i objavljene rezolucije, izišao jedan napis, na prvoj strani lista, u kome se – iako vrlo obazrivo – ipak dao izvjestan komentar pokrenutoj diskusiji. Istina, to je učinjeno u nepotpisanoj rubrici *Politički pregled*, u formi jednoga letimičnog osvrta na pisanje praške *Politike*, ali to ne mijenja stvar. Iako u tadašnjim međunarodnim odnosima njemačko i francusko pitanje privlače najveću pažnju velike evropske javnosti, za nas je – piše *Jedinstvo* – »daleko značajniji svaki pokret Slovena, napose pak Južnih Slovena, vršio se isti ili u našoj sredini ili van nje«.[226] Dalje se citira pisanje praške *Politike* da je »nesloga nasledna bolest sviju slovenskih plemena«, ali da je »bečka i peštanska vlada naučila Slovene onome, što ih ne mogoše da nauči najteže iskustvo . . . da jedni drugima pruže ruku« i da zajednički rade na izbavljanju jednokrvne braće koja »pod tuđinom pište«. Zatim se izlaže teško stanje jugoslavenskih naroda pod Habsburškom Monarhijom: »Slovenci su podeljeni na sijaset upravnih okruga, a svi skupa osećaju jednu i istu teškoću – pritisak od stranih narodnosti: Talijanštine, Germanštine i Madarstva. Ovome može se doskočiti i uspešno protiv njega dejstvovati samo onakvim ujedinjenjem kao što beše jugoslovenski savez u Ljubljani«.[227]

Pored praške *Politike*, odazvali su se ljubljanskim vijećanjima i praški *Narodni listi* koji su pozdravili sastanak i rezoluciju ovim riječima:

[225] Dr Vojislav J. Vučković, *Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera. Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1955, 1, 41.

[226] *Jedinstvo*, 4. XII 1870.

[227] *Ibid.*

Čitava povorka nesretnih događaja razdrobila je Južne Slavene na više državnih zajednica... a razdrobljeni i pocijepani služili su kao plijen tuđincima, nešto evropskim, nešto azijatskim... Sad je veliki zadatak i tu se zahtijeva neobične rodoljubive revnosti da se kod svih tih okolnosti izvrši jedinstvo. Ali to ipak nije nemogućan zadatak, nije Sizifov posao, jer sve te razlike u narječju, vjeri i prosvijećenosti nisu tolike da stanu na put toku srca, jer sve to ne može zaustaviti urođeni nagon, ne može zaustaviti krv u žilama toga naroda, koji jeste i ostaje uvijek slavenski...[228]

Srdačan odziv češke štampe potpuno je razumljiv: Česi su bili sa tri strane okruženi njemačkim elementom; i u samim češkim zemljama bilo je mnogo njemačkog stanovništva, ekonomski jakog, nacionalno svjesnog i kulturno aktivnog; u periferijskim češkim pokrajinama vršena je planska i sistematska germanizacija, i zato je sasvim razumljivo oduševljenje češke javnosti za ljubljansku konferenciju i njenu rezoluciju. Češki političari i javni radnici, sa vrlo malim i neznatnim izuzecima, bili su najizrazitiji protagonisti federalizacije Habsburške Monarhije ili, tačnije rečeno, pretvaranja dualističke Austro-Ugarske u federativnu Austriju, u »slavensku Austriju«. Otuda su češki političari u cjelini odobravali ljubljansku rezoluciju, a naročito u njenoj slovenskoj redakciji, sa naglašavanjem potrebe ujedinjenja jugoslavenskih naroda u okviru Habsburške Monarhije. Dok su srpski opozicijski političari, sa Svetozarom Miletićem i Politom Desančićem na čelu, bili odlučni protivnici svakog pokušaja rješavanja nacionalnog pitanja Južnih Slovena u okviru Austrije, dotle su češki političari, sa Františekom Palackim i Ladislavom Rigerom na čelu, pozdravili donošenje ljubljanske rezolucije utoliko srdačnije ukoliko su u njoj naišazili na osnovne smjernice svoje nacionalne politike.

Promatran iz evropske perspektive, ljubljanski jugoslavenski program – s razlogom je konstatirao Hermann Wendel – »ne samo da je novi naraštaj u Sloveniji još odlučnije skrenuo od razlivene ruske nebuloze ka jednoj, čvrsto za zemlju prirasloj južnoslavenskoj djelatnosti u sadašnjosti, nego je vihorio, daleko vidljivije, kao zastava, čija je čoja mogla i da izblijedi i da se podere, ali nikada da se odrieši od svoje drške, i nije uzalud živahna južnoslavenska omladina na Bečkom univerzitetu, srpska, hrvatska i slovenska, sa radosnim odobravanjem pozdravila ljubljanske zaključke«.[229] Pored svih svojih unutrašnjih proturječnosti, ljubljanski program sadržavao je u sebi mnoge pozitivne komponente: znatno je pridonio nacionalnom aktiviziranju slovenskih narodnih masa i davanju jačeg organiziranog otpora tuđinskom ugnjetavanju; ponovo je oživio i osnažio tendenciju ka međusobnom upoznavanju i zbližavanju Slovenaca ne samo sa Hrvatima i Srbima u Habsburškoj monarhiji nego i sa Južnim Slavenima na Balkanu; produbio u nacionalnoj svijesti Slovenaca i Hrvata spoznaju o jedinstvu sa svima Južnim Slavenima, računajući ovamo i Bugare; najzad, proširio političke vidokruge kod svih južnoslavenskih naroda i otvorio im mo-

[228] *Narodni listy* (Praha). 12. XII 1870.

[229] Hermann Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, 383–384.

gućnosti idejnog sagledavanja jedne nove istine: da osim federacije u okviru Austrije postoje perspektive i za jednu drugu, širu zajednicu, za jednu federaciju slobodnih i nezavisnih južnoslavenskih naroda izvan austrijskih okvira.

V PRVI BUGARSKI FEDERALISTI

U nas je prihvaćeno uobičajeno mišljenje da je prvi bugarski federalista bio Ljuben Karavelov, koji je aktivno sudjelovao u društveno-političkom i kulturnom životu ne samo Bugarske nego i Srbije i Vojvodine. Međutim, još prije Karavelova otpočeo je propagirati nacionalno-oslobodilačke i federalističke ideje među Bugarima istaknuti bugarski nacionalni revolucionar Georgi Stojkov Rakovski.[230] Kao politički emigrant u Novom Sadu 1856–1857, kao suradnik *Srbskog dnevnika* i urednik *Blgarske dnevnice*, Rakovski je došao u dodir sa prvim srpskim federalistima i upoznao se sa njihovim federalističkim koncepcijama. Baš te godine kada je Rakovski boravio u Novom Sadu otpočeo je Mihailo Polit Desančić da objavljuje svoje članke o istočnom pitanju, u kojima je postavio svoje teze o federalističkom preuređenju evropske Turske.[231] Sve dotle Rakovski je sanjao samo o nacionalnom oslobođenju svoje porobljene domovine Bugarske. Ali, u toku svoga jednogodišnjeg boravka u Novom Sadu, u stalnom dodiru sa Danilom Medakovićem, Svetozarom Miletićem, Politom Desančićem i ostalim javnim radnicima oko *Srbskog dnevnika,* Rakovski je jasno opazio da se samostalna i nezavisna Bugarska daje ostvariti samo na jednom slobodnom Balkanu. Kada je, nakon jedne godine, po naređenju bečke vlade, kao politički sumnjiv i nepoželjan stranac, protjeran iz Novog Sada, Rakovski je već imao znatno šire političke horizonte.[232] Kao politički emigrant u Beogradu, Rakovski pokreće bugarski list *Dunavski lebed* (1860) i u njemu pozdravlja dolazak na prijestolje kneza Mihaila i veliča ga kao »sjaj srpskog roda«, očekujući da će se pod njime izvršiti oslobođenje i ujedinjenje Bugara i Srba. [233] U Beogradu je Rakovski formirao Bugarsku legiju, stavio joj se na čelo i borio se protiv Turaka za vrijeme bombardiranja Beograda. Rakovski je bio upućen u političke planove kneza Mihaila i Ilije Garašanina na povezivanju i organiziranju zajedničke suradnje balkanskih naroda.[234] Rakovski je preko *Dunavskog lebeda* propagirao istu zamisao, a pomoću Bugarske legije namjeravao da pridonese njenom ostvarivanju. Ali, knez Mihailo se bojao revolucionarne aktivnosti bugarske emigracije u Srbiji i novih diplomatskih

[230] Božidar Kovačević, *G. S. Rakovski u Novom Sadu i Beogradu. Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN*, II, 1952.

[231] M. P. D. *Istočno pitanje. Srbski dnevnik*, 1857, br. 44, 45, 46, 47.

[232] *Auweis über die im Monate November 1857 landesverwiesenen oder abgeschaften Ausländer. Beilage zum Central–Polizei–Blatte.* Nr. 130. Wien, 1857, S. III.

[233] *Dunavski lebed*, 1860, br. 2.

[234] Cv. Stojanov, *Federativnata ideja v blgaro-srbskite otnošenija (1804–1870).* Sofija, 1919, 43.

zapleta sa Portom: *Dunavski lebed* prestaje s izlaženjem, Bugarska legija u Srbiji se raspušta i Rakovski prelazi u Bukurešt, gdje postoje povoljniji uvjeti za akciju. O svojim razmimoilaženjima sa knezom Mihailom i Garašaninovom vladom Rakovski govori, iako nedovoljno konkretno i bez detaljnijih pojedinosti u jednoj svojoj brošuri o bugarsko-srpskim odnosima, u kojoj iznosi da Mihailova Srpska Kneževina gleda isključivo na svoju korist, na svoje teritorijalno uvećavanje i na svoju slavu, ali da ne namjerava ništa da učini za oslobođenje Bugara: »Ona je opterećena takvim i tolikim proturječnostima za takav jedan podvig da je takva jedna misao i mjera nemoguća . . .« O stavu velikih sila prema oslobodilačkim pokretima na Balkanu Rakovski kaže ovo:

Današnja zapadnoevropska politika, kao što je svima poznato, budno se čuva od sličnih akcija prema Istoku; zato ne štedi ni zlato, ni srebro, ni prolijevanje dragocjene krvi da možda bez njene volje, a posebno bez njene koristi, ne bi moglo da dođe ni do najmanje promjene u istočnim zemljama. Ali, prošlo je doba vojevanja i proširivanja na račun malih i slabih naroda i već sama pomisao na takve velike akcije smatra se i od samih jakih i silnih evropskih država za djetinjariju i smiješno maštanje.[235]

U Bukureštu Rakovski je pokrenuo nov list *Budućnost*, 1. marta 1864. *Budućnost* je imala još izrazitiju federalističku orijentaciju od *Dunavskog lebeda* i postavljala kao kolektivni cilj revolucionarno-oslobodilačka stremljenja svih balkanskih naroda: rasparčavanje evropske Turske i formiranje Balkanske konfederacije. Pozdravljajući pojavu *Budućnosti* i ističući sa priznanjem dalekosežnost njezina političkog programa, glavni urednik bukureštanskog lista *Romanul*, istaknuti rumunjski političar i javni radnik Konstantin Roseti, pisao je:

Pod uredništvom g. Rakovskog počeo je da izlazi novi list koji će, vjerujemo, izazvati opću pažnju. List zastupa narodna prava i traži slogu naroda. To je i naš program . . . Srbi i Bugari bili su, i sada su, naši najvoljeniji susjedi i otuda mi radosno pozdravljamo pojavu lista g. Rakovskog želeći mu pun uspjeh. Zajedno sa njim zalagat ćemo se i mi za njegove ideale, kako bi načelo federacije postalo uvjerenje i želja svih, i da jednoga dana bude stvarnost.[236]

Odgovarajući na ovu srdačnu dobrodošlicu uglednog bukureštanskog lista, Rakovski je preko *Budućnosti* otpozdravio ovom porukom:

Glavni urednik *Romanula*, osvrćući se na pojavu našega lista, uputio nam je u svom uvodniku pozdrave i izrazio svoju suglasnost sa zadacima koje smo postavili našem listu, napominjući da nam je zajednički cilj sklapanje jednoga saveza rumunjskog, srpskog i bugarskog naroda i obećavajući svoju suradnju da ta ideja postane opća i da bude ostvarena. Mi mu od srca zahvaljujemo za sve što je napisao i uvijek ćemo biti suglasni i tijesno povezani u ostvarivanju ovih ideja koje su uvijek bile i naše ideje.[237]

[235] G. S. Rakovski, *Političeskite otnošenija na srbskoto knjažestvo s Blgarija u današnjem vremenu*. Bukurešt, 1864, 17.
[236] *Romanul* (Bukarest), 10. III 1864.
[237] *Budućnost* (Bukurešt), br. 3, 1864.

Već u uvodniku drugoga broja *Budućnosti* Rakovski ističe da su svi raniji pojedinačni ustanci balkanskih naroda bili »pogubni i štetni za same te narode« zato što su bili potaknuti izvana i imali da služe tuđim ciljevima, i propagira revolucionarnu misao o pripremanju i organiziranju jednog općeg narodnog ustanka koji će buknuti u isto vrijeme u svima balkanskim zemljama.[238]

Rakovski je bio poznat kao jedan od najvećih protivnika Carigradske patrijaršije i fanariota i zato se često uopćavalo kao da je on protivnik čitavog grčkog naroda i, samim tim, ideje o balkanskoj solidarnosti. Takve su generalizacije iz osnove pogrešne. Sam Rakovski je, u jednom svom uvodniku, uvjerljivo objasnio da borba koju on vodi sa Carigradskom patrijaršijom i fanariotima – »lojalnim saveznicima turske vlade koji drže bugarski narod u duhovnom ropstvu« – nije borba protiv samog grčkog naroda kao takvog, i završava ovim mislima:

Pri zaključku izjavljujemo da je naše načelo oduvijek bilo da poštujemo i uvažavamo sve narode i da pristupamo suradnji sa svima koji su iskreni i pravedni, tj. koji priznaju da imaju sa nama zajedničke interese. Koji od Grka dođe do takve spoznaje i to pokaže, neće biti prvi kome ćemo pružiti prijateljsku i bratsku ruku.[239]

Najbolji dokaz da Rakovski nije bio protivnik bugarsko-grčke suradnje i zajedničke oslobodilačke borbe Južnih Slavena i Grka protiv turskog feudalizma jeste njegova tajna diplomatska misija koju je preduzeo 1863, u Ateni, po nalogu kneza Mihaila, ali ne pod svojim imenom, nego pod imenom Grka Papadopula, snabdjeven diplomatskim pasošem i rječnikom šifara za povjerljive izvještaje. Bugarski historičar Cvetko Stojanov iznosi ove konkretne pojedinosti:

Po svemu se čini, ta se misija sastojala u tome da sondira teren za jedan defenzivan ili ofenzivan savez između Srbije, Crne Gore i Grčke, koji bi donio izvjesno zadovoljavajuće rješenje istočnog pitanja na opću korist. Rakovski je grčke političke i vojne faktore uvjeravao da bi, u slučaju zajedničkog grčkog, srpskog i crnogorskog ratovanja, Bugari mogli da dignu na oružje 20.000 ljudi. U Ateni Rakovskom se pridružio kapetan Petar Pejović, rodak crnogorskog kneza Nikole. Rakovski se ubrzo uvjerio da njegova misija neće donijeti željenih rezultata i vratio se iz Atene razočaran.[240]

Po svemu sudeći, vlada Ilije Garašanina nije stavila na raspolaganje Rakovskom dovoljna materijalna sredstva, nužna za uspješno obavljanje povjerene mu diplomatske misije. Već otprije ogorčen zbog neopravdanog raspuštanja Bugarske legije, Rakovski je tada došao u otvoren sukob ne samo sa Garašaninovom vladom nego i sa samim knezom Mihailom. Međutim, ni u kom slučaju ne bi se mogla akceptirati nedokumentirana teza bugarskog historičara I. D. Šišmanova da je taj sukob sa tadašnjim beogradskim vlastodršcima odjednom pretvorio oduševljenog srbofila Rakovskog u zagriženog protivnika Sr-

[238] *Budućnost*, br. 2, 1864.
[239] *Budućnost*, br. 4, 1864.
[240] Cv. Stojanov, *Federativnata ideja v blgaro-srbskite otnošenija*, 43.

bije.[241] Šišmanov je odveć lako i proizvoljno identificirao režim kneza Mihaila i vladu Ilije Garašanina sa Srbijom i srpskim narodom. Rakovski je otvoreno rekao da apsolutistički režim kneza Mihaila nije i ne može biti odraz slobodarskih i demokratskih težnji srpskog naroda. Proizvoljne pretpostavke I. D. Šišmanova demantirao je sam Rakovski, koji je već 1864, odmah poslije svoga sukoba sa beogradskim vlastodršcima, u Bukureštu pokrenuo napredni politički list *Budućnost,* u kome je propagirao Politovu i Miletićevu koncepciju o raskomadavanju evropske Turske i o formiranju Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije.

U srpskoj građanskoj historiografiji mnogo se isticala i glorificirala »velika misao« kneza Mihaila o stvaranju takozvanog »Srbo-Bugarskog Kraljevstva« ili »Jugoslavenskog Carstva«. Stvar je u ovom. Inicijativom kneza Mihaila i Garašaninove vlade, s jedne strane, i Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta, s druge strane, sastavljen je u Bukureštu, 14. januara 1867, zajednički *Program političkog odnošaja Srbo-Bugara (Bugaro-Srba) ili njihov srdačan sporazum.*[242] Taj program usvojila je skupština bugarskih delegata iz raznih krajeva Bugarske, održana u Bukureštu početkom aprila 1867. Delegati su vijećali nekoliko dana, osjetili velike propuste i praznine, upozorili na njih i dopunili raniji program. Na kraju svojih vijećanja, 5. aprila 1867, oni su sastavili i potpisali *Protokol* koji dopunjuje *Program.* Karakteristično je: dok se u *Programu* predviđa stvaranje »Srbo-Bugarskog Kraljevstva«, dotle se u *Protokolu,* sastavljenom tri i po mjeseca kasnije, već govori o »Jugoslavenskom Carstvu«. Po prvom tekstu, knez Mihailo imao je postati kralj, a po drugom car, i to s pravom nasljedstva u dinastiji Obrenovića.[243] Predviđena je ravnopravnost oba jezika i utvrđen princip da ministri budu »od oba naroda«. O unutrašnjem uređenju buduće zajedničke države ne govori se konkretno, ne spominje se ni centralističko ni federalističko uređenje, ali se predviđa: »Narodno predstavništvo da se sastavlja u državi srazmerno iz narodonaseljenja i saglasno sa danas postojećom formom u Srbiji za taj predmet.«[244] Kada se zna da je u Mihailovo vrijeme narodno predstavni-

[241] I. D. Šišmanov, *Rakovski kao politik.* Sbornik na Blgarskata akademija na naukite, IX. Sofija, 1918.

[242] Prva tri člana ovoga *Programa* glase: 1) Narod srpski i narod bugarski, koji su po suštastvu Slaveni, od iste krvi i jednoverni, koji proizilaze od istog stabla i obitavaju predele dodirujući se, samim proviđenjem pozvani su da žive u buduće pod jednom istom upravom i pod jednom zastavom. 2) I zbog toga što obrazuju jedno telo, zadahnuto istim osećajima, i što imaju iste težnje, i što mogu postići njihove težnje samo u jednom zajedničkom narodnom životu, ova dva bratska naroda nosiće u buduće s razlogom, ime Srbo-Bugara ili Bugaro-Srba, i njihova zajednička otadžbina Bugaro-Srbija ili Srbo-Bugarska. 3) Njegova Svetlost Knjaz Mihailo Obrenović, koga je otečestvoljublje toliko puta osvedočeno, potomak slavne loze i sin junaka oslobodiltelja Srbije, proglašava se za uzvišenog šefa Srbo-Bugara i za komandanta njihove vojske. (M. S. Pirođanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda.* Beograd, 1895, 36).

[243] *Ibid.* 38.

[244] *Ibid.* 39.

ство постојало само на папиру, а да је »постојећа форма« била круто апсолутистичка, онда је јасно по какким би се начелима управљало у том »Југословенском Царству«. Питање престолнице остало је нерешено: »Престони град Југословенског царства где ће бити, да реши представништво народно«.[245] Чини се да се делегати у томе питању нису могли суглашити са намјерама београдских владодржаца. Михаилово царство било би састављено од Србије, Бугарске, Тракије и Македоније. Остале јужнословенске земље (Црна Гора, Босна и Херцеговина, Троједна Краљевина, Словенија) уопће се не спомињу; вјеројатно се претпостављало да ће оне касније бити припојене у смислу Гарашанинова *Начертанија*. Ни кнез Михаило, ни Гарашанин нису мислили на уједињење јужнословенских народа у окviру једне федерације слободних и независних земаља, него на њихово једноставно прикључење, присаједињење Србији. Питање вјере рјешено је овако: »Господареća је религија православна, а вероисповед слободна«.[246] Како се даје ускладити начело »господареће религије« са принципом »слободног вероисповедања« није објашњено. Питање осигурања националне равноправности остало је недодирнуто.

Тим тако састављеним програмом нису били задовољни ни сви Срби, ни сви Бугари. Између осталога, ни водећи државник Михаилове Србије – Илија Гарашанин. Дубоко конзервативан, он није вјеровао ни у револуционарне снаге свога народа, а још мање осталих Јужних Славена. Цио Бугарски централни револуционарни комитет у Букурештu Гарашанин је сматрао као групицу фантаста, а њихове задатке и циљеве за утопије. Он уопће није вјеровао да Комитет има корijена у самом бугарском народу и зато му је прилазио са крајњом скепсом и неповјерењем. Убрзо послије састављања *Програма*, Гарашанин се 2. фебруара 1867. обратио српском дипломатском застутнику у Букуреште писмом у коме му је саопћио ово своје мишљење:

Програм Комитета такав је да се од нас без приметби примити може, јер ако ми овака услова не би хтели примити, значило би да поричемо оно што смо Бугарима обећавали ... Међутим, ми сад не можемо одма и сами уговор у овом смислу сачиниti, и то не због нас, јер се ми при овакvим условима не би имали шта промишљати, него због сами бугарски првајлија који су на овом програму подписати, и ево зашто. Ми нисмо ради уговорити једну ствар која, ако не би била усвојена од народа бугарског, могла би нам више сметње него користи прineти, јер би нам се у несрећном случају могла себичност припisати, онда кад смо ми далеко од тога удаљени, па зато ја мислим да тај комитет одпочне најпре своју радњу међу својим земљацима и патријотима, да овима своје мисли разложи, и тек кад буде изvесно да ће исте biти усвојене од разумније и значеће части старателја за будућност Бугарске онда, велим, да се и сам уговор сачини и утврди, коме ће подлежан biти Србин и Бугарин у једнакој мери.[247]

Гарашанин, који је иначе важио за разборита државника, показао се овдје донекле наиван: како је он замишљао да Комитет »отпочне најпре своју радњу« и на који начин утврдити да ли је већина бугарских

[245] *Ibid.* 39.
[246] *Ibid.* 39.
[247] *Ibid.* 40.

rodoljuba prihvatila doneseni program? Da li, možda, plebiscitom ili referendumom, koji bi se imao izvršiti u samoj Bugarskoj, koja je 1867. bila još uvijek turski pašaluk i stenjala u okovima turskog feudalizma? Ili je on, možda, mislio samo na suglasnost među bugarskim emigrantima u susjednim zemljama? Ili je to rečeno tek onako kao izgovor da bi se opet odložila revolucionarno-oslobodilačka borba Južnih Slavena, u smislu politike oklijevanja i odlaganja svake akcije prema intencijama kneza Mihaila? Odgovor na postavljena pitanja sam se po sebi nameće.

Među bugarskim rodoljubima ideja o stvaranju »Jugoslavenskog Carstva« pod skiptrom Mihaila Obrenovića izazvala je razumljivu opoziciju. Čak i sam Georgi Rakovski, koji je 1860. sa mnogo pretjeranog oduševljenja preko *Dunavskog lebeda* pozdravio dolazak na prijesto kneza Mihaila kao veliki događaj, izražavao se sada vrlo skeptički o tim planovima i otvoreno govorio da je ideja o Mihailovom »Jugoslavenskom Carstvu« – »još veća utopija i još smešnija od panslavizma«.[248] Uvjereni pristalica Politovih i Miletićevih koncepcija o Južnoslavenskoj federaciji, Balkanskoj konfederaciji i Istočnoj Švicarskoj, Rakovski je u stalnom forsiranju i insistiranju na realizaciji projekta o Mihailovu »Jugoslavenskom Carstvu« vidio »prikrivene egoistične namjere koje vode novom ropstvu, novoj smjeni starih gospodara novim gospodarima.«[249]

Ljuben Karavelov bio je još odlučniji protivnik »velike misli« kneza Mihaila od Rakovskoga. Ruski odgojen, učenik i sljedbenik »nove nauke« Beljinskog, Černiševskog, Dobroljubova i Pisareva, oduševljen za ideje ruske revolucionarne demokracije, Karavelov je nekoliko godina živio kao politički emigrant u Srbiji i Vojvodini, utjecao je na naš javni život i bio u neku ruku preteča Svetozara Markovića.[250] Karavelov je stigao u Beograd u proljeće 1867, baš kada se Garašaninova vlada sporazumijevala s Bugarskim centralnim revolucionarnim komitetom u Bukureštu o »Jugoslavenskom carstvu«. Kao što je tačno konstatirao Božidar Kovačević: »To su bile težnje i zamisli srbijanskih vladajućih krugova. Slobodoumna opozicija i omladina išli su još dalje... Htjeli su da u isti mah sa nacionalnim težnjama ostvare i druge reforme u našim narodima«.[251] Karavelov je kao »brat Bugarin« osobno prisustvovao skupštini Ujedinjene omladine srpske u Beogradu 1867, bio oduševljeno pozdravljen od svih prisutnih omladinaca i postao svjedok rasturanja skupštine prema naređenju Mihailova režima.[252] Kao član Omladine, i Karavelov je zauzeo opozicioni stav prema vladinoj politici, govorio i pisao protiv režima, i zato morao napustiti Srbiju i potražiti pravo azila u susjednoj Ugarskoj, u Vojvodini. Miletićev Novi

[248] Cv. Stojanov. *Federativnata ideja v bulgaro-srbskite otnošenija*. 43.
[249] *Ibid*. 43.
[250] Božidar Kovačević, *Ljuben Karavelov i Svetozar Marković*. *Letopis Matice srpske*. avgust–septembar, 1946, 198–206.
[251] *Ibid*. 201.
[252] Mihail Dimitrov, *Ljuben Karavelov*. Biografija, Sofija, 1959, 100–104.

Sad je srdačno dočekao »brata Bugarina« i on je odmah postao suradnik *Zastave, Matice* i ostalih novosadskih listova i časopisa. U Novom Sadu Karavelov je imao prilike da se bliže upozna sa federalističkim koncepcijama Polita Desančića i Miletića, pod čijim je utjecajem postao federalist. Iz peštanske tamnice, u koju je dospio bez svoje krivice, »brat Bugarin« je uputio manifest »braći Srbima« sa ovom porukom: »Istorijsko pravo, vizantijska istorija, Simeunovo carstvo, Dušanova kruna... nemaju tamo mesta gde treba da bude slobode i života. Pogledajte na Švajcarsku i Ameriku, i videćete da se sreća ljudska ne osniva na skiptru i prestolu, ne na kruni i monarhiji, već na čistoj ljudskoj slobodi!«[253]

Protjeran iz Ugarske i Srbije zbog svoga opozicijskog stava prema peštanskim i beogradskim vlastodršcima, Karavelov u jesen 1869. odlazi u Bukurešt, gdje odmah bude izabran za predsjednika Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta i pokreće politički list *Svobodu* sa širokim južnoslavenskim federalističkim programom. Prvi broj *Svobode* pojavio se 7. novembra 1869. Preko toga lista Karavelov je propagirao ideju bratstva među balkanskim narodima: »Pružimo jedni drugima bratske ruke i od Tise do Besarabije, od Crnog do Jadranskog mora, od Dunava do Carigrada živimo kao slobodni građani«.[254] Već 1871. u Karavelovu je sazrela smjela progresivna misao: »Bez revolucije za nas nema spasenja, i to revolucija, revolucija i revolucija kolikogod se može skorije«.[255] Ta revolucija imala bi da se podigne i rasplamsa istovremeno u svima balkanskim zemljama. Sasvim razumljivo, kao građanski demokrat, Karavelov nije podrazumijevao socijalnu revoluciju, nego samo nacionalnu, buržoaskodemokratsku revoluciju koja bi imala da izvrši nacionalno oslobođenje; na društveni preobražaj on nije mislio. Propagirajući ideju o formiranju jedne federacije balkanskih naroda, Karavelov pokušava da je obrazloži i potkrijepi ovim argumentima:

> Istok treba da sastavi takvu jednu cjelinu... 11 milijuna Južnih Slavena, 6 milijuna Rumunja i 2 milijuna Grka bili bi već elementi koji bi formirali takvu silu koja bi osigurala svoju budućnost... Svaki narod treba da bude slobodan sa svake strane i svaki narod ima da izgradi takvu jedinicu koja će biti osnovana na svojim mogućnostima i na najpravičnijim principima.[256]

Po Karavelovu, Južni Slaveni, Rumunji i Grci »treba da osnuju bratsku federaciju koja će biti organizirana po savršeno slobodoumnim načelima; tako da u isto vrijeme svako pleme ima svoju autonomiju, svoje zakone, svoju samoupravu i svoj unutrašnji plemenski život; ni jedno pleme nema nikakvih prava da poseže na prava drugih... Ova tri plemena bit će povezana zajedničkim parlamentom, čija će biti dužnost da rukovodi vanjskom politikom – i ništa više; ovaj parlamenat birao

[253] Ljuben Karavelov, *Braćo Moja! Zastava*, 21, III 1869.
[254] *Svoboda*, br. 14, 1870.
[255] *Svoboda*, br. 14, 1871.
[256] *Svoboda*, br. 11, 1872.

bi se od sva tri plemena općim pravom glasa«.[257] Kao što se iz tih citata vidi, Karavelov nije bio pravnik i zato nije diferencirao određene državnopravne forme (lokalna samouprava – autonomija – federacija – konfederacija), nego je jedne pravne termine ponekad zamjenjivao drugim terminima, ne uvijek adekvatnim njihovu pravnom značenju. Ali, osnovna misao bila je u njegovim postavkama pozitivna i usmjerena protiv svake hegemonije i svakog nacionalnog ugnjetavanja. Karavelov je bio načelni protivnik miješanja velikih sila u sudbine malih naroda; zato je u svojim člancima uporno i dosljedno govorio Bugarima i ostalim Južnim Slavenima da se ne treba i dalje zavaravati iluzijama i da ne treba očekivati milost i spasenje od velikih sila, nego se pouzdati u vlastite narodne snage: »Srbija, Rumunjska, Crna Gora, Bugarska i Grčka mogu sami da izvojuju svoj položaj bez evropskog tutorstva«.[258]

Federalistička misao se i kod Karavelova postepeno razvijala i izgradivala, isto kao i kod prvih srpskih i hrvatskih federalista, ali je i dalje sadržavala u sebi teške unutrašnje proturječnosti. Karavelov je akceptirao u glavnim linijama Politovu i Miletićevu koncepciju o organskom rješenju istočnog pitanja u okviru Južnoslavenske federacije, Balkanske konfederacije i Istočne Švicarske, ali nije dublje ušao u sve specifičnosti složenog nacionalnog pitanja balkanskih naroda, tako da je izvjesne probleme nepravilno postavio. Po Karavelovu, istočno pitanje imalo bi se riješiti na ovaj način:

Po našem mišljenju, Istočna federacija treba da bude sastavljena ovako: 1) Srbija, Bosna, Hercegovina i Crna Gora treba da sastave jednu cjelinu; 2) Bugarska, Trakija i Makedonija da sastave drugu cjelinu; 3) Albanija da dobije nezavisnu samoupravu, koja bi bila pod pokroviteljstvom Srbije i Bugarske; 4) Rumunjska treba da ostane u današnjem položaju; 5) Carigrad da bude slobodan grad; 6) Tesalija i Epir da se ustupe Grčkoj; 7) sultan da se preseli u Tursku zajedno sa svojim Turcima. Osim toga, Bugarska, Srbija i Rumunjska treba da sastave čvrstu federaciju koja bi imala tri nezavisne uprave i jedan zajednički parlamenat, tj. jednu opću vrhovnu vladu. Potrebno je da kažemo i to da – kad se raspadne Austro-Ugarska – Dalmacija, Hrvatska, Srijem, Banat i Bačka trebat će da se ujedine sa Srbijom; a sjeverni Banat, Erdelj i Transilvanija sa Rumunjskom.[259] Ova federacija bila bi dugotrajna, pravedna i korisna zato što će zadovoljiti svako pleme koje želi da bude sretno, snažno i slobodno.[260]

Kao što se iz ovog nacrta vidi, Karavelov je predviđao da i Rumunjska uđe u sastav Južnoslavenske federacije, dok su Polit Desančić i Miletić predirali da Rumunjska i Grčka pristupe samo u Balkansku konfederaciju, dok bi Južni Slaveni formirali među sobom federaciju koja bi bila jedna od članica Balkanske konfederacije, kao i Rumunjska i Grčka. Što se Carigrada tiče Karavelov je istoga mišljenja kao i Polit i Miletić da on treba da postane slobodan grad. Osnovna je sla-

[257] *Svoboda*, br. 27, 1872.
[258] *Svoboda*, br. 36, 1872.
[259] Po Karavelovu, Erdelj i Transilvanija su dvije pokrajine; u stvari, to je jedna te ista pokrajina koja se na našem i mađarskom jeziku zove Erdelj, na rumunskom *Ardeal*, na njemačkom *Siebenbürgen*, na latinskom *Transsilvania*.
[260] *Nezavisnost*, br. 42, 1873.

bost u nacrtu Karavelovu što on spaja u veće cjeline pojedine zemlje koje su već tada imale prava da postanu posebne federalne jedinice u okviru Južnoslavenske federacije: Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Bugarska, Trakija. Karavelov je bio potpuno u pravu kada je predviđao skori raspad Austro-Ugarske, ali nije bio u pravu kada je pretpostavljao da će se Hrvatska sa Dalmacijom »ujediniti sa Srbijom«, iako su Hrvati s razlogom zahtijevali da formiraju posebnu federalnu jedinicu u okviru Južnoslavenske federacije, isto kao i ostale zemlje Južnih Slavena. Iznenađuje da Karavelov nije uzimao u obzir nacionalna stremljenja Hrvata, o kojima je svakako imao prilike da se detaljnije obavijesti za vrijeme svoga emigrantskog boravka u Austro-Ugarskoj. Isto tako, neobjašnjivo je da Karavelov, u svome nacrtu, uopće i ne spominje Sloveniju i Istru, o kojima je baš u to vrijeme mnogo pisano u novosadskoj *Zastavi*, u kojoj je i sam Karavelov surađivao. Sasvim je prirodno da je on, kao Bugarin, obraćao najveću pažnju Bugarskoj i susjednim zemljama, ali kada se ima u vidu njegova široka južnoslavenska i općeslavenska orijentacija, onda udara u oči činjenica da on ipak ne posvećuje veću pažnju Hrvatima i da uopće ne spominje Slovence, iako su već u to vrijeme i Hrvati i Slovenci pokazivali veliko zanimanje i razumijevanje za sudbinu Bugara i njihova nacionalno-oslobodilačka stremljenja. Međutim, i pored svih tih propusta, mora se priznati da je Karavelov bio jedan od prvih bugarskih rodoljuba koji je osjetio da se Istočno pitanje može riješiti samo u okviru federacije, na demokratskim osnovama:

Ako naša Južnoslavenska federacija bude osnovana na slobodi i jednakosti, nijedno slavensko pleme ne mora da se boji za svoje plemenske odlike i za svoje individualne osobine. Nije potrebno da ponovim hiljadu i prvi put da u Švicarskoj žive tri potpuno suprotna naroda i da među tim narodima ne dolazi ni do kakvih nacionalnih sukoba. Zdrav razum ne može da kaže da je naš zaključak pristrasan.[261]

Daleko od svakog šovinizma i religioznog fanatizma, bugarski revolucionari sa Karavelovim na čelu nisu propagirali istrebljivački rat protiv Turaka. U jednoj proklamaciji Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta, štampanoj u Bukureštu 1875, apelira se na političku svijest bugarskog naroda ovim duboko humanim argumentima:

Ne treba da budete nimalo žestoki protiv mirnih Turaka, naših sažitelja i sapatnika. Naprotiv, morate im pružiti bratsku ruku, pomoć i zaštitu ako budu progonjeni od vlasti, zato što su suosjećali sa narodnim pokretom. Čast, imovina i život mirnih Turaka treba i za vas da budu isto toliko dragi i sveti kao i za njih.[262]

U tijesnoj i nerazdvojnoj vezi sa Karavelovim stajao je serdar Pero Matanović, prvi crnogorski republikanac i federalist, jedna od najinteresantnijih ličnosti u historiji Crne Gore u drugoj polovini XIX vi-

[261] *Nezavisnost*, br. 34, 1874.

[262] Hr. Kabakčiev, *Blgarskite revolucioneri za Bulkanskata federacija*. Sofija, 1915, 31.

jeka, koja još uvijek nije dovoljno osvijetljena, iako je o njoj već ranije pisano.[263] Rođeni brat znamenitog crnogorskog vojvode Đure Matanovića, serdar Pero Matanović, proslavljeni junak u hercegovačkim ustancima, aktivan učesnik u Omladinskom pokretu, autor rodoljubivih i političkih pjesama sa naprednim tendencijama *(Oda Republici, Oda Garibaldiju)*, bio je visoko cijenjen i voljen u redovima narodnih boraca i slobodoumnih rodoljuba. Vasa Pelagić stavljao je Matanovića odmah iza Marka Miljanova i izričito veli da su ta dvojica »bili ljudi poznati kao najpošteniji Crnogorci«.[264] Matanović je bio veliki revolucionar sa neobičnim konspirativnim sposobnostima, koji je vršio razne povjerljive misije i održavao vezu između Cetinja, Beograda, Novog Sada, Bukurešta i Rusije. Negdje krajem maja 1871. Matanović je od rodoljuba sa Cetinja upućen u Beograd gdje se sastao sa Svetozarem Markovićem i njegovom socijalističkom grupom oko *Radnika*, zatim je doputovao u Novi Sad gdje se dogovarao sa ljudima oko *Zastave*, koji su mu savjetovali da bezuvjetno posjeti Svetozara Miletića, koji se baš tada nalazio u zatvoru u Vacu, osuđen zbog svojih oštrih napada na hrvatskog bana Levina Raucha. Matanović odlazi u Vac, uspijeva da sa Miletićem govori u četiri oka, ovaj mu je napisao pismo za Ljubena Karavelova i Matanoviću polazi za rukom da to pismo prokrijumčari iz vackog zatvora, preko mađarske i rumunjske granice i da ga uruči Karavelovu u Bukureštu. U pismu, datiranom u Vacu 7. juna 1871, Miletić ovim riječima preporučuje Karavelovu Matanovića kao velikog rodoljuba i borca »koji je u ratovima Crne Gore i Hercegovine protivu Turaka bio uvek u prvom redu, koji je oduševljen za borbu oslobođenja naših naroda na istoku, koji ima lepoga glasa u Crnoj Gori i Hercegovini, i gotov da otpočne boj za oslobođenje . . .«[265] Iz ovoga pisma doznajemo za važne pojedinosti o razilaženjima između Miletića i Dmitra Cenoviča, člana Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta u Bukureštu, koji je ranije posjetio Miletića u Vacu i raspravljao s njime o podizanju velikog ustanka balkanskih naroda protiv Turske. Dok je Cenovič zastupao mišljenje »da sad ne bi bilo zgodno vrijeme i zbog toga što bi se držalo da je Rusija potpalila rat« – dotle je Miletić smatrao da je »već krajnje vreme«.[266] Vrlo je značajan prijedlog o zajedničkoj borbi Crnogoraca i Bugara: »Matanović misli da bi dobro bilo, da vi Bugari primite jedno desetak Crnogoraca u vašu vojsku, jedno da narodu sveza naša očevidna bude, drugo oni bi dosta ohrabrenja pridoneli, a ako vi hoćete, neka i desetak Bugara pomešaju se među naše Crnogorce i Hercegovce«,[267] Miletić, u istom pismu, saopćuje Karavelovu i želju Đoke Vlajkovića, aktivnog oficira kneževine Srbije koji je bio u stalnoj vezi i sa Novim Sadom i sa Cetinjem, da bi bilo dobro da

[263] Dr K. Milutinović, *Crna Gora i Primorje u Omladinskom pokretu. Istoriski zapisi*, 1953, VI, 1, 24–30, 39–41.

[264] Vasa Pelagić, *Autobiografija. Brazda*, IV, 1951, 327.

[265] Ivan Klinčarov, *Hristo Botev*. Biografija. Sofija, 1910, 517–518.

[266] *Ibid.* 517–518.

[267] *Ibid.* 517–518.

Karavelov upozna Matanovića sa Braćanom, šefom rumunjskih liberala. Iz ovoga se vidi da je ideja o suradnji i zajedničkoj borbi udruženih balkanskih naroda hvatala sve dublje korijena i iz teorije postepeno prelazila u praksu.

Velika je šteta što nije sačuvan odgovor Karavelova na Miletićevo pismo i, naročito, na prijedlog da se »desetak Crnogoraca« ubaci u bugarsku ustaničku vojsku radi podizanja ratničkog elana svojstvenog Crnogorcima. Ali, kao što je tačno utvrdio Mihail Dimitrov: »Šteta je zaista velika, ali i bez izričitog pisma Miletiću, Karavelov je dao odgovor na njegov prijedlog«.[268] Po Dimitrovu, Karavelov je na postavljeno pitanje indirektno odgovorio svojim člankom u *Svobodi* od 4. novembra 1871, u kome veli: »Mi mislimo da će naš pothvat imati uspjeha ako se vojvoda Vukalović bude povezao sa Crnom Gorom, knez Nikola s Miletićem, Miletić s Bugarskom, a Bugarska sa Srbijom«.[269] Spominjući Luku Vukalovića, Karavelov je očevidno mislio na Hercegovce i Bosance, a navodeći ime Svetozara Miletića podrazumijevao je vojvođanske Srbe i Graničare.

O Matanovićevu putovanju u Vac i Bukurešt bila je odmah obaviještena i beogradska vlada.[270] Već 28. juna 1871. namjesnik Jovan Ristić pisao je Filipu Hristiću, srpskom poslaniku u Carigradu, da je Matanović prispio u Beograd: »On je u dogovoru sa Pelagićem, Vlajkovićem i Miletićem, i rade da do septembra dignu bunu u Hercegovini . . . Bio je u Bukureštu da se dogovara sa Bugarima«.[271] Službeni beogradski krugovi smatrali su u početku cijelu stvar utopijom, ali već 24. jula Ristić je javljao Hristiću: »Matanovića projekt za Hercegovinu stvar je ozbiljna . . . Oni hoćeju da proizvedu pokret . . .«.[272] Od naročitog je značaja bila aktivnost Družine za ujedinjenje i oslobođenje srpsko, osnovane na Cetinju, u augustu 1871.[273] Družina je imala ilegalan, karbonarski karakter, sa šiframa, konspirativnom organizacijom i zavjereničkom strukturom, povezivala je nacionalno-oslobodilačke snage Crne Gore, Srbije, Vojvodine, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i bila u vezi i sa bugarskom revolucionarnom emigracijom u Bukureštu.[274] Značajnu ulogu u ovom pokretu igrao je Svetozar Miletić sa svojim najbližim suradnicima.[275] Od socijalista su aktivno sudjelovali: Vasa Pelagić[276] i Kosta Ugrinić.[277] Družina za ujedinjenje i oslobođenje srpsko imala je

[268] Mihail Dimitrov, *Ljuben Karavelov*, 227.
[269] *Svoboda*, br. 48, 1871.
[270] *Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću*. Beograd, 1931, 58.
[271] *Ibid.* 60.
[272] *Ibid.* 66.
[273] *Družina za ujedinjenje i oslobođenje srpsko. Enciklopedija Jugoslavije*, III, 103.
[274] Dr K. Milutinović, *Crna Gora i Primorje u Omladinskom pokretu*, 31–37.
[275] Jagoš Jovanović, *Crna Gora prema Svetozaru Miletiću. Godišnjak Istoriskog društva Vojvodine*, I, Novi Sad, 1951, 67–73.
[276] Dr K. Milutinović, *Vasa Pelagić na Cetinju. Istoriski zapisi*, oktobar–decembar 1951.
[277] Vasa Stajić, *Svedoci Miletićevih podviga*, III. Letopis MS, juna 1926, 308, 190–201.

široko južnoslavensko obilježje i snažno je utjecala i na pripremanje bosansko-hercegovačkog ustanka.[278]

Tadašnji kneževski namjesnici Blaznavac i Ristić, koji u početku nisu ozbiljno uzimali cio ovaj pokret, počeli su mu posvećivati veću pažnju tek kada su doznali da su se, poslije Crne Gore i Srbije, zatalasale i ostale južnoslavenske zemlje. U svome pismu od 15. decembra 1871. Jovan Ristić piše Filipu Hristiću: »Ovo sad izgleda mnogo ozbiljnije. Kažu da su svoje sveze rasturili po Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, pa hoće sad na koncu januara na 8 mesta da pobune u jedanput... Ima u našim južnim krajevima dosta elemenata za takav pokušaj...«.[279] Namjesnici su se naročito zabrinuli da se ne umiješa Rusija. Blaznavac, na osnovi informacija dobivenih od obavještajne službe, u pismu od 16. decembra 1871. javlja Hristiću da je doznao da će potrebna materijalna sredstva za naoružanje dati Slavenski komitet iz Moskve; da će znatan broj graničara iz Vojne krajine ući u Bosnu; da će u vojnim operacijama sudjelovati veliki broj Crnogoraca »bez zvaničnog učešća Kneza Nikole«; da su Arbanasi već u borbi sa Turcima; da će Crnogorci iz Carigrada doći u balkanske zemlje; da će Bugari, pod rukovodstvom svoga Revolucionarnog komiteta, preći u akciju.[280] Po sebi se razumije u krugovima slobodoumnih rodoljuba se očekivalo da će se, čim buknu ustanci u balkanskim zemljama, umiješati i službena Srbija i Crna Gora i objaviti rat Turskoj. U to je vjerovao i Vasa Pelagić, i Svetozar Miletić, i Pero Matanović, i Ljuben Karavelov sa članovima Bugarskog centralnog komiteta u Bukureštu. Komentirajući stav bugarskih revolucionara prema vlastodršcima u Srbiji, napredni bugarski historičar Ivan Klinčarov veli: »Greška bugarskih revolucionara i hajduka – ako tu može da se govori samo o greški – sastojala se u tome što nisu znali s kime imaju posla i s kime treba da prave saveze. Sa srpskim revolucionarima – da, ali sa srpskom državom i njenim državnicima – ne; s ugnjetenom masom – da, ali sa dinastijom i njenim pomoćnim oruđem – ne!«[281]

U principu, posmatrajući problem isključivo sa svojih određenih pozicija, Klinčarov u neku ruku ima pravo, ali ako se iz teorije siđe u praksu, u tadašnju surovu društveno-političku stvarnost balkanskih naroda, stvari izgledaju drukčije. Ni Pelagić, ni Miletić, ni Karavelov, ni ostali slobodoumni rodoljubi, srpski, crnogorski i bugarski nisu imali nikakvih naročitih iluzija o vlastodršcima u Beogradu i Cetinju, zauzimali su prema njihovoj unutrašnjoj i vanjskoj politici opozicijski stav, ali su ipak bili potpuno svjesni činjenice da ni Družina za ujedinjenje i oslobođenje srpsko na Cetinju, ni omladinske organizacije u Beogradu i Novom Sadu, ni Bugarski centralni komitet u Bukureštu ne mogu sami, svojim ograničenim materijalnim sredstvima i svojim relativno malobrojnim članovima, da pripreme, organiziraju i vode čitav nacio-

[278] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 333–338.
[279] *Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću*, 84.
[280] *Ibid.* 90–91.
[281] Ivan Klinčarov, *Hristo Botev*, 519–520.

nalno-oslobodilački rat protiv Turaka. Zato je Miletić bio potpuno u pravu kada je pisao Karavelovu da će – kad »otpočne boj za oslobođenje« – »i vlade u Srbiji i Crnoj Gori priskočiti morati«. Isto tako je i Karavelov bio u pravu kada je pisao Vasilu Levskom: »Nadajte se pomoći od Srbije i Crne Gore«. To još ne znači da Karavelov i Miletić nisu vjerovali u revolucionarne snage svojih naroda; to samo znači da su oni računali i na oružanu pomoć službene Srbije i službene Crne Gore, a u daljoj liniji i na pomoć Rusije ili, u najmanju ruku, njenih slavenskih komiteta.

Međutim, caristička Rusija dosljedna u provođenju svoje reakcionarne politike u rješavanju istočnog pitanja bila je i ovom prilikom odlučno protivna svakom nacionalno-oslobodilačkom pokretu u južnoslavenskim i balkanskim zemljama. To se jasno vidi iz ovog telegrama generala Ignjatijeva, ruskog ambasadora u Carigradu: »Molim Hristića da razloži kategorično namjesnicima *inopportunité* i budalaštinu takva pothvata (omladinskog)«.[282] Međutim, iako nisu vjerovali u idejnu revolucionarnu snagu južnoslavenskih naroda u eventualnom ratu sa Turskom, namjesnici nisu smatrali nacionalno-oslobodilački pokret Južnih Slavena za »budalaštinu«. U pismu od 18. decembra 1871. Ristić otvoreno priznaje da tek sada uviđa da cio pokret ipak nije samo Matanovićeva stvar: »Nije tu samo Matanović, kao što mišljasmo, no tu je Omladina, koja se rastvara u revolucionarne klubove . . .[283] Ali, možemo li mi doveka uzdržati ovu struju? Miletić je u stanju da je sve više pusira, pa će nas struja preplaviti, hteli mi ne hteli. Duhovi su uzrujani, sve je provrelo . . .«[284]

Crnogorski serdar Pero Matanović nije bio ni politički ideolog, ni državnopravni teoretičar federacije, kao što su to bili prvi federalisti kod Srba i Hrvata, Slovenaca i Bugara, ali je instinktivno osjetio zamašaj i dalekosežnost tih naprednih ideja i unio je u taj pokret još jednu novu komponentu, svojstvenu Crnogorcima i specifično crnogorsku: borbeni, revolucionarni elan s udarnom, nesalomljivom snagom i urođenim ratničkim duhom. Zbog toga je Svetozar Miletić bio u punom pravu kada je, preporučujući Matanovića Karavelovu, spomenuo bugarskim revolucionarima da bi dobro bilo da Bugari prime u svoju vojsku »jedno desetak Crnogoraca«, koji bi »dosta ohrabrenju pridoneli . . .« Ni Miletić, ni Matanović nisu tim prijedlogom namjeravali da potcijene ratničke osobine Bugara, nego su samo željeli da Crnogorci, čuveni sa svojim uspješnim ratovanjima s Turcima, još više podignu ratni elan bugarskih ustanika i pridonesu uspjehu zajedničke borbe protiv istovetnog neprijatelja. Ovo povezivanje revolucionarnih snaga probuđenih južnoslavenskih i balkanskih naroda imalo bi izvanredno pozitivno moralno značenje, jer bi bratstvo u oružju i zajednički prolivena krv cementirali jedinstvo i solidarnost narodnih masa u borbi protiv turskog feudalizma i bilo kakva miješanja velikih sila, s jedne strane, i prokrčilo put

[282] *Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću*, 86.
[283] *Ibid.* 86.
[284] *Ibid.* 86–87.

ka novim društveno-političkim ostvarenjima i državnopravnim formama, s druge strane. Ukoliko je misao o nužnosti likvidacije i raskomadanja evropske Turske obuzimala sve šire krugove naše i strane javnosti, utoliko je sve potpunije sazrijevala ideja da se najsvrsishodnije rješenje postavljenog problema sastoji u formiranju Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije.

VI FEDERALISTIČKE KONCEPCIJE PRVIH JUŽNOSLAVENSKIH SOCIJALISTA

Krupan korak dalje u historijskom razvitku federalističke misli kod južnoslavenskih naroda učinili su prvi srpski i bugarski socijalisti, naročito Svetozar Marković i Vasa Pelagić, Vasil Levski i Hristo Botev. Oni su federalističkoj ideologiji odmah dali jače revolucionarno obilježje i dublji socijalni sadržaj. Marković je kritički pratio diskusije i polemike u vezi sa donošenjem ljubljanskog jugoslavenskog programa 1870. Isto tako, on je preko naše i strane štampe svakako sa živim zanimanjem pratio krupne političke događaje u Austriji poslije formiranja federalističkog kabineta grofa Hohenvarta i ulaska čeških i poljskih političara u bečku vladu. Samo, dok su mnogi rodoljubi ne samo kod Slovenaca i Hrvata nego i kod Srba polagali nade u Hohenvartov pokušaj, dotle je Marković već u početku zauzeo oštar i negativan stav. Pa ipak, on nije odmah istupio sa svojom kritikom pred javnost. Hohenvartova vlada došla je na čelo državne uprave početkom februara, a Marković je svoj stav formulirao tek početkom juna 1871. U nekoliko svojih članaka dao je izvanredno oštru, ali načelnu kritiku federalističkih koncepcija južnoslavenskih, čeških i poljskih političara i izrazio se otvoreno protiv njihovih nastojanja o stvaranju »slovenske Austrije«. Već u svom prvom članku *(»Slovenska Austrija«)* Marković postavlja čitavu diskusiju na ovu osnovu: »Mi ne verujemo u novu, ravnopravnu, slovensku, saveznu Austriju, tako isto kao što ne verujemo u nemačko-mađarsku, centralisanu ili zapravo dvo-centralnu Austriju. Još više: mi držimo da je savezna Austrija nemoguća, jer je nepotrebna narodima što u njoj žive«.[285] Marković ovim argumentima nastoji da obrazloži ispravnost svoje teze:

»Savezna Austrija« bila bi savez nekoliko »istorijskih naroda« ili upravo nekoliko kraljevina bez kraljeva... Tu bi razni istorijski narodi u svojim kraljevinama davili druge neistorijske narode; tu bi bili razni ministri i polu-ministri, delegacije i dupledelegacije (npr. hrvatsko-ugarska u Pešti i hrvatsko-ugarsko-austrijska u Beču); parlamenti i podparlamenti, razne dvorske kancelarije... i šta ti ja znam. A vrh svega: jedan car sa po milijuna soldati i grdnim vojenim budžetom. Tu bi bio pravi vašar u upravi. Ovaka savezna Austrija, bila bi za sve austrijske narode najgora državna forma od sviju koje se samo mogu zamisliti.[286]

[285] *Radnik*, br. 3, 1871.
[286] *Ibid.*

Polemizirajući sa onim teoretičarima »slovenske Austrije« koji su pokušavali da usporeduju buduće federativne jedinice u saveznoj austrijskoj državi sa švicarskim kantonima ili sa saveznim državama u američkoj federaciji, Svetozar Marković sa puno fine ironije veli:

No to da bude u Austriji, valjalo bi najpre učiniti sva »istorijska prava« i narodne »privilegije« – trebalo bi jednom priznati da ni gospoda Habzburgovci, ni sv. Stevan i njegovi naslednici, nisu imali nikad nikakvih prava da milijone ljudi smatraju kao svoje čarape, cipele, karuce itd. to jest kao svoju imovinu i da čitave narode ostavljaju nekome u »nasledstvo«. Ali kad bi toga bilo, kad bi narodi jednom došli do te svesti da ne pitaju pokojnog Leopolda, pokojnu Tereziju, ili pokojnog sv. Stevana za svoja prava – kad bi narodi uredivali svoje odnošaje prema svojim potrebama, onda bi uvideli da im Austrija ne treba.[287]

U istom članku, negirajući preživjela »istoriska prava« i okamenjena privilegijalna shvaćanja srpskih i hrvatskih konzervativaca i tradicionalista u Austro-Ugarskoj, Svetozar Marković otvoreno propagira smjelu revolucionarnu ideju o ujedinjenju južnoslavenskih naroda izvan okvira Habsburške Monarhije:

Nova »savezna Austrija« ne daje malim narodima nikakva jamstva da u njoj neobrazovani narodi neće ostati umno, a otud i ekonomsko roblje obrazovanim aristokratima. S druge strane, ovi narodi, Srbi, Hrvati, Slovenci, Rumuni, imaju puta i načina da uveličaju svoju umnu i materijalnu snagu, da se izobraze i oslobode od ekonomskog pritiska stranih kapitala, koji ih još sad guše tako isto (ako ne još gore) kao i tuđa politička vlast. Taj je put dobro poznat svakome od njih: da se sjedine s drugom svojom braćom, koja žive van Austro-Ugarske... Izričući ovo javno, mi smo u isto vreme odredili naše odnošaje spram narodne stranke Srba i Hrvata u Austriji. Mi ćemo s njima biti sve donde dok je njiova radnja upravljena na to: da sadanje Austrije nestane.[288]

Ovaj važan principijelan stav Svetozara Markovića nije pravilno shvaćen u jednom dijelu srpske javnosti u Vojvodini. Tako, na primjer, *Zastava* je donijela anoniman dopis sa »Belog Dunava«, u kome se kaže između ostaloga: »Može biti raznog mišljenja o tome koja od dve države pre može ili treba da padne, ili da li obe u jedan mah, ali ako je, prema kakvom interesu Rusije, Austrija prva na redu, to interes, ili bar snaga Južnih Slavena, a naročito Srba, ima drugi račun«.[289] Odgovarajući dopisniku *Zastave*, Marković izjavljuje: »Mi ne vodimo nikakvu kabinetsku politiku, pa nam zato nije stalo šta je u interesu Rusije ili koje druge države, a šta ne«.[290] U tom članku Marković je objasnio da što se toga tiče potpuno razumije težak politički položaj južnoslavenskih rodoljuba u Habsburškoj Monarhiji: »Baš zato, što smo imali u vidu kakvi uzroci postoje u Austriji, te se to ne može govoriti javno, mi smo odmah dodali na istom mestu: »Ovde u Srbiji mi imamo i pravo i dužnost da ovo načelo iznesemo kao celj koju valja dostići ... Mi dakle

[287] *Ibid.*
[288] *Ibid.*
[289] *Zastava*, br. 71, 1871.
[290] *Radnik*, br. 13, 1871.

nismo kazali predašnju misao da javnim radnicima u Austriji prebacimo plašljivost, već da javnim radnicima u Srbiji stavimo u dužnost da to javno iznesu na svojoj zastavi«.[291]

Prema priznanju samoga Svetozara Markovića: »Mnogim našim prijateljima s onu strane Save i Dunava pokaza se naše mišljenje čudnovato, a u mnogome i nejasno. A međutim u današnjim teškim okolnostima treba da smo s tim pitanjima sasvim načisto: treba da znamo jasno naš današnji položaj, a tako isto treba da nam je jasno ono za čim težimo«.[292] Stoga je Marković napisao članak *Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo* u kome je detaljnije razradio i konkretnije obrazložio osnovne postavke koje je nabacio već u svome prvom članku. Pošto je u grubim crtama iznio glavne faze u borbi ugnjetavanih balkanskih i podunavskih naroda za oslobođenje od tuđinskog jarma, Marković upozorava na revolucionarnu sadržinu nacionalnog principa u historijskom razvitku podjarmljenih naroda. Prije svega: »Načelo narodnosti odriče sva istorijska prava. Ko bi hteo da načelo narodnosti uzme kao osnovu po kojoj bi se imali urediti državni odnošaji različitih naroda u Austriji, taj bi morao da odrekne ne samo istorijsko državno pravo Mađarske, Hrvatske, Češke i drugih austrijskih zemalja, već bi morao da odrekne vladajućoj porodici austrijskoj pravo vladavine i pravo nasleđa na različite krunovine«.[293] Otuda Marković izvlači zaključak:

> Da se reši pitanje narodnosti u Austriji u pravom smislu, treba dakle razrušiti monarhiju habzburšku, koja je skrpljena ženidbama, nasleđem i raznim ugovorima i koja se držala jezuitskim lagarijama i grubom soldačkom silom. S ovim programom nije smela da izađe na javnost ni jedna partija u Austriji. Mesto toga u Austriji je iznesen neki »federalizam« narodnosti, koji je prava nakarada od federalizma.[294]

Prelazeći na kritičku analizu federalističkih programa pojedinih naroda u Austriji, Marković se prvo zaustavlja kod čeških federalističkih teza: »Oni žele savez narodnosti u Austriji, a u isto vreme traže da se prizna državno pravo češke krune ... Česi upravo traže savez istorijskih država tj. onih država, koje su nekada postojale pod jednim vladarem. Oni hoće nešto nalik na pokojni nemački bund, s tom razlikom što bi različite austrijske savezne države mesto različitih vladara imale jednog austrijskog cara, koji bi u isto vreme bio kralj u nekoliko odvojenih zemalja, i mesto saveza u Frankfurtu, imale bi u Beču skupštinu delegacija«. Govoreći o razlikama u federalističkim programima između Staročeške i Mladočeške stranke, Marković konstatira: »Ne treba zaboraviti da Staročeška partija ispoveda najiskrenije da je Slovenima nužna Austrija, što je jedan od njenih vođa (Palacki) više puta jasno iskazivao. Što se Mladočeške partije tiče, nama se čini, da je to ono isto što »levica« u Mađarskoj tj. partija koja traži za jednu dlaku veću državnu samostalnost i za jedan groš više unutarnje slobode, no Staro-

[291] *Ibid.*
[292] *Radnik*. br. 24. 1871.
[293] *Ibid.*
[294] *Ibid.*

češka«.[295] Svetozar Marković tvrdi da isti takav federalizam kao Česi »traže Poljaci u Galiciji i Hrvati«. Te tvrdnje nisu sasvim tačne. Tadašnji vođa Poljaka u austrijskom dijelu Poljske Kazimir Groholski, ministar u tadašnjem bečkom kabinetu grofa Hoenvarta (1871), nije tražio za Galiciju isti državnopravni status u okviru Austrije kakav su tražili politički predstavnici Čeha u bečkom kabinetu i austrijskom parlamentu. Dok su Česi tražili isti status kakav su već bili postigli mađarski vlastodršci – dakle na mjesto dualizma trijalizam, tako da bi Česi bili jednaki i ravnopravni sa Mađarima i austrijskim Nijemcima– dotle su se galički Poljaci zadovoljavali sa proširenom unutrašnjom autonomijom onih poljskih pokrajina koje su pripadale Austriji.

Od naročitih partija u Austro-Ugarskoj Svetozar Marković je smatrao da relativno najpravilniju politiku zastupa i brani Miletićeva Srpska narodna slobodoumna stranka u Vojvodini: »Pravi federalizam po narodnosti tj. da svaki narod u Austriji obrazuje zasebnu celinu i da narodi između sebe obrazuju saveznu državu – to je ona izricala više puta kao svoje načelo, ma da u parlamentarnim borbama ona nije mogla da se udalji sa zemljišta legitimiteta. Osim toga, na njenu čast služi, što je ona u svim političkim i društvenim pitanjima među najnaprednijim partijama u Ugarskoj«.[296] Analizirajući federalistički program Miletićeve stranke, Marković konstatira: »Federalizam što ga hoće Srpska narodna stranka u Austriji, sasvim je nešto drugo no što je federalizam kod Čeha, Hrvata i Poljaka. Srpska narodna stranka hoće savez naroda, a ne savez istorijskih država. Ali ko dobro poznaje stanje Ugarske i Austrije, mora znati da se savez naroda u Austriji ne može obrazovati pre no što se sruši carevina austrijska i kraljevina ugarska tj. ne može se svršiti bez unutarnje revolucije u Austro-Ugarskoj«.[297] Jedino što Marković zamjera Miletiću jeste što Narodna stranka u Vojvodini svoju političku borbu ne prenese sa legitimnog, ustavnog, parlamentarnog terena na ilegalni, revolucionarni teren. Iako je Miletićeva stranka bila znatno smjelija i borbenija od ostalih narodnih partija kod slovenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji, Markoviću ni ona nije bila dovoljno revolucionarna, jer je vodila svoju borbu legalnim sredstvima.

Od hrvatskih stranaka Svetozar Marković je Starčevićevu stranku prava cijenio kudikamo više od Strossmayerove Narodne stranke. Na osnovi kritičke analize političke ideologije Starčevićeve stranke, Marković dolazi do ovoga zaključka: »Kad ostavimo na stranu tu tajanstvenu hrvatsku religiju pomenute stranke, po svima načelima to je zaista najsvetija, najnaprednija i najkuražnija stranka u Hrvatskoj«.[298] Marković se naročito oduševljava otvorenim antiaustrijskim stavom samoga Starčevića koji je »još 1866 smeo javno u saboru hrvatskom kazati da je Austrija najlažljivija država i da bi on prc pravio sa Turskom ugo-

[295] *Ibid.*
[296] *Ibid.*
[297] *Radnik*, br. 25, 1871.
[298] *Radnik*, br. 56, 1871.

vore no s Austrijom. Zaista, u celom javnom radu partija Starčevića ne htede nikakve sveze ni s Austrijom ni s Mađarskom; ona htede nezavisnu, slobodnu Hrvatsku«. U istom članku Marković brani Starčevićevu stranku od optužbe da je »srbožderska« stranka.[299] Jedino joj zamjera što »ona nezavisnost Hrvatske osnivaše na istorijskom pravu krune Zvonimirove, a ne na slobodi čoveka i naroda da raspolaže sam sobom«.[300] Taj Markovićev kritički osvrt o Hrvatskoj stranci prava uopće, a o Starčeviću napose, i to u ono doba strasnih nacionalističkih i šovinističkih razmirica i optuživanja između Srba i Hrvata, sa mnogo pretjerane žestine i netrpeljivosti s obje strane, predstavljao je prvi razborit i objektivan sud o jednoj tematici o kojoj se u tadašnjoj srpskoj i hrvatskoj publicistici pisalo bez potrebne mirnoće i tolerancije. Kasnija historijska ispitivanja Jovana Skerlića[301] i Vase Bogdanova[302] potvrdila su u potpunosti da je stav Svetozara Markovića bio jedino politički ispravan i naučno pravilno postavljen.

U srpskoj građanskoj historiografiji udomaćena je teza da je Svetozar Marković bio velik kao rušilac, a slab kao graditelj. Kritički promatrana, ta je teza sasvim proizvoljna i pogrešna. To se da jasno dokazati i pri analiziranju Markovićevih federalističkih koncepcija. Govoreći o pokušaju federalizacije Austrije za vrijeme Hoenvartove vlade, Marković zastupa tezu da je »slovenska, federativna Austrija, koju u izgledu crtaju češki listovi i za kojom teže Česi, Poljaci i Hrvati nazadak u istoriji austrijskih naroda i da je takva Austrija još nešto gore, zbrkanije i nemogućnije u sadanje vreme no centralistična ili dualistična Austrija«.[303] Ali, Marković se ne zaustavlja samo na toj negativnoj konstataciji nego ide krupan korak naprijed i postavlja čitavu diskusiju na ovu pozitivnu osnovu:

No mi ovdje govorimo samo o naličju glavnog predmeta. Mi velimo samo Austrija treba da propadne – ali šta dolazi posle? Kad se svi pokoreni narodi oslobode, kakvu će državu ili kakav će savez država obrazovati ovi pojedini narodi? ... Ovde samo obraćamo pažnju na jednu značajnu pojavu iz života evropskih naroda. U Švajcarskoj žive ujedno tri različita naroda, Nemci, Francuzi i Talijani, i kod ovih različitih naroda ne javlja se nikad »težnja« da se ujedine sa drugom braćom u »velikoj« Germaniji, Francuskoj ili Talijanskoj. Uzrok je tome očevidno taj što su političke i društvene ustanove u Švajcarskoj daleko savršenije no u pomenutim monarhijama. Kad je u Italiji i Nemačkoj pitanje o narodnom jedinstvu bilo u najvećem jeku, u Švajcarskoj niko nije pomišljao da se »sjedinjava« sa ovim ili onim narodom. Kad je narodu dobro u jednoj zemlji, narod ne teži da se ujedinjava. Ova pojava još većma potvrđuje ono što smo napred kazali: šta narod očekuje od narodnog ujedinjenja. On čeka otuda slobodu od svakog nasilja, on čeka prosvetu i materijalno blagostanje – jednom reči on misli da će tek u svojoj državi prestati da robuje i početi da živi.[304]

[299] *Ibid.*
[300] *Ibid.*
[301] Jovan Skerlić, *Ante Starčević. Pisci i knjige* VI, 42–70.
[302] Vaso Bogdanov, *Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda.* Zagreb, 1951.
[303] *Radnik*, br. 25, 1871.
[304] *Ibid.*

Najzad, u posljednjoj raspravi, napisanoj svega nekoliko mjeseci pred svoju preranu smrt, pod naslovom *Socijalizam ili društveno pitanje* Svetozar Marković se ponovo vraća na problematiku ujedinjenja južnoslavenskih naroda u okviru federacije, ali ne u okviru »slovenske Austrije«, nego u okviru Istočne Švicarske, prema koncepcijama Mihaila Polita Desančića i Svetozara Miletića. Raspravljajući o tom projektu sa svojih socijalističkih pozicija, Marković konstatira stalnu evoluciju političke linije Srpske narodne stranke ka demokraciji i federaciji:

Srpska narodna stranka ide postepeno napred i u poslednje vreme ona je sasvim jasno postavila svoju realnu metu: da se Ugarska organizuje kao Istočna Švajcarska t. j Srpska narodna stranka u Ugarskoj stupa na zemljište radikalne demokratije. I to je zaista u današnje vreme jedina stvarna i ostvarljiva politika u Austro-Ugarskoj. U samoj stvari, ako se Ugarska organizuje kao Istočna Švajcarska, onda je i srpska narodnost osigurana, a izbegavaju se sukobi sa Hrvatima i Rumunima oko »istoričkih« i »narodnosnih« granica... Istočna Švajcarska bila bi najjači magnet da privuče oslobođene slovenske narode na Balkanskom poluostrvu; a ako bi se ovi sami ranije oslobodili, oni bi sami imali interesa da stupe u tešnju zajednicu sa svojom braćom Srbima i Hrvatima preko Save i Dunava... Mi vidimo dakle da srpska omladina nije u stvari zastupala ideju srpskoga ujedinjenja.[305] Dalje vidimo da jedan, i to najsnažniji deo te omladine – Srpska narodna stranka u Ugarskoj – i teorijski i praktično zastupa načelo federacije, načelo koje vodi srpski narod ili u savez istočnih naroda, ili u savez jugoslovenski, ali nikako ne u jednu srpsku državu.[306]

Kao što je Svetozar Marković tačno osjetio i istakao, Miletićeva Narodna stranka po svojim osnovnim smjernicama nije imala isključivo srpski, nego širi, južnoslavenski karakter. Ona je prerasla okvire jedne političke stranke i postala jedan veliki, sveobuhvatni južnoslavenski pokret, omladinski pokret, koji nije težio stvaranju jedne srpske nacionalne države, nego Jugoslavenske federacije i Balkanske konfederacije, po ugledu na demokratsku i republikansku Švicarsku. Omladinski pokret se zbog procesa svoga daljeg unutrašnjeg razvitka diferencirao na desnicu i ljevicu, iz koje su se izdvojili prvi srpski socijalisti pod rukovodstvom Svetozara Markovića. U pitanju unutrašnjeg državnog uređenja oni su bili federalisti, samo su budućoj federaciji davali jaču socijalno-ekonomsku komponentu i dublji revolucionarni sadržaj: to je imala da bude federacija južnoslavenskih socijalističkih narodnih republika. Naša tadašnja javnost dočekala je te smjele ideje sa mnogo skepse. Čak ni Zmaj Jovan Jovanović kome napredna stremljenja novih generacija nisu bila tuđa nije se oduševio ovim vizijama daleke budućnosti:

Jest, Svetozar Marković je
Dobro hteo;
Višoj meti on posveti
Život ceo.
Al' je doš'o nešto rano,
Ne baš sretno;
A što Srbu nije hitno,
To mu smetn'o.

[305] Pod srpskom omladinom Marković ovde podrazumeva Ujedinjenu omladinu srpsku, a Miletićevu Srpsku narodnu stranku kao glavni stup Omladine u Vojvodini.
[306] *Socijalizam ili društveno pitanje. VIII. Rad*, 1. XII 1874, 340–341.

Jaša Prodanović, odličan znalac srpske prošlosti, dao je tim Zmajevim stihovima ovakav komentar: »Kakva zabluda! Za dobre ideje nikad nije rano. One nisu sezonska roba. One su buktinja koja osvetljava put političarima i državnicima. Mnogo je bolje ići daleko pred svojim vremenom nego se utapati u njegove predrasude i štetne tradicije«.[307] Ove riječi Jaše Prodanovića odnose se ne samo na citirane Zmajeve stihove nego istovremeno i na sve one primjedbe građanskih historičara i književnika koji su za revolucionarne ideje prvih srpskih socijalista tvrdili da su nezrele i preuranjene utopije.

Socijalistički prvoborac Vasa Pelagić otišao je još jedan krupan korak dalje od Svetozara Markovića. Jer, dok je Marković raspravljao samo o Južnoslavenskoj federaciji, Balkanskoj konfederaciji i istočnoj Švicarskoj, dotle je Pelagić kovao dalekosežne planove o Balkansko-karpatskoj federaciji. Ove svoje zamašne planove Pelagić je detaljnije razradio i obrazložio u *Spomenici o Kossuthu Lajosu i ostalim patriotima: Rumuna, Mađara, Srba, Bugara, Grka, Hrvata, Slovenaca, Slovaka, Rusina i Albaneza.* Taj svoj tekst Pelagić je napisao kao politički emigrant u Bukureštu 1884. Svoj rukopis poslao je Lazi Nančiću, jednom od prvih vojvođanskih socijalista, koji je tada u Vršcu uređivao i izdavao list *Srpstvo.* Na poleđini rukopisa Pelagić je napisao ovih nekoliko popratnih riječi: »Brat Nančiću! U ime opšte stvari, držim, da ćeš ovu spomenicu naštampati u tvome listu *Srpstvu*, i da ćeš je prevesti i na nemački jezik«.[308] Međutim, Nančić niti je objavio Pelagićev spis u svome listu, niti ga je preveo na njemački. Mi danas ne znamo da li je ovaj spis uopće i dospio do ruku samoga Lajosa Kossutha, a ako je i došao, da li je on reagirao. U Kossuthovoj prepisci nema odgovora na ovo pismo; u njegovim memoarima Pelagićevo ime se ne spominje, a Kossuthovi biografi ne kažu da li je među tom dvojicom revolucionara došlo do dodira. Ali, bez obzira na to, već sama činjenica da se Pelagić uopće obraćao Kossuthu i da je ovu svoju poslanicu pokušavao da štampa ima svoje historijsko značenje.

Kao što je poznato, Lajos Kossuth je poslije mađarskog poraza kod Vilagoša (1849) proveo nekoliko godina u Kjutaji, u Maloj Aziji, kao politički emigrant. Dvadeset godina kasnije, pod drugim okolnostima i u težim uvjetima, Pelagić je u istom mjestu proveo nekoliko godina, samo ne kao politički emigrant, nego kao zatočenik. Obojica su tamo imali vremena da razmišljaju ne samo o sudbini svoga naroda nego istovremeno i o sudbini svih podjarmljenih naroda na svijetu. I obojica su potucajući se po tuđini od nemila do nedraga, daleko od otadžbine, došli do sličnih zaključaka o nužnosti povezivanja svih porobljenih naroda, o njihovoj zajedničkoj borbi za oslobođenje ispod tuđinskog jarma i o njihovu ujedinjavanju u velike federacije i konfederacije slobodnih i nezavisnih naroda. U svojoj *Spomenici Kossuthu* Pelagić

[307] Jaša M. Prodanović, *Svetozar Marković, Republika.* 17. IX 1946.

[308] *Vasa Pelagić i Vojvodina, I.* Izbor i objašnjenja Dr Koste Milutinovića. Izdanje Istoriskog arhiva Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu. Novi Sad. 1956. 173–174.

piše da na teritoriju »između Karpata i Egejskog mora, između Adrije i Pontusa« živi 16 naroda koji su »između sebe strahovito izmešani i čine između sebe pravi mozajik«. Zbog toga Pelagić konstatira:

Ni jedan pomenuti narod ne može sastaviti nacionalnu državu bez povrede prava drugih narodnosti. I ta povreda razvija između nas mržnju, prestup i opštu nesreću u vidu rata i drugih neprilika. To je nas doteralo te smo postajali raja susjedima silnijim od nas. To rajinsko stanje i danas nas manje više davi, a sebičnost i neznanje zavađa nas i cepa, satire i ubija. Pa i mi sami između sebe vršimo to samoubijstvo. I to će trajati sve dok ostanemo ovako kao što smo sada zavađeni i zaslepljeni nacijonalnim i religijoznim fanatizmom. Zbog toga neodoljiva je potreba sviju patrijota pomenutih naroda da rade ozbiljno sa ostalim prijateljima naroda i slobode, da obaveste svaki svoj narod da voljan bude stupiti u jednu solidarnu, potpuno avtonomnu i slobodnu federaciju Balkansko-Karpatskih naroda.[309]

Nitko drugi nego baš Vasa Pelagić, kojega su građanski historičari stalno omalovažavali i ironizirali kao utopistu i fantastu, prvi je upozorio na nužnost jedne planske, sistematske borbe, sa ciljem da pripremi potrebnu atmosferu i odgovarajući teren koji će uvjetovati praktično ostvarivanje jedne velike federacije ravnopravnih i nezavisnih, ali među sobom čvrsto ujedinjenih balkanskih, podunavskih i karpatskih naroda:

Da bi ta federacija postajala sve jača i naprednija, solidarnija i srećnija, ona mora neodložno proglasiti svaku religiju za privatnu stvar; mora urediti jedan kalendar i jedno pismo i izneti iz javne i privatne nastave religiju i religijozni i nacijonalni fanatizam. U isto doba, treba gasiti taj omrazni i ubilački fanatizam i u literaturi i u žurnalistici, da bi tako čas pre osvanuo onaj sveti dan kada ćemo svi skupa uzviknuti: mi smo ljudi, koji u bratskoj solidarnosti i zajednici stvaramo opštu ekonomsku i političku sreću i slobodu.[310]

Tu proklamaciju, pored Pelagića, potpisao je i slovenski socijalist Miroslav Hubmajer, raniji tipografski radnik u Ljubljani, zatim aktivan učesnik u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875–1878, pa politički emigrant u Rumunjskoj, zajedno sa Pelagićem. Sudeći po izloženim idejama, stilu i rječniku, proklamaciju je sastavio sam Pelagić. Iako je proklamacija rasturivana ilegalno, ona je ipak došla do ruku austrijske i mađarske vlade i izazvala razumljivo uzbuđenje, o čemu rječito govore tri arhivska dokumenta koja se čuvaju u Državnom arhivu u Beču. Prvi dokumenat predstavlja povjerljiv izvještaj carsko-kraljevske policijske direkcije u Beču, datiran 25. maja 1884, da je Pelagić u Bukureštu sastavio proklamaciju južnoslavenskim narodima u kojoj propagira federaciju balkansko-karpatskih zemalja i da ju je uputio Lajosu Kossuthu; u dokumentu se izričito kaže da je Pelagićev spis upravljen direktno protiv Habsburške Monarhije, a indirektno i protiv Rusije.[311] Drugi dokumenat predstavlja naredbu Ministarstva vanjskih poslova,

[309] *Ibid.* 111–112.

[310] *Ibid.* 112.

[311] *Vasa Pelagić i Vojvodina, II.* Sabrao i uredio Josip Mirnić. Novi Sad, 1959, 183–184.

datiranu u Beču 1. juna 1884, austro-ugarskom poslaniku u Bukureštu »da ispita okolnosti pod kojim je Pelagićeva proklamacija izašla, tko se krije iza nje kao i boravak Pelagićev i Hubmajerov u Bukureštu uopće«.[312] Treći dokumenat, sa istim datumom, predstavlja dopis Ministarstva vanjskih poslova predsjedniku mađarske kraljevske vlade da je »ozloglašeni bivši arhimandrit Vasa Pelagić u posljednje vrijeme objavio letak, datiran u Bukureštu 1884, u kojem je učinjen pokušaj propagande za federaciju balkanskih i karpatskih naroda«.[313] Sva tri dokumenta jasno otkrivaju strah bečkih režimskih krugova od socijalističke revolucionarne akcije uopće, a od povezivanja jugoistočnih naroda napose. Bauk socijalističke federacije postajao je u očima bečkih vlastodržaca još opasniji od bauka panslavizma.

Pod utjecajem Georgija Rakovskoga i Ljubena Karavelova, s jedne strane, i Svetozara Markovića i Vase Pelagića, s druge strane, prihvatili su federalističke ideje i prvi bugarski socijalisti i socijalni revolucionari Vasil Levski i Hristo Botev. Kao što su Marković i Pelagić kudikamo prerasli prve srpske federaliste Polita Desančića, Miletića, Vladimira Jovanovića i Jovana Pavlovića, tako su isto Levski i Botev daleko prerasli prve bugarske federaliste Rakovskoga i Karavelova. I jednima i drugima lebdio je pred očima primjer federativne Švicarske, samo sa tom bitnom razlikom što su prvi srpski i bugarski federalisti, stojeći na pozicijama građanske demokracije, predviđali federaciju južnoslavenskih i balkanskih država po nacionalnom principu – dok su se prvi srpski i bugarski socijalisti borili za federaciju južnoslavenskih i balkanskih socijalističkih republika na osnovu društvenog preobražaja.

Povlačeći paralelu između federalističkih koncepcija Rakovskoga i Karavelova, s jedne strane, i Vasila Levskoga i Hrista Boteva, s druge strane, napredni bugarski historičar Ivan Ormandžiev je tačno uočio da su Rakovski i Karavelov pregovarali sa srpskim, crnogorskim, grčkim i rumunjskim dvorovima i njihovim vladama i da nisu pravili pitanje od monarhističkog oblika vladavine – dok su Levski i Botev bili odlučni protivnici svake monarhije kao takve, nisu ulazili u pregovore ni sa jednom dinastijom i beskompromisno propagirali misao federacije demokratskih balkanskih republika.[314] Između republikanskih shvaćanja Levskoga i Boteva, bilo je također izvjesnih manjih ideoloških razlika, ali to su više nijanse jedne uglavnom iste koncepcije: obojica su bili istovremeno i republikanci i socijalni revolucionari, samo što je Levski bio bliži utopijskom socijalizmu, dok je Botevu bio prisniji naučni socijalizam, iako se ni Botev nije mogao potpuno osloboditi izvjesnih utopističkih komponenata. Levski je bio kod Bugara otprilike ono što je kod Srba bio Pelagić, a Botev približno ono što je bio Svetozar Marković. Svi su oni propagirali društveni preobražaj, samo što su Botev i Marković išli još dalje u svojim socijalističkim postavkama nego Levski i Pelagić.

[312] *Ibid.* 184.
[313] *Ibid.* 185.
[314] Ivan P. Ormandžiev, *Federacija na balkanskite narodi*. Sofija, 1947, 27–69.

Ni o jednome od bugarskih revolucionara nije sačuvan tako oskudan dokumentarni materijal kao o Vasilu Levskom. To dolazi otuda što je on kao rukovodilac tajne revolucionarne organizacije u samoj Bugarskoj bio živ uhvaćen, izveden pred sud i osuđen na smrt, tako da su nakon njegove pogibije sistematski uništavani preostali materijali da ne bi kakogod pali u ruke turskim vlastima i, na taj način, politički kompromitirali i odveli na gubilište preživjele funkcionere i članove organizacije koji su ostali u zemlji. Među sačuvanim dokumentima nalazi se projekt ustava revolucionarne organizacije u kome su postavljeni ciljevi i zadaci, metode i planovi izvođenja revolucionarnih zadataka čitave organizacije. Projekat ustava opredjeljuje dužnosti rukovodstva na ovaj način: »Da se pregleda pozicija, da izabere određene zaštitne tačke, da načini potrebne fortifikacijske planove, da naznači operacijske i komunikacijske linije, da napravi plan za revoluciju, da priredi nužni vojni zakon i, najzad, da razvije narodne zastave i proglasi narodnu slobodu i Balkansku Republiku«.[315]

Prema projektu ustava, Balkanska Republika treba da bude demokratska i federativna državna zajednica slobodnih i ravnopravnih balkanskih naroda. Prema ustavnom projektu prvi i najvažniji cilj organizacije jeste revolucionarno oslobođenje i društveni preobražaj: »Jednom općom revolucijom da se izvrši korjeniti preobražaj današnjeg državnog despotsko-tiranskog sistema i da se zamijeni s demokratskom republikom (vladom naroda) u svima zemljama koje su naši preci s oružjem u ruci i svojom svetom krvlju otkupili, u kojima danas nečovječno bijesne turske krdžalije i janjičari i vlada pravo na silu; da se podigne hram istinske i prave slobode, a mjesto turskih čorbadžija da se uspostavi bratstvo i savršena jednakost među svima narodima . . . Uopće, u svakom pogledu, svi će potpadati pod jedan isti zakon, koji će biti donesen općim pravom glasa svih naroda«.[316]

Levski je bio odlučno protiv toga da pojedini bugarski revolucionari prave posebne sporazume sa vladama Srbije i Crne Gore o zajedničkoj nacionalnooslobodilačkoj borbi. U ime bugarskog naroda može da ugovara sporazume i da uspostavlja suradnju sa bratskim susjednim narodima – dokazuje Levski – samo Bugarski centralni revolucionarni komitet, a ne pojedinci, pa ma kako oni inače bili istaknuti i zaslužni. U jednom svom nedatiranom pismu upućenom Ljubenu Karavelovu Levski piše: »Mi imamo jednu zastavu na kojoj piše: sveta i čista republika! Toplo želimo da braća Srbi, Crnogorci, Rumunji i drugi ne zaostanu . . . Vrijeme je da zajedničkom borbom ostvarimo ono što su izvojevali i postigli braća Francuzi i drugi narodi . . .«[317]

Bugarski građanski historičar D. T. Strašimirov – »oficijelni historik«, kako ga naziva napredni bugarski publicista i historčar Hristo Kabakčiev[318] – pronašao je i publicirao jedan dio sačuvane arhivske građe

[315] Hr. Kabakčiev, *Blgarskite revolucioneri za Balkanskata federacija*, 35.
[316] *Ibid.* 36.
[317] *Ibid.* 38–39.
[318] *Ibid.* 39.

o Vasilu Levskom i njegovim ilegalnim revolucionarnim komitetima. Ta je građa sama po sebi od nesumnjive historijske vrijednosti, ali ju je Strašimirov prokomentirao sa tipičnih nacionalističkih pozicija velikobugarske buržoazije.[319] Po Strašimirovu, Levski je »politički zanesenjak«, a njegove revolucionarne i republikanske ideje – »fantazmagorije«! Međutim, tek je nova bugarska historiografija, stojeći na marksističkim pozicijama, demaskirala Strašimirova kao »oficijelnog historika« velikobugarske buržoazije, a na osnovu samih dokumenata očistila historijski lik Vasila Levskog od malograđanskih falsifikata, idealističkih mistifikacija i šovinističkih fraza Strašimirova i sličnih »oficijelnih historika«.

Dok je Vasil Levski imao tu nesreću da njegov biograf bude jedan izrazito konzervativan građanski historičar kao što je Strašimirov, dotle je veliki bugarski revolucionar i napredni pjesnik Hristo Botev imao sreću da su o njemu pisali, pored ostalih, i istaknuti bugarski progresivni historičari Ivan Klinčarev[320] i Mihail Dimitrov.[321] Zahvaljujući njihovim studijama i izvornoj građi koju su oni prikupili, obradili i objavili, historijski lik Hrista Boteva daje se sagledati jasno i u punoj svjetlosti. Kao socijalist i socijalni revolucionar, Botev je bio odlučan protivnik poznatog plana ruskih slavenofila o Slavjanskoj federaciji pod protektoratom carističke Rusije i suprotstavio tome ideju o Južnoslavenskoj konfederaciji bez ičije »zaštite« i bez ičijeg protektorata: »Nema Slavena, južnog ili zapadnog, koji ne suosjeća sa idejom Južnoslavenske konfederacije u kojoj nema principa porobljavanja i stapanja raznih naroda, nego naprotiv – jemstva za slobodan razvoj svih naroda koji je budu osnovali... Južnoslavenska konfederacija treba da se propagira na drugoj osnovi, na osnovi slobodnih načela, tako da ni jedan narod ne bude ugnjetavan...«[322]

U istom članku Botev propagira misao da Južni Slaveni ne treba da se ugledaju na »despotsku Prusku«, koja je pod Vilhelmom Hoencolernom izvršila ujedinjenje Njemačke, ni na Pijemont, koji je pod Viktorom Emanuelom ostvario ujedinjenje Italije. Botev dokazuje da ni jedna balkanska zemlja nema uvjeta da igra ulogu »balkanskog Pijemonta«. On osporava pravo na tu ulogu Srbiji, ali istovremeno ne prisvaja to pravo ni Bugarskoj, nego zahtijeva da u budućoj Balkanskoj konfederaciji sve zemlje budu među sobom jednake i ravnopravne, da se slobodno i usporedo razvijaju, bez hegemonije jedne zemlje nad ostalim zemljama i bez »vladajuće nacije« koja bi ugnjetavala ostale narode:

Ako bi vlade pojedinih naroda bile izraz narodne volje, njegovih potreba i stremljenja, onda bi Srbija, Grčka, Rumunjska i Crna Gora već odavno prekoračile svoje

[319] D. T. Strašimirov, *Vasil Levski, život, dela, izvori.* Sofija, 1929.
[320] Ivan Klinčarov, *Hristo Botev.* Sofija, 1910.
[321] Mihail Dimitrov, *Hristo Botev.* Sofija, 1949.
[322] *Duma,* 10. VI 1871.

granice i pomogle Bugarima da zbace s vrata nepodnošljivi turski jaram... Ali, vidi se da vlade tih država nisu do sada vodile brigu ni o čem drugom osim o tome da oponašaju Meternichovu devizu: »Zavadi pa vladaj!«[323]

U istom članku Botev oštro napada panhelenističke težnje službene Grčke za obnovom starog Bizanta od Bijelog do Jadranskog mora, sa većom polovinom Balkanskog poluotoka i Carigradom kao prijestolnicom; kritizira službenu Rumunjsku zbog njene dvosmislene diplomatske igre prema susjednim narodima na Balkanu; osuđuje službenu Srbiju Milana Obrenovića zbog njene velikosrpske politike; ali izdvaja Crnu Goru zbog njenih aktivnih slobodarskih pregnuća: »Samo od Crne Gore možemo se nadati«. Govoreći o držanju Grčke, Rumunjske i Srbije, Botev oštro diferencira službenu politiku njihovih vlada od nacionalno-oslobodilačkih težnji dotičnih naroda:

Ali, vlade tih malih država na predstavljaju istinske i vjerne izraze narodnih potreba i stremljenja... Mi još imamo vjere u te narode i još se nadamo da će se, ranije ili kasnije, Grčka odreći svoje nehumane prošlosti, Rumunjska svoje nečovječne sadašnjosti, a Srbija, u kojoj je glas naroda dobio osobito značenje u posljednjoj Narodnoj skupštini, možda će izaći na pravi put koji će opravdati dugogodišnje nade i očekivanja u zemljama jednokrvne i jednoplemene braće. Osjeća se da će u tome slučaju prolivena krv za slobodu odstraniti sve nacionalne svađe i plemenske nesuglasice, a bratski savez oslobođenih naroda i plemena osigurat će svakom svom članu odgovarajuće mjesto na Balkanskom poluotoku.[324]

Spominjući »glas naroda«, koji je dobio »osobito značenje u posljednjoj Narodnoj skupštini«, Botev očigledno misli na uspješnu borbu opozicije pod rukovodstvom Adama Bogosavljevića i Jevrema Markovića protiv reakcionarnih režima Jovana Marinovića i Aćima Čumića u Kneževini Srbiji 1873–1874.

Hristo Botev nije nimalo zaostajao za Svetozarom Markovićem i Vasom Pelagićem u općoj osudi nacionalističke grandomanije kod samih balkanskih naroda, upućenih jednih na druge i po njihovu historijskom razvitku, i po njihovu geopolitičkom položaju, i po njihovim suvremenim nacionalno-političkim aspiracijama za oslobođenjem još porobljenih narodnih dijelova i njihovim ujedinjenjem u veće državne cjeline. Istovremeno, Botev nije zaostajao za Markovićem i Pelagićem ni u odlučnom protivljenju sve izrazitijim osvajačkim prohtjevima i imperijalističkim pretenzijama carističke Rusije, s jedne strane, i Habsburške Monarhije, s druge strane:

Ideja južnoslavenskog jedinstva dobila je pravo građanstva kod gotovo svih balkanskih naroda (s izuzetkom jedino Turaka) i malo po malo prožima sve narodne slojeve. No ako evropske sile dopuste da Srbija ostvari svoja nacionalistička maštanja o Dušanovom carstvu, da Grčka osvoji Albaniju i Makedoniju, a Rumunjska da obnovi nekadašnju imperiju cara Trajana, onda se istočno pitanje neće riješiti pravilno, nego će njegovo rješenje biti osnovano na strašnoj, nerazumnoj i štetnoj me-

[323] *Zname*, br. 3, 1874.
[324] *Ibid.*

dusobnoj borbi koja je nekada dovela Turke u Evropu i koja može opet da dovede na Balkanski poluotok nekog drugog nezvanog gosta... »Zavet Petra Prvog« i njemački »Drang nach Osten« predstavljaju u tome smislu za nas veliku opasnost.[325]

Dok su Georgi Rakovski i Ljuben Karavelov kao nacionalni revolucionari i građanski demokrati propagirali potrebu nacionalne revolucije kod balkanskih naroda, dotle su Botev i Levski dokazivali da usporedo sa nacionalnim oslobođenjem bezuvjetno treba izvršiti i socijalno i ekonomsko oslobođenje širokih radnih masa eksploatiranih balkanskih naroda. Stojeći na socijalističkim pozicijama, Botev je pisao sa svim svojim vatrenim mladićkim oduševljenjem:

Jedini izlaz iz ovoga teškog položaja u kome žive narodi jeste revolucija, i to revolucija narodna, odlučna i poletna; revolucija koja će očistiti Balkanski poluotok ne samo od Turaka nego i od svih onih koji bi mogli da budu štetni u ostvarivanju naših istinskih stremljenja da postignemo punu i apsolutnu ljudsku slobodu.[326]

Da bi se prethodno pripremili svi potrebni uvjeti koji bi osigurali uspješno izvršenje socijalne revolucije, Botev insistira na tome da se hitno provede »organizacija koja bi mogla da zatalasa revolucionarne snage narodnih masa, da ih usmjeri i da im odredi vrijeme za pokret«.[327]

Nevesinjska puška, koja je pukla u proljeće 1875 i odjeknula kao signal za početak općeg narodnog ustanka, prvo u Hercegovini a odmah zatim i u Bosni, snažno je zatalasala ne samo Srbiju i Crnu Goru nego i ostale južnoslavenske zemlje, cio Slavenski jug. Po sebi se razumije da je nevesinjska puška imala odjeka i među Bugarima, naročito među prvim bugarskim socijalistima, koji su smatrali da je ustanak u Hercegovini tek prvi početak opće balkanske revolucije. Na vijest da je planula prva ustanička puška u Hercegovini, Botev je sav zatreperio plemenitom revolucionarnom groznicom i napisao ovu oduševljenu poruku ne samo svojim Bugarima nego svim Južnim Slavenima:

Revolucija na Balkanskom poluotoku već je pripremljena i svi Južni Slaveni treba da joj pruže bratsku pomoć. Pravo, snaga i čovječanstvo su na našoj strani; okolnosti su povoljne; hiljade naoružanih junaka u Bosni i Hercegovini traže pomoć i gotovo svi Južni Slaveni pozivaju nas da pružimo jak i smrtonosan udarac našem općem neprijatelju... I tako nam ne ostaje ništa drugo nego da skočimo na oružje i, zajedno sa svima Južnim Slavenima, ostvarimo svoju slobodu i budućnost. Braćo, ne treba više čekati![328]

Botev je ne samo riječju i perom propagirao ideju opće balkanske revolucije nego je to učinio i svojim ličnim primjerom. Kako je većina članova Bugarskog centralnog komiteta u Bukureštu, imajući pred očima raniji neuspjeh Vasila Levskog i smatrajući da još nisu sazreli potrebni uvjeti za oružanu akciju, bila protiv podizanja ustanka, Botev je istupio iz Komiteta i sa svojim drugovima, na čelu jedne čete od 200

[325] *Zname*, br. 12, 1874.
[326] *Zname*, br. 23, 1875.
[327] *Ibid.*
[328] *Zname*, br. 25, 1875.

ustanika, upao u Bugarsku, sukobio se sa Turcima i u Vračanskom Balkanu, zajedno sa drugovima, poginuo u proljeće 1876. Ali njegova smrt, isto kao i ranija pogibija Vasila Levskog, samo je još više pridonijela daljem širenju njihovih revolucionarnih ideja među narodne mase.

U ono doba kada su se u velikom dijelu srpske i bugarske publicistike vodile strasne diskusije i žučne polemike između velikosrpskih i velikobugarskih nacionalista i šovinista koji su sistematski trovali međusobne odnose i unosili razdor i mržnju u narodne mase, Svetozar Marković, Vasa Pelagić, Vasil Levski, Hristo Botev i ostali socijalistički prvoborci kod Južnih Slavena kudikamo su prerasli sve građanske ideologe i teoretičare federalističke misli i smjelo krčili nove putove. Polazeći od organskog rješenja istočnog pitanja u okviru Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije, prvi srpski i bugarski socijalisti su dosljedno propagirali revolucionarnu ideju o nužnosti planskoga razaranja i rušenja ne samo Turske Imperije nego i Habsburške Monarhije, koje su obje podjednako predstavljale crvotočive organizme i kočnice ljudskoga progresa. Dok su se prvi srpski i bugarski socijalisti razvijali više pod utjecajem ruske revolucionarne demokracije i ruskog utopijskog socijalizma, dotle su se prvi hrvatski i slovenski socijalisti idejno formirali više pod utjecajem austrijske socijalne demokracije i austromarksizma sa svima njegovim specifičnostima. O štetnom utjecaju austromarksizma na razvitak socijalne demokracije i o nepravilnim austromarksističkim shvaćanjima socijalne demokracije u južnoslavenskim zemljama u Habsburškoj Monarhiji već je dovoljno raspravljano.[329]

Prvi srpski i bugarski socijalisti bili su istovremeno i prvi ideolozi i teoretičari društvenog preobražaja ne samo u svojim zemljama nego i na čitavom Slavenskom jugu, dokazujući da bez socijalne revolucije nema i ne može biti ni pravilnog rješenja nacionalnog pitanja, ni potpune demokracije, ni istinskog bratstva među narodima. U historijskom razvitku federalističke misli prvi srpski i bugarski socijalisti zauzimaju istaknuto mjesto: kudikamo nadmašujući građanske ideologe i teoretičare, oni su, umjesto federacije i konfederacije buržoaskodemokratskih južnoslavenskih i balkanskih država, zahtjevali socijalističku federaciju i konfederaciju južnoslavenskih i balkanskih naroda.

VII IZMEĐU KOSSUTHA I MARXA

I

Srpska buržoaska publicistika, naročito radikalska velikosrpska štampa, u više navrata pokušavala je ubaciti u javnost misao da ideje prvih južnoslavenskih federalističkih ideologa i teoretičara nisu bile originalne

[329] Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*. Beograd, 1956. — Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958. — Jovan Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata*. Beograd, 1959. — Veselin Masleša, *Dela, III*. Sarajevo, 1956.

i samonikle, nego da su formirane uglavnom pod utjecajem federalističkih koncepcija istaknutog mađarskog revolucionara Lajosa Kossutha; pri tome se gubila iz vida činjenica da su prvi južnoslavenski federalisti u svojim studijama i raspravama govorili prvenstveno o Južnoslavenskoj federaciji i Balkanskoj konfederaciji, a Kossuth je raspravljao isključivo o Dunavskoj konfederaciji, što nije jedno te isto.

Iz srpske buržoaske publicistike, a naročito iz radikalskih listova, uređivanih u velikosrpskom duhu, ubačena je u javnost i misao da su prvi južnoslavenski socijalisti u potpunosti akceptirali Marxovu teoriju o rješenju istočnog pitanja, koja je bila tobože neprijateljski orijentirana prema Srbima i drugim Južnim Slavenima. Takvo zlonamjerno pisanje velikosrpske štampe unijelo je zabunu ne samo u široku javnost nego i među redove nekih naučnih radnika, koji su pišući o ovim složenim problemima bez ulaženja u srž stvari jednostrano i proizvoljno interpretirali činjenice i došli do sasvim pogrešnih zaključaka. Zato će biti nužno pokazati kako je došlo do tih zabluda i analizirati karakteristične specifičnosti Kossuthovih i Marxovih koncepcija o tim krupnim pitanjima društveno-političkih zbivanja toga doba.

Nakon ugušivanja mađarske revolucije kod Vilagosa 1849. Kossuth je pošao u emigraciju, gdje je ostao do smrti. Na osnovu stečenih iskustava i novih spoznaja on se uvjerio da mu je dotadašnja politika u mnogim elementima bila nepravilna i da mora potražiti nove putove. Revolucionarna aktivnost Mađarskog nacionalnog direktorija više nije imala nekadašnje udarne snage; mađarska emigracija, i sama u sve težem materijalnom položaju, nije više raspolagala novčanim sredstvima nužnim za vođenje organizirane revolucionarne akcije, a pomoć stranih, evropskih i američkih prijatelja nije bila dovoljna za financiranje jedne ozbiljne propagande i organizirane ilegalne djelatnosti. Pa čak ni pomoć iz domovine, koja je u početku bila dovoljna i obilata, stizala je sve rjeđe i bivala sve oskudnija, tako da je ranija živa publicistička i propagandistička aktivnost mađarskih revolucionara malaksavala na svima linijama. Mađarski nacionalni direktorij u Italiji postepeno se gasio i krajem 1861. još jedva davao znakove života.

Na traženje svojih političkih prijatelja i pristalica u domovini da im objasni međunarodnu situaciju uopće, a položaj Ugarske i mađarskog naroda u budućim političkim konstelacijama napose, te želeći da im pruži zračak nade za dalji razvoj događaja, Kossuth je u Italiji, u Albaru, napisao krajem februara 1862. jedan mali spis *(Pro memoria)* koji je dostavio svojim prijateljima u domovini za njihovu privatnu upotrebu i političku orijentaciju. U tom spisu Kossuth je citirao i poruku francuskog cara Napoleona III da Mađari moraju, prije nego što ponovo ustanu na oružje, da se »po svaku cijenu izravnaju sa Srbima i Hrvatima, kratko rečeno sa pučanstvom stranoga jezika, i to što je moguće brže, jer osim boga nitko ne zna kakvi će se na proljeće stvoriti odnosi u Evropi«. Kossuth javlja prijateljima da Francuska aktivno pomaže naoružavanje i vojnu obuku Srbije, te da Napoleon polaže izvanrednu važnost predstojećim događajima u Srbiji. Između ostaloga Kos-

suth veli da mu je sam Napoleon u razgovoru rekao: »Od naroda nastanjenih duž Dunava samo Mađari i Srbi uživaju moje simpatije; ali ja se često pitam: ne bi li bilo lakše pod Mihailom stvoriti jednu jaku, ratobornu Jugoslaviju nego – ne znam pod kime – jednu mađarsku kraljevinu?«[330]

Mjesec dana kasnije, u drugoj svojoj poruci prijateljima u domovini, datiranoj 1. IV 1862, Kossuth javlja da je »ključ situacije prenesen u Beograd«, da dalji razvoj događaja ovisi o Srbiji, da je nužno održavati najživlje veze sa Beogradom, i da treba dalje raditi na tješnjem povezivanju sa Srbima, Hrvatima i Rumunjima.[331]

Želeći da zadobije ostale podunavske narode za zajedničku borbu, Kossuth je u proljeće 1862 odlučio da istupi pred široku javnost sa svojim dugo pripremanim projektom o Dunavskoj konfederaciji. U mađarskoj historiografiji vođene su duge i oštre polemike o pitanju ovoga projekta. Po Szekfyju, prva misao o Dunavskoj konfederaciji potiče od Istvana Horvata, kojega naziva »fantastičnim historičarom«.[332] Po Szekfyju, Kossuthovo shvaćanje »da bi se Ugarska mogla spojiti sa balkanskim državama je, u stvari, Napoleonov plan, koji je Horvat, u jednom trenutku, prihvatio«.[333] Na razrađivanju projekta sa Kossuthom surađivali su i rumunjski emigranti Nikola Balčesku i Jovan Gika.[334] Po Balli, prvobitna zamisao konfederacije potiče od talijanskog državnika Giobertija.[335]

U svojim memoarima sam Kossuth je iznio, sa svima pojedinostima, kako je došlo do sastavljanja, potpisivanja i objavljivanja njegova projekta. Da bi se bliže upoznao i pravilnije razumio nastanak i razvitak ideje o Dunavskoj konfederaciji, bit će potrebno citirati, u glavnim linijama, osnovne misli iz samih Kossuthovih izlaganja:

> Talijanski ministar vanjskih poslova Dirando, kada mu se moj prijatelj Irany (aprila, 1862) prikazao kao predstavnik Mađarskog nacionalnog direktorija, izrazio je mišljenje da bismo mi »sa Srbima na osnovi jedne konfederacije mogli postići sporazum«. Ja podsjećam na to: u to vrijeme bio je za nas ključ situacije od strane cara Napoleona prebačen u Beograd. Talijanski kabinet polagao je otuda vrlo veliko značenje na sporazum sa Srbima, tako da je pored normalne službene djelatnosti smatrao potrebnim formirati i poluslužbenu agitaciju. General Klapka, tada još moj kolega u Direktoriju, obavijestio me je 24. aprila da će g. Caninni, raniji redaktor *Tribune*, od vlade biti poslan na Istok, da bi u kneževinama (Vlaškoj i Moldaviji) kao i u Srbiji radio u korist sporazuma, i da će mi se javiti prije svoga odlaska.[336]

Kossuth i Caninni sastali su se u Torinu, upoznali se i među sobom izmijenjali misli o suradnji podunavskih naroda i o uvjetima i mogućnostima formiranja Dunavske konfederacije. Svoja shvaćanja Kossuth je rezimirao ovako:

[330] Ludwig Kossuth, *Meine Schriften aus der Emigration*, III, 686.
[331] *Ibid.* III, 688–691.
[332] Szekfü Gyula, *Magyar történet*, 1936, V, 207.
[333] *Ibid.* V, 455.
[334] *Ibid.* V, 455.
[335] Balla Antal, *Magyarország története*. Budapest, 1942, 231.
[336] L. Kossuth, *Meine Schriften*, III, 707.

Tamo, u našem istočnom susjedstvu, na donjem Dunavu žive slavenski narodi; na toj strani smo, dakle, kako se ne baš prikladno uobičava kazati, okruženi slavenskim prstenom... Sam taj slavenski prsten može nam jedino onda postati opasan, ako ga Rusija bude stavila oko svoga kažiprsta – ako je on panslavistički prsten, a ne srpski, bugarski, bosanski, hercegovački, crnogorski prsten. Ti narodi ne mogu nam ni pojedinačno, ni skupno postati opasni ako su slobodni... Tko hoće da bude slobodan taj iz vlastitih pobuda neće postati ruski rob... Ja se uopće ne grozim od pomisli ako bi Srbija sa svojih milijun i 600–700 tisuća ljudi (naime, predpostavljajući da to odgovara njezinim susjedima) željela da se poveća prema jugu. Jer ako bi se cijela Bosna i Hercegovina, pa čak još i Crna Gora ujedinile, onda bi cjelokupno pučanstvo dostiglo tri milijuna i nekoliko stotina hiljada. Ni ovakva sila još ne bi mogla, kao nezavisna država, iz vlastite snage da bude tako strašna za agresiju da bi mogla opasno ugroziti jednu nezavisnu Ugarsku; bilo bi čak na osnovi zdrave političke aritmetike mnogo više u interesu nezavisne Ugarske (ja govorim uvijek samo o jednoj takvoj Ugarskoj!) da Srbija, podižući svoje pučanstvo od 1,600.000 na 3,000.000, postane takva nacija koja raspolaže elementima nužnim za nezavisno nacionalno postojanje. Jer ako se, u posjedu takvih elemenata, može osloniti na Ugarsku kao na saveznika protiv napada izvana, onda neće biti tako nerazumna da se hvata za rusku udicu. Ona hoće da bude nezavisno srpska, ne panslavistička, tj. sluga Rusije. Ja sam polazio otuda uvijek sa toga gledišta da istočno pitanje (pod nadzorom francuske moći) treba da dođe do rješenja kao jedno čisto unutrašnje pitanje između turske sile i njezinih kršćanskih naroda, tako da ovi posljednji ruskim miješanjem ne dospiju na rusku udicu (gdje su, na žalost, već dospjeli »mudrom« politikom Austrije). A kada dotle dođe da istočno pitanje, kao čisto unutrašnje pitanje bude riješeno oslobođenjem dotičnih naroda, onda ću ja najradosnije da ponudim svoje sudjelovanje da bi između oslobođenog susjeda Ugarske i rumunjskih i slavenskih naroda, koji treba da se oslobode, došlo do obrambenog saveza prema svakom vanjskom neprijatelju. Ali ja sam taj savez promatrao kao garanciju naše i njihove nezavisnosti i kao jednu praktičnu formu da se spriječi pretvaranje slavenskog prstena u jedan panslavistički prsten.[337]

Po Kossuthovom projektu svaka članica Dunavske konfederacije, Ugarska, Rumunjska, Srbija i Hrvatska imala bi da izabere svoje zastupnike, sa zadatkom da sporazumno sastave ugovor o savezu koji bi u prvom redu imao da se stara o zajedničkim interesima. Kossuth je pod zajedničkim interesima podrazumijevao vojsku, diplomaciju, saobraćaj, međunarodni trgovinski i carinski sistem. Savezna skupština imala bi da utvrdi načela o ravnomjernoj i pravičnoj podjeli prihoda između pojedinih učlanjenih zemalja. Pored zajedničkog ustava, svaka bi savezna država mogla da donese i svoj poseban zemaljski ustav, ali taj ustav ni u kom slučaju ne bi smio da bude u protivnosti sa zajedničkim ustavom. Savezni savjet vršio bi egzekutivnu vlast i upravljao bi ukupnom vanjskom politikom. Savezni savjet ne bi stalno zasjedavao u jednom gradu, nego bi naizmjenično mijenjao svoje sjedište, u duhu ravnopravnosti, između Budimpešte, Zagreba, Beograda i Bukurešta. Predsjednik konfederacije bio bi ujedno i predsjednik Saveznog sa-

[337] *Ibid.* III, 708–709. Udara u oči da Kossuth nije uopće spominjao mogućnost da u okvir Dunavske konfederacije uđe i Bugarska. Istina, u to doba Bugarska je još uvijek bila samo turski pašaluk, ali su već tada bugarski revolucionari u Rumunjskoj, Srbiji i Vojvodini razvijali živu nacionalno-oslobodilačku akciju koju su sa simpatijama pratili svi napredni elementi ne samo kod Južnih Slavena nego i u velikoj evropskoj javnosti. Razlog što Kossuth nije računao sa stupanjem Bugarske u Dunavsku konfederaciju trebalo bi tražiti u činjenici što je Kossuth živio kao politički emigrant u Turskoj, a Bugari su još uvijek bili -- turski podanici!

vjeta, a to bi bio uvijek šef one države u kojoj zasjedava Savezni savjet. Iako bi diplomacija spadala u zajedničke poslove, svaka bi savezna država imala pravo da određuje i svoje izvanredne poslanike koje bi delegirali zemaljski sabori pojedinih saveznih država, a ne centralni parlamenat. Diplomatski jezik imao bi biti francuski jezik, ali bi bilo dopušteno da svaki poslanik i u centralnom parlamentu može da govori jezikom svoje nacionalnosti. Isto tako, svaka pokrajina i svaka općina imala bi sama da odredi svoj službeni jezik. Nacionalne manjine imale bi svaka svoj statut i svoja ustavom zagarantirana manjinska prava.

Kada je Kossuth, u glavnim linijama, izložio svoj projekt Dunavske konfederacije, Caninni ga je zapitao da li bi on svoje misli stavio na papir. Kossuth je to odbio, na što mu je Caninni odgovorio da će sam pokušati da skicira njegove ideje i koncepcije o ovoj problematici. Sutradan Caninni mu je donio koncept koji je – prema Kossuthovom priznanju – bio »vjeran rezime ranijih razgovora«. Na molbu Caninnijevu da ovaj koncept potpiše radi potvrde njegove autentičnosti, kao osnove za dalje pregovore, Kossuth ga je potpisao, ali samo za njegovu privatnu upotrebu, i tek pošto mu je Caninni dao svoju časnu riječ »da skicu neće dati iz ruku, da je neće publicirati i da neće dopustiti prepisivanje«. Prema Kossuthovu priznanju, Caninni »nije prekršio svoju riječ«. Međutim sam Kossuth je jednu kopiju rukopisa poslao svome prijatelju Ignazu Helfyju, uredniku milanskog lista *Alleanza* i redaktoru svojih sabranih spisa, s tom namjerom da ga informira s idejom o konfederaciji i da preko njegova lista pripremi na to javno mnijenje. Kossuth tvrdi ovo:

Ja se tu (u popratnom pismu) nisam dovoljno precizno izrazio; ukratko, Helfy je objavio – zabunom – cjelokupan, samo za diskretnu privatnu upotrebu namijenjeni, ni u kom pogledu potpuno izrađeni napis, što mi je, na žalost, prouzrokovalo mnoge nezgode. Ja sam se morao upustiti u razjašnjavanja, no ipak sam doživio satisfakciju da su mi poslije publiciranja mojih razjašnjenja (*Alleanza*, br. 16 za 1862) stigla mnoga svjedočanstva, kako iz domovine tako i iz emigracije, u kojima su mi i oni koji se nisu saglašavali sa nekim tačkama nedovoljno precizne privremene skice priznavali svoju radosnu suglasnost za ideju konfederacije, kako sam je ja razvio.[338]

Međutim, ta Kossuthova tvrđenja ne odgovaraju u svemu pravom stanju stvari. Kossuth je ove ovdje citirane riječi napisao već u dubokoj starosti, tako da je možda i nesvjesno pokušavao da prikaže događaje u povoljnijem svjetlu nego što su o tome govorile činjenice.[339] Sastavljajući i objavljujući svoj projekt Dunavske konfederacije, Kossuth je bio čvrsto uvjeren da će ovaj projekt biti oduševljeno primljen ne samo od Mađara, ne samo od Hrvata, Srba i Rumunja, nego i od velike svjetske javnosti. Ali, njegova očekivanja nisu se ispunila. Baš sami Mađari prvi su energično ustali protiv ostvarenja njegova projekta. Nakon austrijskih poraza u ratu sa Talijanima 1859. prevlada-

[338] L. Kossuth, *Meine Schriften*, III, 710.
[339] Lajtor Laslo, *Kossuth Dunai konföderációs*. Budapest, 1944, 64.

valo je uvjerenje da je dalja hegemonija Beča nemoguća. Mađarska aristokracija htjela je da načini sporazum sa habsburškom dinastijom da bi ona došla na vlast u Ugarskoj i postala gospodar nad čitavim Podunavljem. Mađarska aristokracija nije htjela da dijeli vlast ni sa mađarskom buržoazijom, a najmanje sa predstavnicima nemađarskih naroda, i zato nije htjela ni da čuje za Kossuthov projekt. Jedan tipičan predstavnik mađarske aristokracije barun Frides Podmanizky, govoreći protiv ostvarenja Kossuthovog projekta, rekao je sa prezrivom ironijom: »Ako već moram da idem u jedan savezni parlamenat, onda ipak više volim da idem u Beč, među Nijemce, nego u Beograd, među Race.«

Glavnu riječ u mađarskom političkom životu vodili su u to doba još uvijek predstavnici mađarske aristokracije, peštanski grofovi i baruni, spahije i džentrije, koji su ekonomski izrabljivali i politički ugnjetavali radne mase i svoga vlastitog mađarskog naroda, tako da je bila utopija svaka nada da bi se mogao postići jedan pošten demokratski sporazum s njima. Međutim, na gorko razočaranje samog Kossutha i njegovih istomišljenika, projekt o Dunavskoj konfederaciji nije se sviđao ni mađarskoj buržoaziji. Koristeći i zloupotrebljavajući privilegije koje je pružao proces prvobitne akumulacije kapitala u mađarskim trgovačkim i industrijskim gradovima, prema novostvorenim uvjetima ekonomskog razvitka i kapitalističkog poretka, koji je na svim sektorima potiskivao preživjeli i dotrajali feudalni sistem, krupna buržoazja bila je odgojena još uvijek u duhu velikomađarskog nacionalizma i šovinizma, dok su sitnoburžoaski elementi stajali još i pod teškim pritiskom klerikalne politike rimokatoličke crkve. Odgojena u okamenjenim tradicijama i nazadnim shvaćanjima svetostjepanske Hungarije, mađarska buržoazija, počevši od krupne trgovačke, industrijske i bankarske buržoazije, preko konzervativnog srednjeg građanskog staleža, pa sve do sitnoburžoaskih elemenata grada i sela, nije ni mogla imati pravoga razumijevanja za Kossuthove ideje o Dunavskoj konfederaciji. Što se tiče mađarske radničke klase toga vremena, pod uvjetima tadašnjeg sporog napredovanja industrije po gradovima i još nedovoljno probuđene klasne svijesti kod širokih masa agrarnog proletarijata na selu, ona još nije bila toliko politički zrela i kulturno razvijena da bi bila u stanju da pravilno razumije i tačno ocijeni smisao i vrijednost Kossuthove federalističke koncepcije.

Posmatrajući događaje i ljude iz udaljene historijske perspektive, punih 20 godina nakon objavljivanja svoga projekta i svih onih oštrih diskusija i žučnih polemika koje su bile izazvane njegovim publiciranjem i prouzrokovale »tako veliku larmu« u zemlji i inozemstvu, Kossuth je bacio jedan letimičan retrospektivan pogled na historijsko značenje ovoga projekta, te intuitivno osjetio da je sam projekt u krajnjoj liniji bio uvjetovan čitavim političkim i međunarodnim razvitkom Ugarske i da je predstavljao prirodni rezultat neminovne historijske nužnosti. Svjestan ove spoznaje i smjelo gledajući u budućnost, Kossuth je dobacio ove gorke riječi svojim protivnicima, pobornicima nagađanja i poravnavanja sa habsburškom dinastijom:

Dunavska konfederacija bila je moguća samo sa jednom nezavisnom Ugarskom. Ideja o nezavisnosti Ugarske je napuštena, a s tim je i ideja konfederacije, isto kao i vrlo, vrlo mnogo čega drugoga, ušla u red neostvarenih želja (pia desideria). Ali, iako detalji mogu da budu osporeni, sama ideja zasnovana je na logici položaja, ona je kategorički zahtjev sigurnosti Ugarske, kao i nacionalnog oslobođenja istočnih naroda. Da me mađarska nacija u mojim naporima za nezavisnost domovine nije ostavila na cjedilu: sama ideja bi sebi neizostavno izvojevala prodor i mađarska domovina bila bi sačuvana od strašnih nedaća i budućnost Evrope od potresnih katastrofa.[340]

Mađarska buržoaska historiografija ne samo da nije pokazala dovoljno razumijevanja za ulaženje u bit Kossuthova projekta, nego ga je odbacivala u cjelini kao potpuno nerealan i fantastičan. Tako, npr., Sándor Márki i Gustáv Beksics, dvojica istaknutih predstavnika mađarske buržoaske historiografije, izričito tvrde: »Zamisao Dunavske konfederacije Kossuth je ozbiljno uzimao i trudio se da je obrani čak i nasuprot Ferenzu Deaku. Ta se zamisao uopće nije dala braniti. Doista, samo do neuračunljivosti pojačano duševno raspoloženje i samo do neuračunljivosti dospjela politička mržnja protiv Austrije mogli su Ugarskoj ponuditi, umjesto savez s Austrijom, savez sa podunavskim narodima, uz to još u takvom obliku da bi Srbija i Hrvatska bile od istog značaja s Ugarskom«.[341] Mađarska buržoaska historiografija nije mogla, ili nije htjela, da razumije da je prvi preduvjet za formiranje konfederacije potpuno odricanje od svake dominacije i hegemonije jednog naroda nad drugim narodom, jer bez pune jednakosti i ravnopravnosti među svima narodima koji bi stupili u jedan ovakav savez ne daje se konfederacija ni zamisliti.

Govoreći o lošem prijemu Kossuthovog projekta u mađarskoj javnosti, Sándor Márki i Gustáv Beksics tvrde: »Po sebi se razumije da je mađarsko javno mnijenje najodlučnije odbacilo plan konfederacije. Veliki dio emigracije napustio je zbog toga Kossutha, a bilo ih je koji su se već prije toga odmetnuli od njega; zamisao Dunavske konfederacija bila je prva praznina u kontinuitetu njegove popularnosti; bila je to prva sjenka koja je pokrila tu popularnost.«[342] Dok je Kossuth, u svojim memoarima, kao što je naprijed citirano, vidio samo lice stvari i oduševljavao se priznavanjima koje je dobio od mađarskih demokratskih elemenata kada je objavio svoj projekt, dotle su Sándor Márki i Gustáv Beksics promatrali isključivo naličje stvari i insistirali samo na otporu konzervativnih i reakcionarnih krugova kod Mađara, koji su ustali protiv Kossuthova projekta jedino zato što su smatrali da bi u konfederaciji bili svi udruženi podunavski narodi jednaki i ravnopravni, a u savezu s Austrijom bi i dalje bilo vladajućih nacija, s jedne strane, i ugnjetenih naroda, s druge strane. Mađarska aristokracija i buržoazija odbacili su Kossuthov projekt zato što nisu htjeli da se odreknu svojih privilegija i svoje dominacije.

[340] L. Kossuth, *Meine Schriften*, III, 710–711.

[341] Márki Sándor és Beksics Gustáv, *A modern Magyarország 1848–1898*. Budapest, 1898, 612.

[342] *Ibid.* 613.

Noviji mađarski historičari također su griješili u ocjeni Kossuthovog projekta, saplićući se u spletu teških unutrašnjih proturječnosti. Tako, na primjer: Loránd Hegedüs, tačno je uočio: »Po Kossuthu integritet Ugarske je apsolutna stvarna istina, ona se po sebi razumije, i on prilazi izgrađivanju Dunavske konfederacije, u slučaju sloma Habsburške Monarhije, polazeći s gledišta tog teritorijalnog integriteta.«[343] Međutim, s druge strane, isti historičar proizvoljno tvrdi: »Kossuth je svoj međunarodni sistem sa Dunavskom konfederacijom, za slučaj sloma Habsburške Monarhije, htio da izgradi kao protutežu džinovskoj ruskoj carskoj sili.«[344] U stvari, Kossuth je svoj projekt usmjerio istovremeno i protiv Austrije i protiv Rusije: on nije htio da podunavske zemlje ostanu austrijske provincije, niti da postanu ruske gubernije.

Od najnovijih mađarskih historičara najpravilniju ocjenu Kossuthova projekta dali su Domokos Kosáry i Gyula Mérei, koji su tačno uočili i njegove vrline i njegove mane:

Zamisao Dunavske konfederacije prošla je kroz mnoge promjene. Kossuth je htio da pruži ruku slavenskim narodima, odbacio je mađarske vladalačke pretenzije i obećao narodima unutar državnih granica dalekosežna manjinska prava. Ali je htio da ostavi netaknut historijski integritet ugarske države i njezino političko jedinstvo. Narodni pokreti Slovaka, Rumunja i Južnih Slavena željeli su teritorijalno otcjepljenje zahtijevanih dijelova. Međutim, mađarski vodeći krugovi nisu srdačno primili ovu zamisao ne samo zato što su se pridržavali mađarske dominacije unutar historijskih granica, već i zato što nisu uviđali ono što je Kossuth uvidio: da putovi poletnih susjednih podunavskih naroda vode ravnopravnim samostalnim narodnim državama.[345]

U srpskoj historiografiji također je pisano u nekoliko mahova o Kossuthovom projektu, ali u većini slučajeva uzgredno i letimično. Mi ćemo se ovdje osvrnuti samo na tri karakteristična mišljenja. Po Slobodanu Jovanoviću:

Apsolutistička i centralistička Austrija bila je protivnik mladih balkanskih država; branila celokupnost Otomanske Carevine; u slučaju njenog neizbežnog raspada pomišljala da sama zauzme zapadnu polovinu Balkanskog poluostrva. Zato je bilo u interesu Srbije pomoći pretvaranje Austrije u jednu dualističku državu i njeno cepanje na nemačku i na mađarsku polovinu. Da bi održali svoju samostalnost prema Beču, Mađari bi morali naslanjati se na balkanske narode i, zbog te potpore koju bi kod balkanskih naroda nalazili, oni bi bili voljni da kvare austrijske planove upravljene protiv slobode Balkana. Mađarska je bila jedan od glavnih činilaca Mihailove politike: ona je imala da uzdrži Austriju od mešanja u balkanske stvari i od širenja na istok. Austro-ugarski dualizam izgledao mu je najbolja predohrana od austrijskog imperijalizma: otuda njegovi dogovori i sporazumi sa Kossuthom i Andrássyjem.[346]

Takvo prikazivanje srpsko-mađarskih odnosa ne odgovara historijskim činjenicama i mora se ispraviti. Prije svega, mora se pažljivo razlikovati dvije sasvim različite faze u stavu i držanju kneza Mihaila

[343] Hegedüs Loránd, *Kossuth Lajos, legendák höse*. Budapest, 1941, 249.
[344] *Ibid.* 263.
[345] Kosáry Domokos és Mérei Gyula, *Magyarország története*. Budapest 1945, 90.
[346] Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila 1858–1868*. Beograd 1923, 212–213.

prema Mađarima. U prvoj fazi (1851–1862) on je pristalica tijesne suradnje sa Mađarskim nacionalnim direktorijem, održava veze sa Kossuthom i njegovim povjerenicima, sklapa čak i jednu konvenciju sa Kossuthovim opunomoćenikom i odlučan je protivnik Austrije. Međutim, u drugoj fazi (1862–1868) knez Mihailo se udaljuje od Kossutha, ne prima u audijenciju Kossuthova opunomoćenika, prekida veze sa mađarskim emigrantima i približuje se Austriji. Dok je u prvoj fazi pomagao Kossuthovu borbu za nezavisnost Ugarske protiv Austrije, dotle u drugoj fazi pomaže dijametralno suprotnu politiku grofa Andrássyja, koja je otvoreno težila poravnanju između Beča i Pešte, formiranju Austro-Ugarske na dualističkoj osnovi i podjeli interesnih sfera između austrijskih kapitalista i mađarskih veleposjednika. Stavljati Kossutha u isti red s Andrássyjem i u drugoj fazi znači, u najmanju ruku, ne poznavati historiju Ugarske uopće, a mađarskog naroda napose, i ne diferencirati Kossuthovu politiku od kasnije Andrássyjeve politike, koje su bile tako oštro suprotstavljene jedna drugoj. Kossuth je bio i sve do svoje smrti ostao najizrazitiji protivnik Habsburške Monarhije i austro-ugarskog dualizma. To potvrđuje i činjenica da se on nije vratio u domovinu ni onda kada ga je Franjo Josip amnestirao, nego je i dalje ostao u emigraciji te umro u tuđini kao izgnanik.

U svom polemičkom članku o Dunavskoj konfederaciji, uspješno pobijajući krivoumna shvaćanja tadašnjeg predsjednika mađarske vlade grofa Betlena, Veljko Petrović je još prije tri decenija pronicljivo uočio ove činjenice:

Posle, već 1867., »uspele« nagodbe između Pešte i Beča, Kossuthova ideja otišla je u arhivu. S vremena na vreme, u trenucima žešćega spora s Bečom, setili bi je se neki Mađari, ali kao i 1905., za vreme mađarske koalicije u opoziciji, opstrukcije u parlamentu i dolaska parlamentaraca Beogradu u pohode, stalno su je čak i opozicioni prvaci iskorišćavali samo kao pretnju, kao sredstvo za iznuđavanje protiv Beča i nagodbenjačkih vlada u Pešti. Da su Mađari bar onako ozbiljno shvatili Kossuthovu misao kao što su je naši državnici i političari, Garašanin, Miletić i Strossmayer, ali je Mađari nisu hteli a delom nisu ni mogli da shvate. Jer kada se govori o mađarskoj politici, mora se imati na umu isključivo njihova plemička klasa i većina varoškog građanstva, koje je potpuno usvojilo mentalitet pomenute klase... Nema sumnje da je i sam Kossuth sin iste te džentriske klase, i da se do smrti nije mogao da izleči toga teškog atavizma koji je mnogo skrivio za tragediju mađarske revolucije 1848. godine.[347]

U svojoj raspravi o Kossuthu, govoreći o njegovom projektu Dunavske konfederacije, Daka Popović je konstatirao:

Ovom svojom koncepcijom je Kossuth znatno izmenio svoje poglede na prava drugih naroda u Ugarskoj, ali se sad i kod tih naroda pitalo: zašto se on ne odrekne onih krajeva u kojima su drugi narodi u ogromnoj većini prema Mađarima i zašto ne pristaje da se ti narodi u slučaju obaranja Austrije opredele za bratske države sa kojima se graniče... Kossuthov položaj, međutim, nije bio takav da bi se on smeo odreći onih pokrajina, jer bi u tome slučaju izgubio u zemlji i ono malo pristalica

[347] Veljko Petrović. *Dunavska konfederacija.* Politika, 1930, br. 8001, 8004, 8006, 8008.

koje je imao. Mađarska javnost se tudila od ovako zamišljenog saveza ... Tako se već ostarelom Kossuthu izjalovio i plan o konfederaciji podunavskih zemalja. Istorija, logika istorije, koju je on tako često naglašavao u svojim govorima i pozivao se na nju, potpuno ga je dezavuisala, jer je njegova polazna tačka o granicama srednjevekovne Ugarske bila utopija, kojom se zavodio od početka svoje političke karijere do smrti.[348]

Ako se, nakon ove analize, pažljivo uporedi taj Kossuthov projekat Dunavske konfederacije sa ranije izloženim i analiziranim koncepcijama prvih južnoslavenskih ideologa i teoretičara Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije, jasno izlazi da o nekom utjecaju Kossuthova projekta ne može biti ni govora. Dok je Kossuth i poslije mađarske katastrofe kod Vilagoša 1849. uglavnom ostao na pozicijama preživjelih feudalnih teorija o integritetu i o historijskim granicama zemalja sv. Stjepana »od Karpata do Adrije« – o čemu svjedoče i neka mjesta tog njegova projekta o Dunavskoj konfederaciji – dotle su prvi južnoslavenski federalisti stajali na pozicijama prirodnog prava i suvremenih demokratskih načela o narodnom samoopredjeljenju. Dok je Kossuth i pored svih svojih liberalnih deklaracija, ipak u krajnjoj liniji podrazumijevao Dunavsku konfederaciju pod hegemonijom Budimpešte, prvi južnoslavenski federalistički ideolozi i teoretičari zamišljali su Južnoslavensku federaciju i Balkansku konfederaciju kao zajednice slobodnih, nezavisnih i ravnopravnih naroda, bez ičije hegemonije i dominacije. Stojeći na takvim suprotnim pozicijama, prvi južnoslavenski federalisti formirali su i razrađivali svoje političke teorije i koncepcije potpuno samostalno, ne ugledajući se na Kossutha i bez njegova utjecaja.

II

U srpskoj buržoaskoj historiografiji postojala je i decenijima se sistematski održavala i širila famozna legenda da su Karl Marx i Friedrich Engels tobože – »nepomirljivi protivnici Srba i svih južnih Slavena«. Ovu famu preuzeli su iz srpske buržoaske historiografije i dalje raznosili urednici i suradnici konzervativne i reakcionarne štampe, naročito glavni organi Radikalne stranke za Srbiju i Vojvodinu, beogradska *Samouprava* i novosadska *Zastava,* u redakciji Jaše Tomića, koja nije imala ničega zajedničkog sa nekadašnjom Miletićevom *Zastavom,* uređivanom u južnoslavenskom duhu i sa širokom demokratskom orijentacijom. Velikosrpska štampa raznosila je ovu famu sa očitom tendencijom da politički i moralno diskreditira prve srpske i ostale južnoslavenske socijaliste, koji se oduševljavaju Marxom i Engelsom, iako su nosioci naučnog socijalizma – »nepomirljivi protivnici Srba i Južnih Slovena.« Tom kampanjom radikalski demagozi su namjeravali da u širokim masama naših naroda potkopaju i miniraju Socijaldemokratsku

[348] Daka Popović, *Košut. Letopis Matice srpske,* knj. 373, sv. 3, 241.

partiju, koja je početkom XX vijeka uspješno napredovala i zadobivala sve veći broj pristalica ne samo među industrijskim proletarijatom, slobodoumnom inteligencijom po gradovima, nego i među seljačkim masama u Srbiji i Vojvodini, Slavoniji i Hrvatskoj. Prema uputama dobivenim iz svojih stranačkih štabova, radikalska bulevarska štampa išla je još dalje od *Samouprave* i Tomićeve *Zastave* i osula žestoku paljbu protiv Marxa i Engelsa, iskrivljujući smisao njihovih riječi i falsificirajući njihove štampane tekstove. U tome je najdalje otišao beogradski radikalski list *Mali žurnal*, koji je širokoj neobavještenoj javnosti servirao čak takve očigledne neistine kao što je vještački iskonstruirana legenda o tobožnjem Marxovom i Engelsovom «mađaronstvu« i »turkofilstvu«.

Legenda o Marxovu i Engelsovu »mađaronstvu« isplela se na osnovi jednostranih i proizvoljnih interpretacija njihovih članaka, napisanih za vrijeme revolucije 1848–1849. i objavljenih u *Novim rajnskim novinama*, u kojima se raspravljalo o ulozi Mađara, Čeha i Južnih Slavena u četrdesetosmaškom pokretu. Konkretno govoreći, mađarski buržoaski historičari izdvojili su iz čitavoga kompleksa njihovih članaka o toj problematici svega dva članka *(Mađarska revolucija, Demokratski panslavizam)* i na osnovu njih pokušavali da dokažu proizvoljnim uopćavanjima da su osnivači marksizma bili stopostotno za Mađare, i stopostotno protiv Slavena. Trebalo je da prođe čitav jedan vijek, dok se pristupilo kritičkom proučavanju cjelokupnog nasljeđa tvoraca naučnog socijalizma, i to ne samo njihovih spisa nego i njihove bogate i značajne prepiske, da bi se došlo do sasvim drugih rezultata. Tako, na primjer, Vaso Bogdanov, odličan znalac i interpretator revolucionarnih pokreta kod podunavskih naroda 1848–1849, na osnovi dugogodišnjih istraživanja i ispitivanja arhivske građe o ovoj problematici u našim i stranim historijskim arhivima, došao je do ovih značajnih zaključaka:

Osnivači marksizma su o ovom problemu pisali u dva maha, pod sasvim različitim uvjetima i na dva različita i upravo suprotna načina. Prvi put u jeku borbe, za trajanja revolucije, oni su u *Novim rajnskim novinama* pisali propagandističke članke, držeći bezuvjetno stranu Mađarima, jer su ovi bili u ratu sa Austrijom, i osuđujući bezobzirno one pokrete slavenskih naroda, koji su se našli u ratu protiv Mađarske. Ti članci, po kazivanju samog Marxa i Engelsa, nisu značili, pa nisu ni mogli značiti objektivnu, historijsko-materijalističku ocjenu pomenutih pokreta Prvo stoga, što tada (u toku same revolucije) nisu postojali uvjeti ni mogućnosti za pisanje takve ocjene (dokumenti, pisana izvorna građa o događajima, koji su još u toku, nisu bili ni objavljeni, ni na drugi način pristupačni) – a drugo zato, jer tada uopće nije bilo vrijeme pisanju historijskih naučnih rasprava, budući da je sva aktivnost istinskih revolucionara bila apsorbirana njihovim učešćem u svakidašnjoj praktičnoj političkoj borbi.

Ponovno su Marx i Engels pisali o četrdesetosmaškim pokretima poslije svršene revolucije, u razdoblju od 1850–1860, pod sasvim drukčijim uvjetima. i na potpuno drugi način. Sad su već bili pristupačni brojni dokumenti i svjedočanstva, na osnovu kojih se je moglo pristupiti svestranom naučnom istraživanju historije pojedinih pokreta, s jedne strane, a s druge sad već nije postojala potreba pisanja propagandističkih članaka, nego se je, po riječima samoga Engelsa, moglo prijeći na ocrtavanje fakata »s nepristranošću historičara«. U stvari, za Marxa i Engelsa se tek sad, nakon revolucije, pružila mogućnost da na ispitivanje mađarskog pokreta primijene svoj

metod proučavanja, i da svoj sud o historijskom karakteru ovoga pokreta donesu na osnovi istraživanja ekonomsko-društvenog stanja Mađarske i klasne uvjetovanosti one politike, koju vodi plemićko vodstvo mađarskog pokreta i prema Austriji, i prema nemađarskim narodima, i prema buržoasko-demokratskoj revoluciji uopće.[349]

Mađarski buržoaski historičari namjerno su šutke prelazili preko Marxova izvanredno značajnog i karakterističnog djela *Herr Vogt* (London, 1860), preko Marx-Engelsove *Revolucije i kotrarevolucije u Njemačkoj* (New York, 1851), i preko čitave njegove prepiske, u kojoj ima dragocjenih podataka za bolje poznavanje i dublje razumijevanje njihove ocjene mađarske revolucije.[350] Po Bogdanovu: »Sud, što su ga u tim svojim djelima dali o karakteru, o ideologiji, o politici, o demokratičnosti i naprednosti Kossutha i ostalih glavnih vođa mađarskog pokreta (pa i onih »najradikalnijih«, kakav je, na primjer, bio Semére Bertálan) – upravo je porazan za vodstvo mađarskog pokreta i potpuno je suprotan Marx-Engelsovu pisanju u *Novim rajnskim novinama* o tom istom vodstvu i o tom istom pokretu.«[351] Te proturječnosti mogu da iznenade samo na prvi pogled i pri površnom promatranju postavljene problematike, ali ako se stvari pravilno postave, dublje spoznaju i kritički analiziraju, one se daju tačno objasniti i razumjeti. Po Bogdanovu: Marx i Engels su bili »u pravu i kada su za trajanja revolucije pisali promađarske propagandističke članke protiv Austrije, pomažući Mađare u ratu protiv nje, – a bili su isto tako u pravu i onda kada su, nakon revolucije, oštro osudili nedemokratsku, reakcionarnu ulogu plemićkog vodstva mađarskog pokreta, dajući naučnu, nepristranu ocjenu karaktera mađarske revolucije. Oni su na taj način udovoljili i svojoj dužnosti revolucionara i svojoj učenjačkoj savjesti. Ali nisu bili u pravu oni koji su decenijima poslije Marxa i Engelsa falsificirali njihovo istinsko, cjelovito stanovište u tom pitanju, ističući isključivo njihov prema Slavenima samo negativan, a prema Mađarima jedino pozitivan stav iz *Novih rajnskih novina* – a prikrivajući onaj negativan sud o vođama mađarskog pokreta, koji je sud bio stvaran i formuliran u deceniju poslije revolucije kao definitivno mišljenje Marxa i Engelsa o tom problemu.«[352] Kao što se ne može i ne smije reći da su oni 1848–1849. bili »mađaroni«, kada su pisali u *Novim rajnskim novinama* u prilog mađarske revolucije, tako isto se ne smije tvrditi da su oni kasnije (1851, 1853, 1860) bili protivnici Mađara, kada su kritikovali Lajosa Kossutha i ostale vođe mađarskog četrdesetosmaškog pokreta. Marx i Engels su i u prvom i u drugom slučaju stajali dosljedno na svojim naučnim socijalističkim pozicijama.

[349] Vaso Bogdanov, *O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848–49*. Živa prošlost, Zagreb, 1957, 95–96.

[350] *Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844–1883*. Herausgegeben von A. Bebel und Ed. Bernstein. I Band, 2 Abschnitt, 1850–1853, 167, 264, 320, 325–326, 339, 370, 388, 426. II Band, 3 Abschnitt, 1854–1860, 27, 331, 424–425. Stuttgart, 1919.

[351] Vaso Bogdanov, *O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848–49*, 96.

[352] *Ibid.* 97–98.

Isti je slučaj i sa Marxovim i Engelsovim tobožnjim »turkofilstvom«. Ta je fama nastala također prvo u inozemstvu, odakle je kasnije prenesena u našu, srpsku i južnoslavensku historiografiju i publicistiku sa kod nas već uobičajenim dodacima i primjesama. Do iskonstruirane fame o njihovu »turkofilstvu« došlo je proizvoljnim identificiranjem Marxova tumačenja istočnog pitanja sa pisanjem »utopističkog reakcionara« Davida Urguharta. Govoreći o Urguhartovu slučaju, Engels je iznio ove konkretne pojedinosti: »Kada je veliki knez Konstantin 29. novembra 1830. begao iz Varšave od poljskih pobunjenika, padne ovima u ruke sva njihova arhiva, sve originalne depeše Ministarstva spoljašnih poslova, kao i zvanični prepisi sviju važnijih poslaničkih depeša. Sve spletke ruske diplomacije od 1825–1830. bile su objelodanjene. Poljska vlada posla ove depeše, preko grofa Zamoljskoga, u Englesku i Francusku i zauzimanjem kralja Viljema IV engleskog njih odštampa 1834. David Urguhart. Knjiga, u kojoj su publikovane, i danas je još neoborivi dokaz ruske jezuitske politike prema Zapadu, one težnje da se zapadne sile zavade u cilju da ih Rusija poslije, tako razjedinjene, sve podčini svojoj knuti.«[353] Objavljujući povjerljivu prepisku ruske carističke vlade i njene diplomacije, engleski publicist David Urguhart identificirao je rusku službenu vladinu politiku sa Rusijom i ustao i protiv nacionalno-oslobodilačkih pokreta balkanskih Slavena, smatrajući ih za »slijepo oruđe ruske politike«. Pod utjecajem Urguhartova pisanja, kome je jedan dio engleske buržoaske štampe dao značenje senzacionalnih otkrića, prodrla je i u izvjesne austrijske i njemačke socijalističke listove, zbog nedopuštenih analogija i proizvoljnih uopćavanja, umjetno iskonstruirana fama o »turkofilstvu« Karla Marxa. Tako, na primjer, njemački socijalistički publicist Max Schippel, bez i jednog jedinog stvarnog argumenta u rukama, pokušao je da identificira Marxa s Urguhartom: »Marxovi dokazi protiv tradicionalne engleske izdajničke politike, protiv Palmerstona i Aberdina jesu – Urguhart. Londonski dopisnici Lotara Buchera o sramnom utjecaju Rusije na britansku diplomaciju i vladu jesu Urguhart.«[354] Iako i sam priznaje da Urguhartova »otkrića« iz 1834. »danas čine jedino utisak bolesnih zabluda«, Schippel i nesvjesno potpada pod njihov utjecaj kada tako pogrešno prikazuje Marxov stav prema nacionalno-oslobodilačkim stremljenjima na Balkanu: »Iza borbe balkanskih naroda za nezavisnost leži skrivena opasnost od ruske hegemonije, zato se treba boriti protiv nacionalnih podvala balkanskih država, dokle god revolucionarna evropska sloboda, bez obzira na to u kojoj nacionalnoj odjeći, ne zauzme prijesto Bospora.«[355] Tako su mogli falsificirati Marxovu koncepciju samo buržoaski novinari David Urguhart i Lotar Bucher, ali ni u kom slučaju socijalistički publicista Schippel, koji je raspravljao o postavljenoj

[353] Friedrich Engels, *Spoljašnja politika Ruskog carstva.* Preveo Živoin Balugdžić. Beograd, 1896, 30.

[354] Max Schippel, *Balkanwirren und Demokratie einst und heute. Sozialistische Monatshefte*, 21, 1908.

[355] *Ibid.*

problematici i tumačio Marxovu misao u jednom uglednom njemačkom socijalističkom časopisu *(Sozialistische Monatshefte).* Marx je dobro znao da borbe balkanskih naroda za nacionalnim oslobođenjem nisu inspirirane njihovim težnjama da potpadnu pod rusku hegemoniju i da »revolucionarna evropska sloboda« ne može zauzeti »prijesto Bospora« sve dotle dok balkanski narodi stenju pod turskim jarmom. David Urguhart, Lotar Bucher i njima slični buržoaski zapadnoevropski novinari smatrali su ne samo oslobodilačka stremljenja balkanskih naroda za »rusko maslo« nego su čak tvrdili da je i engleski čartistički pokret »djelo ruskih intriga«, da su i čartistički rukovodioci u Britaniji »ruski agenti« itd. itd. Prema tome, Schippelova tvrđenja da je Marx crpao svoja obavještenja iz reakcionarnih brošura i novinarskih članaka Davida Urguharta, Lotara Buchera i njima sličnih, da je pod njihovim utjecajem postao »turkofil« i pristalica daljeg održavanja turske vlasti na Balkanu, predstavljaju grube falsifikate i namjerna iskrivljavanja Marxovih tekstova o istočnom pitanju. Schippelove mistifikacije jedva su dočekali urednici i suradnici beogradske *Samouprave,* novosadske *Zastave,* beogradskog *Malog žurnala* i drugih radikalskih listova, dali im širok publicitet i ispleli čitavu famu o Marxovom »turkofilstvu« i njegovoj tobožnjoj »mržnji prema Srbima i Južnim Slavenima«.

Takva i slična mišljenja uporno su se održavala i sistematski širila sve do 1910., kada je Dimitrije Tucović pokrenuo marksistički časopis *Borbu,* preko kojega je obavještavao javnost o osnovnim problemima naučnog socijalizma i materijalističke filozofije. Tucovićeva *Borba* je donijela takva vjerodostojna dokumenta da je i najkonzervativnijim predstavnicima srpske građanske historiografije i publicistike i najupornijim protivnicima socijalističkog pokreta morala da pukne pred očima spoznaja da Marx zaista nije bio protivnik Srba i Južnih Slavena; i ne samo to, nego da je baš bio istinski branilac porobljenih i potlačenih južnoslavenskih naroda i da se vatreno zauzimao za njihovo oslobođenje ispod tuđinskog jarma. Historijska je zasluga Dimitrija Tucovića što je već u šestom broju *Borbe* od 16. III 1910. donio prijevod znamenitog Marxova članka *Što će biti sa Turskom u Evropi?* Ovaj Marxov članak prvobitno je objavljen u listu *New York Tribune*[356] još 1853., ali od toga vremena nije nigdje ni prevođen, ni preštampan. Istovremeno on je objavljen tek 1910. na njemačkom, u poznatom bečkom socijalističkom časopisu *Novo doba* Karla Kautskog[357] i na našem jeziku, u Tucovićevoj *Borbi,* u prijevodu Dušana Popovića. Tucović je dodao jedan kratak komentar u ime redakcije, u kome se kaže: »Članak je za jugoslavensku socijalnu demokraciju veoma značajan ne samo po dubini i tačnosti izvesnih pogleda, koji su do sada najvećim delom istorijskim razvitkom potvrđeni, već i time što na najsjajniji i najautentičniji način demantuje toliko puta iznošene neistine kao da je Marx

[356] *New York Tribune*, 21. IV 1853.

[357] *Neue Zeit*. Wien, 1. IV 1910.

protivnik Južnih Slavena«[358] Marx u svojim značajnim i dokumentiranim izlaganjima iznosi ove nepobitne historijske argumente u prilog svoje teze o Srbima i Južnim Slavenima:

Nepobitan je fakat da je poluostrvo, koje se zove samo evropska Turska, prirodno nasljeđe jugoslavenske rase. Od 12 miliona stanovnika, 7 miliona pripadaju njoj. Ima već 1200 godina kako ona njegovo zemljište drži u svojim rukama... Jugoslaveni, koji sačinjavaju jezgro poluostrva, jedini su nosioci civilizacije. Oni, doduše, još nisu konstituisali ni jednu naciju, ali u Srbiji oni već predstavljaju snažno i srazmjerno organizovano jezgro jedne nacije. Srbi imaju svoju istoriju, svoju literaturu. Za svoju unutrašnju nezavisnost oni imaju da zahvale... hrabroj borbi protiv neprijatelja, koji je brojno mnogo nadmoćniji od njih. Oni su za posljednjih dvadeset godina učinili velike kulturne napretke, i hrišćani u Trakiji, Makedoniji, Bugarskoj i Bosni smatraju ih kao centar oko koga će se svi okupiti u budućim borbama za nezavisnost.[359]

O društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim vezama i odnosima između Rusa i Južnih Slavena postoji ogromna literatura na svima evropskim jezicima, ali možda nitko nije ušao tako duboko u srž postavljenog problema kao Karl Marx. Primjera radi navest ćemo ovdje samo nekoliko najkarakterističnijih misli iz ovih značajnih Marxovih tumačenja tadašnje ruske balkanske politike:

Ma kolikim vezama krvno srodstvo i zajednička religija spajale Ruse i Jugoslavene, njihovi će se interesi ipak mimoići onoga dana kada se Jugoslaveni oslobode. Trgovačke potrebe, koje proizlaze iz geografskog položaja ovih dveju zemalja, čine ovu stvar jasnom. Rusija, kompaktna zemlja, bez obale svetskog značaja, proizvodi danas poglavito agrarne produkte, možda će kasnije i industrijske. Grčko-slavensko poluostrvo je istina srazmerno malog obima, ali njegove prostrane obale zapljuskuju tri mora, od kojih i ono jednim vlada; ono je poglavito trgovačka zemlja sa tranzitnim saobraćajem, i ako i ono ima najboljih sredstava za svoju nezavisnu proizvodnju. Privreda Rusije teži monopolu, privreda Jugoslavena ekspanziji... Kako bi onda bilo moguće da se te dve nacije slože?[360]

Ne smije se iz vida izgubiti činjenica da je Marx te značajne riječi napisao još 1853., dakle prije više od jednoga vijeka. On je neposredno osjetio i konkretno postavio bit čitavog problema. Međutim, u istom članku Marx je pokazao i izvrsno poznavanje i duboko razumijevanje društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka Srbije. Povlačeći paralelu između uvjeta razvitka carističke Rusije i Karađorđeve i Miloševe Srbije, Marx je oštroumno uočio bitne razlike koje su uvjetovale njihov razvitak i dijalektički objasnio iz kojih je uzroka u Srbiji rusko-autokratski sistem u osnovi nemoguć. Marx svodi čitav problem na ovu, jedino ispravnu i realnu osnovu:

Ruski vladajući sistem, ukoliko nije kombinovan sa feudalnim institucijama, šta je drugo do jedna militarna okupacija, gde su građanske vlasti i sudska hijerarhija organizovane na vojničkoj osnovi i gde narod sve to ima da plaća! Ali, ko misli da takav jedan sistem odgovara i jugoslavenskom karakteru, taj neka pogleda istoriju

[358] *Borba*, 16. III 1910.
[359] *Ibid.*
[360] *Ibid.*

Srbije od 1804. Karađorđa, osnivača srpske nezavisnosti, narod je napustio, a Miloša Obrenovića, koji je obnovio nezavisnost, najurio iz zemlje uz grdnju i psovku: zato što su obojica pokušali da uvedu rusko-autokratski sistem, sa njegovim pratilicama: korupcijom, polumilitarnom birokratijom i pašinskom eksploatacijom.[361]

Načelan protivnik svake osvajačke agresije i svake imperijalističke politike, Marx nije htio ni da čuje za bilo kakvu teritorijalnu podjelu evropske Turske između pojedinih velikih sila. Po Marxu, jedino pravilno demokratsko rješenje istočnog pitanja bilo bi formiranje nezavisnih narodnih država na Balkanskom poluotoku namjesto evropske Turske. Definitivno rješenje istočnog pitanja formulirao je Marx ovim značajnim riječima: »Istorija, kao god i fakta našega doba, upućuju na podizanje jedne slobodne, nezavisne hrišćanske države na razvalinama muslimanskoga carstva u Evropi... Budući mir i napredak čovečanstva stoje sa tim u najintimnijoj vezi. Ako se zbilja hoće jednom da žanje, mora se obratiti najveća pažnja kada se obrađuje zemlja i kada se seje seme.«[362]

U istom broju Tucovićeve *Borbe* objavljen je i interesantan *Komentar Marxovom članku,* iz pera istaknutog marksiste N. Rjazanova.[363] U tom *Komentaru* Rjazanov skladno dopunjuje Marxov članak nizom citata i iz drugih njegovih članaka, koje je djelomično sabrala njegova kći Eleonora Marx i publicirala, na engleskom jeziku, u posebnoj knjizi o istočnom pitanju.[364] U tom *Komentaru* Rjazanov dokazuje, na osnovi temeljnog poznavanja Marxovih članaka o ovoj problematici, da Marx uopće nije bio turkofil, da nije bio pristalica održavanja turske vlasti na Balkanu i da slavenskim narodima pod turskim jarmom nikada nije odricao pravo na samoopredjeljenje. Prema Rjazanovu: »Mržnja prema ruskom despotizmu nije Marxa... načinila pristalicom turske »civilizacije« i nije mu smetala da uvidi da je baš održanje *status quo-a* na Balkanskom poluotoku bila najveća smetnja razvitku balkanskih naroda, izvor sve većih uticaja ruske diplomacije i usled toga uzrok učvršćenja pozicije ovog glavnog neprijatelja evropske revolucije.«[365]

Objavljivanjem prijevoda ovog značajnog članka Karla Marxa, sa znalačkim komentarom N. Rjazanova, Tucović je dokazao i najširoj javnosti: prvo, da Marx nije bio ni turkofil, ni pobornik očuvanja evropske Turske; drugo, da je Marx bio baš izraziti protagonista revolucionarnog rušenja turske carevine i formiranja slobodnih i nezavisnih narodnih država na Balkanu; treće, da Marx nije bio protivnik Srba i Južnih Slavena, kao što su to neistinito i tendenciozno tvrdili najnazadniji predstavnici srpske buržoaske historiografije i publicistike; i četvrto:

[361] *Ibid.*

[362] *Ibid.*

[363] Prema istraživanjima dra Sergija Dimitrijevića, N. Rjazanov je pseudonim D. Goldendoha *(Srpska socijalistička prevodna literatura.* Beograd, 1858, 14).

[364] Karl Marx, *The Eastern Question.* London, Swan Sonnenschein, 1897.

[365] N. Rjazanov, *Komentar Marxovom članku.* Preveo D. Tucović. *Borba,* 16. III 1910.

da se Marx svesrdno zalagao ne samo za socijalno nego i za nacionalno oslobođenje svih balkanskih naroda ispod tuđinskog jarma i stranih interesnih sfera.

Drugo je pitanje koje se postavlja u razmatranju ove problematike u ovome: da li je Marx svojom koncepcijom o rješenju istočnog pitanja, direktno ili indirektno, utjecao na nastanak i razvoj naprijed iznesenih i analiziranih teorija i koncepcija o organskom rješenju istočnog pitanja u okviru Južnoslavenske federacije i Balkanske konfederacije? Na to pitanje nije lako određeno odgovoriti. Moguće je samo pokušati na osnovi izvjesnih indicija i manje ili više vjerojatnih hipoteza, pretpostaviti nešto o odgovoru na postavljeno pitanje. Nema sumnje, naši prvi federalistički ideolozi i teoretičari čitali su Marxova djela, a neki su ih i citirali u svojim spisima, naročito Svet. Marković i Vasa Pelagić. Za vrijeme svojih studija u Zürichu Marković je imao prilike da bolje nauči njemački jezik i da čita Marxova djela u originalnom tekstu. Ali, engleski jezik u toku svog kratkog života nije uspio da savlada, a Marxovi članci o istočnom pitanju u ono vrijeme nisu bili prevedeni ni na njemački, ni na ruski jezik, koje je Marković potpuno naučio u toku svojih studija u Rusiji i Švicarskoj. Marxovi članci o istočnom pitanju sabrani su i publicirani u posebnoj knjizi tek 22 godine nakon njegove smrti, i to opet na engleskom jeziku.[366] Na njemački i ruski ovi su članci prevedeni tek mnogo kasnije. Teško je pretpostaviti mogućnost da je Marković za vrijeme svojih studija u Švicarskoj došao do onih brojeva lista *New York Tribune* iz 1853, u kojima su objavljeni Marxovi članci o istočnom pitanju, i da mu ih je netko drugi učinio pristupačnim; u tom slučaju Marković bi se bez sumnje s njima koristio i citirao ih u svojoj studiji *Socijalizam ili društveno pitanje*, u kojoj raspravlja u VII i VIII poglavlju i o istočnom pitanju.[367] Vasa Pelagić također je poznavao Marxove spise i navodio ih u mnogim svojim knjigama, brošurama i člancima, ali te njegove članke o istočnom pitanju nigdje ne spominje, tako da se može pretpostaviti da mu nisu bili poznati.

Od prvih južnoslavenskih federalista znao je engleski jezik i služio se engleskom literaturom jedino Mihail Polit Desančić. Iako je bio građanski demokrat, on je pratio i socijalističku literaturu, poznavao Marxova djela i spominjao ih u svojim spisima, ali u svojoj studiji o istočnom pitanju,[368] ni u primjedbama ispod teksta ne citira Marxove članke o tom predmetu, na osnovi čega se daje pretpostaviti da ni njemu ti članci nisu bili poznati. Objavljeni još 1853. u američkom listu, koji je malo dolazio u naše krajeve, ti značajni članci postali su pristupačni našoj javnosti tek 1910, kada ih je Tucović donio u prijevodu u *Borbi*.

Kada se donosi ocjena o historijskom značaju i vrijednosti političkih koncepcija prvih južnoslavenskih teoretičara istočnog pitanja, ne smije

[366] Karl Marx, *The Eastern Question*. London, 1897.

[367] Svetozar Marković, *Socijalizam ili društveno pitanje*. *Rad*, Beograd, br. 21 od 22. XI 1874. i br. 22 od 1. XII 1874.

[368] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*. Wien, 1862.

se gubiti iz vida činjenica da su oni istupili pred evropsku javnost vrlo rano, svega nekoliko godina poslije pojave prvih Marxovih članaka o istočnom pitanju, za koje oni po svoj prilici nisu znali, i u isto vrijeme kada je Kossuth objavio svoj projekt o Dunavskoj konfederaciji, koji nije istovetan sa koncepcijama o Južnoslavenskoj federaciji i Balkanskoj konfederaciji, kao što se to iz usporedne analize tih projekata dalo jasno uočiti i sagledati.

Od prvih južnoslavenskih teoretičara istočnog pitanja najprogresivniji bili su, sasvim prirodno, prvi socijalisti koji se nisu zadovoljavali samo nacionalnim oslobođenjem nego su zahtijevali da se istodobno izvrši i društveni preobražaj u smislu Marxova učenja. U raznim fazama razvitka i pod najtežim uvjetima oni su se borili za federaciju južnoslavenskih socijalističkih republika i, u daljoj liniji, za Balkansku socijalističku konfederaciju. Od svoje prve pojave na Slavenskom jugu, prije čitavog jednog vijeka, ta velika zamisao imala je da se bori sa raznim teškoćama dok nije postala živa stvarnost kao tekovina naše narodne revolucije.

Ferdo Čulinović

NASTAJANJE I RAZVOJ NOVOG BRAČNOG PRAVA NA OSLOBOĐENOM DIJELU HRVATSKE ZA PROŠLOG RATA

Uporedo s terorom koji su osovinski okupatori u Jugoslaviji otpočeli uskoro nakon aprilske kapitulacije, protiv naroda ove zaposjednute zemlje djelovala je planski i sistematski fašistička protivjugoslavenska propaganda. Ona je išla uporedo s osovinskim uništavanjem žive snage naroda, a sračunata je bila na to da se raznošenjem zlonamjernih, tendencioznih, svakojakih izmišljenih glasina svijetu lažno prikaže stanje u Jugoslaviji, a jugoslavenski narod što više moralno razoruža, kako bi izgubio svaku vjeru u sebe i utonuo u beznađe.

Osovinski okupatori postupali su u svojoj protivjugoslavenskoj propagandi naročito prema direktivama koje su već prvih dana invazije dobili Keitelovim poznatim »Smjernicama za rješavanje pitanja propagande protiv Jugoslavije«[1] kao i po drugim sličnim linijama sračunate dezinformacije. Pri tom su osovinski okupatori naročito nastojali da iskorištavanjem nekadašnjih nacionalističkih netrpeljivosti iz stare Jugoslavije što jače raspire šovinističke elemente na međusobnu borbu. U

[1] Na Nürnberškom procesu protiv Hermanna Göringa i suoptuženih prvaka nacističkog Trećeg Rajha iznesen je i akt naslovljen – »Richtlinien für die Bechandlung von Fragen der Propaganda gegen Jugoslawien« (Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, sv. XXVIII–PS–1746, str. 29–33). U tome aktu (koji se pripisuje feldmaršalu von Keitelu, a rađen je nesumnjivo prema Hitlerovim direktivama) daju se nacističkim faktorima, napose okupatorima u Jugoslaviji, direktive kako da razvijaju neprijateljsku propagandu protiv Jugoslavije. Uz ostalo ovdje se preporučuje svestrano iskorištavanje ranijih nacionalističkih hrvatsko-srpskih i drugih šovinističkih trvenja, kako bi se i pomoću toga učvrstila okupatorska vlast nad Jugoslavijom. S tim u vezi rečeno je u ovim »Smjernicama« uz ostalo i slijedeće: »... Budući da su Srbi prema nesrpskim narodnim grupama, osobito prema Hrvatima i Makedoncima, uvijek provodili krajnju diktaturu, to je potrebno da se ovim Nesrbima istakne kako njemačka oružana snaga ne dolazi Hrvatima, Bosancima i Makedoncima kao neprijatelj. Naprotiv, ona će ih čak što više i zaštititi od toga da ih srpski šovinisti dadu zaklati na bojnom polju za engleske interese...«

okviru takve propagande Osovina je posebnu pažnju davala velikohrvatskim i velikosrpskim separatističkim elementima te s tih njihovih stanovišta djelovala kako bi i tim putovima dovela do međusobnog samouništavanja u redovima naroda okupirane Jugoslavije.

No usprkos takvoj planski postavljenoj i dosljedno provođenoj protivjugoslavenskoj propagandi, ipak nije Osovina ostvarila ovdje ono što je priželjkivala. Nasuprot fašističkom iščekivanju da će im međusobno ubijanje naroda Jugoslavije olakšati ostvarivanje osovinskog cilja da tu stvore svoj »životni prostor«, a narod zaposjednute Jugoslavije ili unište ili ga (u preostalom dijelu) učine svojim podložničkim elementom, dogodilo se tome suprotno. Već od jeseni 1941. godine govorio je uspon jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta kako su sva ta osovinska iščekivanja o razvitku prilika u zaposjednutoj Jugoslaviji bila sasvim bez stvarnog izgleda na uspjeh.

U jesen 1941. pokušala je fašistička propaganda da omalovaži i izvrgne ruglu početni hod jugoslavenskih malih partizanskih oružanih odreda. No već potkraj te iste godine blijedjele su osovinske fraze o bespomoćnosti »partizanskih usamljenih bandi«. Od proljeća naredne godine mnoge su činjenice razotkrivale kako su besmislene bile fašističke propagandne tirade o »dvanaest očajnika u kukuruzu«,[2] jer je iz malih partizanskih oružanih odreda izrastala sve to jača Narodnooslobodilačka vojska, koja je okupatorima zadavala sve osjetnije udarce i postajala sve snažnijom vojnom snagom. Fašistička propaganda morala se suočiti s činjenicom da je jugoslavenska oslobodilačka vojska stvorila široko oslobođeno područje, na kome su se izgradili mnogi narodnooslobodilački odbori kao organi jedne nove vlasti. Fašističke propagandne fraze svakim su danom blijedjele, jer laž o nemoći partizanskih oružanih snaga nije mogla izdržati pritisak mnogih nepobitnih činjenica. Kakav je smisao mogla imati fašistička krilatica o mjestu »Nezavisne Države Hrvatske u novom poretku tvrđave Evrope« nasuprot mnogim uzaludnim osovinskim ofenzivama koje su doživljavale svoj krvavi kraj u borbi s jugoslavenskim partizanima?!

Osnutak AVNOJ-a prisilio je fašističku propagandu da počne drugim putovima s izvrtanjem činjenica. No i te fašističke propagandističke vijesti o AVNOJ-u, ZAVNOH-u i drugim organima nove vlasti na oslobođenom području samo su još više pogađale svoje vlastite tvorce, sile Osovine.[3] Sve češći napadaji na jugoslavenski narodnooslobodilački pokret i na novu vlast na oslobođenom teritoriju, mnogobrojni izljevi faši-

[2] Tako su ustaške novine u okupiranom Zagrebu u jeseni 1941. pisale o tadašnjim jugoslavenskim partizanskim akcijama.

[3] Čitaoci će se sjećati da su tih dana okupacije mnogi upravo iz okupatorskih tendencioznih ozloglašavanja partizanskih prilika saznavali pobliže o narodnooslobodilačkom pokretu i njegovim tadašnjim uspjesima. Fašistička propaganda činila je sebi veoma lošu uslugu time što je u svojoj štampi napadala partizane, podmećući im razna djela koja su počinili sami okupatori u Jugoslaviji.

stičke mržnje na porast jugoslavenske narodnooslobodilačke borbe samo su razotkrivali slabost Osovine, koja usprkos ubacivanju mnogih svojih divizija nije mogla slomiti oslobodilački pokret u Jugoslaviji; on je rastao i jačao, dok je najveći dio kontinentalne Evrope bio pod osovinskom dominacijom.

Pošto je udarna snaga jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske postala toliko osjetna da su osovinski ratni izvještaji morali spominjati borbe u Jugoslaviji te pošto se više nije dala sakriti, a ni omalovažiti, činjenica da na oslobođenom području nastaje novi sistem vlasti, fašistička propaganda pokušala je (približno od sredine 1943) da prilike na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju prikaže sasvim izopačeno, a svoj okupatorski režim kao onaj koji bi Jugoslaviji imao dati »red, mir i slobodu«.

Radi toga je osovinska propaganda pišući o Jugoslaviji približno od jeseni 1943. stala širiti svakovrsne izmišljene glasine o jugoslavenskom oslobođenom području, a sve u težnji da bi tamošnje prilike prikazala kao neki »komunistički pakao«. Prema takvim fašističkim prikazima prilika u tom dijelu Jugoslavije činilo bi se kao da tu vlada pravi kaos, da se provodi »teror partizanskih bandi«, od kojih »nije nitko siguran«, da se tu negiraju najosnovnija ljudska prava te gaze čak i »osnovne moralne vrednote«.[4] O prilikama na tom jugoslavenskom području fašistička propaganda iznosila je upravo ono što je okupatorska vlast sistematski i dosljedno provodila na okupiranom dijelu zemlje.

Fašistička propaganda naročito je širila glasine o progonu svećenika, o rušenju crkava, o bezvjerju i progonima vjernika, o zabranama vjeroispovijedanja, premda je notorno bilo upravo protivno od onoga što je ta propaganda tada raznosila. No među takvim glasinama posebno su mjesto zauzimale izmišljotine koje su se odnosile na *ustanovu braka i porodice*.

U fašističkoj štampi neprijateljski agenti raznosili su vijesti o navodnom nemoralu na oslobođenom teritoriju, i to naročito s obzirom na brak. Osovinska propaganda isticala je kako na »partizanskom teritoriju« vlada promiskvitet, kako umjesto pravno reguliranoga braka tu vlada »puna sloboda« u odnosima između muškarca i žene, kako se »bračne« veze sklapaju proizvoljno i privremeno te se isto tako i razvode, bez ikakve kontrole od ma kakvog organa vlasti i tome slično. Jednom riječju, neprijateljska propaganda bavila se uporno pronošenjem vijesti kako »među partizanima« vlada u tom pogledu potpuna anarhija i krajnja samovolja. Naprotiv tome, »uzorni odnosi« – prema toj propagandi – postojali su na teritoriju koji su kontrolirale okupatorske trupe.

Na sličan način prikazivala je samovoljno neprijateljska propaganda i porodične odnose, napose odnose između roditelja i djece. Dok je na

[4] Kako je ustaška i druga proosovinska štampa u zaposjednutoj Jugoslaviji pisala tih dana.

oslobođenom teritoriju i u tom pogledu vladala puna skladnost, dok su porodični odnosi bili prožeti moralnošću i saglasnošću s principima oslobodilačke borbe, dok je tu toliko puta bilo dirljivih dokaza samopožrtvovanja roditelja za djecu, a i obrnuto, dotle se na području nacističkog Trećeg Rajha huškalo djecu protiv roditelja i drugim sistematskim načinima razaralo porodicu i njezine unutrašnje veze.[5] U isto vrijeme su se o jugoslavenskom oslobođenom području širile i o porodici svakojake glasine, samo da bi se život na tom dijelu Jugoslavije prikazao u što crnijim bojama, da bi se predstavilo kako »partizani ne poštuju ni porodicu«.

Ali ni takva djelatnost osovinskih agenata nije postizavala željene ciljeve. Fraze neprijateljske propagande o takvom tobožnjem stanju na tom dijelu Jugoslavije, pogrdne riječi o prilikama na oslobođenom području ove zemlje, bile su preslabe protiv činjenica koje su se sve vidnije isticale. Narod i okupiranog i već oslobođenog dijela Jugoslavije uviđao je providnost i zlonamjernost takvih glasina. Umjesto da okupatori na taj način odvrate narod zaposjednutog dijela Jugoslavije od narodnooslobodilačkog pokreta, takva neprijateljska providno zlonamjerna propaganda, prožeta očiglednim izmišljotinama, išla je u prilog uzdizanja ugleda narodnooslobodilačkog pokreta i nove vlasti[6] koja se razvijala na oslobođenom teritoriju. Neprijateljska propaganda mogla je izopačavati činjenice, ali je istina prodirala na sve strane i time zadavala osovinskim okupatorima (i njihovim domaćim pomagačima) udarac i s te strane odakle ga nisu očekivali.

KAKVO JE STANJE VLADALO U POGLEDU BRAKA I PORODICE NA TADAŠNJEM OSLOBOĐENOM DIJELU JUGOSLAVIJE?

Na to pitanje odgovor daju mnoge poznate činjenice, iz kojih se vidi da je sva osovinska propaganda o braku i porodici u Jugoslaviji za vrijeme rata bila izmišljena, tendenciozno zlonamjerna, da je bila prožeta izopačenošću i drastičnim neistinama.

Činjenica je da je narodnooslobodilački pokret, ističući principe oslobodilačke borbe i naglašujući neophodnost moralne čvrstine čitavoga jugoslavenskog društva prema neprijatelju, istodobno i te kako temeljito čuvao i brak i porodicu, da je pazio na te ustanove, gledajući u

[5] Nagovaranjem nacističke omladine da otkriva protivnike nacizma čak i u svome roditeljskom krugu.

[6] Jer su stanovnici okupiranog dijela Jugoslavije već bili iskustvom poučeni da u takvim slučajevima istinu treba tražiti upravo u obrnutom od onoga što su gotovo svakodnevno pisali npr. ustaški »Hrvatski narod«, »Spremnost« i njima slična glasila okupatora.

njima osnovne ćelije našega društva. Tko je god i malo upoznao stanje na jugoslavenskom oslobođenom području za vrijeme prošloga rata, on je vrlo brzo mogao vidjeti da nova vlast ne bi dopuštala ma kakav promiskvitet u odnosima muškarca i žene (kako su to raznosili neprijateljski agenti), da s tadašnjom političkom linijom, s osnovnim principima uređenja društvenih odnosa u uvjetima oslobodilačkoga rata uopće nije ni bila moguća ma kakva samovoljnost, koja bi i u tom pogledu narušavala puno jedinstvo naroda u borbi.

Nasuprot neprijateljskoj propagandi o nekontroliranom ulaženju u kratkotrajne veze muškaraca i žena bilo je već prvih godina života na oslobođenom teritoriju dobro poznato kako nova vlast pazi na ustanovu braka, a jednako i na porodicu. U partizanskim redovima bilo je poznato da je nova vlast rijetke i vrlo usamljene istupe protiv opće linije života u uvjetima oslobodilačkoga rata veoma oštro i bezobzirno kažnjavala. Radilo se tu o izuzecima koji su potvrđivali pravilo da je na oslobođenom teritoriju za prošloga rata vladao takav društveni poredak koji je bio u punom skladu s ozbiljnošću prilika stvorenih općenarodnom borbom za oslobođenje od osovinskih okupatora i njihovih pomagača. U takvim prilikama nije bilo ni mjesta za ono što bi ma u kom pogledu i opsegu davalo stvarnog osnova fašističkoj propagandi za njezine sasvim samovoljne glasine. Nasuprot fašističkim izmišljotinama, bilo je opće poznato da su na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju vladali čvrsti i solidni odnosi moralnosti, i to naročito u pogledu ustanove braka i porodice.

Na oslobođenom teritoriju nova vlast nastojala je dosljedno i sistematski da se što više razviju i učvrste takvi društveni odnosi koji će biti potpuno u skladu s narodnooslobodilačkom borbom i njezinim ciljevima. Daleko je od toga bila i mogućnost da bi se u takvom sistemu mogli razvijati odnosi samovolje i proizvoljnosti, odnosno anarhičnosti, i to na najosjetljivijem sektoru društvenog života. Isključeno je bilo da bi se u tadašnjim, veoma teškim prilikama opće narodne borbe za oslobođenje, uopće moglo i misliti na takvu anarhičnost kakvu su prikazivali fašistički propagandisti u očitoj namjeri da jugoslavenski narodnooslobodilački pokret i novu vlast u Jugoslaviji što više kompromituju u očima svijeta, da bi i time prekrili svoj teror nad narodom ove zemlje.

Iako je nova vlast na oslobođenom dijelu zemlje bila i suviše zauzeta poslovima oslobodilačkoga rata, iako se morala u prvom redu brinuti za sve što je stajalo u neposrednoj vezi s oružanom borbom za oslobođenje zemlje, ona nije zanemarivala ni druge društvene odnose na oslobođenom teritoriju. Nova vlast je prema tome regulirala i društvene odnose u vezi s brakom i porodicom. Iz tog njezina nastojanja da se i ti društveni odnosi pravno normiraju nikli su prvi elementi novog jugoslavenskog bračnog prava. Kada je uopće riječ o razvitku novog jugoslavenskog bračnog prava iz vremena stvaranja novog sistema vlasti, onda je razumljivo da se tu susrećemo tek s elementarnim početcima ove

pravne grane, koja se mogla u potpunosti razviti istom nakon konačnog i potpunog oslobođenja cijele zemlje. Ali još za vrijeme rata, dok se postepeno izgrađivao novi sistem na oslobođenom teritoriju, pojavljivali su se i počeci toga prava, u kojima su se mogle nazrijevati konture ove buduće pravne grane. U tom procesu postepenog nastajanja novog bračnog prava u Jugoslaviji ispoljavale su se karakterističnosti koje su potjecale iz tadašnjeg stanja u kome se nalazila zemlja pritisnuta oslobodilačkim ratom protiv Osovine. Te su karakterističnosti bile odraz ondašnjih prilika, te su poneke od njih s vremenom, poslije rata, nestale, ali neke od njih ostale su i dalje, zadržane su u novom jugoslavenskom bračnom pravu kakvo važi i danas. Ta okolnost nameće potrebu da se pobliže osvrnemo na ovaj proces početnog nastajanja toga prava iz vremena rata, a kako su podaci o tome ograničeni samo za tadašnje oslobođeno područje Hrvatske, to će i ova ispitivanja morati biti ograničena samo na to područje.[7]

Uzmemo li i ovdje kao prekretnicu izgradnje novog jugoslavenskog državnopravnog sistema sâmo drugo zasjedanje AVNOJ-a, tada možemo i razvitak novog jugoslavenskog bračnog prava podijeliti (ili barem razmatrati podijeljeno) na dvije njegove razvojne faze: na prvu, s početnim njegovim elementima, do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, i na drugu, razvijeniju i donekle već izgrađeniju razvojnu fazu, od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do kraja rata.[8]

Za obje te razvojne faze može se zajednički ustanoviti da bračno pravo u tadašnjoj svojoj izgrađenosti *nije bilo jedinstveno.* Ono je naime pokazivalo splet starog i novog prava, a primijenjeno na društvene odnose s obzirom na brak ono je bilo dvojako: *i civilno i vjersko:* primjenjivala su se dobrim dijelom pravna pravila ne samo civilnopravna nego i crkvenopravna. Drugim riječima, početni razvitak bračnog prava na oslobođenom području Hrvatske za vrijeme rata bio je karakteriziran činjenicom da su se priznavale obje vrste braka – i civilni i crkveni brak.[9] Obje forme braka išle su uporedo, a samim time razvijalo se i sudovanje u pogledu bračnih pravnih pitanja. No u tom se pogledu postepeno pridavalo nešto veće značenje civilnom braku, odnosno nadležnosti građanskih narodnih vlasti prema prijašnjem konfesionalnom sudovanju u bračnim stvarima. No iako se načelno priznavala jednakopravnost civilnom i crkvenom braku te se pored nadležnosti građanskih vlasti (sudova) priznavala i kompetencija tzv. duhovnih sudova za brakorazvodne parnice, ipak je razvitak novog jugoslavenskog

[7] To utoliko više što je sam autor kao nekadašnji predstojnik Odjela pravosuđa Hrvatske od jeseni 1943. do januara 1945. neposredno sudjelovao u tome izgrađivanju, a naročito od Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, kada je i kao sekretar Zakonodavne komisije ZAVNOH-a sudjelovao u pripremanju mnogih pravnih akata i za tu pravnu granu, da bi se izgradilo i unificiralo novo pravo na oslobođenom području Hrvatske.

[8] Do koje vremenske granice i dolazi prikaz ovog razvitka.

[9] Već sama ta okolnost raskrinkavala je tadašnju osovinsku protivjugoslavensku propagandu.

bračnog prava i u tom razdoblju (tj. za vrijeme rata) sve više tekao u pravcu prevalentnosti, u prilog nadležnosti narodnih sudova, dakle civilnih vlasti za sve bračne pravne sporove.[10] Ipak je u tom pravnom reguliranju bračnih pravnih odnosa bilo dosta nesređenosti, što je i razumljivo za prilike koje su vladale tada na oslobođenom području u pogledu postepene izgradnje nove vlasti i istovremenog revolucionarnog rušenja starog sistema.[11]

No s tim u vezi ispoljavala se još jedna karakterističnost u ovom nastajanju novog bračnog prava na oslobođenom dijelu Hrvatske. Ona se sastojala u činjenici što su i pored naglašavanja revolucionarnog načela (da »staro pravo više ne važi«)[12] ipak u izvjesnom barem pogledu i dalje ostali na snazi poneki pravni propisi o braku, naime revolucionarno rušenje pravnog sistema iz stare Jugoslavije nije u potpunosti uklonilo ostatke starog prava o bračnim odnosima. U izgradnji ovog novog bračnog prava važile su dakle uporedo *dvije kategorije bračnog prava:* propisi novog bračnog prava što ih je razvijala nova vlast, koja je propisivala važnost građanskog braka i nadležnost građanskih (narodnih) sudova za rješavanje svih bračnih pravnih sporova, a zadržavala se i važnost crkvenog bračnog prava kada se radilo o mogućnosti sklapanja brakova i pred svećenikom. Karakteristično je da za vrijeme trajanja rata nije ukinut konfesionalni brak, dakle da je pored građanskog braka postojala i mogućnost sklapanja crkvenog braka. Razvitak novog bračnog prava kretao se za vrijeme rata na oslobođenom dijelu Hrvatske tako da se građanski brak smatrao obligatornim, a crkveni brak fakultativnim; ali u tom smislu da se građane nije sililo na civilno vjenčanje, nego se prepuštalo njihovoj slobodnoj odluci da li će brak sklopiti u crkvi ili pred nadležnim organom narodne vlasti.

Dalju karakteristiku razvitka novog bračnog prava na spomenutom području predstavlja utjecaj nove vlasti na *unifikaciju* novog bračnog

[10] Ali time nije rečeno da se ovim razvitkom isključivalo konfesionalni brak i nadležnost »duhovnih sudova« za rješavanje bračnih pravnih sporova na oslobođenom dijelu Hrvatske.

[11] Što sve ipak ni izdaleka nije bilo takvog stepena kakve su bile pravne prilike u pogledu bračnopravnih pitanja za stare Jugoslavije, gdje je postojalo krajnje šarenilo međusobno potpuno protivrječnih pravnih propisa o braku, te je takvo stanje vrlo često dovodilo upravo do kaotičnih protupravnosti, a paradoksalno je pri tome bilo upravo to da su odnosne norme usprkos njihovim suprotnostima bile svaka za sebe u isto vrijeme i zakonite, ali i nezakonite (npr. sa stanovišta ekskluzivnih crkava smatrao se brak sklopljen pred njihovim svećenikom valjanim i država mu je priznavala zakonitost, dok je druga crkva, našavši se u prilici da rješava o tim bračnim odnosima, upravo sa svoje strane ocjenjivala – opet po svom crkvenom pravu! – takvo zakonito stanje za nezakonito i razrješavala prvi brak, makar je po zakonima države i ovaj smatran valjanim).

[12] Što se za oslobođeno područje Hrvatske izričito naglasilo i prvi put temeljitije razradilo, prvim ZAVNOH-ovim Uputstvom o organizaciji i radu narodnih sudova u Hrvatskoj (objavljenim tokom oktobra 1943. godine), kako je to navedeno u autorovoj monografiji Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e (Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu za 1951. godinu, str. 383 i slij.).

prava. U drugoj etapi razvitka novog bračnog prava javljaju se nastojanja nove vlasti u Hrvatskoj da se unificira bračno pravo da bi se izbjegle mnoge spornosti kod rješavanja sve češćih bračnih pravnih pitanja. ZAVNOH je u Hrvatskoj poduzeo više mjera kako da se ta važna pravna grana uredi i u potpunosti dovede u sklad s novim poretkom, koji se postepeno izgrađivao u uvjetima oslobodilačkoga rata.

No uza sve te napore do unifikacije bračnog prava (i u Hrvatskoj i u ostalim dijelovima Jugoslavije) dolazi tek nakon konačnog oslobođenja čitave države. Prvi izraz unifikacije novog jugoslavenskog bračnog prava istaknut je Ustavom FNRJ (od 31. januara 1946), odnosno njegovom odredbom iz čl. 26.[13] Razradu ustavnog principa koji je bio formuliran u toj ustavnoj odredbi dao je osnovni zakon o braku od 9. aprila 1946. godine.

Time je bila dovršena dotadašnja postepena izgradnja novog jugoslavenskog bračnog prava, koja je započela s prvim propisima o bračnim odnosima što ih je još za vrijeme prošloga rata povremeno donosila narodna vlast u težnji da i te društvene odnose jedinstveno regulira na oslobođenom teritoriju. Novo jugoslavensko bračno pravo izgrađivalo se od svojih osnovnih elemenata, koji su se pojavljivali kako povremenim pismenim odredbama nove vlasti, tako i u pravnoj praksi što se postepeno razvijala s obzirom na razvitak društvenih odnosa na oslobođenom dijelu zemlje još za vrijeme rata.

NASTAJANJE NOVOG PRAVA

U prvoj etapi razvitka novog jugoslavenskog bračnog prava prevladavale su nepisane norme. Prilike u zemlji bile su vrlo teške, ratne teškoće nametale su svakodnevno mnoge složene zadatke pred narodnu vlast tako da se ona u prvim godinama nastajanja novog sistema vlasti i novoga prava nije mogla baviti i problematikom koja nije u to vrijeme bila neophodna.

Ako se tu i tamo i pojavilo pitanje o formi vjenčanja, onda se u ondašnjim prilikama upozoravalo na dva načina: da se vjenčanje može obaviti civilnim putem, dakle pred novom narodnom vlašću, a da se ne brani građanima ni da vjenčanje obavljaju pred svećenicima crkve kojoj pripada barem jedan od bračnih drugova ako oboje žele da se vjenčanje izvrši u crkvi. Tako se dakle početna izgradnja novog jugoslavenskog bračnog prava javlja u znaku izvjesnog *dualiteta,* uporednog priznavanja važnosti i građanskog i crkvenog braka.

[13] Koji glasi: »Brak i porodica su pod zaštitom države. Država zakonom uređuje pravne odnose braka i porodice.
Pravovaljan je samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima. Poslije zaključenja braka građani mogu izvršiti i vjenčanje po vjerskim propisima.
Svi bračni sporovi spadaju u nadležnost narodnih sudova...«

Teškoće su se međutim javljale kod problema o razvodu brakova. U spomenuto vrijeme takvi su zahtjevi bili iznimno rijetki. Općenito smatralo se da nisu u skladu s težinom situacije u kojoj se nalazi narod sa svojom oslobodilačkom borbom. Zato se i perhoresciralo razvode brakova.

Međutim, približno od sredine 1943. to se pitanje već jače nameće. Zbog toga i ZAVNOH daje u to vrijeme preporuke NOO-ima da se takvi zahtjevi suzbijaju, ali to znači da ih je već bilo. Ta je činjenica pokazivala da su i nove vlasti morale zauzimati prema tome pitanju svoje stanovište. U tome je smislu ZAVNOH svojim »Uputstvom o organizaciji i radu narodnih sudova« (od augusta 1943)[14] kao osnovno pravilo u pogledu novog bračnog prava istakao ovo:

> »... Priznavati ženidbu sklopljenu pred crkvenim kao i narodnooslobodilačkim vlastima – kotarskim NOO-ima ... «

ZAVNOH je dakle tom odredbom regulirao pravnu valjanost i crkvenih i civilnih brakova, a to je bila novost za Hrvatsku. Pored prijašnje opće valjanosti konfesionalnog braka sad je ZAVNOH normirao i valjanost građanskog braka, a za sklapanje civilnih brakova proglasio je nadležnim kotarske narodnooslobodilačke odbore.[15]

Ipak je još uvijek bilo daleko od unifikacije bračnog prava na području Hrvatske (odnosno njenu oslobođenom dijelu). I prema spomenutoj normi ZAVNOH-a u Hrvatskoj su zavedene dvije vrste brakova i proglašena je njihova puna pravna ravnopravnost. Još uvijek dakle nije bilo uklonjeno ono šarenilo koje je baš na području bračnoga prava davalo posebno obilježje pravnom sistemu stare Jugoslavije. Spomenutim ZAVNOH-ovim propisom ta različitost ne samo da se nije uklonila nego se u izvjesnom pogledu čak i povećala (uvođenjem civilnog braka pored crkvenog za Hrvatsku). Time nisu bile uklonjene ni sve one prvotne suprotnosti između različitih bračnih pravnih propisa, napose s obzirom na prijašnju ekskluzivnost različitih konfesionalnih bračnih prava. Time nije bila uklonjena pravna mogućnost da jedna crkva priznaje valjanim samo brak sklopljen pred njezinim svećenikom, a ne priznaje pravnu valjanost brakovima koji su sklopljeni pred svećenicima drugih crkava ili čak i civilnim brakovima.

ZAVNOH je dakle spomenutim svojim propisom pravno regulirao postojeće bračno pravno stanje s dodatkom priznanja valjanosti i civilnim brakovima sklopljenim pred organima nove vlasti. Time je za područje Hrvatske priznat izvjestan dualitet u pogledu novog bračnog prava; priznale su se naime dvije kategorije bračnog prava – crkveno

[14] »Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e«, cit. izd., str. 384.

[15] ZAVNOH naime govori tu o priznavanju, a ne o dozvoli sklapanja jednih i drugih brakova.

i civilno bračno pravo. Predašnji partikularizam je dakle i ovom odredbom ZAVNOH-a bio normiran; zatečeno pravno stanje ostalo je i dalje, ali pored novo uvedenog civilnog braka.

Spomenutom normom ZAVNOH-ova Uputstva naglašena je ujedno i očigledna suprotnost između te recepcije starog (konfesionalnog) bračnog prava i opće proklamiranoga revolucionarnog pravila za izgradnju novog jugoslavenskog pravnog sistema da »staro pravo više ne važi«.

ZAVNOH je kao organ narodne vlasti u Hrvatskoj ostvarivao spomenuti princip revolucionarne smjene sistema. On je u stvari bio protagonista u rušenju starog i u izgradnji novog sistema u Hrvatskoj. Njegov je osnovni zadatak bio u tome da na ruševinama staroga razvija novo, da, uklanjajući sve što je podsjećalo na srušeni sistem, izgrađuje novu vlast, a s njom i novi pravni sistem u Hrvatskoj kao dijelu nove jugoslavenske države. Pa ipak, ZAVNOH je stjecajem prilika bio prinuđen da na spomenuti način barem prizna pored uvedenoga građanskog braka i crkveni brak, a s njim je tacite priznao i valjanost barem jednoga dijela normi koje su se na crkveni brak odnosile.

Tu je dakle nedvojbeno postojala izvjesna suprotnost između revolucionarnog i ostataka starog, srušenog. Tu su se sukobljavale dvije kategorije, koje su međusobno bile protivrječne, jer građanski brak je pokazivao na razvitak novog sistema u Jugoslaviji, dok je crkveni brak barem podsjećao na ono što je rušeno i što je nestajalo. Kako ukloniti tu suprotnost?

Ostavljajući na snazi crkveni brak, a s njim i odnosne crkvene bračne pravne norme, ZAVNOH nije slabio revolucionarni uspon novoga, a niti pridavao životne snage staromu, dotrajalom i revolucijom osuđenom na nestanak. ZAVNOH, kao nosilac revolucionarne misli u Hrvatskoj, radio je na produbljavanju te misli i za njenu pobjedu. Ali činjenice su pokazivale da se ostaci revolucijom srušenog sistema ne dadu odmah jednim mahom uništiti i bez ikakva traga izbrisati iz života našeg društva. Nije se moglo sasvim likvidirati odjednom ono što se u našem društvu postepeno izgrađivalo kroz toliko vjekova i što je ostavilo snažan trag u svijesti mnogih ljudi. S takvim ostacima morao je i ZAVNOH računati, a odraz tog obzira bila je prije spomenuta norma o priznavanju i crkvenog braka.

Ma koliko da se na jugoslavenskom oslobođenom području s izgradnjom nove vlasti istovremeno radilo i na formiranju novog prava, koje se željelo što potpunije unificirati, to se nije moglo u jedan mah, onako brzo provesti na svima linijama. Ostaci staroga nametali su se usprkos namjeri da se što prije izbrišu.

Ali kada je nova vlast u izgradnji svog sistema ipak morala uzeti u obzir te ostatke, ona je to činila silom svoje revolucionarne moći i tim je ostacima upravo ona pridavala svoju obaveznu snagu; izvor obvezatnosti za te ostatke starog prava bio je u narodnoj vlasti i ti su ostaci tako postajali suplementorni izvori novog jugoslavenskog prava.

Prema ovome dolazimo do zaključka da u spomenutom ZAVNOH-ovu priznanju obvezatnosti starog bračnog prava za konfesionalne brakove treba u prvome redu tražiti usklađivanje tih starih pravnih normi s principima novog sistema. To znači da staro bračno pravo može važiti samo ako nije u suprotnosti s tekovinama narodne revolucije. U drugom redu potrebno je ovdje uvidjeti da starom bračnom (konfesionalnom) pravu valjanost u novim prilikama daje nova narodna vlast. Prema tome, obvezatnost starog bračnog prava potječe sada od spomenutog priznanja nove vlasti. S tim je u vezi pravna praksa na oslobođenom teritoriju i smatrala norme starog prava ne kao izraze legis positivae, nego kao neka pravna pravila koja se priznaju valjanima i uvode u novi sistem preko prakse narodnih sudova.

No priznajući valjanost spomenutim konfesionalnim brakovima, a preko toga i starom bračnom konfesionalnom pravu, ZAVNOH je time ujedno istakao (barem za tada) i valjanost *načela konfesionalne pripadnosti* građana u pogledu primjene crkvenog bračnog prava. To bi dakle značilo da se kod crkvenih brakova može građanima nove Jugoslavije priznavati onoliko prava i ono pravo koje im pripada prema odredbama vjerske zajednice u kojoj su sklopili (odnosno u kojoj sklapaju) crkveni brak. Odatle dalje dolazilo bi se u krajnjoj konsekvenciji i do načela *neravnopravnosti* građana, a to bi bilo sasvim u protivnosti s revolucionarnom smjenom sistema vlasti u Jugoslaviji. Do takvih zaključaka ne vodi spomenuto ZAVNOH-ovo Uputstvo.

Nema sumnje da su crkveni brakovi unosili sami sa sobom izvjesne nejednakosti u pogledu građana. Tako su npr. brakovi sklopljeni pred rimokatoličkim svećenikom (kao »sakramentalni«) bili nerazrešivi. Po odredbama bračnog prava katoličke crkve građanin nove Jugoslavije morao bi ostati u takvom »sakramentalnom« nerazrešivom braku makar to i ne bi bila njegova želja; on bi bio vezan propisima crkvenog bračnog prava. Na drugoj strani, ostali građani, iako su sklopili konfesionalni brak pred svećenikom svoje (koje druge) crkve, bili su u pogledu razvoda braka mnogo slobodniji; građani koji su sklopili brak pred svećenikom srpsko-pravoslavne vjere mogli su razriješiti svoj brak. Ono što nije (po crkvenim bračnim propisima) bilo dopustivo građaninu koji je sklopio brak u katoličkoj crkvi, to je bilo dopustivo i moguće onome koji je sklopio brak u pravoslavnoj crkvi. U pogledu mogućnosti razvoda braka, dakle, oni ne bi bili jednakopravni.

No takve anomalije i suprotnosti nije ZAVNOH utvrđivao, a niti davao pravne mogućnosti za dalji njihov razvitak. Naprotiv, baš s priznavanjem valjanosti građanskog braka stvorena je jedna od pravnih mogućnosti koja olakšava takve dotadašnje pravne nejednakosti. Osim toga razvila se i nadležnost narodnih sudova, odnosno pravilo da građanske vlasti (narodni sudovi) rješavaju sve pravne sporove građana, uključujući i bračne pravne sporove, dakle i razvode braka. S razvitkom novog sudstva, napose s razvitkom spomenute nadležnosti narodnih su-

dova i u pogledu brakorazvodnih parnica, uklanjala se gornja suprotnost kada se više nije pravilo pitanje o načinu kako je sklopljen odnosni brak.

ZAVNOH-ovo Uputstvo je ipak izražavalo kakvo je pravno stanje vladalo u spomenutom vremenu s obzirom na problem reguliranja bračnih pravnih odnosa na tadašnjem oslobođenom području Hrvatske. I dalje je dakle ostajalo mnoštvo različitih, međusobno suprotnih, pravnih normi, koje je sad imala uskladiti narodna vlast.

Tako su na ovom području u spomenutom vremenu važila za pripadnike *rimokatoličke crkve* tzv. »pravna pravila«, sadržana u zakonima koji su u Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj, važili do 6. aprila 1941.[16] Prema tome (u skladu sa ZAVNOH-ovim Uputstvima) smatrali su se valjanima brakovi koji su bili sklopljeni pred funkcionerom katoličke crkve, a odgovarali su normama sadržanim u Ženidbenom zakoniku za katolike (od 8. oktobra 1856), izdanom na osnovu čl. X Konkordata iz 1855, te kod kojih se imalo postupati prema tzv. »Naputku za duhovne sudove glede stvari ženitbenih« iz 1856. godine.[17] Isto je uglavnom vri-

[16] Već je austrijskim carskim patentom od 29. novembra 1852. (o uvođenju austrijskog Općeg građanskog zakonika u Hrvatsku i Slavoniju) bilo predviđeno da se za pripadnike katoličke, grkokatoličke i pravoslavne vjeroispovijesti neće primjenjivati propisi o braku sadržani u drugoj glavi OGZ-a, nego njihovi konfesionalni bračni zakoni i druge norme; isto tako za njih se kaže da za postupak u bračnim stvarima ostaje nadležnost njihovih crkvenih »duhovnih sudova«.

Nakon Konkordata, koji je Austrija sklopila 1855. s Rimskom kurijom, objavljen je 1856. Ženidbeni zakon, a nešto kasnije i tzv. Naputak za duhovne sudove glede stvari ženidbenih. To je sačinjavalo okvir bračnog prava za katolike u Hrvatskoj i Slavoniji (a isto tako i drugim bivšim austrijskim jugoslavenskim zemljama), dok su za Srbiju i Crnu Goru važili (za katolike) slični propisi katoličke crkve, a napose odredbe novog crkvenog zakonika, Codex juris canonici, koji je tu materiju normirao u III knjizi (De rebus) i VII poglavlju (De matrimonio, tit. XX, kanoni 1960–1992).

Koliko je ekskluzivističko bilo katoličko konfesionalno bračno pravo, pored ostaloga pokazuje npr. i odredba čl. 3 Ženidbenog zakonika iz 1856, u kome se normira: »Nijedan katolik ne smije se u carevini Austriji ženiti drukčije nego pridržavajući se propisa koje ustanovljuje crkveni zakon u pogledu valjanosti ženidbe«. Tzv. »Ženidbeni naputak« samo je još uže razradio to načelo, koje ostaje i po propisima kasnijega Kodeksa kanonskog prava.

[17] U staroj Jugoslaviji povremeno se javljalo pitanje o valjanosti Konkordata u novostvorenoj državi (Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji). Oni koji su odricali važnost Konkordata za Jugoslaviju (jer je on sklopljen samo između Vatikana i Austrije) isticali su potrebu da se Kraljevinom SHS, odnosno Kraljevinom Jugoslavijom, sklopi novi Konkordat, jer je on i u Austriji bio ukinut 1874.

Vatikan i šestojanuarske vlade pokrenule su zaista to pitanje te je do redakcije Konkordata između Kraljevine Jugoslavije i Rimske kurije i došlo. Stojadinovićeva vlada je u julu 1935. iznijela pred Narodnu skupštinu već gotov Konkordat, pretpostavljajući da će ta vladi pokorna Skupština ubrzo ratificirati taj ugovor s Vatikanom. No masovne (i krvave) demonstracije prinudile su Stojadinovićevu vladu da je najzad povukla prijedlog o ratifikaciji do koje uopće nije ni došlo.

No nezavisno od pitanja o valjanosti Konkordata u staroj Jugoslaviji nije bilo spora o tome da konfesionalno bračno pravo za katolike i dalje ostaje crkveno bračno pravo katoličke crkve, kako je ono dotle bilo normirano u toj crkvi.

jedilo i u pogledu brakova sklopljenih u grkokatoličkoj crkvi. Za rimokatolike i grkokatolike imale su se uvažavati odredbe katoličkog crkvenog prava, uključujući i odredbe Kodeksa kanonskog prava iz 1917. godine.

Za pripadnike *pravoslavne crkve* pravno relevantne bile su odredbe sadržane u čl. III uvodnog patenta iz 1852. godine (kojima je u Hrvatsku uveden austrijski OGZ),[18] a kasnije i Bračni pravilnik srpskopravoslavne crkve iz 1933. godine te drugi propisi o braku srpskopravoslavne crkve.[19]

I za pripadnike *ostalih vjeroispovijesti* važilo je njihovo konfesionalno pravo, napose za *muslimane* bračno šerijatsko pravo.[20] Sudovi su dakle kod ocjene valjanosti tih brakova uzimali u obzir spomenuti konfesionalni kriterij te s obzirom na odnosno crkveno pravo utvrđivali i pravnu valjanost određenih brakova.[21] To se u načelu slagalo s potre-

[18] U sklopu konfesionalnog bračnog prava za pravoslavne naročito je mjesto svojevremeno zauzimao jozefinski akt »Systema consistoriale« od 5. aprila 1782, koji je priznavao valjanost crkvenog braka pravoslavnih i kompetenciju »duhovnih sudova« srpskopravoslavne crkve (»... decernimus, ut super matrimonii valore eiusque seu quoad vinculum sive quod thorum et mensam solutione prout et super sponsalium valore emergentes lites Consistoria non unitorum dirimere.... denique universas valorem sacramentorum quoquo modo tangentes causas ordine legali diiudicare debent...«

(Rescriptum declaratorium nationis ilyricae, izdanje od 1782. u Beču, prijevod u djelu M. Miladinovića »Tumač. povlastica, zakona, uredaba i drugih naređenja srpske narodne crkvene autonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji«, N. Sad, 1879).

[19] »Bračni pravilnik srpskopravoslavne crkve« od 25. maja 1933. unificirao je ženidbeno pravo srpskopravoslavne crkve, a taj je Pravilnik u znatnoj mjeri proširio dotadašnje konfesionalne bračne pravne propise u prilog veće kompetencije duhovnih sudova te crkve.

[20] Za pripadnike islamske vjeroispovijesti (u Hrvatskoj i Slavoniji) imali su se (i prema odredbama Zakona o priznanju islamske vjeroispovijesti u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od 1916. godine) primjenjivati propisi sadržani u II glavi austrijskog Općeg građanskog zakonika; politička vlast bila je nadležna za rješavanje svih bračnih pravnih pitanja.

Međutim to je ukinuto Zakonom o islamskoj vjerskoj zajednici od 31. januara 1930. (Službene novine br. 29. od 1930) i Zakonom o uređenju šerijatskih sudova i šerijatskih sudija, od 21. marta 1929. (Službene novine br. 73 od 1929). Po tim zakonima važilo je za pripadnike islamske vjerske zajednice šerijatsko bračno pravo.

[21] Za protestante i Židove u Hrvatskoj važile su odredbe II glave austr. Općeg građ. zakonika; iako se akt vjenčanja mogao obavljati u crkvi, ipak je za rješavanje bračnih pravnih sporova bila nadležna građanska vlast.

Međutim u pogledu starokatolika javio se sve to oštriji spor o valjanosti konfesionalnih brakova i kompetenciji duhovnih sudova te crkve u bračnim stvarima.

Za starokatolike (tj. za pripadnike crkve koja se formirala od 1870. otcjepljenjem od katoličke crkve zbog neslaganja s dogmom o nepogrešivosti pape) smatralo se da važi konfesionalno bračno pravo te da su i starokatolički duhovni sudovi nadležni za rješavanje bračnih pravnih sporova. U Hrvatskoj se ta zajednica nazvala Hrvatska starokatolička crkva. Međutim je naročito katolička crkva osporavala legitimnost starokatoličkoj crkvi za vršenje jurisdikcije u bračnim pravnim stvarima. Pošto su ti sporovi učestali, objavilo je Ministarstvo vjera Kraljevine SHS 24. decembra 1923. (u »Službenim novinama« od istog dana, »Narodne novine« od 11. januara 1924) jednu deklaraciju, kojom se priznaje pravo starokatoličkoj crkvi na ženidbenu jurisdikciju.

bom da se u ondašnjim prilikama utvrdi poredak u skladu s postepenom izgradnjom novog pravnog poretka, kome je osnovni pečat davala narodna revolucija i spomenuti princip o radikalnoj smjeni sistema.

Odavde dalje slijedilo je i pravilo da se kod ocjene valjanosti crkvenih brakova narodni sudovi ipak moraju kloniti krutosti i konzervativnosti, svojstvenih pojedinim konfesionalnim bračnim pravima,[22] te da ne mogu priznavati pravnu valjanost onim odredbama starog crkvenog bračnog prava koje su u suprotnosti s glavnim načelima novog sistema vlasti.[23] Ovdje treba naročito spomenuti da narodni sudovi nisu priznavali one diskriminacione pravne mjere koje su pojedina konfesionalna bračna prava izražavala prema brakovima pripadnika drugih vjeroispovjesti, a napose s obzirom na građanski brak. Narodni sudovi kod ocjene valjanosti brakova nisu se naravno povodili za onim normama ekskluzivističkog bračnog prava po kojima su npr. mješoviti[24] ili građanski brakovi smatrani za konkubinat i tome slično. Takve ekskluzivnosti crkvenog bračnog prava ove ili one crkve odbacivalo je novo pravo kao suprotno novom sistemu prava.[25]

To ZAVNOH-ovo Uputstvo[26] odnosilo se kako na brakove nastale još u staroj Jugoslaviji (gdje je vjenčanje obavljeno u crkvi), tako i na one brakove koji su bili sklopljeni van crkve za vrijeme rata, a posebno i na oslobođenom teritoriju. Svima njima priznaje se tim Uputstvom jednaka pravna valjanost. U tom ZAVNOH-ovu aktu izražena je dakle prva izričita aprobacija građanskoga braka u novoj Jugoslaviji.

Za građanske brakove važilo je načelo slobode izbora načina vjenčanja. Narodna vlast nije građane prisiljavala na građansko vjenčanje, već im je ostavila na volju da izvrše crkveno ili građansko vjenčanje. ZAVNOH-ovo Uputstvo odnosi se na sve građanske brakove u Hrvatskoj, kako one koji su već u predašnjem sistemu sklopljeni po odredbama predašnjih propisa o braku (napose u Međumurju[27] i tzv. »civilni brak za nuždu« u Dalmaciji),[28] tako i one koji su nastali za vrijeme rata, sklopljeni pred funkcionerima narodne vlasti. Svim tim građanskim brakovima Uputstvo priznaje punu pravnu valjanost.

[22] Naročito s obzirom na ekskluzivizam katoličke crkve u pogledu starokatoličkih brakova i ženidbene jurisdikcije starokatoličke crkve.

[23] Gdje bi npr. spomenuti ekskluzivizam dovodio do pravne nejednakosti građana.

[24] Ako npr. bračni drug katolik nije sklopio brak po odredbama katoličke crkve.

[25] Nova vlast priznavala je ženidbenu kompetenciju sviju crkava, ne praveći pri tom nikakve diskriminacije s obzirom na njihove međusobne suprotnosti.

[26] Riječ je još uvijek o prvom ZAVNOH-ovu Uputstvu o organizaciji i radu narodnih sudova u Hrvatskoj, kojim je proglašena spomenuta ravnopravnost građanskog braka s konfesionalnim brakovima sviju crkava.

[27] Prema Zak. članku XXXI iz 1894, kojim je u Ugarsku bio uveden obligatoran civilni brak.

[28] Taj je »civilni brak za nuždu« bio dopustiv u slučaju kada je svećenik nadležne crkve odbio da izvrši akt vjenčanja (prema čl. II Zakona od 25. maja 1886) ili kada se radilo o sklapanju braka između osoba koje nisu pripadale nijednoj priznatoj vjeroispovijesti (čl. 1. Zakona od 9. aprila 1870).

Organi za sklapanje građanskih brakova na oslobođenom području bili su vojni i građanski. I jedni i drugi postupali su uglavnom prema običajima koji su se razvili u narodu; sam akt vjenčanja vršio se bez naročitih formalnosti, uglavnom uzimanjem na znanje i odobravanjem izjava onih koji stupaju u brak; registracija se uvodi istom kasnije (od 1944).

Brakovi između vojnih pripadnika bili su prilično rijetki i redovno su to bili izuzeci. Za njih je važilo (a i dosljedno se primjenjivalo) nepisano pravilo da takvi bračni drugovi ne mogu ostati u istoj vojnoj jedinici, nego se moraju uputiti u razne vojne jedinice, odnosno ustanove. Takvo njihovo vjenčanje značilo je dakle istodobno i njihovu faktičnu rastavu do svršetka rata.

Akt vjenčanja pred vojnim vlastima redovno su obavljali komandant ili njegov zamjenik, odnosno komesar veće vojne jedinice kojoj je jedan od budućih bračnih drugova pripadao. Do vjenčanja pred komandom (veće vojne jedinice) dolazilo bi u slučajevima koji su bili analogni vjenčanjima prigodom teške bolesti, smrtne opasnosti ili sličnog stanja koje opravdava takvo izuzetno postupanje komande.[29]

Po pravilu samom vjenčanju prethodio je postupak ispitivanja osnovanosti molbe za stupanje u brak. Komandant ili njegov zamjenik, odnosno komesar vojne jedinice, prethodno bi istražio da li postoje kakve zapreke za namjeravano stupanje u brak. Za sam akt vjenčanja nije bila propisana nikakva forma, već je dostajala suglasna izjava budućih bračnih drugova da žele stupiti u brak i da nema nikakve zapreke za to vjenčanje. Sam akt vjenčanja zapisivao bi se kod komande, a bračnim drugovima davana je na njihovo traženje i posebna potvrda o sklopljenom vjenčanju. U prvim godinama oslobodilačkoga rata još nije bilo nikakvog registra u koji bi se upisivala ta vjenčanja.

Ostali građanski brakovi sklapali su se po pravilu u onom kotarskom narodnooslobodilačkom odboru na područjima kojeg je barem jedan od budućih bračnih drugova boravio. Redovno se nije postavljao uvjet za srazmjerno duži vremenski boravak, jer se to s obzirom na tadašnje ratne prilike nije ni moglo zahtijevati. Glavno je bilo da je narodnooslobodilački odbor, ustanovivši boravak budućih bračnih drugova na svome području, ispitao ne postoje li kakve zapreke za vjenčanje.[30] Objava namjeravanog vjenčanja nadošla je istom u kasnijem vremenu kada se oslobođeno područje jače stabiliziralo. Najave prijavljenih budućih vjenčanja obično su se vršile i na narodnom zboru, kada bi koji član NOO-a pozvao građane da, ukoliko postoje, prijave eventualne bračne zapreke. Kasnije se uz to razvilo i pismeno oglašavanje namjera-

[29] Kada je po ženidbenom pravu katoličke crkve moglo biti izvršeno vjenčanje i bez prethodne objave.

[30] U početcima razvitka bračnog prava na oslobođenom teritoriju ponajviše se gledalo na to da zaručnici nisu u prethodnom valjanom, nerazvedenom braku, zatim da nisu u bliskom stepenu srodstva.

vanoga stupanja u brak. Kada bi se ustanovilo da nema zapreka za sklapanje namjeravanoga braka, onda bi koji član NOO-a obavio akt vjenčanja.

Vjenčanje ni ovdje nije bilo vezano za neku naročitu formu. I ovdje je za vlast bila dovoljna samo saglasna izjava stranaka da žele stupiti u brak. O izvršenom vjenčanju po pravilu vršila se i pismena zabilješka. Osnutak registara o sklopljenim brakovima uveden je istom potkraj rata.

Brakorazvodne parnice narodne vlasti na oslobođenom području nisu rado gledale. U prvim dvjema godinama rata rijetko je kome uopće i padalo na um da od nove vlasti, koja se tada istom stvarala na oslobođenom teritoriju, traži pokretanje brakorazvodnog postupka. Ratne prilike nisu u tim godinama dopuštale takav postupak. Do toga dolazi istom onda kada se nova vlast na oslobođenom području već sasvim razvila, a narodni sudovi izgradili u punoj mjeri svoj djelokrug u pogledu svih važnijih pravnih pitanja koja su se javljala među građanima.

O stavu nove vlasti na oslobođenom dijelu Hrvatske jasno govori i jedna okružnica koju je Odjel pravosuđa Hrvatske razaslao u jesen 1944. svim oblasnim i okružnim narodnooslobodilačkim odborima u Hrvatskoj. Tu je pored ostaloga rečeno ovo:

»... U ovim ozbiljnim velikim danima naše narodnooslobodilačke borbe, u času kada nam skorašnje potpuno i konačno oslobođenje čitave zemlje od okupatora nameće ogromne zadaće i dužnosti, mi se ne smijemo prepuštati rješavanju osobnih pitanja koja će se lako i bez smetnja moći i kasnije riješiti.

Među ova lična pitanja, koja se danas bez osobite potrebe iznose pred naše narodne sudove, spadaju naročito brakorazvodne stvari....«[31]

Odavde se vidi da je pod jesen 1944. u Hrvatskoj bilo već toliko pokrenutih brakorazvodnih zahtjeva da je ZAVNOH bio prisiljen uputiti ovakav apel za suzbijanjem takvih pojava. Predsjedništvo ZAVNOH-a smatralo je, sasvim osnovano, da je za tadašnje prilike u kojima se nalazila zemlja za narodnooslobodilačke borbe zaista neprilično pokretati brakorazvodne parnice. Zato je i naglašeno da takve zahtjeve treba ostavljati za poslijeratno vrijeme, kada će se i ta pitanja moći lakše i temeljitije rješavati.

No pored tako izrazitog stava novih državnih vlasti kakvog je u više mahova za Hrvatsku izrazio ZAVNOH, ipak su se i dalje pred sudovima na oslobođenom teritoriju javljali zahtjevi za razvodom brakova. Ma koliko se na takve zahtjeve nerado gledalo, ipak narodni sudovi nisu mogli jednostavno prelaziti preko činjenice da su građani od nove vlasti tražili pravnu pomoć i u takvim stvarima. Među brakorazvodnim zahtjevima koji su i u takvim prilikama bili iznošeni pred sud bilo je i takvih koji su zaslužívali da budu pred sudovima temeljito razmotreni i da se

[31] Ta se okružnica u originalu nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu.

o njima u novim društvenim prilikama donese sudska odluka napose i stoga što se poneka pravna pitanja u pređašnjem pravnom sistemu nisu mogla uopće meritorno rješavati, nego se ostavljalo sve u neizdrživim odnosima, ostajalo se na terenu potpuno zastarjelog konzervativizma.

Tako su npr. najčešći brakorazvodni zahtjevi bili oni koji su se odnosili na brakove sklopljene u rimokatoličkoj crkvi, a tokom vremena ustanovila se njihova potpuna neodrživost, a s time i neophodna potreba da se iznađe razuman izlaz iz takvoga stanja, štetnog ponajviše za oba bračna druga. Pred narodne sudove postavljani su nerijetko zahtjevi za razvodom takvih dotle »nerazrešivih« brakova, u kojima su bračni drugovi bili to samo de jure, a faktično su već godinama bili rastavljeni, te su nerijetko i jedan i drugi stupili u bračne odnose s drugima, pa čak i izrodili djecu; zbog toga su nastala nova pravna pitanja, a nametala se i potreba legalizacije, što je s obzirom na katoličko bračno pravo bilo nemoguće. U takvim i drugim sličnim slučajevima sudovi više nisu mogli jednostavno prelaziti preko brakorazvodnih zahtjeva, nego su ih počeli uzimati u postupak. Naročito otkako je s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a nova državna vlast dobila već svoju osnovnu konstrukciju i prve temeljne državnopravne akte.

PRVI NORMATIVNI AKTI O BRAČNOM PRAVU

U drugoj etapi razvitka novog jugoslavenskog bračnog prava, koja datira od Drugog zasjedanja AVNOJ-a, bračno pravo postepeno se unificira, pojavljuju se normativni akti narodne vlasti kojima se utvrđuju glavni principi po kojima treba rješavati pravna pitanja s obzirom na te odnose.

Na oslobođenom području Hrvatske[32] ZAVNOH je potkraj 1943. donio novo Uputstvo o postupku sudova NOO-a[33] u kojem je istaknut ovaj propis:

> »Okružni sudovi nadležni su ... za sve bračne sporove (naročito brakorazvodne parnice) ..... «[34]

Odatle se vidi da je već krajem 1943. godine pred narodnim sudovima bilo takvih zahtjeva, a ZAVNOH je raspravljanje i odluku o njima predao u nadležnost okružnim sudovima;[35] time je istakao da tim sudbenim stvarima pridaje posebno značenje.

[32] Novo jugoslavensko pravo ovdje se – ne gledajući na Sloveniju – srazmjerno najviše i razvilo za vrijeme prošloga rata.

[33] Objavljeno je 2. decembra 1943.

[34] »Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e«, cit. izd., str. 393.

[35] U Hrvatskoj su na oslobođenom teritoriju tada već postojali mjesni, općinski, kotarski i okružni sudovi, a nastajali su i oblasni sudovi, dok je u najvišem stepenu žalbe rješavao sam ZAVNOH.

Povodom upita koji je ZAVNOH-u uputio jedan narodni sud, Odjel za sudstvo istakao je 7. marta 1944. u aktu pod brojem 106/44 o toj materiji ovo:

«...Povodom Vašeg traženja mišljenja u pogledu sklapanja građanskih brakova, dostavljenog nam pod brojem 197/44 od 10. veljače o. g., napominje se slijedeće:

1) Uputstvima ovog Odjela od 20. IX 1943. istaknuto je već da se načelno priznaje valjanost i građanskom braku. Istodobno navedeno je da se građanski brakovi sklapaju pred narodnooslobodilačkim odborima. Pitanje postupka o sklapanju građanskih brakova nije jedinstveno riješeno, ali se uglavnom posvuda jedinstveno provodi.

Građanski se brakovi na području Hrvatske sklapaju pred općinskim NOO-ima, a u manjem broju slučajeva pred drugim predstavnicima narodne vlasti. Načelno time nije nipošto ukinuta i dosadašnja mogućnost sklapanja brakova u crkvi, dakle pored građanskih brakova sklopljenih pred NOO-ima mogu se brakovi sklapati i pred crkvenim organima (u crkvi). Uvedenjem i priznanjem građanskih brakova nije dakle ukinut i crkveni brak, već je pored crkvenog braka priznata valjanost i građanskom braku. Građanima stoji na volju da li će sklopiti crkveni ili građanski brak.

2) U pogledu postupka u bračnim stvarima treba istaći da je dužnost svakoga tko namjerava sklopiti brak (kako građanski, tako i crkveni) da to na vrijeme prijavi narodnom općinskom sudu (jednom članu tog suda, koji kao voditelj matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih registruje sve ove prijave u matične knjige).

Voditelj matičnih knjiga nakon upisa tih prijava (svih potrebnih podataka)[36] objavljuje javno ovu namjeru (na najzgodniji način, na masovnim sastancima, pismenim oglasom itd.) i poziva na prijavu ženidbenih zapreka. Ova objava ne dira međutim nipošto do sada uobičajenu crkvenu napovijed ako stranke žele sklopiti samo crkveni brak, ali pored toga treba svoju namjeru na brak prijaviti i narodnom općinskom sudu radi upisa u matice vjenčanih.

Nakon što proteče rok za objavu (napovijed) stranke mogu doći ili pred narodni općinski sud, voditelju matičnih knjiga, ili u crkvu da sklope brak. Ako sklope samo crkveni brak, trebaju ovo prijaviti nakon toga voditelju matičnih knjiga, da upiše vjenčanje u matičnu knjigu. Ako sklapaju građanski brak, tada će doći narodnom općinskom sudu, gdje će im voditelj matičnih knjiga objasniti značenje braka i pošto izjave da žele stupiti u brak neprisiljeni i od svoje volje te ovo potvrde svojim potpisom (a isto tako i njihovi svjedoci) u matične knjige, voditelj matične knjige kratko neformalno objavljuje da je brak sklopljen.

Tim je čin vjenčanja dovršen i voditelj matične knjige izdat će im na zahtjev o tome potvrdu ili izvod iz matične knjige. Gdje još nema matičnih knjiga, može se sve to upisati u poseban zapisnik, koji ostaje kod narodnog opć. suda. Tom prilikom može predstavnik NOO-a upozoriti i objasniti šire ozbiljnost, značaj, prava, dužnosti i obveze nastale iz braka.

Pitanje *tko može sklopiti brak*[37] i koje su ženidbene zapreke za sklapanje građanskog braka do jedinstvenog uređenja ovog pitanja neka se prosuđuje po narodnom pravnom shvaćanju, po običajima mjesta onako kako je to do sada bilo uređeno ako se to ne kosi s načelima NOB i narodnim pravnim shvaćanjem.

3) U pogledu mogućnosti *razvoda brakova*[38] potrebno je istaći ovo:

[36] Upisivala se već sama prijava namjeravanoga vjenčanja, a kad je ono bilo obavljeno, onda se i to upisivalo u odnosne rubrike matične knjige vjenčanih.
[37] Potcrtano u samom originalu.
[38] Potcrtano u originalu.

Brak se po narodnom pravnom shvaćanju nipošto ne smatra nekom prolaznom i privremenom zajednicom koju je moguće lako i u svako doba raskinuti bez osobitih i važnih razloga. Brak je trajna zajednica svih životnih interesa bračnih drugova te je zadaća državnih vlasti da na to skrenu pažnju onima koji namjeravaju stupiti u brak kao i onima koji bračnu zajednicu žele raskinuti.

Nije dovoljno za raskid samo to, da pred narodnu vlast dođu bračni drugovi i sporazumno izjave da ne žele dulje živjeti u braku. Takva mogućnost raskida braka mogla bi lako dovesti do krivog shvaćanja o braku i kod drugih, a osim toga to bi dalo oružje neprijateljskoj propagandi protiv naše narodne stvari. Brak treba održati sve dotle dok se *ne dokaže* da je zaista posvema neodrživ i nemoguć, da je prestao stvarno biti zajednica svih životnih interesa bračnih drugova i da je dalje produžavanje bračne veze štetno i opasno po bračne drugove, a naročito po djecu iz braka. Kod razvoda braka treba osobito čuvati interese djece iz braka.

Općenito se postupak o brakorazvodnim zahtjevima vodi (kako je to navedeno i u »Uputstvima o postupku pred narodnim sudovima«) pred narodnim okružnim sudovima. Narodni okružni sudovi, čim prime tužbu za razvod braka, dužni su pozvati k sebi stranke te ih posavjetovati i prikazati im štetnost zahtjeva za razvod braka. Ne uspije li ovo pomirenje,[39] sud će provesti dokazni postupak, i ako pored svega nalazi da bi se bračni drugovi ipak mogli pomiriti, neće odmah donijeti presudu o razvodu braka, nego odluku (riješenje) o privremenoj rastavi od stola i postelje, najdulje na 6 mjeseci. Ako po isteku tog roka ni jedan bračni drug ne zatraži produženje postupka, sud će ranije podnesenu tužbu za razvod braka staviti u spise (arhivu) i obustaviti postupak, smatrajući da su stranke odustale od svog prvobitnog zahtjeva. Zatraže li nakon tog roka nastavak, sud će ispitati sve dokaze i presuditi da li će tužbu za razvod uvažiti ili odbiti. Ovdje će istodobno urediti i sva ostala pitanja u vezi s brakom, naročito izdržavanje djece i nevine stranke.

Sud je dužan da odbije takav zahtjev naročito onda ako ustanovi da tužitelj lakomisleno shvaća značaj braka kao neke privremene zajednice i da samo od njegove volje zavisi da li će je raskinuti ili ne. Tko god smatra brak privremenom ustanovom, koja se može raskinuti kadgod mu se prohtije, taj vrijeđa moralni osjećaj naroda i šteti istodobno interesima narodnooslobodilačke borbe, koja nastoji da se sačuva i učvrsti visoki moral naroda, koji je u borbi protiv neprijatelja i svakog zastranjenja od pravog i valjanog društvenog života.

Do jedinstvenog uređenja ovog pitanja neka se postupa prema gore izloženim načelima . . . «[40]

Iz tog ZAVNOH-ova akta vidi se kako je u ovom dijelu Hrvatske početkom 1944. bilo uređeno pitanje bračnih pravnih odnosa. Ovom okružnicom je Odio za sudstvo ZAVNOH-a prvi put unificirao[41] novo bračno pravo, odredivši glavne linije za ovu pravnu granu. Karakteristično je da se ovom okružnicom ne samo priznaje valjanost crkvenog braka (i vjenčanja u crkvi) na oslobođenom teritoriju nego se paralelno s crkvenim brakom ističe valjanost i građanskog braka te regulira taj odnos, koji je sad nova kategorija u bračnom pravu (za Hrvatsku).

Kod reguliranja samog akta vjenčanja (pred civilnim organom vlasti) ZAVNOH uvodi izvjesnu kombinaciju između predašnjih postupaka

[39] Redovno se određivalo takvo »pomirbeno« ročište samo jednom.

[40] Ovaj se akt nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava među fasciklima ZAVNOH-a.

[41] Za Hrvatsku.

(kod crkvenih vjenčanja), a posebno je važno naglasiti da se time uvodi i dužnost registriranja svih vjenčanja u matične knjige, koje vode isključivo civilne vlasti. Građanima je ostavljeno da slobodno odluče da li će sklopiti civilni ili vjerski brak, ali u svakom slučaju, dakle i kada sklope crkveni brak, oni su dužni da odmah po obavljenom crkvenom vjenčanju registriraju svoj brak kod teritorijalno nadležnog općinskog narodnog suda. U toj okružnici nije rečeno kakve će posljedice nastati ako stranke propuste ovu registraciju. Ali se odatle može izvesti da je taj propust povlačio za sobom štetne pravne posljedice utoliko što su se službeno uzimali u obzir samo registrirani brakovi.

Ovim ZAVNOH-ovim aktom isto je tako predviđena i potreba prethodne objave (ili napovijedi) sklapanja namjeravanoga braka, bez obzira da li će se vjenčanje obaviti pred matičarom ili u crkvi. Ni u tom pogledu ne sadržava ovaj ZAVNOH-ov akt kakav je pravni efekat ako se propusti prethodna prijava namjeravanog braka, a ipak se obavi vjenčanje. Može se zaključiti da se građanski brak nije uopće ni mogao sklopiti ako nije prethodno propisno najavljen, dok se za crkveno vjenčanje pretpostavlja odgovornost crkvenog funkcionera koji je bez napovijedi obavio vjenčanje u crkvi.

U pogledu materijalnopravnih uvjeta dopustivosti stupanja u brak, dakle u pogledu bračnih smetnji, odnosno zapreka, ZAVNOH je uputio sudove da primjenjuju običajnopravne propise s osvrtom na ranija pravila, ukoliko se ona ne kose s principima novog pravnog sistema. Prema tome jasno je da se npr. nisu mogle uzimati u obzir one smetnje, odnosno zapreke, koje su (po ranijim bračnim pravnim propisima) stajale u suprotnosti s novim pravnim shvatanjem; tako se npr. nije mogla uzimati u obzir nekadašnja bračna zapreka tzv. zavjeta čistoće, odnosno celibat itd.

Spomenuta ZAVNOH-ova okružnica pokazuje da su se na oslobođenom teritoriju Hrvatske već razvili brakorazvodni postupci. Odio za sudstvo u Hrvatskoj unificira u tom pogledu materijalnopravne uvjete za to i daje osnovne norme za postupak u brakorazvodnim stvarima.

Karakterističan je stav ZAVNOH-a da se ne smije uzimati kao isključivi razlog za razvod braka suglasnost bračnih drugova da se razvedu. Sudu je zabranjeno da donosi odluku o razvodu braka samo i jedino zato što se stranke slažu o razvodu.[42] Njihova suglasnost nije dovoljna, te je sud bio i tada dužan da dokaznim postupkom utvrdi da li je odnosni brak zaista postao neizdrživ i prema tome štetan po bračne drugove, a napose po djecu, ako ih je bilo iz toga braka. Dužnost je suda dakle da ex officio provodi dokazivanje o tom pitanju (neodrživosti braka).[43] U tom pogledu je dakle ovom okružnicom naglašeno načelo

[42] Tj. bez drugih argumenata o neodrživosti braka.

[43] U tom pogledu sud nije bio vezan za prijedloge stranaka, već je i sam po službenoj dužnosti mogao određivati i provoditi dokaze koje je on smatrao relevantnim za svoju odluku.

oficijelnosti postupanja u brakorazvodnim stvarima. Odatle slijedi da je ZAVNOH već tada naglasio kako razvod braka nije isključiva stvar neposredno zainteresiranih bračnih drugova, nego da to pitanje duboko zasijeca i u interese samoga društva, dakle da su narodne vlasti pozvane da budno paze kako se razvodi brakova ne bi provodili olako i bez krajnje nužde.

Dalja karakteristika sudskog postupanja u brakorazvodnim stvarima početkom 1944. u Hrvatskoj bila je i ustanova mirenja stranaka u započetom brakorazvodnom postupku.[44] Sud se nije smio upustiti u meritorno razmatranje utuženoga spora dok prethodno nije proveo postupak mirenja. Od uspjeha tog ročišta pomirenja zavisio je dalji postupak suda. Ako bi se stranke pred sudom izmirile, sud bi odmah obustavljao postupak i predmet stavljao u arhivu kao dovršen. Okružnica ZAVNOH-a[45] ne ističe ništa o dopustivosti obnove brakorazvodnog postupka nakon sudskog mirenja. U praksi nije poznat slučaj da bi stranka nakon uspješnog izmirenja pred sudom ponovno (kasnije) zatražila nastavak brakorazvodnog postupka. Očigledno je na to utjecalo javno mišljenje, koje je osuđivalo takvu upornost parničenja u brakorazvodnim stvarima.

Ako prethodno sudsko izmirenje ne bi uspjelo, ni tada sud nije smio odmah donijeti presudu o razvodu braka, nego samo rješenje o tzv. »rastavi od stola i postelje«. Tu ustanovu preuzeo je ZAVNOH od katoličkog crkvenog prava s jedinim ciljem da i na taj način oteža razvode brakova i da prepusti vremenu mogućnost izmirenja stranaka. Ako se stranke nisu izmirile ni po isteku tog sudskog roka (najdulje šest mjeseci od sudske odluke o rastavi), onda je sud po zahtjevu ma koje stranke produžavao brakorazvodni postupak. Sve dotle sudski postupak u brakorazvodnim stvarima nosio je na sebi pečat prethodnog, pripremnog postupanja s ciljem ne bi li se uparničene stranke ipak možda izmirile, odnosno odustale od brakorazvodne parnice. Ako se one nisu izmirile, nego tražile produženje postupka, onda je tek sud morao provesti dokazni postupak o pravno relevantnim okolnostima te nakon dovršenja toga donijeti svoju presudu o razvodu braka. U pogledu donošenja presude sudu je ostavljena puna sloboda odlučivanja te je sud mogao i da odbije tužbu, odnosno zahtjev za razvod braka, ako je došao do uvjerenja da ne postoje ipak takvi razlozi koji bi opravdavali neophodnost razvoda.

Sud je i prema ovoj ZAVNOH-ovoj okružnici morao ex officio paziti da se u brakorazvodnim parnicama ne postupa lakomisleno, te kad god je ustanovio da tužitelj smatra brak »za neku privremenu zajednicu«,

[44] Ona je i ranije (od 1943) postojala u takvom postupku, ali se ovim aktom podrobnije razlaže.

[45] Taj je akt dostavljen i drugim NOO-ima, a ne samo Okružnom NOO-u za Hrvatsko primorje, na koji je prvotno bio naslovljen.

mogao je odbiti zahtjev za razvod braka čak i ako su se ustanovile činjenice koje bi davale izvjesnog osnova tužiteljevu zahtjevu. ZAVNOH je naime dosljedno pokazivao tendenciju da se razvodi brakova svedu na što je moguću manju mjeru.

UPUTSTVO ZA VOĐENJE MATIČNIH KNJIGA

Radi reguliranja pitanja registracije vjenčanja, rođenja i smrti na oslobođenom teritoriju Hrvatske Odio za pravosuđe Hrvatske donio je 28. februara 1944. svoja *Uputstva za vođenje matičnih knjiga.*[46] U njima je na uvodnom mjestu rečeno:

»Odlukama donesenim na II zasjedanju AVNOJ-a udareni su temelji naše nove, demokratske i federativne države. Odatle i naša dužnost da sve naše snage posvetimo izgradnji naše narodne države. Već danas, u jeku borbe za slobodu i nezavisnost zemlje, treba temeljito prionuti k uređenju naše državne zajednice. Vlast u našoj narodnoj državi pripada samo narodu. Ona je narodna, dakle treba da odgovara volji, shvaćanju i potrebama naroda. Ona je jedina, dakle nad njom nema druge vlasti. Ona je potpuna, jer se odnosi na sve građane i na sve društvene odnose u zemlji. Odatle i njezina dužnost da nadzire sve društvene pojave, ne samo gospodarske, prosvjetne, građevinske, zdravstvene nego i takve pojave koje na prvi mah izgleda kao da se tiču samo pojedinaca, ali kraj njihovog točnijeg promatranja vidimo, da zadiru i u javne interese. Takve su činjenice npr. rođenja, vjenčanja i smrt građana.

Uređena državna zajednica mora pratiti razvoj promjena u broju svog stanovništva. Porast i pad stanovništva važan je za narodnu vlast iz mnogih razloga, tako radi pitanja pravilnog uređenja prehrane, zaposlenja građana, radi interesa narodne odbrane itd. Rođenja i smrt građana dovode sa sobom mnoge važne posljedice u pogledu uređenja odnosa u porodici, raznih imovinskih pitanja, kao nasljedna i dr.

Napredna država ne može mimoilaziti brak, jer je to ustanova na kojoj se dobrim dijelom temelji uredan život građana. Zdrav brak znači u mnogom pogledu zdrav i valjan život građana, zdravo potomstvo. Uređena državna zajednica ne može odgoj djece prepustiti slučajnim okolnostima.

Ali s uređenjem tih odnosa naša narodna vlast ne namjerava dirati u crkvenu obrednu stranu ovih pitanja. Za državu je važno samo to da se ti odnosi ustanove i pravilno urede radi zaštite prava građana i zbog lakšeg rješenja pitanja koja su s tim u vezi. Crkveni obredi i dosadašnji rad crkvenih organa ostaju time nedirnuti...«

Iz te formulacije nameće se zaključak da je prvotna intencija bila pravno regulirati civilni brak kao isključivo pravno relevantan, dok se imala ostaviti i dalje crkvena obredna strana u vezi s brakom, dakle – fakultativan crkveni brak. Međutim, ta namjera ovim nije u potpunosti izražena. Iz ovoga izlazi da se pored civilnog braka i dalje priznavala pravna valjanost crkvenih brakova. To izlazi napose iz odredbe da

[46] Ta Uputstva nisu sadržavala samo formalnopravne nego i neke materijalnopravne odredbe, napose o braku.

ZAVNOH reguliranjem registracije braka itd. ne samo da »ne dira u obrednu stranu ovih pitanja« nego »i dosadašnji rad crkvenih organa ostaje time nedirnut . . .«

Iako dakle ZAVNOH nije derogirao dotadašnje crkveno bračno pravo, odnosno iako je ostao i dalje kod priznavanja konfesionalnog braka i kompetencije crkvenih organa u brakorazvodnim pravnim pitanjima, ipak je spomenutim svojim Uputstvima išao za time da prema tadašnjim prilikama unificira bračno pravo uvođenjem obavezne registracije brakova bez obzira na formu njihova sklapanja, bio dakle brak civilni ili crkveni. Izlazi to već i iz prvih odredbi ovih Uputstava, koje daju odgovor na ovdje postavljeno pitanje kako izgledaju matične knjige.

Član 1. O matičnim knjigama uopće

Sva rođenja, vjenčanja, smrt građana, koji se dese na području pojedinog općinskog narodnooslobodilačkog odbora, moraju se upisati u matične knjige.

Te su knjige posebni upisnici ili registri, brojevima stranica obilježene javne knjige, koje vodi svaki općinski NOO za svoje područje, a u koje se prema vremenu prijave tih događaja oni upisuju po rednim brojevima. Matične se knjige vode posebno za svaku vrstu tih događaja. Iz njih se prema posljednjem rednom broju upisa vidi koliko je do dana tog upisa bilo na području tog općinskog NO-a rođenja, vjenčanja i smrti.

Matične knjige vodi član općinskog NO-a ili koja druga za to podesna osoba, pripadnik NOF-a. On je kao voditelj matičnih knjiga odgovoran za točnost i istinitost upisa. U matičnim knjigama ne smije biti nikakvih nečitljivih prebrisavanja i uništenja pogrešnih upisa. Svaki pogrešni upis mora voditelj matične knjige čitljivo precrtati i na tom mjestu označiti, te svojim potpisom ovjeriti da se radi o pogrešnom upisu.

Zlonamjerni neistiniti upis predstavlja zločin protiv narodnih interesa, a neistinit upis iz nemarnosti može se disciplinski kazniti.

ZAVNOH, odnosno njegov Odio za pravosuđe, dao je ovom normom detaljan opis i uputu kako treba kod svakog općinskog narodnooslobodilačkog odbora voditi matične knjige. Vođenje matičnih knjiga (matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih) predano je u nadležnost općinskih narodnooslobodilačkih odbora zato da one budu bliže narodu i da se u njima može neposrednije i odmah registrirati svaki takav događaj za koji je potreban upis. U daljim odredbama ova Uputstva reguliraju pobliže svaku od triju vrsta matičnih knjiga.

Član 2. Matična knjiga rođenih:

Ona ima ove rubrike: 1) redni broj upisa, 2) dan upisa, 3) prezime i ime djeteta, 4) da li je ono muško ili žensko, 5) dan, mjesec i godina rođenja djeteta, 6) mjesto rođenja (na području općinskog odbora), 7) vjera roditelja,[47] 8) prezime i ime, boravište i zanimanje roditelja, 9) potpis voditelja matične knjige, 10) primjedbe (ovamo se može upisati gdje i kada je dijete kršteno).[48]

[47] Još uvijek se registrirala i vjerska pripadnost građana; time je učinjena izvjesna koncesija crkvi, pa i ta okolnost najrječitije razotkriva spomenutu tendencioznost fašističke protivjugoslavenske propagande.

Najkasnije 15 dana nakon rođenja djeteta dužan je roditelj, tutor ili neki stariji ukućanin da to rođenje prijavi voditelju matičnih knjiga (sudskom odjelu NOO-a) na čijem se području dijete rodilo.

Član 3. Matična knjiga umrlih:

Ona ima ove rubrike: 1) redni broj, 2) dan upisa, 3) prezime i ime, uz naznaku starosti, mjesta rođenja, zanimanja i vjere umrle osobe, 4) kada i uslijed čega (bolest, nesreća, smrt u ratu itd.) te u kojem je mjestu na području općinskog NOO-a nastupila smrt, 5) prezime i ime prijavitelja, 6) prezime i ime onoga tko je smrt ustanovio (liječnik ili tko drugi), 7) da li je umrla osoba ostavila kakvog imetka (ukratko navesti pokretni i nepokretni imetak), 8) popis poznatih nasljednika (oporučnih, bez oporuke), 9) potpis voditelja matične knjige i 10) primjedba.

Najkasnije 15 dana nakon nastale smrti dužan je svaki kućedomaćin, glava zadruge ili najstariji u kućanstvu da ovo prijavi voditelju matičnih knjiga općinskog NOO-a na čijem području je smrt nastupila.

Član. 4. Matična knjiga vjenčanih:

Ona ima ove rubrike: 1) redni broj, 2) dan kada su se vjerenici prijavili voditelju matične knjige da namjeravaju sklopiti brak, 3) prezime i ime, boravište, zanimanje, starost, mjesto rođenja i vjera zaručnika, 4) dan kada je kod općinskog NOO-a ili u crkvi izvršena objava (napovijed) namjeravanog vjenčanja kao i oznaka roka za prijavu ženidbenih zapreka. 5) dan kada je sklopljeno vjenčanje pred voditeljem matične knjige ili u kojoj crkvi, 6) prezime i ime, zanimanje i boravište svjedoka (kumova), 7) potpis ili rukoznak bračnih drugova, kojim potvrđuju da je vjenčanje sklopljeno, 8) potpis ili rukoznak svjedoka (kumova), 9) potpis voditelja matične knjige i 10) primjedba (ovamo se može upisati broj i dan potvrde crkve o vjenčanju, koje je obavljeno samo u crkvi, nadalje zabilježba pravomoćne presude o razvodu braka itd.).

Radi upisa u matičnu knjigu treba voditelju matične knjige prijaviti svaki brak, bez obzira na to da li se namjerava sklopiti pred voditeljem matične knjige ili samo u kojoj crkvi ili i pred jednim i drugim. Zlonamjerni propust prijave može se kazniti novčano prema imovinskim prilikama počinitelja.

Ovim odredbama je Odio pravosuđa za čitavo oslobođeno područje[49] jedinstveno regulirao vođenje svih matičnih knjiga, a napose matične knjige vjenčanih. Iako su obje vrste vjenčanja (crkveno i građansko) potpuno izjednačene, ipak je predviđena dužnost registracije i za jedan i drugi način sklapanja braka. Što se tiče objave namjeravanoga vjenčanja, predviđena je neophodna potreba napovijedi vjenčanja, ali je strankama ostavljeno na volju da li će to učiniti kod nadležnog općinskog NOO-a ili u svojoj crkvi, već prema tome gdje namjeravaju obaviti akt vjenčanja. Ali ZAVNOH naročito ističe dužnost registracije svakog braka, bez obzira na formu vjenčanja; općinski NOO mora za svoje područje voditi evidenciju o svima brakovima koji se tu sklope, bilo pred matičarom, bilo u kojoj crkvi na teritoriju tog NOO-a. Propust prijave smatra ZAVNOH kažnjivim djelom, koje se kažnjava novčano.

[48] Registracija krštenja predviđena je dakle samo fakultativno, napose ako su to oba roditelja tražila.

[49] Misli se tu – Hrvatske.

U drugom dijelu ovih Uputstava slijede odredbe o *postupku kod upisivanja.* U okviru tih propisa govori član 5. o upisu vanbračne djece u matične knjige rođenih,[50] a čl. 6. normira postupak proglašavanja umrlim i upis umrlog u određene matične knjige.[51] Ostale odredbe ovih

[50] Ovaj propis glasi:

»... *Član 5.) Upis vanbračne djece*

Prilikom rođenja djeteta čije je očinstvo sporno dužan je voditelj matične knjige da povodom prijave o rođenju djeteta ustanovi tko je otac djeteta. On će radi toga kratko, bez vođenja zapisnika, preslušati majku djeteta, a ako je ona maloljetna, tada njene roditelje ili tutora kao i onoga koga se označuje kao oca djeteta.

Voditelj matične knjige neće tom prilikom odlučivati o spornom pitanju očinstva, nego će samo upisom oca u matičnu knjigu ustanoviti izjavu majke, roditelja ili tutora o navodima u pogledu očinstva. Tom prilikom on je dužan da navodnom ocu djeteta rastumači kako je taj upis privremen i da će se ovo brisati ako protivno o tome odluči narodni okružni sud povodom tužbe navedenog oca djeteta radi ustanovljenja očinstva.

Ovu tužbu mora on podnijeti narodnom okružnom sudu najkasnije u roku od 30 dana od dana kada je navod o njegovom očinstvu upisan u matične knjige. Narodni okružni sud odlučit će da li će u postupak uzimati i takve tužbe koje su podnesene nakon gornjeg roka od 30 dana. Redovno će se opravdati zakašnjenje nastalo radi neprijateljske ofenzive, neposredne ratne opasnosti ili kakve opravdane spriječenosti tužitelja uslijed bolesti ili kojeg važnog neodložnog posla u interesu narodnooslobodilačke borbe. Protiv odluke narodnog okružnog suda o odbacivanju zakašnjele tužbe može se u roku od 8 dana od dana saznanja za tu odluku izjaviti žalba narodnom oblasnom sudu, a ako ovoga još nema, tada ZAVNOH-u. Odluka višeg suda je konačna.

Ako onaj koji je označen za oca vanbračnog djeteta ne izjavi tužbu radi ustanovljenja očinstva u gornjem roku, tad upis vanbračnog očinstva u matične knjige postaje konačan. On se može obeskrijepiti samo pravomoćnom presudom narodnog okružnog suda.

Ako narodni okružni sud presudi da se tužitelj nema smatrati za vanbračnog oca djeteta, voditelj matične knjige upisat će ovo kod prvobitnog upisa u rubriku za primjedbe, naznačivši dan i broj ove presude (ako je postala pravomoćna).«

[51] Ovaj propis glasi:

»... *Član 6) Proglašenje za umrlog*

Ako je netko nestao za vrijeme kakve opće opasnosti, neprijateljskog napada, masovnog ustaškog ili četničkog klanja ili u zavojevačkim logorima ili u zarobljeništvu, u vrijeme požara, poplave ili druge elementarne (vremenske) nepogode, pa se za njega ne zna već više od tri godine, tada se može kod općinskog suda zatražiti da se ta osoba proglasi za umrlu. Ovo može zatražiti svatko tko dokaže ili bar vjerojatnim učini bilo kakav važan interes zavisan o tome.

Nestalu osobu zastupa u svemu zastupnik javnih interesa. Sud donosi svoju presudu o tome nakon što provede sve potrebne dokaze. Njih prijavljuje sudu molitelj ili zastupnik javnih interesa ako ih sam sud ne zna i ne odredi. O žalbi protiv presude o proglašenju za umrloga konačno odlučuje narodni kotarski sud.

Nakon pravomoćnosti ove presude voditelj matične knjige upisuje u matičnu knjigu umrlih smrt nestaloga. Kao dan smrti upisuje se onaj dan koga sud u presudi ustanovi.

Ako se nestala osoba nakon toga vrati, tada će voditelj matične knjige po službenoj dužnosti ili na traženje zainteresovanoga odmah brisati gornji upis u matičnoj knjizi. Istodobno će narodni općinski sud donijeti najbrže što je moguće i bez svake formalnosti odluku o vraćanju imetka ovoj osobi. U rubrici za primjedbe označit će se u matičnoj knjizi umrlih ove okolnosti.«

Uputstava (od člana 7. do 12) odnose se na bračne pravne odnose, a isprepleteni su propisi materijalnopravne prirode s formalnopravnima. Kako su te odredbe karakteristične jer izražavaju tadašnje pravne prilike i pravno shvaćanje, donosimo ih ovdje u cjelini.

Član 7. Postupak kod vjenčanja

Svako namjeravano vjenčanje treba radi upisa u matičnu knjigu prijaviti voditelju matične knjige, i to bez obzira na to da li se brak namjerava sklopiti pred voditeljem matičnih knjiga ili u kojoj crkvi ili i pred jednim i drugim.

Svaki namjeravani brak treba povodom te prijave objaviti radi prijave ženidbenih zapreka ako ih ima. Objava ili napovijed vjenčanja obavlja se oglasom (usmenim ili pismenim) kod narodnog općinskog suda, a potpisuje ga voditelj matičnih knjiga općinskog NOO-a na čijem se području brak želi sklopiti. Ako stranke namjeravaju sklopiti samo crkveni brak, njihov će se namjeravani brak pored proglasa voditelja matičnih knjiga objaviti i na do sada uobičajeni način u crkvi. Dužnošću prijave namjeravanoga braka i objavom od strane voditelja matičnih knjiga općinskog NOO-a (narodnog općinskog suda) nipošto se ne dira u crkvene propise i običaje o napovjedi crkvenih brakova.

Između dana objave (napovijedi) i dana vjenčanja treba da prođe najmanje 21 dan. O dužnosti objavé (napovijedi) uopće ili radi skraćenja roka za prijavu ženidbenih zapreka (roka napovijedi) odlučuje općinski narodni sud NOO-a na čijem se području brak namjerava sklopiti. Ako se namjerava sklopiti samo crkveni brak, pa crkveni organi dozvole takav oprost od napovijedi uopće ili skrate rok objave (napovijedi), tada će i voditelj matičnih knjiga tim povodom jednako odlučiti ako su razlozi za to osnovani.

Kao razlog za oprost od objave (napovijedi) uopće ili za skraćenje roka objave (napovijedi) smatrat će se: 1) ako je koji od zaručnika pripadnik Narodnooslobodilačke vojske ili organ narodnooslobodilačke vlasti pa iz javnih interesa i njegove službene dužnosti ne bi mogao sačekati protek redovnog roka za objavu (napovijed), a provedenim se ispitivanjem ustanovi da nema ženidbenih zapreka, 2) ako prijeti neposredna ratna opasnost uslijed neprijateljskog upada, a dvojica vjerodostojnih svjedoka potvrde da nema ženidbenih zapreka, 3) ako se koji zaručnik nalazi u životnoj opasnosti, na samrti ili je dužnošću u narodnooslobodilačkom pokretu upućen na kakav opasan pothvat te ako dvojica vjerodostojnih svjedoka potvrde da nema ženidbenih zapreka.

Nakon što je istekao određeni rok za objavu (napovijed) ili pošto je dobiven oprost od objave (napovijedi), zaručnici mogu sklopiti brak na području općinskog NOO-a gdje barem jedna od stranaka ima svoje stalno boravište ili ako tamo bar jedna stanuje više od dva mjeseca, a pripadnici Narodnooslobodilačke vojske i narodnooslobodilačke vlasti ako se na tom području zadržavaju po njihovoj službenoj dužnosti.

Ako zaručnici namjeravaju sklopiti brak izvan područja svog općinskog NOO-a, tada će im voditelj matičnih knjiga ovog općinskog NOO-a izdati pismenu potvrdu da je rok za objavu (napovijed) istekao bez prijave ženidbenih zapreka i da se mogu vjenčati pred drugim NOO-om ili u crkvi izvan područja općinskog NOO-a njihovog stalnog boravišta ili stanovanja.

Vjenčanje pred voditeljem matičnih knjiga općinskog NOO-a obavlja se na slijedeći način:

Najprije voditelj matičnih knjiga ustanovljuje istovjetnost zaručnika; ako ih osobno ne pozna, to će potvrditi svjedoci (kumovi) vjenčanja. Nakon što im je protumačeno značenje braka kao trajne životne zajednice svih interesa bračnih drugova, voditelj matičnih knjiga pita vjerenike da li žele stupiti u brak bez ikakve prinude bilo s koje strane. Poslije njihovog odgovora o namjeri stupanja u brak voditelj matičnih knjiga upisuje u matičnu knjigu vjen-

čanih sve potrebne podatke, te pošto se u matičnu knjigu potpišu bračni drugovi, svjedoci i sam voditelj matičnih knjiga, voditelj matičnih knjiga proglašuje da je brak sklopljen.

Na zahtjev stranaka voditelj matičnih knjiga izdat će im pismenu potvrdu (izvod iz matične knjige vjenčanih) o sklopljenom braku. O obavljenom vjenčanju on će odmah s izvodom iz matičnih knjiga vjenčanih obavijestiti narodni općinski sud (voditelja matičnih knjiga) onog općinskog NOO-a na čijem području bračni drugovi imaju svoje stalno boravište.

Voditelj matičnih knjiga (onog općinskog NOO-a gdje zaručnici imaju svoje stalno boravište, a brak sklapaju na području drugog općinskog NOO-a) dužan je da voditelju matičnih knjiga onog općinskog NOO-a gdje se namjerava sklopiti brak, dostavi sve prijavljene ženidbene zapreke za koje je saznao povodom dostavljenog mu oglasa o namjeravanom braku (oglasa napovijedi).

Ako se sklapa samo crkveni brak, tada će bračni drugovi nakon objavljenog crkvenog vjenčanja donijeti voditelju matičnih knjiga kratku potvrdu crkve o obavljenom vjenčanju, koji će ove podatke upisati u matičnu knjigu vjenčanih. Ako stranke ne žele da se nakon toga obavi i vjenčanje pred voditeljem matičnih knjiga, dovoljno će biti vjenčanje koje je sklopljeno u crkvi.

Član 8. Ženidbene zapreke

Ne može sklopiti građanski brak:

1) Tko je pravomoćnom sudskom odlukom proglašen za narodnog neprijatelja, osim da je stupanje u brak dozvolio onaj sud koji je takvu presudu donio u prvom stepenu;

2) Tko se nalazi na izdržavanju kazne lišenja slobode (prinudnom radu) preko dvije godine, osim da je stupanje u brak dozvolio sud ili narodna vlast uopće koja je u prvom stepenu donijela odluku o izdržavanju ove kazne ili zaštitne mjere;

3) Maloljetnik bez odobrenja roditelja ili tutora;

4) Tko je sa zaručnikom ili zaručnicom u bliskom krvnom srodstvu koje se po narodnom pravnom shvaćanju u kraju gdje se brak želi sklopiti smatra zaprekom stupanja u brak s krvnim srodnikom toga stepena. U tom pogledu voditelj matičnih knjiga uzimat će u obzir narodno pravno shvaćanje prema kojemu se uglavnom ženidbenom zaprekom kod Hrvata smatra krvno srodstvo do četvrtog, a kod Srba do sedmog stepena krvnog srodstva.[52] Uvijek će ovdje biti odlučno narodno shvaćanje onoga kraja gdje se brak želi sklopiti.

5) Tko je sa zaručnikom ili zaručnicom u tazbinskom odnosu, koje prema narodnom shvaćanju kraja gdje se želi sklopiti brak predstavlja zapreku za stupanje u brak. Kod Hrvata je taj odnos uglavnom do drugog stepena, a kod Srba do četvrtog. U svakom slučaju u brak ne mogu stupiti zet i punica (tašta), tast (svekar) i snaha.

Ako se sazna za koju od ovih ženidbenih zapreka, narodni općinski sud može i pored toga dozvoliti stupanje u brak ako to ne bi bilo u očitom protuslovlju s narodnim shvaćanjem, ako stupanje u brak zahtijevaju naročiti razlozi vrijedni obzira, kao što je npr. dijete koje se ima roditi iz ranijeg odnosa zaručnika i sl. Protiv odluke narodnog općinskog suda o dozvoli ili uskrati stupanja u brak može se izjaviti žalba na narodni kotarski sud u roku od 8 dana od saznanja za tu odluku. Odluka višeg narodnog suda je konačna.

Ako zaručnici namjeravaju sklopiti samo crkveni brak, pa se sazna za ženidbene zapreke, tada će voditelj matičnih knjiga o tome obavijestiti crkveni organ pred kojim se namjerava sklopiti brak.[53]

[52] Ovi stepeni srodstva istaknuti su ovdje samo primjerično; za ocjenu ženidbene zapreke bilo je mjerodavno ono što narod dotičnoga kraja o tome drži.

[53] Isto je važilo i za obrnuti slučaj, da se namjerava sklopiti građanski brak, a crkveni organ sazna za kakvu ženidbenu zapreku.

Ako se namjerava sklopiti građanski i crkveni brak, pa se sazna za koju od ženidbenih zapreka, tada će voditelj matičnih knjiga svoju odluku o dopustivosti stupanja u brak donijeti tako da ona bude u saglasnosti s odlukom crkvenog organa o tome, ali nikako ne u protuslovlju s narodnim shvaćanjem o dopustivosti stupanja u brak takvih osoba. Za slučaj različitih odluka narodnog općinskog suda i crkvenog organa o tom pitanju narodni će općinski sud (voditelj matičnih knjiga) zatražiti mišljenje i odluku narodnog kotarskog suda. Protiv odluke ovog narodnog (kotarskog) suda može se u roku od 8 dana od saznanja za tu odluku izjaviti žalba na narodni okružni sud. Njegova je odluka po tome konačna.

Član 9. Brakovi pripadnika Narodnooslobodilačke vojske i narodnooslobodilačke vlasti

Brakovi koje su do sada sklopili pripadnici Narodnooslobodilačke vojske ili narodnooslobodilačke vlasti između sebe ili sa drugim građanima moraju se upisati u matične knjige, i to kod onih općinskih NOO-a na čijem području ima stalno boravište ili stanuje ili se službeno zadržava bar jedan od bračnih drugova. Nakon što voditelj matičnih knjiga tog općinskog NOO-a (narodnog općinskog suda) upiše ovaj brak u svoju matičnu knjigu vjenčanih, dostavit će izvod iz matične knjige vjenčanih voditelju matičnih knjiga onog narodnog općinskog suda na čijem području ima stalno boravište drugi bračni drug.

Upis će se izvršiti na temelju bilo koje potvrde Narodnooslobodilačke vojske ili vlasti o vjenčanju koje je ranije obavljeno (zapisnik o vjenčanju ili pismena potvrda o sklopljenom braku i sl.). Ako su stranke izgubile takvu potvrdu, upis će se izvršiti ako voditelju matičnih knjiga ovo potvrdi barem jedan vjerodostojan svjedok ukoliko je drugi bračni drug u međuvremenu umro ili je sada na nepoznatom mjestu. Ako su bračni drugovi sporazumni o upisu ranije obavljenog vjenčanja, tada ne treba nikakvog drugog dokaza o sklopljenom vjenčanju.

Ako je u međuvremenu koji bračni drug umro ili nestao, upis može zatražiti preživjeli bračni drug, a mjesto djece iz tog braka zahtjev za upis može staviti i zastupnik javnih interesa narodnog općinskog suda ili dječji tutor kao i njihov najbliži srodnik.

Ako se jedan bračni drug protivi naknadnom upisu ranije obavljenog vjenčanja, tada će voditelj matičnih knjiga nakon kratkog preslušanja stranaka i provedenja dokaza odlučiti da li će se upis izvršiti ili ne. Upis će se izvršiti ako stranka doprinese bilo kakav neosporeni pismeni dokaz kao i onda ako ranije sklopljeno vjenčanje potvrđuju dvojica vjerodostojnih svjedoka.[54]

Protiv odluke o upisu ili odbijanju upisa u matične knjige vjenčanih može se izjaviti žalba narodnom kotarskom sudu i to u roku od 8 dana od saznanja za tu odluku ili izvršeni upis.

Ako se od dana objave ovih Uputstava radi opasnosti od neprijatelja, a povodom namjere sklapanja braka između pripadnika Narodnooslobodilačke vojske ili vlasti ne bi moglo doći do nadležnog općinskog NOO-a radi prijave, objave (napovijedi) i sklapanja vjenčanja, zaručnici će u slučajevima neotklonive nužde i očevidne opasnosti (npr. pred neposrednom akcijom i slično) brak moći sklopiti i na taj način da pred svojim višim starješinama (od bataljuna na više) ili pred bilo kojim organom narodnooslobodilačke vlasti izjave da žele stupiti u brak, istakavši da za to nema nikakovih ženidbenih zapreka. No i u takvim slučajevima treba po mogućnosti sastaviti i kratak zapisnik, koga potpisuju svi učesnici, a ovjerava ga vojni starješina ili organ narodnooslobodilačke vlasti koji je obavio sklapanje braka.

[54] Gornji izuzetak, da se raniji brak može registrirati čak i uz potvrdu jednog vjerodostojnog svjedoka, odnosio se samo na slučaj da je jedan bračni drug u međuvremenu umro.

Ovakvo vjenčanje treba prijaviti i predati zapisnik (koji može dobiti svaki bračni drug) voditelju matičnih knjiga onog općinskog NOO-a koji bi inače bio nadležan za sklapanje braka. To treba učiniti najkasnije u roku od 3 mjeseca nakon što je minula opasnost koja je takvo vjenčanje izazvala. Ako je iz takvog braka bilo djece, propust ove prijave može sa sobom povući i kaznene posljedice.

Član 10. Dosadašnje bračne veze sklopljene bez učešća ranijih vlasti

Kao valjani brak može se upisati u matičnu knjigu vjenčanih i takva bračna veza koja je prije ustanovljenja narodnih vlasti nastala prema narodnim običajima pojedinog kraja bez učešća ranijih vlasti ako je takva veza prema narodnom shvaćanju toga kraja smatrana bračnom vezom. To će biti redovno onaj način uspostave bračne zajednice kod kojeg su bračni drugovi bez učešća ranijih vlasti ili crkve pred rodbinom ili drugim uzvanicima javno izjavili da se uzimaju i da žele živjeti kao bračni drugovi te osnovati tu bračnu zajednicu.

Povodom takvog zahtjeva upisa u matičnu knjigu vjenčanih voditelj matičnih knjiga neće obavljati ponovno sam čin vjenčanja, nego će sakupiti i upisati sve potrebne podatke što će bračni drugovi potpisati u matičnoj knjizi. Djecu koja su iz tog braka rođena upisat će kao djecu iz valjanog braka.

Ako se jedan bračni drug protivi takvom zahtjevu upisa ove zajednice kao valjanog braka, jer je u međuvremenu sklopio drugi brak ili iz bilo kojih drugih razloga, tada će voditelj matičnih knjiga nakon kratkog saslušanja stranaka odlučiti da li će tu vezu upisati kao brak u matičnu knjigu vjenčanih ili će zahtjev za upis odbiti. Protiv te odluke može nezadovoljna stranka izjaviti žalbu na narodni kotarski sud u roku od 8 dana od saznanja za tu odluku. Ako (su) raniji bračni drugovi u međuvremenu umrli, zahtjev za upis može postaviti mjesto djece (ako su maloljetni) zastupnik javnih interesa ili njihov tutor ili najbliži srodnik.

U pogledu priležništva narodna vlast nalazi da prigodimična i prolazna veza između muškarca i žene predstavlja povredu moralnih načela urednog života građana. To međutim još nije samo po sebi dovoljan razlog da narodna vlast takve pojedince sili da stupe u brak protiv njihove volje i uvjerenja. No ako je iz tih odnosa bilo djece, ili će ih očevidno biti, tada je dužnost vlasti da uznastoji kako bi se prava djece zaštitila. Stoga će povodom takvih slučajeva pozvati obje stranke, objasniti njihove dužnosti prema djeci i međusobno, te će ih pozvati da sklope valjani brak. Ako se koji od njih protivi stupanju u brak, narodna ga vlast na to neće prinuđivati, ali će voditelj matične knjige djecu rođenu iz takvih odnosa upisati kao da su rođena u valjanom braku. U tom će se slučaju u svemu postupiti jednako kao i kod upisa vanbračne djece (naprijed u članu 5).

Član 11. Pravni položaj žene po vjenčanju

Među tekovine narodnooslobodilačke borbe spada i to da je narod tokom borbe izvojevao punu ravnopravnost žene i muškarca. Prema tome u našoj narodnoj državi nema više nikakovih ograničenja za žene, niti je žena podložna muškarcu kao biće nižega reda. Žena je po svemu ravnopravna muškarcu, kako u pogledu odnosa prema državi, u javnom pogledu, tako i u pogledu odnosa prema ostalim građanima u privatnopravnom pogledu. Za nju važi sve ono što i za muškarce, jer je ona u borbi dokazala svoje puno osposobljenje za sve, pa i za najteže pozive i poslove u društvu. Stoga u našoj narodnoj državi prestaju sva ranija ograničenja za žene, kao što je npr. bila ranija zabrana da žena ne može biti tutorica svom vlastitom djetetu (nego samo sututorica), da ne može biti oporučni svjedok, da ne može vršiti razna zvanja, kao što je npr. sudsko, da ne može birati i birana biti itd.

U pogledu nošenja prezimena nakon vjenčania ženi pripada pravo da bira da li će nakon vjenčanja uzeti prezime svog bračnog druga ili će pored njega

zadržati i svoje djevojačko prezime. Ako se ranije kao djevojka zvala Marić, a muž joj se preziva Jović, žena može kod vjenčanja odabrati da li će se zvati po mužu – Jović ili Marić–Jović. Za djecu će roditelji sporazumno izabrati jedno od tih prezimena.

Član 12. Prelazne naredbe

Protiv odluka voditelja matičnih knjiga može se tražiti odluka narodnog općinskog suda kojemu pripada voditelj matičnih knjiga. Protiv odluka općinskog narodnog suda može se izjaviti žalba narodnom kotarskom sudu u roku od 8 dana nakon saznanja za ovu odluku. Odluka narodnog kotarskog suda je konačna.

Ako se ustanovi da je tkogod zlonamjerno i omalovažujući mimoišao narodnu vlast, postupivši hotimično protivno odredbama ovih Uputstava, on se može predati narodnom okružnom sudu radi kaznenog postupka zbog zločina protiv narodnih interesa. O posljedicama njegovog propusta i o valjanosti koje radnje odluku donosi narodni općinski sud.

Ova Uputstva važe do daljnje protivne naredbe, a obavezna su za sve narodne vlasti. S njihovim odredbama narodnooslobodilačke vlasti treba da upoznaju i narod, objasnivši mu na masovnim sastancima značenje i važnost ovih Uputstava.

Čim dobiju ova Uputstva, općinski narodnooslobodilački odbori dužni su odmah odrediti između svojih članova ili pripadnika NOP-a koji su kod njih na dužnosti da kao voditelji matičnih knjiga osnuju sve tri matične knjige za područje svoga NOO-a.

Osnutak matičnih knjiga za općinski NOO treba javno objaviti i rastumačiti narodu dužnost blagovremene prijave svih promjena na koje se odnose ova Uputstva. Istodobno će se naročito naglasiti da se ovime ne dira niti se ukidaju dosadašnji crkveni obredi ni rad crkvenih organa, jer u to narodna vlast nije dirnula, niti išta izmijenila.

Voditelji matičnih knjiga stoje pod neposrednim nadzorom predsjednika narodnog općinskog suda, a u drugom redu i predsjednika te plenuma općinskog narodnooslobodilačkog odbora, kome odgovaraju za ispravnost svoga rada. Voditelj matičnih knjiga je javni organ, koji u svom službenom radu predstavlja našu narodnu državu. Stoga je svaka povreda njegovog službenog svojstva kao organa narodne vlasti zločin protiv narodnih interesa.

Ako općinski NOO još nije osnovao ili nema za to podesnog osoblja, vođenje matičnih knjiga i sve poslove s tim u vezi može privremeno voditi narodni kotarski sud koji je ovoj općini najbliži. Odluku o tom privremenom prenosu dužnosti vođenja matičnih knjiga donosi Izvršni odbor Okružnog NOO-a na prijedlog narodnog kotarskog suda. Narodni kotarski sud mora nastojati da taj prenos radova bude što kraći, te će radi toga učiniti sve potrebno da se općinski NOO osnuje, odnosno osposobi za vršenje te dužnosti.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu!...«[55]

Ovo ZAVNOH-ovo Uputstvo – kaže jedan akt Odjela za pravosuđe Hrvatske – odobreno je od Izvršnog odbora ZAVNOH-a, a kada je formirana Zakonodavna komisija za Hrvatsku (poslije trećeg zasjedanja ZAVNOH-a) ono je dostavljeno i toj Komisiji na odluku. Zakonodavna komisija ZAVNOH-a pretresla je ta Uputstva i odobrila ih, pa je poslije toga Odio za pravosuđe Hrvatske konačno redigiran tekst Uputstava dostavio Predsjedništvu ZAVNOH-a na konačno odobrenje. U

[55] Original ovih Uputstava nalazi se u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, među fasciklima o dokumentaciji Odjela pravosuđa ZAVNOH-a.

međuvremenu su neki delegati ZAVNOH-a, otputovavši na oslobođeni teritorij Dalmacije, ponijeli sa sobom ta Uputstva i predali ih Oblasnom NOO-u za Dalmaciju, a ovaj je o tome obavijestio područne okružne NOO-e u Dalmaciji radi primjene u praksi. Slično se dogodilo i s oblasnim NOO-om za Slavoniju, kamo su ga predali neki delegati iz ZAVNOH-a, pa je i na tome području otpočela primjena ovih Uputstava. Isto tako postupljeno je i u pogledu Istre. Potrebno je međutim naglasiti da Predsjedništvo ZAVNOH-a nije dalo konačnu suglasnost ovim Uputstvima, a vjerojatno se to dogodilo stoga što je Izvršni odbor ZAVNOH-a već jednom prethodno odobrio predloženi mu nacrt ovih Uputstava te se, čini se, nije više ni smatralo potrebnim da se to odobrenje po drugi put daje. Tako naime izlazi iz jednog akta Odjela pravosuđa. No, čini se ipak da je takvo ponovno odobrenje od Predsjedništva ZAVNOH-a bilo potrebno s obzirom na tada već uvedenu takvu praksu. Ali to (ponovno) odobrenje ZAVNOH svom Odjelu za pravosuđe nije dao. Činjenica je, međutim, da se to Uputstvo i bez toga odobrenja uvelo u praksu te da je na pretežnom dijelu oslobođene Hrvatske primjenjivano kao pozitivan propis o uređenju bračnih i porodičnopravnih odnosa u Hrvatskoj.

Iz tih Uputstava vidi se da ZAVNOH-u pri tome nije bila jedino namjera da normira vođenje matičnih knjiga, nego da istovremeno dade i glavne norme za neke od porodičnopravnih i naročito bračnopravnih pitanja koja su se tu i tamo već pojavljivala na oslobođenom teritoriju. ZAVNOH je naglasio kao primarno pravilo da se brak mora smatrati trajnom životnom zajednicom bračnih drugova u pogledu svih njihovih životnih interesa. Polazeći odatle, ZAVNOH je i tim svojim Uputstvima preporučivao sudovima da ne dozvoljavaju olako razvode brakova, nego da svoje odluke o tome (povodom zahtjeva stranaka) izriču samo onda kada je sasvim očigledno, kada je potpuno dokazano da je bračna zajednica između stranaka faktično zaista prestala odnosno da bi produžavanje bračnog stanja (kao neizdrživih odnosa) postalo štetno pa i opasno po same stranke, jer je brak već zaista izgubio osnovne karakteristike spomenute bračne zajednice »svih životnih interesa«.

Tim Uputstvima uvode se za cijelu Hrvatsku matične knjige, koje su proglašene javnim knjigama. Upis u njih bio je već tada obavezan, a propust prijave za to dužnih osoba smatrao se krivičnim djelom ako se utvrdi zlonamjernost ili gruba nepažnja. Pravni učinak upisa bio je prema tim Uputstvima konstitutivan, naime istom s upisom ovih činjenica (rođenja, vjenčanja i smrti) priznaju se za zainteresirane stranke sve pravne posljedice koje su po općim pravnim propisima s time u vezi. Dakle, upisom u odnosne javne registre se, istina, konstatira faktično stanje, ali mu se istom s ovom registracijom priznaje pravni efekat i s time povezane pravne posljedice.

Karakteristično je da u ovim Uputstvima ZAVNOH i dalje stoji na stanovištu kako treba upisivati pored ostaloga i vjersku pripadnost stra-

naka. To pokazuje da narodne vlasti nisu raskidale radikalno s crkvom, nego su i dalje priznavale konfesionalne elemente prema prijašnjem pravnom stanju.

Zanimljivo je pored ostaloga da se tim Uputstvima u načelu ne dopušta sklapati brak osobama koje su pravomoćnom odlukom narodnih vlasti proglašene narodnim neprijateljima. To se opravdavalo argumentacijom da su takve osobe ustanovljenjem njihova spomenutog svojstva (da su narodni neprijatelji) izgubile pravo da se koriste onim pravnim redom protiv kojega su same istupale i kažnjivo djelovale. Od toga pravila dopuštale su se iznimke, a njih je mogao utvrditi samo onaj sud, odnosno onaj organ vlasti, koji je u prvom stepenu donio takvu odluku, jer je njemu najbolje poznato sve ono što bi u takvom slučaju moglo biti relevantno. Slično je predviđeno i za osuđenike koji se nalaze na izdržavanju duže izrečene kazne.

U pogledu materijalnopravnih drugih zapreka za sklapanje braka zanimljivo je da se Uputstva oslanjaju na narodno pravno shvaćanje te se prepušta vlastima da u spornim pitanjima u konkretnim slučajevima postupaju prema tome kako narod određenoga kraja drži o karakteru takve zapreke. Time je ZAVNOH naglasio kako se u pomanjkanju novih pravnih propisa iz ove pravne grane mora uzimati u obzir ono što narod misli da je »pravo i pošteno« o pravnom pitanju. Time je narodno pravno shvaćanje istaknuto kao osobito relevantno pravno vrelo na koje se treba obazirati uvijek kada za određeno pravno pitanje nema novo donesenih normi, a istom kada se ni taj pravni izvor (narodno pravno shvaćanje) ne bi mogao iskoristiti, tada se može razmotriti i pitanje da li je dopustivo koristiti se i pravnim normama dotle već (narodnom revolucijom) ukinutog starog prava, pod poznatim već pretpostavkama (napose da se ono ne protivi osnovnim načelima novog pravnog stanja u zemlji). I u tom slučaju trebalo je staro pravo primjenjivati analogno narodnim pravnim običajima, odnosno ne kao lex positiva, nego kao pravni običaj stvaran putem sudske prakse.

U pogledu brakova sklopljenih između pripadnika Narodnooslobodilačke vojske (i osoba iz građanstva) Uputstva su predvidjela dužnost registracije, i to u strogo određenom roku. Propust prijave registracije takvih brakova povlači za sobom pravno nepriznavanje takvih brakova. Ipak se s obzirom na tadašnje ratne poteškoće predvidjela i mogućnost naknadne prijave za registraciju kada su za to postojali opravdani razlozi. Uopće uzevši, ZAVNOH je time naglasio potrebu da se registriraju svi brakovi koji su za vrijeme rata sklopljeni na oslobođenom teritoriju Hrvatske. Od te dužnosti registracije on po pravilu nije priznavao nikakve iznimke. Jedino su se u prelaznim naređenjima morala uzeti u obzir ona zakašnjenja koja su iz naročito opravdanih razloga nastala bez krivice stranaka čija je bila dužnost da brak prijave radi upisa u matične knjige vjenčanih.

Od naročitog su interesa odredbe sadržane u čl. 10, gdje se regulira registracija bračnih veza sklopljenih do tih ZAVNOH-ovih Uputstava – »bez učešća ranijih vlasti«. Ovdje je ZAVNOH uzeo u obzir one odnose koji su u nekim krajevima Hrvatske dotle bili nastali bez legalizacije vlasti, odnosno crkvenih organa, a koji su prema ovladalom narodnom shvaćanju ipak bili mjestimično smatrani bračnim vezama. ZAVNOH je naime kod normiranja bračnih pravnih odnosa uzeo u obzir i ove veze koje se po prijašnjem bračnom pravu nisu smatrale kao bračne, ali su po narodnom pravnom shvaćanju odnosnoga kraja ipak tako uzimane. Radi se ovdje o stanovitom broju »brakova na probu«, koji su još u staroj Jugoslaviji u nekim predjelima zemlje bili uobičajeni, a nisu službeno, de lege lata, bili (a niti su mogli biti tretirani ranije) kao brakovi. Vlasti u staroj Jugoslaviji smatrale su takve veze za konkubinat i prema tome su se tako odnosile. Organi vlasti su takve osobe pozivali da sklope valjani brak, naime da obave vjenčanje prema postojećim propisima, ali mnogi od njih to ipak nisu učinili. Međutim, iz takvih vanbračnih odnosa bilo je i djece. Zato je ZAVNOH uzeo i takve veze u obzir te za njih u čl. 10. ovih Uputstava propisao potrebu registracije. Ta naredba odnosila se na takve vanbračne veze gdje su supružnici stupili u trajnu životnu zajednicu u kojoj su već bili srazmjerno duže vremena, i to u takvim odnosima da je narod okolnog kraja njihov brak smatrao za valjani brak. Naročito ako je odatle bilo i djece.

Po tom Uputstvu treba praviti i razliku između ove vanbračne zajednice i konkubinata. Prvom se smatraju trajne vanbračne zajednice muža i žene (bez formalnog vjenčanja) ako su nastale s ciljem da se održe kao i svaki brak po pravilu i doživotno, dok se konkubinatom smatraju samo kratkotrajne, privremene i prolazne veze između muškarca i žene. Dok se spomenutim Uputstvima prvim vezama (vanbračnog života) priznaje izvjesna valjanost ako su sklopljene i postoje u skladu sa shvaćanjem naroda odnosnoga kraja, dotle se konkubinat (kao prolazna veza) smatra nemoralnim i nedopustivim odnosom. Kvalitativnu razliku između ta dva odnosa (prema spomenutim ZAVNOH-ovim Uputstvima) treba tražiti u osnovnoj namjeni i cilju s kojega je i zašto je došlo do tih veza; kod prve relevantno je da je do te vanbračne veze došlo s ciljem održavanja trajne, pa čak i doživotne životne zajednice vanbračnih drugova, a konkubinat je karakteriziran spomenutom privremenošću i prigodnošću Za prvu, trajnu vanbračnu vezu potrebna je (prema ovom Uputstvu) naročita i nedvoumna izjava vanbračnih drugova (pred rodbinom ili sl.) da žele osnovati svoju životnu zajednicu. Prema tome ta bi se veza razlikovala od bračne veze uglavnom samo po načinu svoga postanka, dakle po tome što nije nastala redovnim aktom vjenčanja. Postavljalo se i pitanje da li se kao takva zajednica može smatrati i ona koja je pred više godina nastala, ali bez formalne izjave stranaka. Ovdje je važno kako je narod onoga kraja gledao na tu vezu. Pokazalo se na nekoliko mjesta da se takvom vanbračnom zajednicom smatralo i takvu

vezu kojoj nije, istina, prethodila kakva izričita izjava zainteresiranih stranaka (o osnutku životne zajednice), ali gdje su njezino trajanje i druge okolnosti (naročito rođenje djece iz toga odnosa) nadomještavali takvu izjavu te se moglo sa sigurnošću zaključiti da se ne radi o privremenom, prolaznom i prigodnom konkubinatu, nego o trajnoj vanbračnoj vezi. Na takve se slučajeve odnosila spomenuta ZAVNOH-ova odredba (čl. 10. ovih Uputstava), te je preporučivano vlastima da uznastoje i na njihovu registriranju.

Rečeno je da se ovim Uputstvima preporučivalo vlastima da se ne prisiljavaju stranke na vjenčanje ako to one ne žele. Ali ako je iz tog odnosa bilo djece, onda su vlasti imale registrirati djecu kao da su ona rođena u valjanom braku. Djeca dakle nisu smjela doći u gori pravni položaj time što su roditelji (sticajem prilika) odbijali da obave akt vjenčanja.

Uputstvima je dano ovlaštenje voditelju matičnih knjiga da registrira takav vanbračni odnos (pod općim uvjetima) i u slučaju ako se upisu protivi jedna stranka, ali druga strana upis zahtijeva. Voditelj matičnih knjiga treba odlučiti o molbi za upis pošto presluša stranke te dozvoliti upis ako su zahtjev za nj opravdali naročiti razlozi (npr. djeca). Tome suprotna strana imala je pravo na žalbu, o kojoj je konačno odlučivao kotarski narodni sud.

Članom 11. ovih Uputstava pobliže je razrađeno načelo ravnopravnosti muškarca i žene u bračnoj zajednici. Uputstva dakle ističu punu ravnopravnost muža i žene kao potpuno jednakih članova njihove doživotne bračne zajednice. O svim pitanjima koja bi nastala u toj bračnoj zajednici imaju jednako pravo odluke žene kao i muškarci. Nema dakle više prijašnje pravne nadređenosti muža prema ženi, kako je to ranije bilo npr. po odredbama Općeg građanskog zakonika i sl. Isto tako Uputstva pobliže normiraju pravnu jednakost žene s muškarcem i u pogledu porodice. Uputstva ne priznaju više očinsku vlast, nego pravno reguliraju roditeljsku vlast, dakle jednako pravo žene kao majke s mužem (ocem) u pogledu njihove djece.

RAD ZAVNOH-a NA BRAČNOM PRAVU NA PODRUČJU SUDSKE PRAKSE

Sve do formiranja vrhovnog suda za Hrvatsku (najprije prozvanog Sud ZAVNOH-a) narodni sudovi s oslobođenog dijela Hrvatske bili su dužni dostavljati svoje pravomoćne odluke (presude) Odjelu za sudstvo. Ovaj ZAVNOH-ov Odio pregledavao je pravomoćne sudske presude i povodom zapaženih pitanja upućivao je područnim višim sudovima svoje primjedbe s ciljem unificiranja pravne prakse. U tadašnjim uvjetima postepenog izgrađivanja novog pravnog sistema bilo je to utoliko potrebnije što još nije bilo jedinstvenog prava te su se radi jedinstvene i

jednoobrazne sudske prakse sudovima morale davati direktive kako će se u pogledu stanovitih pravnih pitanja (u načelu) odnositi, kakvo će stanovište zauzimati s obzirom na glavne principe nove vlasti. Sudovima su davane upute s obzirom na sve pravne grane povodom raznovrsnih pitanja koja su i sudovi katkada upućivali ZAVNOH-u, tražeći razjašnjenje. Tako je i s obzirom na bračne pravne stvari ZAVNOH povremeno davao direktive sudovima kakvo stanovište treba da zauzimaju prema nekim načelnim problemima koji su se pokazali u sudskoj praksi.

Tako je npr. Odio za sudstvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske u jednom svom takvom aktu (od 5. aprila 1944), dajući svoje *»primjedbe na rad narodnih sudova«*, istakao u pogledu bračnih pravnih pitanja i ovo:

»....5) Na nekim mjestima mnogi pojedinci zloupotrebljavaju našu narodnu vlast i traže razvode brakova i onda kada za to nemaju nekih osobito velikih razloga. Oni smatraju da je brak prolazna i privremena veza, koja se dade danas lako i bez poteškoća razvesti. Na taj način oni bacaju ljagu na naše narodne vlasti. Tim svojim postupcima oni nesavjesni pojedinci daju samo sredstva neprijatelju našega pokreta da ga neosnovano napadaju, pripisujući našoj narodnoj vlasti kao da ona smatra brak nečim privremenim, prolaznim i vrlo lako raskidivim, kad god se za to prohtije ma kome bračnom drugu. Takvi pojedinci misle da se mogu vrlo lahko riješiti svog ranijeg bračnog druga i uzeti drugog bračnog druga, mlađeg ili bogatijeg, a često ne paze niti na samu djecu iz prvog braka, koga se žele riješiti.

Protiv takvih pojedinaca treba istupati svom žestinom i ne dozvoliti da se narodna vlast kompromituje. Razvodi brakova ne smiju se dozvoliti ako za to nema osobitih i vrlo velikih razloga koji očevidno pokazuju da je daljnja bračna zajednica posvema neodrživa. Brak je po narodnom shvaćanju trajna potpuna zajednica svih životnih interesa bračnih drugova radi uzajamne saradnje i pomaganja bračnih drugova i valjanog odgoja djece iz tog braka. Tko god drugačije postupa, taj griješi protiv interesa narodne stvari, jer time dolazi u sukob s moralnim osjećajem naroda, a neprijatelju daje mogućnost napada na naš pokret...«[58]

Kao što se i odavde vidi, narodna vlast zauzimala je veoma oštar stav protiv neosnovanih zahtjeva za razvod braka. I ZAVNOH je na oslobođenom području Hrvatske poduzimao niz mjera kako bi suzbio širi razmah takvih zahtjeva te je i ovom i nizom drugih svojih okružnica upozoravao narodne sudove na opasnost koja može za narodnooslobodilačku stvar nastati ako bi se sasvim bez rezervi popustilo učestalim zahtjevima za razvodom braka.

Radi toga je Odio pravosuđa za Hrvatsku i u ovoj okružnici ponovno upozorio narodne sudove da povodom podnesenih brakorazvodnih tužbi poduzimaju najprije pokušaje izmirenja stranaka, a istom ako to zaista nikako ne bi dovelo do povlačenja brakorazvodnog zahtjeva i uspostave poremećene bračne zajednice, onda tek neka postupaju dalje. No i u tom slučaju narodni sudovi su (prema ovoj okružnici) morali svestrano

[58] Original se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava, fascikl pravosuđa ZAVNOH-a iz 1943–1945.

razmatrati cjelokupno stanje koje je relevantno za objektivnu i pravilnu ocjenu povodom takve tužbe. Čak i kada bi sud ustanovio osnovanost tužbenog zahtjeva, ZAVNOH je (i ovom okružnicom) preporučivao da se (gdje god je to umjesno) ne izriče odmah presuda o razvodu braka, nego da se ostavi strankama mogućnost da se s vremenom ipak predomisle, prije nego se brak sudski konačno razvede. *Prema ovoj okružnici* sudovi su tako trebali postupati:

»... No i pored tih okolnosti sud treba bračnim drugovima dati mogućnost da se u međuvremenu predomisle ako postoji i najmanja mogućnost pomirenja. Radi toga sud će prije konačne odluke o razvodu moći izricati *privremene rastave od stola i postelje* za vrijeme do 6 mjeseci. Ako po isteku toga roka ni jedan bračni drug ne zatraži produženje parnice za razvod braka, sud će uzeti da su stranke odustale od zahtjeva za razvod braka. Ako koji od njih nakon toga zatraži i produženje brakorazvodnog postupka, sud će donijeti odluku samo onako kako to traže činjenice utvrđene u dokaznom postupku. ...«[57]

I ovi ZAVNOH-ovi akti nameću sudovima dužnost da kod brakorazvodnih parnica uvijek naročito paze na interese djece. U svim slučajevima gdje ima u braku djece sud mora po službenoj dužnosti nastojati da dječji interesi ničim ne budu okrnjeni. Ako su u pitanju djeca, onda je potrebno da se pozove zastupnik javnih interesa, koji se mora brinuti da djeca ne budu zapostavljena, makar stranke bile i sporazumne o odnosnim pitanjima.

No ti su ZAVNOH-ovi akti unijeli u sudsko postupanje povodom brakorazvodnih stvari i jednu specifičnu novinu. Iskustvo je pokazalo da u brakorazvodnim parnicama nije dovoljno samo uvjeravanje stranaka o potrebi održavanja bračne zajednice i štetnosti razvoda, nego da treba možda prihvatiti i neko drugo sredstvo, koje će argumente suda učiniti jačim i uvjerljivijim te će eventualno odvratiti stranke od zahtjeva za razvodom braka. Odio za pravosuđe ZAVNOH-a upozorio je sudove da kod brakorazvodnih postupaka uzmu u obzir i mogućnosti imovinskih sankcija protiv one stranke koja u brakorazvodnom postupku ostaje uporna u zahtjevu za razvod, a druga je strana bez svoje krivice (ili osnovanog povoda) ugrožena traženim razvodom braka. Naročito ako je u takvom braku bilo djece, tada je sud mogao dosuditi protiv upornog tužitelja, koji unatoč svim uvjeravanjima suda ipak zahtijeva da se izreče razvod braka, i stanovitu imovinsku naknadu u korist djece (i druge stranke) a na štetu tužitelja.

»... Ako nevini bračni drug – kaže se dalje u ovoj ZAVNOH-ovoj okružnici – ne pristane na razvod braka, a tužitelj ostaje uporan kod zahtjeva za razvod braka, narodni sud neće ga primoravati da ostane i dalje u toj zajednici. Takovo prinuđavanje moglo bi dovesti do teških posljedica po oba bračna druga.

U takvim slučajevima sud će izreći privremenu rastavu od stola i postelje. No u toj svojoj odluci sud će obvezati tužitelja (stranku, koja traži razvod

[57] Isto.

braka) protiv volje nevine stranke da nevinom bračnom drugu i djeci iz tog braka dade primjereni *dio imovine* ili izdržavanje da oni ne osjete u većoj mjeri teške posljedice zahtjeva za razvod braka. Tim će se narodnom sudu dati *mogućnost da na poštivanje braka prinude i one koji se žele lakomisleno* izvući iz bračne zajednice, koju smatraju za njih neprikladnom, a nema osobitih i opravdanih razloga za razvod braka. Ako se takav tražitelj razvoda braka prinudi da nevinom bračnom drugu prepusti veći dio svog imanja, ako ga sud u odluci o privremenoj rastavi od stola i postelje prinudi da nevinoj stranci dade takovo izdržavanje ili znatan dio svoje imovine, tada će se i takvi uporni tražitelji razvoda braka predomisliti i vjerojatno u kasnije vrijeme odustati od prvobitnog zahtjeva da se razvedu bez osnova.

Svakako bi bilo preporučljivo da se narodu na masovnim sastancima prikaže stanovište narodne vlasti prema braku, jer će to uticati na one koji krivo drže da će narodni sudovi lako i bez poteškoća izlaziti u susret njihovoj molbi za razvod za koji nema velikih i osobitih razloga. Neka se tom prilikom narodu objasni da je prema stanovištu narodnih vlasti brak trajna i potpuna zajednica bračnih drugova i da je svako zastranjenje od toga krivo i protivno narodnim interesima. Naročito treba naglasiti da će narodni sudovi kod takovih neosnovanih traženja razvoda braka naročitu brigu posvetiti djeci i nevinoj stranci. Njima će sudovi predati dobar dio imovine onog bračnog druga koji lakomisleno vjeruje da će posredstvom narodnih sudova moći razvrgnuti bračnu vezu radi svojih prohtjeva, a protivno narodnim interesima i shvaćanju naroda o braku i dužnostima bračnih drugova...«[58]

ZAVNOH je time namjeravao da primjenom imovinskih sankcija utječe na suzbijanje porasta brakorazvodnih zahtjeva. No oni su se i dalje redali,[59] kako se to vidi napose iz izvještaja pod br. 495/44 od 6. juna 1944, koji je Odio za pravosuđe dostavio Predsjedništvu ZAVNOH-a s molbom da se što hitnije donese odluka o jedinstvenom normiranju brakorazvodnih stvari, »jer to zahtjeva osnovni interes zemlje«.[60]

*

Odio za pravosuđe razradio je spomenuta Uputstva u brakorazvodnim stvarima (marta 1944), a njih je poslije Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a odobrila tada osnovana Zakonodavna komisija ZAVNOH-a, te je konačno redigirani prijedlog tih Uputstava dostavljen Predsjedništvu ZAVNOH-a da ono odobri takva Uputstva, kako bi se ona mogla razaslati svima višim sudovima i višim NOO-ima radi jedinstvene primjene na oslobođenom teritoriju Hrvatske.

Predsjedništvo ZAVNOH-a uzelo je u pretres prijedlog ovih Uputstava, ali konačnu odluku o tome nije donijelo. To je omela sedma neprijateljska ofenziva, a poslije njezina sloma došli su pred Predsjed-

[58] Isti akt Odjela pravosuđa.

[59] Moglo se ipak ustanoviti da je ta mjera (dosuđivanje srazmjernog dijela imovine osuđenog bračnog druga nevinom supružniku) imala izvjestan utjecaj na pokretanje ili nastavak brakorazvodnih parnica. Autoru je lično poznato da su neki parničari kasnije povukli *svoju (već podnesenu) brakorazvodnu tužbu*, a moglo se razabrati da je na takvu odluku djelovala spomenuta ZAVNOH-ova mjera.

[60] Spis u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, fascikl sudskih spisa ZAVNOH-a iz 1943–1945.

ništvo ZAVNOH-a novi problemi, napose pitanja u vezi s iščekivanim oslobođenjem Zagreba i potrebom organizacije nove vlasti u ostalim skoro oslobođenim predjelima tada još okupirane Hrvatske.

Iako ta ZAVNOH-ova Uputstva nisu imala odobrenje od Predsjedništva ZAVNOH-a[61] a to znači da usprkos odobrenju od Zakonodavne komisije ZAVNOH-a još nisu dobila konačnu obaveznu snagu, ona su na znatnom dijelu već oslobođene Hrvatske bila u praktičnoj primjeni. Odio za pravosuđe ZAVNOH-a jednim svojim aktom obavijestio je oblasne NOO-e da ne primjenjuju dostavljena im Uputstva, ali jednom započeta primjena išla je već dalje i nije sasvim prekinuta. Predsjedništvo ZAVNOH-a bilo je o tome obaviješteno, ali nije ništa učinilo da bi se sasvim presjekla primjena spomenutih ZAVNOH-ovih Uputstava. Ono nije to učinilo očigledno stoga što su dotle objavljene ZAVNOH-ove direktive utvrđene sporazumno s Predsjedništvom ZAVNOH-a, jer Odio za pravosuđe Hrvatske nije nikad, a naročito ne u tako važnim stvarima, postupao jednostrano i bez prethodnog odobrenja od strane samog Predsjedništva.

Tako je na većem dijelu tada već oslobođene Hrvatske približno od sredine 1944. važilo kao novo bračno pravo ono što je ovdje prije navedeno u glavnim linijama. Tome je nešto kasnije pridodan i niz pravnih pravila koje je Odio za pravosuđe Hrvatske utvrdio svojim novim Uputstvima za unifikaciju bračnih pravnih propisa; ta su pravila bila uglavnom identična s onima o kojima se govorilo u spomenutom ZAVNOH-ovu Uputstvu. S obzirom na to da su i druga ZAVNOH-ova Uputstva (usprkos pomanjkanju formalnog i konačnog odobrenja svojih formulacija od Predsjedništva ZAVNOH-a) dugo, i to čak i poslije oslobođenja cijele zemlje, bila primjenjivana u praksi kao obavezna pravna pravila, korisno je da se danas upoznamo pobliže sa sadržajem i tog novog akta Odjela za pravosuđe Hrvatske.

DALJI ZAVNOH-ov RAD NA NOVOM BRAČNOM PRAVU

Uputstva o brakorazvodnim stvarima, koja je redigirao Odio za pravosuđe Hrvatske, datirana su »ožujka 1944«. Ona su dobrim dijelom redakcija prijašnjih ZAVNOH-ovih stanovišta o bračnim pravnim od-

[61] Odio pravosuđa razradio je ova Uputstva prema direktivama koje je dobio od Izvršnog odbora ZAVNOH-a, dakle još prije Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a. S obzirom na to odobrenje višeg foruma ova su Uputstva u toku aprila 1944. dostavljena nekim NOO-ima, koji su po njima počeli već postupati. Poslije Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, kada se formirala i Zakonodavna komisija ZAVNOH-a (u kojoj je autor vodio poslove tajnika), predao je Odio za pravosuđe ova Uputstva neka ih Zakonodavna komisija pretrese i o njima donese svoju odluku. Zakonodavna komisija je pretresla ta Uputstva i s njima se složila. Na to je Odio pravosuđa saglasno sa zaključkom Zakonodavne komisije dostavio Uputstva Predsjedništvu ZAVNOH-a na usvojenje. Kasniji ratni događaji (a napose preseljenje ZAVNOH-a u Šibenik) onemogućili su odluku Predsjedništva ZAVNOH-a o ovim Uputstvima, koja su međutim već dobrim dijelom primjenjivana u sudskoj praksi na oslobođenom teritoriju.

nosima te se prema tome s njima u novo bračno pravo za oslobođenu Hrvatsku i nisu unijele neke naročite novine. Ta su Uputstva i danas zanimljiva s obzirom na sistematsku povezanost osnovnih normi o braku, a napose o razvodu.

U uvodu tih Uputstava[62] ponovno se podvlači da je brak »prema narodnom shvaćanju trajna zajednica svih osnovnih interesa muškarca i žene radi međusobnog pomaganja i saradnje u životu te radi rođenja i valjanog odgoja djece«. Polazeći odatle, zaključuje se na tome mjestu kako »brak gubi svoj smisao i opravdanje onda kada prestaje biti životnom zajednicom, kada se u njemu neprekidno i uporno sukobljavaju najvažniji životni i drugi interesi bračnih drugova«. U tom slučaju, naime »ako je brak postao neodrživ i nemoguć, štetan i opasan po zdravlje i život bračnih drugova i uslijed toga postao opasnost po zdravlje i valjan odgoj djece iz tog braka, ako je postao prava mučionica i uništavanje radne sposobnosti bračnih drugova, čineći sve to više štete i javnim interesima, tada je pravo i potrebno da takva veza prestane....«

»Pravo države na nadzor nad brakom – kaže se na tome mjestu – proizlazi naročito iz činjenice da je brak ustanova u kojoj se očituju mnogi uvjeti zdravog i sređenog života građana«.

»Ako je ta životna zajednica građana zdrava i sređena, time su ostvareni i mnogi uslovi za jaču i bolju radnu sposobnost bračnih drugova, time su ostvareni mnogi povoljni uvjeti materijalnog života građana, njihovog napretka i razvoja. Odatle proizlazi pravo i dužnost države na nadzor nad brakom, i to bez obzira na to gdje i kako je taj brak sklopljen. Prema tome svaki brak se može i razvesti ako za to postoje osnovni i opravdani razlozi.«

Time je dakle ZAVNOH proklamirao i pravo države na izricanje brakorazvodnih presuda ne samo u pogledu građanskih nego i crkvenih brakova. Tako je izmijenjeno dotadašnje bračno pravo po kome su za rješavanje bračnih pravnih sporova bili nadležni crkveni sudovi, a napose u pogledu brakova između pripadnika katoličke crkve, u pogledu crkvene nerazrešivosti takvih »sakramentalnih« brakova.

»Naprotiv će narodna vlast onemogućiti – kaže se dalje na tom uvodnom mjestu – neozbiljno sklapanje brakova kao i njihovo hirovito i bezrazložno razvađanje. Neozbiljno shvaćanje braka je protivno moralnom osjećanju našeg naroda, koji se u svojoj današnjoj borbi uporno bori protiv svega onog što mu stoji na putu ka njegovoj slobodi.

Utičući tako na spomenute uvjete valjanog i zdravog života svojih građana – kaže se dalje – država se ne namjerava miješati u čisto unutrašnje crkvene organizacije i gledanje na brak. Ali ako je prema stanovištu crkve brak doživotna i neraskidiva zajednica, a sve dokazuje nemogućnost i neodrživost te zajednice, dužnost je države da raskidom

[62] Original ovih Uputstava nalazi se u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu.

te veze zaštiti svoje građane bez obzira na to gledište crkve. Za crkvu će ta veza i poslije odluke narodnih sudova o razvodu i dalje postojati, dok će za narodne vlasti ovaj brak prestati s pravomoćnošću presude narodnih sudova o razvodu. Time se ne dira u unutrašnji odnos pripadnika crkve ni pravo crkve da unutar svoje organizacije razmatra i ocjenjuje ovaj brak, smatrajući ga i dalje postojećim. Za državu je odluka o razvodu nužna posljedica čim se ustanovi da je ta veza štetna i opasna po životne interese građana i da bi daljnji život u toj vezi za građane značio oslabljenje ili uništenje njihove radne sposobnosti i mogućnosti sređenog i urednog života . . .«[63]

[63] *Uvod* ovih Uputstava glasi:

»Brak je prema narodnom shvaćanju trajna zajednica svih životnih interesa muškarca i žene, zasnovana radi međusobnog pomaganja i saradnje u životu te radi rađanja i valjanog odgoja djece.

Stojeći na stanovištu da je brak trajna zajednica, naš narod ne smatra da se brak mora uvijek i pod svim okolnostima bezuvjetno održati. Prema narodnom shvaćanju brak gubi svoj smisao i opravdanje onda kada prestaje biti životnom zajednicom, kada se u njemu neprekidno i uporno sukobljavaju najvažniji životni i drugi interesi bračnih drugova. Ako je brak postao neodrživ i nemoguć, štetan i opasan po zdravlje i život bračnih drugova te uslijed toga postao opasnost za zdravlje i valjan odgoj djece iz toga braka, ako je postao prava mučionica i uništavanje radne sposobnosti bračnih drugova, čineći s time štete i javnim interesima, tada je pravo i potrebno da takva veza prestane.

Gledajući ovako na brak, ne može se prepustiti nahođenju građana da oni određuju kada, kako i gdje i pod kojim će se uvjetima raskinuti takva nemoguća i neodrživa bračna veza. To bi dovelo do samovolje i opasnosti po interese ma koje strane. Stoga je potrebno da se pravilno riješi ovo pitanje ustanovljujući kako, kada, gdje i radi čega se brak može razvesti.

Nastojanje oko pravilnog rješavanja ovog pitanja je pomoć u općem radu i borbi za izgradnju naše nove države.

Pravo države na nadzor nad brakom proizlazi naročito iz činjenice da je brak ustanova u kojoj se očituju mnogi uvjeti zdravog i sređenog života građana.

Ako je ta životna zajednica građana zdrava i sređena, time su ostvareni i mnogi uslovi za jaču i bolju radnu sposobnost bračnih drugova, time su ostvareni mnogi povoljni uvjeti materijalnog života građana, njihovog napretka i razvoja. Odatle proizlazi pravo i dužnost države na nadzor nad brakom, i to bez obzira na to gdje i kako je taj brak sklopljen. Prema tome svaki brak se može i razvesti ako za to postoje osnovni i opravdani razlozi.

Naprotiv će narodna vlast onemogućiti neozbiljno sklapanje brakova i njihovo hirovito i bezrazložno razdvajanje. Neozbiljno shvaćanje braka je protivno moralnom osjećanju našeg naroda, koji se u svojoj današnjoj borbi uporno bori protiv svega onog što mu stoji na putu ka njegovoj slobodi.

Utičući tako na spomenute uvjete valjanog i zdravog života svojih građana, država se ne namjerava miješati u čisto unutrašnja pitanja crkvene organizacije i gledanja crkve na brak. Ako je prema stanovištu crkve brak doživotna i neraskidiva zajednica, a sve dokazuje nemogućnost i neodrživost te zajednice, dužnost je države da raskidom te veze zaštiti svoje građane bez obzira na to gledište crkve. Za crkvu će ta veza i poslije odluke narodnih sudova o razvodu i dalje postojati, dok će za narodne vlasti ovaj brak prestati s pravomoćnošću presude narodnih sudova o razvodu. Time se ne dira unutrašnji odnos pripadnika crkve ni pravo crkve da unutar svoje organizacije razmatra i ocjenjuje ovaj brak, smatrajući ga i dalje postojećim. Za državu je odluka o razvodu nužna posljedica čim se ustanovi da je ta veza štetna i opasna

Zato je Odio za pravosuđe u Hrvatskoj razradio spomenuta Uputstva, u kojima se pobliže reguliraju uvjeti i postupak narodnih sudova o razvodu brakova. *U čl. I.* ovih Uputstava[64] polazi se od spomenutog stanovišta da je po narodnom shvaćanju »brak trajna zajednica životnih interesa« pa se stoga i ovdje naglašuje dužnost narodnih vlasti da nastoje održavati te životne zajednice građana, a da dopuštaju razvod brakova samo u naročitim slučajevima gdje sve pokazuje neodrživost i štetnost produljavanja te veze (za zainteresirane stranke). I tu se ponavlja već spomenuta dužnost narodnih sudova da u brakorazvodnim parnicama naročito paze na interese djece; u tom pogledu sudovi moraju po svojoj službenoj dužnosti ispitivati sve okolnosti koje su potrebne radi pravilnog rješenja određenog brakorazvodnog pitanja.

U ovom članu se isto tako ponavlja da sudovi prije ulaska u meritorno raspravljanje same brakorazvodne stvari moraju najprije pokušati pomiriti stranke i istom ako to izmirenje ne bi uspjelo, onda se tek može pristupiti samoj sudskoj raspravi brakorazvodne parnice.

po životne interese građana i da bi daljnji život u toj vezi za građane značio oslabljenje ili uništenje njihove radne sposobnosti i mogućnosti sređenog i urednog života.

Radi uređenja pitanja pod kojim će se uvjetima i kako će se moći brak razvesti, kao i radi jedinstvenog postupka narodnih vlasti, daju se do daljnjega slijedeća uputstva.«

(Iz originala, koji se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu; fascikl sudskih spisa ZAVNOH-a od 1943. do 1945).

[64] Član I. ovih Uputstava, naslovljen »O razvodima brakova uopće«, glasi:

»Pošto je prema narodnom shvaćanju brak trajna zajednica životnih interesa, dužnost je organa narodne vlasti da uvijek nastoje da se brak po mogućnosti održi. Brak će se razvesti samo onda ako je dokazano da je sasvim neodrživ i nemoguć, kada bi njegovo produženje značilo dopuštanje očite štetnosti i opasnosti po opravdane interese građana.

Povodom tužbe za razvod braka treba naročito paziti na zaštitu interesa djece iz tog braka. Djeca ne smiju nikako doći uslijed toga u teži položaj.

Nastojeći da se brak po mogućnosti održi, narodni će sudovi povodom tužbe za razvod braka uvijek pokušati da među bračnim drugovima dođe do pomirenja. Radi toga sudovi će pozvati k sebi bračne drugove, objasniti im značenje braka i potrebu njegovog održanja, naročito ako ima djece iz braka. Takvo mirenje sudovi će pokušati do tri puta uzastopce u razmacima koje sud prema prilikama odredi.

Istom onda ako je očito da pomirenje nije uspjelo, sud će pristupiti ispitivanju tužbe i provedenju svih potrebnih dokaza.

Ako je usprkos činjenica o osnovanosti zahtjeva za razvod braka ipak vjerojatno da bi se bračni drugovi mogli izmiriti, sudovi neće odmah donositi (nakon završetka dokazivanja) presudu o razvodu braka, nego će još jednom omogućiti pomirenje bračnih drugova na taj način što će donijeti rješenje o privremenoj rastavi od stola i postelje.

Ako se supruzi ni tokom privremene rastave od stola i postelje nisu izmirili, narodni će sudovi donijeti presudu o razvodu ako prema provedenim dokazima nalaze da je tužba za razvod braka osnovana i opravdana.

Ako se povodom tužbe za razvod braka ustanovi da je koji bračni drug lakoumno postupao smatrajući brak samo prolaznom i prigodnom vezom, ako je radi uspostave takve trenutne ili prolazne veze zloupotrebio narodnu vlast, tada će ga narodni sud novčano kazniti prema imovinskom stanju. U težim slučajevima predati će ga zastupniku javnih interesa radi krivičnog progona zbog prestupa protiv narodnih interesa, radi povrede moralnog osjećaja naroda u borbi.«

Novo je u tim Uputstvima pravo sudova da kazne imovinski onu stranku za koju se utvrdi da je brakorazvodni postupak pokrenula lakomisleno. Predviđena je čak i mogućnost da se takav zlonamjerni pokretač brakorazvodne parnice preda zastupniku javnih interesa i radi krivičnoga gonjenja (»zbog prestupa protiv narodnih interesa, radi povrede moralnog osjećaja naroda u borbi«).

U drugom članu ovih Uputstava[65] raspravljeno je pitanje forme i nadležnosti postupka u brakorazvodnim stvarima. Zahtjev za razvod

[65] Član drugi ovih Uputstava nosi naslov »Tko je nadležan za razvod braka«, a glasi:

»Razvod braka traži se tužbom, koja može biti pismena ili usmena. Pismena tužba mora biti takva da se iz nje može vidjeti sve što sudu treba za pravilnu ocjenu osnovanosti i opravdanosti zahtjeva za razvod braka. Za to nije propisana nikakva formalnost. U tužbi treba ipak navesti prezime i ime stranaka (bračnih drugova), godine, vjersku i nacionalnu pripadnost, mjesto i vrijeme gdje je brak sklopljen, po mogućnosti izvod iz matice vjenčanih ili ovjerovljeni prepis vjenčanice, razloge na kojima se zasniva zahtjev za razvod braka, dokaze na kojima se taj zahtjev zasniva, navode o zajedničkoj stečenom imanju, ili ako toga nema, treba navesti kakvog su imovinskog stanja bračni drugovi i što se predlaže za daljnje izdržavanje bračnog druga ako ne može samostalno privređivati, zatim broj, dob i imena djece, gdje su sada smještena i što se predlaže u pogledu njihovog daljnjeg izdržavanja i odgoja za slučaj razvoda braka.

Usmeno se tužba prima na zapisnik pred sudom. I tu treba navesti sve što je nužno za pravilnu ocjenu suda.

Tužba se predaje narodnom okružnom sudu onog okružnog narodnooslobodilačkog odbora na čijem području stalno boravi ili više od dva mjeseca stanuje tužena stranka.

Ako tužena stranka boravi ili stanuje izvan dohvata naših vlasti, tada se tužba može predati onom narodnom okružnom sudu na čijem području stalno boravi ili stanuje tužitelj.

Ako su stranke pripadnici narodnooslobodilačke vojske ili vlasti, tada se tužba za razvod braka može podnijeti onom narodnom okružnom sudu gdje tužena ili tužiteljska stranka službeno boravi.

Mjesto tužbe za razvod braka može se predati i molba za privremenu rastavu od stola i postelje kada se traži samo privremeno odvajanje bračnih drugova, a ne konačni razvod braka. Takova se molba dostavlja istom narodnom okružnom sudu kao i tužba za razvod braka. Ova nadležnost narodnih okružnih sudova ne isključuje mogućnost da se stranke sa takovim zahtjevima obrate i dosadašnjim crkvenim sudovima prema propisima njihove crkve.

Ako su obje stranke sporazumne da o njihovom bračnom sporu sudi crkveni sud, tada će konačnu odluku tih crkvenih sudova donijeti voditelju matičnih knjiga odnosnog NOO-a radi upisa te odluke u matičnu knjigu vjenčanih.

Ako se jedna stranka protivi nadležnosti tih crkvenih sudova, ona se može tužbom obratiti nadležnom narodnom okružnom sudu, koji će na osnovu toga povesti postupak.

Teku li uporedo oba postupka, jedan pred narodnim okružnim sudom, a drugi pred crkvenim sudom, narodni okružni sud nastojat će da svoju konačnu odluku donese *po mogućnosti* (potcrtao autor!) u skladu s odlukom crkvenih sudova. Ali i ovdje *moraju* narodni sudovi samostalno odlučivati ocjenjujući sve dokaze prema njihovom slobodnom uvjerenju i savjesti.

Za narodne vlasti obvezatna je samo ona odluka koju donesu narodni okružni sudovi.

Ako je u toku postupak radi privremene rastave od stola i postelje pred crkvenim sudom, koji stoji na stanovištu nerazrješivosti braka, pa jedna stranka zatraži postupak narodnog okružnog suda, zahtijevajući presudu o razvodu braka, narodni okružni

braka mogao se pokrenuti i usmeno i pismeno. Uputstva nisu pobliže određivala formu, jer se u početnom organiziranju novog jugoslavenskog sudstva uopće izbjegavala formalnost gdje god ona nije bila neophodno potrebna. Tako i za brakorazvodnu tužbu Uputstva traže da ona mora sadržavati one činjenice i okolnosti koje su neophodno potrebne da bi se ustanovilo stanje stvari, a napose da bi se mogla odrediti i nadležnost suda kojemu se upućuje takav zahtjev (za razvod braka). Potrebno je te činjenice navesti bez obzira na to radi li se o zapisnički primljenoj usmenoj ili o pismeno podnesenoj tužbi.

Nov je pri tome i propis da stranke mogu mjesto tužbe za razvod braka dostaviti sudu samo zahtjev za privremenu rastavu bračnih drugova (»rastavu od stola i postelje«). Nadležan je za brakorazvodne parnice kao i za spomenutu privremenu rastavu bračnih drugova onaj okružni sud na čijem području barem jedna od zainteresiranih stranaka ima boravište.

Tim Uputstvima istaknuto je pravilo da narodni sudovi mogu odlučivati o razvodu sviju brakova, bez obzira na formu vjenčanja; dakle okružni narodni sudovi nadležni su da rješavaju brakorazvodne zahtjeve ne samo za građanske nego i za crkveno sklopljene brakove. Ipak su Uputstvima ostavilo slobodno strankama da se radi rješenja svojih bračnih pravnih sporova obraćaju (ako hoće) crkvenim vlastima. U tom slučaju dužni su ipak da državne matičare obavijeste o konačnoj odluci crkvenih ženidbenih sudova »radi upisa te odluke u matičnu knjigu vjenčanih«. Ako stranke međutim nisu suglasne o podsudnosti crkvenih ženidbenih sudova, onda se ma koja od njih mogla (i pored pokrenutog postupka pred crkvenim ženidbenim sudovima) obratiti narodnom okružnom sudu »koji će na osnovu toga povesti postupak«. U takvim slučajevima mjerodavna je presuda narodnog okružnog suda, a ne crkvenih ženidbenih sudova. Istina, ovim Uputstvima preporučeno je narodnim sudovima u takvim slučajevima (uporednog postupka i građanskog i crkvenog ženidbenog suda) da narodni okružni sud »svoju odluku donese po mogućnosti u skladu s odlukom crkvenih sudova«. No pri tome se naglašuje u prvom redu sam navod tih Uputstava da će svoju odluku uskladiti sa zaključkom crkvenih ženidbenih sudova »po mogućnosti«, dakle da presuda narodnog okružnog suda i ne mora biti adekvatna

sud otpočinje i dovršava postupak samostalno, uzimajući u obzir *po mogućnosti* (potcrtao autor) samo one činjenice utvrđene po crkvenom sudu koje sam ne bi mogao iz tehničkih i drugih razloga ustanoviti.

Presuda narodnog okružnog suda o razvodu braka obavezna je u ovom slučaju za obje stranke.

Protiv odluke narodnog okružnog suda nezadovoljna stranka se može žaliti u roku od osam dana nakon saznanja za tu odluku narodnom oblasnom sudu, a ako ovog još nema, ZAVNOH-u.

Odluka višeg suda o žalbi je konačna i izvršna.«

(Iz originala, koji se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, citirani fascikl).

odluci crkvenog ženidbenog suda, a u drugom redu ovdje je (u spomenutim Uputstvima) od značenja napose i odredba: »Ali i ovdje moraju narodni sudovi samostalno odlučivati, ocjenjujući sve dokaze prema njihovom slobodnom uvjerenju i savjesti«. Mogli su narodni okružni sudovi, dakle, u slučajevima takvog uporednog brakorazvodnog sudovanja (kada pored njih pretresaju određenu brakorazvodnu stvar i crkveni sudovi) da uzimaju u obzir i odluku crkvenih ženidbenih sudova, ali ona za njih nije mjerodavna; narodni okružni sudovi morali su sami provesti sve dokaze i na kraju sami ocijeniti osnovanost tužbenog zahtjeva i utvrditi pravno stanje stvari. Konačno je od primarnog značenja odredba tih Uputstava po kojoj – »za narodne vlasti obvezatna je samo ona odluka koju donesu narodni okružni sudovi . . .« Dakle, i u slučaju spomenutog paralelnog postupanja »presuda narodnog okružnog suda o razvodu braka obavezna je i u ovom slučaju za obje stranke«. Protiv prvostepene presude u brakorazvodnoj parnici mogla se podnijeti žalba samo u jednom stepenu, i to narodnom oblasnom sudu; ondje gdje još oblasnog suda nije bilo, tamo se žalba protiv presude narodnog okružnog suda mogla dostaviti ZAVNOH-u da on presudu povodom žalbe razmotri i donese svoju konačnu odluku.

U trećem članu[66] ovih Uputstava reguliran je sam postupak u brakorazvodnim stvarima. Ponovno se ovdje ističe dužnost sudova da nastoje

[66] Treći član ovih Uputstava nosi naslov »Postupak u brakorazvodnim stvarima« te glasi:

»Nakon prijema tužbe dužni su narodni okružni sudovi (kada se traži razvod braka, a ne samo privremena rastava od stola i postelje) da pokušaju pomirenje među bračnim drugovima. To će učiniti tako da će oba bračna druga zajedno pozvati pred jednog člana narodnog suda i pokušati pomirenje, objasnivši im značenje braka i posljedice razvoda, naročito ako je bilo djece iz tog braka. Ne uspije li prvi pokušaj pomirenja, sud će to ponoviti nakon određenog vremena, a ako ni ovaj pokušaj ne uspije, sud može i po treći put pokušati izmirenje stranaka.

Ako ti pokušaji nisu uspjeli, sud će provesti predložene dokaze i nakon toga može donijeti: 1) rješenje o privremenoj rastavi od stola i postelje ili 2) presudu kojom se proglašuje brak razvedenim ili kojom odbija tužbeni zahtjev.

ad 1) Rastava od stola i postelje ne znači i prestanak braka, već samo privremeno razdvajanje bračnih drugova iz bračne zajednice. Iako brak i dalje traje, ovom se odlukom (rješenjem) dozvoljava strankama da za određeno vrijeme žive odvojeno jedna od druge. Za to vrijeme bračni drugovi ne mogu sklopiti drugi brak, jer prvi nije još ni razveden. Oni za vrijeme ove rastave nisu dužni, dakle ne moraju, ali mogu zajedno živjeti. Rastava od stola i postelje izriče se onda kada je pored svih dokaza o osnovanosti zahtjeva za razvod braka ipak moguće i vjerojatno da bi se bračni drugovi kroz to vrijeme mogli predomisliti i sami uspostaviti bračnu zajednicu, odustavši tako od svog ranijeg zahtjeva za razvod braka.

Odluku o rastavi od stola i postelje donosi sud na prijedlog stranaka ili po službenoj dužnosti ako je pred njim u toku odnosna brakorazvodna parnica.

U posljednjem slučaju donosi sud odluku ako postoji vjerojatnost pomirenja među bračnim drugovima.

Ta odluka ne može biti dulja od 6 (šest) mjeseci (tu se misli na vrijeme privremene rastave; primjedba autora).

Prilikom proglašenja ove odluke (rješenja) narodni okružni sud mora strankama objasniti da je ova mjera privremena i da brak nije razveden, nego se bračnim dru-

stranke izmiriti. Ročište za izmirenje stranaka moralo se održati prije upuštanja u meritorno raspravljanje utuženog brakorazvodnog zahtjeva. Novost je pri tome u odredbi da sud mora tri puta pokušati sa strankama izmirenje. To je propisano stoga što se u ranijoj praksi pokazalo kao posve nedovoljno samo jedno ročište mirenja; pretpostavljalo se da će tri ročišta za mirenje stranaka možda ipak dovesti do toga da stranke odustanu od brakorazvodne parnice. Praksa je međutim i ovdje uglavnom pokazala da su i ta tri pomirbena ročišta redovno bila uzaludno nastojanje suda.

govima dopušta samo odvojen život za vrijeme koje sud odredi. Istodobno će im sud objasniti da mogu nakon ovog roka privremene rastave od stola i postelje zatražiti od suda nastavak započetog brakorazvodnog postupka. U tom slučaju će sud brakorazvodni postupak produžiti i nakon dovršenja dokaznog postupka donijet će odluku o tužbi za razvod braka.

Ako nakon gornjeg roka privremene rastave od stola i postelje nijedan bračni drug ne zatraži kod suda nastavak brakorazvodnog postupka, sud će po službenoj dužnosti obustaviti brakorazvodni postupak, smatrajući da je tužitelj odustao od zahtjeva za razvod braka.

ad 2) Presudu o razvodu braka sud donosi kada je nakon preslušanja stranaka i provedenja dokaza odlučio o osnovanosti ili neosnovanosti tužbe.

Ako sud ustanovi da je tužba za razvod braka osnovana te presudom izreče razvod braka, tada istovremeno ovom presudom rješava i sva sporna pitanja koja su u vezi s time u tužbi navedena.

Ovom presudom riješit će se naročito pitanje izdržavanja, daljnjeg smještenja i odgoja djece iz tog braka, zatim pravo na izdržavanje onog bračnog druga koji je razvodom braka krivicom druge stranke došao u gori položaj, a sam nema dovoljno imovine, privredne mogućnosti i sposobnosti za izdržavanje. Ona stranka koju je sud proglasio krivom za razvod braka dužna je prema svojim imovinskim prilikama, a s obzirom na imovinske okolnosti i mogućnosti privrede druge stranke, drugoj stranci dati pristojno izdržavanje za vrijeme koje odredi sud.

Djecu moraju izdržavati oba roditelja, bez obzira na ishod brakorazvodne parnice i pitanje krivice stranaka za razvod. U presudi će sud odrediti koja će stranka odgajati djecu i na koji će se način drugom roditelju dopustiti pravo posjećivati djecu.

Ako je imovinskopravno pitanje tako zamršeno da bi njegovo rješenje očevidno oteglo rješenje pitanja o razvodu braka (pitanje o imovini i izdržavanju), u tom slučaju sud će najprije odlučiti presudom o razvodu braka i donijeti odluku o privremenoj dužnosti izdržavanja nevine stranke i djece, a kada ta presuda bude pravomoćna, nastavit će se postupak o pitanju imovinskopravnih zahtjeva. Nakon povedenog postupka o tome donijet će (sud) konačnu odluku o tim pitanjima.

Presudu o razvodu braka može sud donijeti nakon preslušanja stranaka i provedenja svih dokaza, bez da donosi i rješenje o privremenoj rastavi od stola i postelje. Ovo rješenje o privremenoj rastavi od stola i postelje sud neće donositi onda kada je očevidno da takova privremena rastava nipošto ne bi postigla svoj cilj (izmirenje stranaka).

Pošto je presuda kojom je izrečen razvod braka postala pravomoćna, stranke su prestale biti bračnim drugovima. Od toga časa brak više ne postoji.

Presudu o razvodu braka treba nakon pravomoćnosti dostaviti narodnom općinskom sudu gdje je taj brak upisan ili bi trebao biti upisan u matične knjige vjenčanih da je bio sklopljen nakon osnutka narodnooslobodilačkih vlasti.

Voditelj matičnih knjiga ovog narodnog općinskog suda upisat će ovaj razvod braka u matičnu knjigu vjenčanih u rubrici za primjedbe ako je taj brak već upisan. Nije li ovaj brak do tada bio upisan u matičnoj knjizi, voditelj matičnih knjiga upisat će naknadno sve podatke iz ove presude i u rubrici za primjedbe označiti da je

Novost je u tom postupku zatim i to da je sudovima dana mogućnost da u brakorazvodnim parnicama donose ili odluku o privremenoj rastavi bračnih drugova ili presudu o razvodu braka. I jednu i drugu odluku sudovi su donosili po svom slobodnom uvjerenju, kada su ocjenjujući sve provedene dokaze ustanovili koja će od tih dvaju odluka najbolje odgovarati prilikama i postići cilj.

Odluku o privremenoj rastavi supružnika mogao je sud donijeti i u slučaju kada je tužitelj (ili čak i obje strane) tražio razvod braka, a ne samo »rastavu od stola i postelje«. Sud je takvu odluku o privremenoj rastavi mogao donijeti onda kada je prema provedenim dokazima po svom slobodnom sudačkom uvjerenju došao do zaključka da ipak još ima mogućnosti da se stranke nakon stanovitog vremena predomisle i opet uspostave poremećenu bračnu zajednicu. Ta privremena rastava bračnih drugova ni sada (po tim Uputstvima) nije mogla trajati duže od šest mjeseci (od dana pravomoćnosti te sudske odluke).

Pravni učinak te sudske odluke o privremenoj rastavi bio je uglavnom u dozvoli »razlučnog boravišta« bračnim drugovima. Brak je inače i dalje ostajao na snazi, a bračni drugovi bili su i dalje međusobno obavezni na vjernost pa i međusobno pomaganje. Ako bi po isteku sudski utvrđenog roka privremene rastave koji od bračnih drugova zatražio nastavak brakorazvodne parnice, onda je sud nastavljao tu prekinutu parnicu i dovršavao je presudom o usvajanju ili odbijanju brakorazvodne tužbe. Nije li po isteku tog roka za privremenu rastavu nijedan bračni drug zatražio nastavak tako prekinute brakorazvodne parnice, onda je sud bio dužan da sam (i bez prethodnog prijedloga ma koje stranke) obustavi brakorazvodni postupak; uzimalo se da su stranke odustale od tužbe za razvod braka. U takvim slučajevima stranke bi mogle pokrenuti novi brakorazvodni postupak samo novom tužbom, koja bi se morala zasnivati na novim činjenicama.

Presudu o razvodu braka sudovi su morali donijeti nakon saslušanja obiju stranaka i nakon temeljito provedenog dokaznog postupka. U pogledu dokazivanja sud nije bio vezan na prijedloge stranaka. Sud je samo morao da se brine kako bi se u dokaznom postupku razjasnilo stvarno stanje te je morao da provede sve dokaze kojima je mislio da se može ustanoviti materijalna istina. Po pravilu su sudovi u brakorazvodnim parnicama morali prizvati i zastupnike javnih interesa, koji

brak razveden na temelju presude narodnog okružnog suda, uz naznaku broja i dana te presude.

Protiv svih odluka narodnih okružnih sudova može se izjaviti žalba u roku od 8 dana od saznanja za tu odluku, i to narodnom oblasnom sudu, a ako ovog nema, ZAVNOH-u.

Žalba protiv odluke narodnog okružnog suda ima odgodnu moć samo u pogledu smještenja djece i diobe imovine. U svim ostalim slučajevima žalba ne zadržava izvršenje sudske odluke.«

(Iz originala, koji se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, cit. fascikl).

su imali pravo stranke. Njih je trebalo prizvati na suđenje naročito onda kad se radilo o pravu djece iz takvog braka.

Pravni učinak brakorazvodne presude je u činjenici da se brak smatrao prestalim s danom pravomoćnosti presude o razvodu braka. Upis u maticu vjenčanih imao je dakle samo deklaratoran, a ne konstitutivan karakter.

U četvrtom članu[67] Uputstava govori se o zaštiti djece kod razvoda braka. Time je ZAVNOH naročito istakao dužnost suda da kod razvoda braka posebno vodi obzir o interesima djece. Razvod braka će nesumnjivo imati snažan odjek na djecu iz tog braka, ali sud treba da poduzme sve što smatra potrebnim da djeca osjete što je moguće manje ovaj i za njih težak događaj. Sud je prema tim Uputstvima morao postupati po službenoj dužnosti te je imao i pravo i dužnost da se ne obazire čak niti na prijedloge roditelja ako nalazi da bi njihovo usvajanje bilo štetno za pravilan odgoj djece.

Kao naročitu novost u ovoj materiji predstavlja pravo suda da protiv nemarnih roditelja izriče čak i kazne, i to ne samo imovinske, nego čak i kaznu lišenja slobode do šest mjeseci. To sud može izreći (prema ovim Uputstvima) onda ako ustanovi da koji od roditelja uporno zanemaruje dužnost izdržavanja djece. No sasvim je umjesno pri tome normirano da će sud ovakve kazne moći uvjetovati, te će onda izreći da osuđenik ne treba izvršiti ovu kaznu ako svoje roditeljske dužnosti bude ubuduće uredno vršio. U protivnom slučaju kao i kod ponovljenog zanemarivanja djece »sud će izreći novu kaznu«, pa će narediti izvršenje i prijašnje kazne, koja je bila uvjetovana, odnosno odgođena, kao i nove kazne, »te će obje morati zajedno izvršiti.«

[67] Četvrti član ovih Uputstava nosi naslov »Zaštita djece kod razvoda braka« i glasi:

»Sva prava djece moraju biti sačuvana i kod razvoda braka. Djeci treba osigurati sredstva za njihovo izdržavanje i valjan odgoj.

Sud će kod rješavanja zahtjeva o razvodu uvijek odlučiti prema prilikama i dobrim običajima kojem će roditelju ostaviti djecu na odgoj, dakle dosuditi odgoj djece onoj stranci koja će ih odgajati u narodnom duhu. Ovu odluku o smještenju i odgoju kao i o izdržavanju djece sud može prema potrebi iz opravdanih razloga u svako doba izmijeniti.

Ako roditelj ili bračni drug koji je presudom narodnog okružnog suda ili uopće odlukom narodnih vlasti obvezan na izdržavanje djece ili nevinog bračnog druga ne vrši nikako ili neuredno određene mu dužnosti, tada ga može sud na to prinuditi. Takovog roditelja ili bračnog druga sud može kazniti novčanom kaznom prema njegovim imovinskim prilikama, a u ponovljenom ili težem slučaju može izreći i kaznu lišenja slobode (prinudnog rada) do šest mjeseci. Ovu kaznu sud može izreći uvjetno, da osuđeni tu kaznu ne izvrši, ako ubuduće svoje dužnosti bude uredno ispunjavao. U tom slučaju sud će mu objasniti da će se smatrati kao da kazna nije izrečena. Međutim, ako kroz vrijeme ove kušnje ponovno hotimice povrijedi svoju dužnost, sud će izreći novu kaznu, te će obje morati zajedno izvršiti.«

(Iz originala u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, cit. fasc.).

U članu petom[68] normirana je »uspostava bračne zajednice«. ZAVNOH se tim Uputstvima stavlja na stanovište da proceduralne formalnosti nipošto ne smiju ići na štetu suštine stvari. U brakorazvodnim stvarima sud – prema ovoj normi – nije uvijek vezan za pravomoćnost izrečene brakorazvodne presude. Ako bivši bračni drugovi nakon pravomoćne presude o razvodu braka dođu pred sud i izjave da ponovno žele uspostaviti brak, onda neće biti potrebno ponovno njihovo vjenčanje, već se smatra dovoljnim izjava stranaka (u zapisnik). Sud će u tom slučaju izreći odluku da brak smatra uspostavljenim. Voditelj matičnih knjiga vjenčanih dobit će taj zapisnik i odluku suda te će u maticu vjenčanih zabilježiti ovu uspostavu tada već pravomoćno razvrgnutoga braka.

Takva mjera je mnogo povoljnija za bračne drugove negoli suvremeno bračno pravo. Nerijetko se ipak događa da se razvedeni bračni drugovi ponovno sastaju da uspostave već razvrgnutu bračnu zajednicu. U takvim slučajevima ponovno njihovo vjenčanje predstavlja ne samo suvišnu nego i štetnu formalnost, koja može nezgodno djelovati naročito na djecu iz toga braka. Konačno, vjerojatno je da će se pokoji bračni drug ustezati da se ponovno vjenčava sa svojim bračnim drugom i da na taj način ponovno daje svima na znanje o razvodu svoga braka, umjesto da se preko toga (makar i nakon pravomoćnosti brakorazvodne presude) jednostavno pređe neposrednijim načinom, kako je to bilo predviđeno u ovim ZAVNOH-ovim Uputstvima.

U šestom članu[69] tih Uputstava izneseni su materijalnopravni elementi za razvod braka. Ovdje se Uputstvima taksativno nabrajaju ra-

[68] Član peti ovih Uputstava ima naslov »Uspostava bračne zajednice« a glasi:

»Ako stranke nakon pravomoćnosti presude o razvodu braka dođu pred sud i izjave da opet žele uspostaviti razvedeni brak, tada se neće ponovno obavljati vjenčanje, već je dovoljno da sud sastavi o tome kratak zapisnik, koji će se dostaviti radi upisa u matičnu knjigu vjenčanih voditelju matičnih knjiga nadležnog općinskog narodnog suda.«

(Iz originala, koji se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, cit. fascikl.)

[69] Peti član ovih Uputstava nosi naslov »Razlozi za razvod braka«, a glasi:

»Brak se može razvesti ako za to postoje opravdani razlozi, koji ga čine nemogućim i neodrživim, a takovima se smatraju:

1) bračno nevjerstvo (kad je npr. dokazan preljub i slično);

2) samovoljno i zlobno napuštanje bračnog druga, naročito djece i bračnog druga ako je ovaj u nevolji ili bolesti ili uopće u nemogućnosti samostalne privrede;

3) nesavladiva mržnja bračnih drugova radi koje je bračna zajednica postala neodrživa, a naročito ako je takovo stanje dovelo u opasnost valjani odgoj djece iz braka;

4) teško zlostavljanje bračnog druga, izazvano mržnjom i stalnom netrpeljivošću, ali ne i takovo zlostavljanje koje je manjeg opsega i značaja i nastalo iz lakomislenosti i trenutnog uzrujanja izazvanog zlonamjernim ili neopravdanim postupkom drugoga bračnog druga;

5) stalno zanemarivanje porodice, naročito napuštanje i zapuštavanje valjanog odgoja djece, osobito ako se djeci dopušta ili ih se navodi na nemoralan život (skit-

zlozi kada sud »može« razvesti brak. Ove činjenice treba da su takve da brak čine dalje neodrživim, da je bračna zajednica postala nemogućom te da je u interesu stranaka (a naročito djece iz toga braka) da se izreče brakorazvodna presuda.

Sud može izreći razvod braka u slučajevima dokazanoga preljuba. Preljub se ne smatra kažnjivim djelom, kao što je to bilo po pravu stare Jugoslavije, ali predstavlja osnovani razlog za razvod braka. No sudovi su i ovdje morali gledati na suštinu same stvari te raspraviti pitanje da li je zaista s preljubom konkretan brak postao neodrživ i nemoguć. Prema tome sudovi nisu smjeli uzimati taj propis doslovno i izricati razvod braka uvijek kada god utvrde da je došlo do preljuba. Sam preljub nije dovoljan razlog za razvod braka, nego samo onda ako se uza to utvrdi da je bračna zajednica zaista postala nemogućom i štetnom za stranke. U ovoj normi Uputstava kao razlog za razvod braka istaknut je ne samo preljub nego »i slično«. Sudovi su dakle u konkretnim brakorazvodnim parnicama morali ispitivati stečeno stanje, te su prema tome mogli izricati presudu o razvodu braka i u drugim slučajevima, kada se ne radi o preljubu, nego o grubim povredama bračnih dužnosti koje se, iako nisu preljub, mogu podvesti u taj okvir. Drugim riječima, sudovi su imali punu slobodu da kod izricanja presuda u brakorazvodnim parnicama gledaju na sve činjenice te, ocjenjujući njih, utvrđuju da li je brak neodrživ ili ipak ima izgleda da se bračna zajednica (makar bila i poremećena) nastavi i sredi.

U t. 2. ove norme kao razlog za razvod braka predviđeno je samovoljno i zlobno napuštanje bračnoga druga. Ako u braku ima djece, onda je to napuštanje kvalifikatorna okolnost. Isto tako ako je napu-

nju, bludničenje, prosjačenje) ili na zaposlenje koje može biti štetno ili opasno po zdravlje i dobar odgoj djece;

6) ako bračni drug uporno sprečava ili onemogućava drugom bračnom drugu rad u narodnooslobodilačkom pokretu ili ako svojim postupkom dolazi stalno u otvoreni sukob s načelima narodnooslobodilačke borbe, a naročito ako je za vrijeme narodnooslobodilačke borbe pripadao organizaciji ili pokretu koji je izrazito protivan narodnooslobodilačkom pokretu, ako je takav neprijateljski pokret vidnim načinima podupirao ili nesumnjivo odavao dokaze svog pristajanja uz neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta;

7) ako je bračni drug pravomoćnom presudom narodnog suda ili narodnooslobodilačke vlasti oglašen za narodnog neprijatelja ili uopće – ako je osuđen od narodnih sudova ili narodnooslobodilačkih vlasti na lišenje slobode i gubitak građanskih i političkih prava na vrijeme duže od 5 godina;

8) ako jedan bračni drug boluje od trajne i neizlječive zarazne bolesti, naročito od kakvog venerič kog oboljenja (spolne bolesti), nastalog izvan braka;

9) trajna i neizlječiva nesposobnost za vršenje bračnih dužnosti;

10) trajna i neizlječiva umna oboljenja, uslijed kojih je drugi bračni drug spriječen ili onemogućen u svom redovnom zanimanju, privređivanju i radu uopće i –

11) zajednička izjava obaju bračnih drugova da žele razvod braka, ako to opravdavaju i drugi za to važni razlozi.«

(Iz originala, koji se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, cit. fasc.).

šteni bračni drug ostavljen u nevolji, u bolesti, ili uopće ako je bio u nemogućnosti da sam privređuje.

U takvim slučajevima sud je kod izricanja presude o razvodu braka bio dužan da primjenjuje imovinskopravne sankcije, pa se događalo da je presudom nevinom bračnom drugu, a naročito djeci iz razvedenoga braka, predana imovina onog bračnog druga koji je izazvao razvod braka. U praksi pokazalo se ovo kao naročito korisna mjera, koja je u znatnoj mjeri mnoge zadržala od traženja razvoda braka, a na drugoj strani osjetno se podržalo onog bračnog druga (naročito djecu) koji nije dao povoda za razvod braka. Taj je propis donesen u skladu s narodnim shvaćanjem, kako se to pokazalo na nekoliko narodnih zborova na Kordunu, gdje se prethodno o tome raspravljalo.

U t. 3. ove norme predviđena je kao brakorazvodni razlog »nesavladiva mržnja bračnih drugova«. Ovim Uputstvima stalo se na gledište da je za bračne drugove koji su već zapali u takve odnose mnogo povoljnije da se izreče razvod braka, nego da se takav brak produži, a u stvari on je već samim time prestao biti životnom zajednicom. Nikakva »sakramentalnost« braka ne može obeskrijepiti činjenicu da je nesavladiva mržnja (ako je zaista utvrđena) takva okolnost koja direktno nameće potrebu razvoda braka, i to upravo u interesu samih bračnih drugova. Pogotovo je razvod braka potreba u takvim slučajevima ondje gdje u braku ima djece, koja su prisiljena da gledaju teške sukobe bračnih drugova ako se oni u svojoj mržnji i zavadi ne mogu nikako savladavati.

U t. 4 ovih Uputstava kao razlog za razvod braka predviđena je zlostava bračnoga druga. No Uputstvima se naglasilo da takav razlog ne smije biti zlostava koja je lakše prirode, a nastala je lakomisleno, u trenutnom i prolaznom uzrujanju, a napose ako je drugi bračni drug (zlostavljeni) za takav istup dao opravdanoga povoda. Zlostava dakle mora biti teška, a napose mora biti rezultat razrušene bračne zajednice, gdje izbija mržnja i stalna netrpeljivost. U tom slučaju zlostava je samo izraz neodrživosti braka te je osnovani razlog da se povodom toga izreče presuda o razvodu braka.

U t. 5. ovih Uputstava kao razlog za razvod braka istaknuto je »stalno zanemarivanje porodice«, naročito ako se napuštaju i zapuštaju djeca, pogotovo ako se navode na skitnju, bludničenje i slično, odnosno ako im se dopušta takav način života. U takvom slučaju zaista je faktično raskinuta bračna zajednica, te je sasvim umjesna ova norma koja je dozvoljavala razvod braka na toj osnovi.

U t. 6. istaknuti su specifični razlozi za razvod braka, koji su u vezi s narodnooslobodilačkim pokretom. Takvim razlogom smatrao se aktivan protivnarodni stav jednog bračnog druga, koji je istupio protiv narodnooslobodilačkog pokreta, dok je drugi bračni drug za pomoć i za suradnju s oslobodilačkim pokretom i borbom protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača. Kao naročiti razlog za razvod braka smatrala

se pripadnost organizaciji ili pokretu koji je izrazito protivan narodnooslobodilačkom pokretu, a sve to pod uvjetom da drugi bračni drug zahtijeva iz takvih razloga da se njegov brak razvede.

Takav razlog za razvod braka nosi u sebi nesumnjivo politički karakter i u redovnim prilikama bio bi u najmanju ruku sporan. Ali sasvim je drukčije prirode takav odnos bračnih drugova kada se to događa u okviru narodnooslobodilačke borbe, kada se radi o životu ili smrti, te se bračni drugovi razilaze u osnovnom pitanju – da li raditi za ili protiv narodnooslobodilačkog pokreta. U takvoj situaciji braku nedostaje njegov osnovni biljeg, jer ako se drugovi u takvoj presudnoj situaciji razilaze, i to u dva posve suprotna smjera, onda se tu više i ne može govoriti o bračnoj zajednici životnih interesa. U slučaju takvih odnosa dolazilo je postepeno kod supružnika i do stanja gdje je mogao biti ugrožen život jednoga od njih, te je stoga sasvim razumljiva ova odredba po kojoj se omogućuje razvod i takvih brakova, koji više nisu zajednica bračnih drugova u pravom smislu te riječi.

U t. 7. smatralo se razlogom za razvod braka ako je koji bračni drug pravomoćnom presudom proglašen za narodnog neprijatelja, a napose ako je radi protivnarodnoga djelovanja pravomoćno osuđen na lišenje slobode i na gubitak građanske časti i političkih prava.

I ovdje treba istaknuti slično što je bilo rečeno i za prethodnu normu. Odredbi iz ove tačke daje karakter cjelokupno stanje u kome se nalazio tada narod Jugoslavije. Narodnooslobodilačka borba bila je oštra i nepoštedna. Ako je jedan bračni drug u svojoj protivnarodnoj djelatnosti došao već dotle da ga je narodna vlast proglasila za narodnog neprijatelja, a drugi bračni drug surađuje s narodnooslobodilačkim pokretom, tada se zaista nije više ni moglo govoriti o bračnoj zajednici. Ona je faktično bila raskinuta dijametralno oprečnim stavovima bračnih drugova koji su se nužno jedan drugom suprotstavljali. Razvod braka predstavljao je dakle i iz takve situacije razumljivi izlaz.

U tački 8. ovih Uputstava predviđena je kao razlog za razvod braka trajna i neizlječiva bolest, »naročito od kakvog veneričkog oboljenja«, i to »nastalog izvan braka«. Ta tačka nije bila posve nesporna i dok se za ostale mogla pretpostaviti potpuna osnovanost i opravdanost, kod ovog razloga za razvod braka nametalo se još od ranije i pitanje da li je takva norma u skladu s brakom kao zajednicom osnovnih interesa bračnih drugova. Ako su supružnici zaista drugovi u potpunom smislu te riječi, ako dakle u bračnoj zajednici treba da dijele i zlo i dobro, kako se onda može s tim uskladiti da trajna i neizlječiva bolest bude razlogom za razvod braka?

Očigledno se ovdje radi o pogrešnoj stilizaciji, jer je smisao te norme bio u tome da se brakorazvodnim razlogom ima smatrati samo ona »trajna i neizlječiva« bolest koja je veneričkog karaktera, a nastala je »izvan braka«. Za ostale bolesti koje bi nastale za vrijeme braka, makar bile trajne i neizlječive, ne može se uzeti da su smatrane kao razlog koji

bi opravdavao zahtjev za razvod braka. Da je to tumačenje tačno pokazuje upoređenje i povezivanje te odredbe (u tački 8.) sa svim drugim normama koje su sadržane u ovim Uputstvima, a naročito s uvodnim izlaganjem o suštini braka kao potpune životne zajednice bračnih drugova. Odatle slijedi da je ovo Uputstvo istaklo brak kao punu zajednicu životnih interesa bračnih drugova, ne samo dok su zdravi, nego i za vrijeme bolesti. Upravo dok su bolesni, bračni drugovi su dužni pokazivati jedan prema drugom punu pažnju i brigu. U takvim situacijama se i ispoljava prava bit braka, koji nije samo seksualna zajednica muškarca i žene. Ako bi se dakle doslovno shvatila prednja odredba sadržana u tački 8), došli bismo do zaključka suprotnog čitavom duhu ovih Uputstava. Tu odredbu (sadržanu u tački 8) treba dakle tumačiti u zavisnosti sa čitavim ovim Uputstvima i tada se dolazi do zaključka da se ovom odredbom kao brakorazvodni razlog predviđala samo takva »trajna i neizlječiva bolest« koja je veneričke prirode, a nastala je »izvan braka«.

U tački 9. ovih Uputstava predviđena je kao brakorazvodni razlog »trajna i neizlječiva nesposobnost za vršenje bračnih dužnosti«. I kod ove odredbe nameće se slično pitanje kao i s obzirom na tačku 8. ovih Uputstava. Ako bi se uzelo da je brak samo seksualna zajednica, onda bi zaista bilo umjesno doslovno, gramatičko tumačenje te odredbe iz tačke 9. No ako se i taj propis uzme u vezi s ostalim normama koje sadržavaju ova Uputstva, onda mu pravo značenje treba tražiti drugdje. I tu bi se dakle, per analogiam, trebalo uzeti u obzir ono što je rečeno za oboljenja o kojima se govori u predhodnoj odredbi (u tački 8). U tom slučaju imala bi se ta smetnja coeundi uzimati kao brakorazvodni razlog samo onda ako je nastala zbog oboljenja »izvan braka«. Takvo bi tumačenje te odredbe proizlazilo iz spomenutih uvodnih razjašnjenja same suštine braka kao pune zajednice svih osnovnih životnih interesa bračnih drugova. No sasvim određena formulacija ove odredbe (iz tačke 9) nameće i drukčije, prije navedeno tumačenje, ali onda se mora konstatirati da je ono u suprotnosti sa suštinom braka kao životne zajednice svih osnovnih interesa supruga, a ne samo seksualnog života.

U tački 10. ovih Uputstava govori se o poremećenosti uma kao razlogu za razvod braka. Ovom odredbom pretpostavlja se da je ta poremećenost uma »trajna i neizlječiva« te da ovo oboljenje mora biti u takvom stupnju da je »drugi bračni drug spriječen ili onemogućen u svom redovnom zanimanju, privređivanju i radu uopće«.

Razlogom za razvod braka smatrala se dakle (prema ovim Uputstvima) samo ona umna bolest koja je i trajna i potpuno neizlječiva te koja onemogućuje redovan život drugom bračnom drugu. Ako se ustanovi da je jedan bračni drug umno obolio u tolikoj mjeri da je zaista trajno neizlječiv, a da je ta bolest pogubna po zdravlje, život i zanimanje drugog bračnog druga, onda se takvo stanje jednog bračnog druga moglo uzeti kao osnovani razlog da se traži razvod braka.

Teško je u potpunosti opravdati takvo stanovište. Ako je brak potpuna i doživotna zajednica bračnih drugova, koji u njoj uzajamno rješavaju sva svoja životna pitanja, ako ih vežu osnovni zajednički životni interesi, onda čak ni takva bolest ne bi smjela predstavljati razlog da se brak razvede. No ako se uzme da je u slučaju takvog trajnog i neizlječivog umnog oboljenja zaista prestala bračna zajednica, jer drugi bračni drug zbog svog neizlječivog umnog oboljenja u stvari prestaje biti bračnim drugom, onda bi se spomenutoj odredbi sadržanoj u tački 10. ovih Uputstava mogla priznati izvjesna osnovanost.

U tački 11. istaknuta je kao razlog za razvod braka »zajednička izjava obaju bračnih drugova« da žele brak razvrgnuti. Ali u vezi s prije navedenim i ovdje se vidi da za razvod braka nije dovoljna jedino suglasnost supružnika koji se suglasno žele razvesti. Zato treba i drugih važnih razloga iz kojih se vidi da je taj brak nemoguć i da ga treba razvesti.

U *Prelaznim naređenjima*[70] ovih Uputstava posebno mjesto zauzima napomena kako »građanima ostaje nedirnuto pravo da radi rješenja bračnih sporova traže i postupak dosadašnjih crkvenih vlasti, prema propisima crkve kojoj pripadaju«. Kao što je već spomenuto, novim bračnim pravnim propisima (a i ova Uputstva trebala su dopuniti taj ciklus) nije sasvim derogirano dotadašnje crkveno bračno pravo. Ono je i dalje ostalo na snazi utoliko što su građani mogli da biraju koji će način vjenčanja obaviti i da li će se radi razvoda brakova obratiti narodnom okružnom sudu ili crkvenom ženidbenom sudu. Prema tome može se kazati da je na području ovih elemenata novog jugoslavenskog bračnog prava (u spomenutom razdoblju) prevladavao izvjestan *dualitet* bračnog prava: uporedo s civilnim brakom i kompetencijom narodnih sudova za rješavanje bračnih sporova, a napose za rješavanje brakorazvodnih zahtjeva, postojala je i mogućnost da građani sklapaju crkveni brak, a uporedo s time da se radi rasprave i odluke o njihovim bračnim pravnim stvarima obraćaju i crkvenim ženidbenim sudovima. Njihova kompetencija nije bila likvidirana organizacijom sudbenosti

[70] Član 11. ovih Uputstava naslovljen je »Prelazna naređenja«, a glasi:

»Ova Uputstva vrijede do daljnje naredbe, a stupaju na snagu odmah po objavljivanju. Prema tome od toga dana za razvode brakova nadležni su narodni okružni sudovi, koji će postupati prema gornjim uputama.

Građanima ostaje nedirnuto pravo da radi rješavanja bračnih pravnih sporova traže i postupak dosadašnjih crkvenih vlasti prema propisima crkve kojoj pripadaju. Za narodnooslobodilačke vlasti mjerodavna je odluka koju o tom pitanju donesu narodni sudovi, a odluke crkvenih sudova upisat će se u matične knjige kad i *ako ih odobre nadležni narodni sudovi* (podcrtao autor).

Narodni sudovi postupat će od dana objave ovih Uputstava prema gornjim uputama i odredbama, i to ne samo u svim budućim slučajevima (pokretanja brakorazvodnih parnica; primjedba autorova), nego i onima koji se zateknu u toku postupka kod narodnooslobodilačkih vlasti . . .«

(Iz originala, koji se nalazi u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, citirani fascikl).

narodnih vlasti u pogledu bračnih pravnih pitanja, ali ta nadležnost crkvenih organa bila je ipak de facto umanjena. Građanima se, istina, ostavljalo da slobodno izaberu koji oblik vjenčanja žele i kom će se sudu obraćati, ali je novim bračnim pravnim propisima ipak bilo utvrđeno nekoliko obaveznih principa. U prvom redu trebalo je da građani traže registraciju (u matične knjige vjenčanih) i onih brakova koje bi sklopili pred crkvenim funkcionerom; u protivnom slučaju nadolazile bi štetne pravne posljedice, jer istom s upisom vjenčanja u matične knjige legalizirao bi se brak i time bi se bračnim drugovima pravno priznavala određena prava. Osim toga, u slučaju pravnih sporova oko razvrgnuća bračne zajednice građani su mogli birati crkveni ili građanski sud, ali kako i ova Uputstva kažu: »za narodnooslobodilačke vlasti mjerodavna je odluka koju o tom pitanju donesu narodni sudovi, a odluke crkvenih sudova upisat će se u matične knjige kad i ako *ih odobre narodni sudovi*«. Novo je dakle u ovim Uputstvima ova direktiva da presuda crkvenih ženidbenih sudova dobiva svoju pravnu snagu tekar »ako i kad ih odobre nadležni narodni sudovi«. Do ovih Uputstava takvog odobrenja nije trebalo. Ali i ovdje treba podsjetiti na spomenuto već novo bračno pravno pravilo da će u slučaju uporednog brakorazvodnog postupka narodni sudovi *»po mogućnosti«* presuđivati prema prethodnoj presudi crkvenih ženidbenih sudova, *ali uvijek će se pridržavati pravnih načela novog sistema vlasti.* Konačno, u takvim slučajevima uporednog presuđivanja mjerodavna je bila odluka narodnih sudova.

U ovim »prelaznim naredbama« spomenutih Uputstava naglašeno je da će narodni sudovi po tim direktivama obavezno postupati »od dana objave ovih Uputstava« i to ne samo »u svim budućim slučajevima nego i onima koji se zateknu u toku postupka kod narodnooslobodilačkih vlasti.«

Ova Uputstva službeno izričito nisu nikad bila objavljena, ali su ona – kao što je već prije spomenuto – via facti primjenjivana na velikom dijelu oslobođenog teritorija Hrvatske.[71] Između odredaba sadržanih u ovim ZAVNOH-ovim Uputstvima i pravnih pravila, koje je ZAVNOH dotle u više navrata raznim svojim aktima objavio kao obavezne za područne NOO-e i narodne sudove ipak nije bilo krupnih razlika. One su se sastojale više u formalnopravnom, nego li u materijalnopravnom pogledu. Činjenica je da se na oslobođenom teritoriju Hrvatske približno od sredine 1943. već uvodilo novo bračno pravo, koje se u osjetnoj mjeri razlikovalo od šarenila bračnih pravnih propisa koji su važili u staroj Jugoslaviji, a koji su se uglavnom primjenjivali dotle u Jugoslaviji, čak i na oslobođenom teritoriju, tamo gdje su se za to pokazale potrebe. ZAVNOH je nastojao da u to šarenilo bračnih

[71] Ali su (kao što je već bilo napomenuto) ipak bila dostavljena narodnooslobodilačkim odborima u više dijelova oslobođene već Hrvatske, te su narodni sudovi faktično od sredine 1944. otpočeli i primjenu tih ZAVNOH-ovih Uputstava.

pravnih propisa unese pravno jedinstvo i on je to u znatnom dijelu i postigao. Međutim, na tome putu nije se išlo do kraja.

Ono što je uglavnom karakteriziralo ove početke novog bračnog prava bila je okolnost da su djelomično ostavljeni na snazi prijašnji crkveni bračni pravni propisi uporedo[72] s novim normama o braku.[73] Tendencije su bile očite da se prioritet prizna novom bračnom pravu koje se izgrađivalo i nizom ZAVNOH-ovih akata i u sudskoj praksi koja se razvijala na oslobođenom području Hrvatske. Ali ipak su se uzimali u obzir crkveni brakovi, a s njima se tolerirala i sudbenost crkvenih ženidbenih sudova. No razvitak novog bračnog prava kretao se sve više u smjeru preovladavanja civilnog bračnog prava nove Jugoslavije.[74]

Za takav razvitak govorilo je mnogo razloga. Jedan od glavnih razloga za afirmaciju novog bračnog prava (usprkos njegovoj početnoj fazi) bila je činjenica da se narodna vlast sve više učvršćivala, a s njom je raslo i povjerenje naroda u novi sistem. S tim u vezi potrebno je pokazati i na neke od osnovnih karakteristika novog bračnog prava koje je tako nastajalo na oslobođenom teritoriju. Narodnim masama sviđalo se to što narodne vlasti daju punu slobodu u pogledu izbora načina vjenčanja, pa iako se dobrim dijelom održalo crkveno vjenčanje (kod znatnog dijela stanovništva), ipak je sve više prevladavalo građansko vjenčanje pred državnim matičarom i ono je postalo prvenstvenim pravilom, dok se crkveni brak održao uglavnom fakultativno. U drugom redu narodnim masama je odgovaralo shvaćanje koje je prožimalo nove bračne pravne propise. U tom pogledu je narod nerijetko i na javnim zborovima odobravao strogost koju je ZAVNOH isticao braneći ustanovu braka od lakomislenih i nepromišljenih brakorazvodnih zahtjeva. Narodnom shvaćanju o braku i razvodima brakova odgovaralo je ZAVNOH-ovo stanovište da se brak mora smatrati trajnom životnom zajednicom bračnih drugova, vezanih njihovim osnovnim životnim interesima, te da se ima osuđivati svako tome protivno odnošenje prema braku.

PRAVNO STANJE POTKRAJ RATA

U daljem razvitku novog bračnog prava na oslobođenom teritoriju Hrvatske karakteristično je da se s porastom oslobođenog teritorija, učvršćenjem narodne vlasti i postepenom normalizacijom odnosa na tome dijelu Jugoslavije nije uglavnom zaustavio porast brakorazvodnih parnica. Prema statističkim podacima kojima je raspolagao Odjel za

[72] Iako to expressis verbis nigdje i nikad nije bilo izrečeno.

[73] Koje je donosila narodna vlast, kao što je poseban slučaj sa spomenutim ZAVNOH-ovim Uputstvima i okružnicama.

[74] Na što pokazuje i norma čl. 7 Uputstva o brakorazvodnim stvarima, gdje se naročito ističe da će se bračne pravne odluke crkvenih sudova upisati u matične knjige vjenčanih istom onda »ako i kada ih odobre nadležni narodni sudovi«.

pravosuđe Hrvatske postepeno je rastao broj brakorazvodnih parnica, usprkos spomenutom stanovištu ZAVNOH-a. Kao na jedan od naročitih razloga za to potrebno je pokazati na promjene koje su u Jugoslaviji nastale s razvitkom nove vlasti. S razvitkom novog bračnog prava omogućeni su otada razvodi i onih brakova koji po ranijem bračnom pravu nisu bili mogući; riječ je o brakovima koji su bili sklopljeni po katoličkom crkvenom pravu. S usponom novog bračnog prava stvorene su i za te brakove sada mogućnosti razvoda. Odatle i sve veći broj zahtjeva da narodni sudovi presudom razvedu te brakove. Takvih je zahtjeva srazmjerno bilo najviše i njihovo podnošenje sudovima nije bilo moguće zaustaviti.

Ipak je Odio pravosuđa svojom okružnicom od 20. IX 1944. pod brojem 1390/44 uputio narodnooslobodilačkim odborima i narodnim sudovima slijedeće:

> »Što se tiče brakorazvodnih stvari, napominje se da je dužnost sudova da utiču na stranke da se sada u ovo vrijeme *ne razvode* i da takve svoje osobne sporove ostave za kasnija vremena, kada će se pitanje pravilno i temeljito urediti. Nastojte da se spriječe brakorazvodne stvari, a ako se zaista ustanovi da je bračna zajednica zaista nemoguća i potpuno neodrživa, tada neka sudovi izriču jedino rastave od stola i postelje. Ova će se materija naknadno pravilno i jedinstveno urediti kada za to bude vrijeme...«[75]

Ovom je Okružnicom ZAVNOH dakle obustavio primjenu dotadašnjih bračnih pravnih pravila, pa i onih sadržanih u prethodno spomenutim Uputstvima za brakorazvodne stvari. Prema toj uputi Odjela za sudstvo Hrvatske narodni sudovi više ne bi morali izricati presude o razvodu brakova, nego samo rješenja o rastavi od stola i postelje. Time je dakle ukinuto donošenje konačnih presuda o razvodu brakova na oslobođenom području Hrvatske.

No sudovi su međutim i dalje postupali po ranijim direktivama. Jednom otpočete brakorazvodne postupke teško je bilo odjednom prekinuti i tražene brakorazvodne presude posvuda nadomjestiti rješenjima o privremenoj rastavi bračnih drugova (»rastavi od stola i postelje«). Pošto je NOO-ima i narodnim okružnim sudovima dostavljena ova ZAVNOH-ova okružnica, ubrzo su Odjelu za sudstvo stali pristizati brojni dopisi od raznih sudova kojima se tražilo razjašnjenje i odgovor na pitanje: da li se zaista moraju odložiti sve brakorazvodne parnice do konačnog oslobođenja čitave države, ili će se barem za otpočete brakorazvodne stvari produžiti postupak prema zahtjevima stranaka.

Da su se i dalje provodile brakorazvodne parnice, to pored ostaloga pokazuje npr. i akt Narodnog okružnog suda u Dubrovniku pod brojem R. 73/45 od 19. aprila 1945, u kome se od Ministarstva pravosuđa (tada u Šibeniku) traži razjašnjenje, pa se uz ostalo kaže:

[75] Dokument u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, fascikl sudskih spisa ZAVNOH-a.

»Kod ovog suda u toku je nekoliko građanskih parnica radi razvoda braka i takove su parnice u većini prema ostalim građanskopravnim sporovima, a izgledi su da će broj brakorazvodnih sporova rasti.

Obzirom na dopis ZAVNOH-a, Odio pravosuđa od 20. IX 1944. br. 1390/44 upućen sudskom odjelu Oblasnog NOO Dalmacije, moli se za objašnjenje da li se sudovi imaju i sada pridržavati uputa danih u spomenutom dopisu te da li u bračnim sporovima imaju postupati prema Uputama o brakorazvodnim stvarima izdanim u ožujku 1944...«[76]

Na taj i niz drugih sličnih upita narodnih sudova odgovorilo je Ministarstvo pravosuđa Narodne vlade Hrvatske 25. aprila 1945. aktom broj 804/45, u kome se o tim pitanjima kaže:

»Više okružnih narodnih sudova[77] obratilo se je Ministarstvu upitom da li narodni sudovi mogu na osnovu člana 2. Odluke Predsjedništva AVNOJ-a o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije, od 3. II 1945. (Sl. list Demokratske Federativne Jugoslavije br. 4 od 13. II 1945) donositi presude o razvodu rimokatoličkih i pravoslavnih brakova.

U vezi s tim Ministarstvo izdaje slijedeće

OBJAŠNJENJE:

Članom 2. Odluke Pretsjedništva AVNOJ-a o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih od strane okupatora i njihovih pomagača za vrijeme okupacije, o važnosti odluka koje su za to vrijeme donijete, o ukidanju pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije, određuje se da se pravni propisi (zakoni, uredbe, naredbe, pravilnici itd.) koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije (do dana 6. IV 1941. god.) ukidaju ukoliko su u suprotnosti sa tekovinama narodnooslobodilačke borbe, s deklaracijama i odlukama AVNOJ-a i Zemaljskih Antifašističkih Vijeća pojedinih federalnih jedinica i njihovih Predsjedništava kao i pravnim propisima donijetim od Nacionalnog Komiteta oslobođenja Jugoslavije i njegovih Povjereništava, Vlada i pojedinih Ministarstava pojedinih federal. jedinica.

Prema tome tekovine narodnooslobodilačke borbe i odluke narodnih vlasti osnova su pozitivnog zakonodavstva u zemlji, pa to vrijedi i za područje bračnog prava.

Točkom 5. Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske propisuje se:

»Svim građanima zajamčena je sloboda vjeroispovjesti i sloboda savjesti«.

»Svi su građani federalne države Hrvatske jednaki i ravnopravni, bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovjest.«

Međutim, po ranijim pravnim propisima crkveni propisi o braku došli su do izražaja i u državnom zakonodavstvu.[78] Time se sili pripadnike pojedinih vjeroispovjesti da se podvrgavaju propisima koji se protive citiranim načelima o slobodi savjesti, jednakosti i ravnopravnosti građana bez obzira na vjeroispovjest.

Osim toga pripadnicima rimokatoličke, grkokatoličke i pravoslavne vjeroispovjesti nameću se tereti koje ostali državljani nemaju, ili štaviše nemaju niti pripadnici ovih vjeroispovjesti u pojedinim dijelovima zemlje.

Dok su tako na pravnom području Dalmacije, djelomično Istre (član III Zakona od 25. V. 1868. u vezi s propisima Općeg Austrijskog Građanskog Zakonika) i u Međumurju (Zakonski član XXXI od 1894. godine) sudbenost u bračnim stvarima pri-

[76] Dokument u prije spomenutom Institutu.

[77] Dokument u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu, fascikl sudskih spisa ZAVNOH-a.

[78] Ovdje je riječ o »državnom zakonodavstvu« stare Jugoslavije, a očigledno ne i o propisima koji su o tome dotle bili izdani u toku ratne izgradnje nove jugoslavenske države.

držali isključivo redovni građanski sudovi, u ostalim dijelovima zemlje tu su sudbenost – izuzev za muslimane – vršili sudovi odnosnih vjeroispovjesti.

Iz toga slijedi da se bezuslovno obavezivanje građana ranijim propisima o braku[79] protiv njihove volje protivi načelu slobode savjesti.

Važenjem ranijih propisa o braku postojala je velika nejednakost. Dok se za pripadnike jedne vjere brak mogao raskinuti samo smrću jednog bračnog druga, pripadnici drugih vjeroispovijesti mogli su postići čak i sporazumni razvod braka. To se pak protivi istaknutom načelu jednakosti građana bez obzira na vjeroispovijest.

Prema tome na osnovu čl. 2. Odluke Predsjedništva AVNOJ-a o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije, od 3. II 1945, a u vezi s toč. 2 i 5 Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, treba smatrati:

»... da za rješavanje bračnih stvari za sve građane, bez obzira na vjeroispovjest, mogu biti nadležni redovni narodni sudovi.

Razvod braka može se dozvoliti ako za to postoje važni i ozbiljni razlozi. O postojanju takovih razloga odlučuje sud.

U slučaju kada je jedan bračni drug osuđen zbog djela koje povlači gubitak nacionalne i građanske časti, može sud i ovo smatrati razlogom za razvod braka ako je drugi bračni drug svojim držanjem u vrijeme izvršenja djela vidno pokazao svoje neslaganje s radom osuđenog bračnog druga i ako bi mu takovim ozloglašenjem znatno bila povrijeđena njegova čast i dobro ime.

U brakorazvodnom postupku sud će naročito imati u vidu zaštitu djece kao i potrebu rješavanja imovinskih odnosa bračnih drugova. Pri tome sud će voditi računa o potrebi da se nevinom bračnom drugu dade primjerena imovinska naknada, bilo u nekretninama, bilo u pokretninama ili novcu.

U ostalom sudovi će se pridržavati dosadašnje prakse, prema kojoj u bračnim stvarima postupa kao prvostepeni sud okružni narodni sud posljednjeg zajedničkog prebivališta bračnih drugova ili prebivališta kojega od bračnih drugova u času podnošenja tužbe.

Da se sprječe lakoumna traženja razvoda braka sudovi će – polazeći od stanovišta da se brak ima održati gdje god je to moguće – dozvoljavati rastavu od stola i postelje umjesto razvoda tamo gdje postoji nada da se bračna zajednica ipak može održati.

Prema tome narodni sudovi će odrediti primjereni rok, po isteku kojega će se smatrati da je tužitelj odustao od tužbe za razvod braka, ako bračni drugovi ili jedan od njih ne zatraži nastavak brakorazvodnog postupka.

Bračne stvari mogu duhovni sudovi i nadalje rješavati samo u onim krajevima u kojima im je ta sudbenost bila pridržana ako im se oba bračna druga za to obrate.

Sva dosadašnja uputstva u bračnim stvarima, koja se protive ovom objašnjenju prestaju važiti...«

U toj okružnici Ministarstvo pravosuđa polazi od otprije poznatog principa revolucionarnog prestanka važenja starog bračnog prava; novo je pri tome to što se okružnicom upozorava na AVNOJ-evu Odluku broj 132 od 3. II 1945. godine. Principijelno, dakle, bračno pravo koje je važilo za stare Jugoslavije smatra se ukinutim, pa raniji bračni pravni propisi, bilo u pogledu građanskog braka (napose za Vojvodinu i Me-

[79] Iz citiranih ZAVNOH-ovih Uputstava razabire se kako se ni njima, a niti drugim ZAVNOH-ovim okružnicama, građani nigdje nisu prisiljavali na crkveno vjenčanje; navod iz ove okružnice Ministarstva pravosuđa očito se dakle odnosi samo na ranije bračno pravo u staroj Jugoslaviji.

dumurje a djelimično i za područje na kom je važilo austrijsko pravo, za Dalmaciju i djelomično Istru) više ne važe. To su izrekle ranije i već spomenute ZAVNOH-ove okružnice i Uputstva.

Nova je međutim u toj okružnici Ministarstva pravosuđa norma da »za rješavanje bračnih stvari za sve građane, bez obzira na vjeroispovijest, *mogu biti nadležni redovni narodni sudovi*«. Iz te formulacije slijedio bi zaključak da je tom okružnicom uvedena *isključiva nadležnost* narodnih sudova za rješavanje svih bračnih pravnih sporova. Međutim, pažljiva analiza ove okružnice dovodi to u pitanje.

Kako da se to principijelno stanovište (o isključivoj kompetenciji narodnih sudova za rješavanje bračnih pravnih sporova) dovede u vezu s posljednjim stavom ove okružnice u kojoj je rečeno da »bračne stvari mogu duhovni sudovi i nadalje rješavati samo u onim krajevima u kojima im je ta sudbenost bila pridržana ako im se oba bračna druga za to obrate. . . .«?

Očigledno, radi se o nedovoljno jasnoj stilizaciji, koja je izazivala i sporna tumačenja. Jer ako su narodni sudovi isključivo nadležni za brakorazvodne stvari uopće, da li je u skladu s tim pravilom odredba o fakultativnoj nadležnosti i crkvenih sudova o brakorazvodnim stvarima? Tim dodatkom je crkvenim sudovima priznato i dalje pravo postupanja u bračnim parnicama pod uvjetom da »im se oba bračna druga za to obrate«.

Suprotnosti koje se pri tome pojavljuju mogu se riješiti osvrtom na svojevremene primjedbe nekih narodnih sudova s obzirom na ZAVNOH-ova Uputstva. Ona su bila protumačena tako kao da ZAVNOH sa svojim toleriranjem kompetencije crkvenih ženidbenih sudova navodno proširuje nadležnost crkvenih »duhovnih sudova« na rješavanje brakorazvodnih parnica i na ona područja gdje odnosne crkve to ni po bračnim pravnim propisima stare Jugoslavije dotle nisu imale. Mislilo se pri tome na dijelove države u kojima je za stare Jugoslavije bilo na snazi austrijsko bračno pravo, gdje (u Dalmaciji i djelimično u Istri) crkveni sudovi nisu rješavali brakorazvodne parnice nego redovni građanski sudovi. Tako je npr. ZAVNOH-ovo Uputstvo protumačio Narodni oblasni sud za Dalmaciju, koji se zbog toga obratio ZAVNOH-u radi razjašnjenja ovog pitanja. Da li je takvo tumačenje bilo osnovano?

Spomenutim ZAVNOH-ovim aktima, a napose njegovim Uputstvima, bilo je normirano tako da narodni sudovi rješavaju sve bračne pravne sporove, dakle i brakorazvodne i imovinskopravne. Po tim propisima ostavljena je kompetencija crkvenim sudovima da i dalje raspravljaju i rješavaju o brakorazvodnim parnicama. Ali pri tome se jasno moglo vidjeti da su se tome stavljala dva uvjeta. Prvi je u pogledu rješavanja imovinskopravnih pitanja, koja su i dalje ostavljena u isključivoj

nadležnosti građanskih narodnih sudova. Tzv. »duhovni sudovi« nisu ZAVNOH-ovim aktima dobili pravo da rješavaju imovinskopravne sporove bračnih drugova.

Pitanje kompetencije tzv. »duhovnih sudova« za raspravljanje i rješavanje brakorazvodnih stvari ZAVNOH je normirao tako da su crkveni sudovi *mogli* raspravljati i presuđivati brakorazvodne parnice, ali samo i jedino *pod uvjetom* da to zatraže *oba* bračna druga. ZAVNOH je stao na stanovište da se građani ne sile na konfesionalni brak i na podsudnost crkvenim sudovima, nego tek ako *oba* bračna druga žele da njihove bračne pravne sporove presuđuje crkveni sud, onda se dopušta takva kompetencija crkvenim sudovima, ali očigledno kao izuzetak. Prema tome, ne može se uopće govoriti da bi ZAVNOH ma čime i ma kada prisiljavao građane na podsudnost crkvenim sudovima.

Drugi uvjet za kompetenciju crkvenih sudova u brakorazvodnim stvarima je u imperativu da djelovanje i tih sudova bude u skladu s osnovnim tekovinama narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih načela.

Ipak treba priznati da je bilo izvjesnog povoda za postavljanje pitanja o tumačenju ZAVNOH-ova stava. Time što je ZAVNOH uvjetovao da podsudnost crkvenim ženidbenim sudovima traže oba bračna druga istina, nije izrečeno nikakvo prinuđavanje građana da se podvrgnu crkvenoj jurisdikciji, jer se o prisiljavanju može govoriti samo onda ako građani ne pristaju na ono što se od njih traži; ovdje međutim nema ni govora o tome da bi se građani protiv svoje volje upućivali pred crkvene ženidbene sudove. Ako su oni htjeli ići pred crkveni ženidbeni sud, onda je to bio izraz njihove volje, njihova pristajanja na takvu podsudnost.

Ali drukčije je, međutim, ako se ovo projicira na one dijelove Hrvatske gdje takve crkvene kompetencije u pogledu raspravljanja i rješavanja brakorazvodnih stvari nije ranije (u staroj Jugoslaviji) uopće bilo, u Dalmaciji i djelimično u Istri. Može li se u vezi sa spomenutim ZAVNOH-ovim aktima iz područja normiranja novog bračnog prava kazati da je u pogledu kompetencije crkvenih organa ipak bilo izvjesno proširivanje nadležnosti crkve, koju ona u staroj Jugoslaviji nije imala?

Prema ZAVNOH-ovim Uputstvima stranke su u svojim brakorazvodnim stvarima zaista mogle i na ovom području otići crkvenim funkcionerima, tražeći postupanje u njihovoj brakorazvodnoj stvari. U tom pogledu moglo bi se govoriti da je zaista kompetencija crkvenih sudova bila proširena. No da li je tako zaista i bilo?

U ZAVNOH-ovim Uputstvima i okružnicama kojima su se regulirala bračna pravna pitanja i postupak o njima istaknuto je na prvomu mjestu da važi prvenstveno princip revolucionarnog ukidanja starog prava. Ako je dakle po tom revolucionarnom načelu staro bračno pravo izgubilo svoju važnost, da li se može uzimati kao da je ZAVNOH išao tako da-

leko da u bračnim pravnim stvarima dopušta konstituiranje i takvih konfesionalnih kompetencija kojih dotle uopće nije bilo? Takva bi praksa bila protivna revolucionarnoj smjeni sistema i ako je bilo u tom pogledu kakvih postupaka crkvenih vlasti, takvo je djelovanje bilo protivno i intenciji ZAVNOH-a, i u prvom redu načelu revolucionarne smjene sistema. Zato je dobro učinjeno što se ovom okružnicom Ministarstva pravosuđa posebno raščistila ova strana i konstituirala suglasnost s novim sistemom.

Treba naglasiti da je ovom okružnicom Ministarstva pravosuđa izvršena dobrim dijelom *unifikacija bračnog prava* za Hrvatsku. Bio je to posljednji normativni akt narodnih vlasti za Hrvatsku do potpune unifikacije novog bračnog prava Osnovnim zakonom o braku od 9. aprila 1946. godine. U tom pogledu ova okružnica Ministarstva pravosuđa predstavlja završnu liniju u dotadašnjoj postepenoj izgradnji novog jugoslavenskog bračnog prava, koje se razvijalo u uvjetima oslobodilačkoga rata. U tome i leži prvenstveno značenje ove okružnice.

Druga značajna strana ove okružnice je u naglašavanju primarnosti *građanskoga sudovanja* u brakorazvodnim stvarima. U okružnici se ističe kao pravilo da se građani moraju radi rješavanja svojih brakorazvodnih pitanja obraćati u prvome redu redovnim narodnim sudovima. Istina, ovdje je istaknuta izvjesna fakultativnost koja se nameće iz izraza »mogu biti nadležni redovni građanski sudovi«. No dalji stavovi okružnice pokazuju da se pri tome nije mislilo na konstituiranje kakve fakultativnosti, nego na normiranje jednog pravnog pravila od primarne važnosti: građani se za rješavanje svojih brakorazvodnih parnica prvenstveno upućuju redovnim narodnim sudovima.

Što se tiče sudbenosti »duhovnih sudova« u brakorazvodnim stvarima, okružnica ovdje unosi veću jasnoću od spomenutih ZAVNOH-ovih Uputstava. Crkvenim tzv. »duhovnim sudovima« dopušta se da »mogu ... i nadalje« rješavati bračna pravna pitanja, ali ipak ograničeno: »samo u onim krajevima u kojima im je ta sudbenost bila pridržana, ako im se oba bračna druga za to obrate«. Fakultativna podsudnost »duhovnim sudovima« svedena je time na najmanju moguću mjeru: 1) samo na jednom užem dijelu Hrvatske, tj. u Dalmaciji i jednom dijelu Istre i 2) ako to suglasno zahtijevaju oba bračna druga. U toj određenosti i leži pozitivnost ove okružnice Ministarstva pravosuđa.

Kad se uspoređuje ova okružnica Ministarstva pravosuđa sa ZAVNOH-ovim okružnicama i Uputstvima, potrebno je naglasiti da ovom okružnicom Ministarstva pravosuđa (broj 804/45 od 25. aprila 1945) nisu derogirane one odredbe koje su sadržane u prijašnjim normativnim aktima, a ne protive se osnovnim linijama koje su u toj okružnici izražene. Treba naglasiti da i ova okružnica broj 804/45 stoji na sasvim istim principijelnim osnovama koje je dotle u toliko svojih normativnih akata za bračno pravo isticao i sâm ZAVNOH.

Prema tome izlazi da je ta okružnica broj 804/45 u stvari samo produženje prijašnjeg normativnog rada narodnih vlasti za Hrvatsku iz vremena rata te da se ovom okružnicom samo pobliže razrađuju i raščišćavaju neka pitanja koja je u pogledu bračnog prava postavila sudska praksa, primjenjujući ZAVNOH-ove normative o novom bračnom pravu.

Posebno je potrebno istaći da se ovom okružnicom Ministarstva pravosuđa (br. 804/45) nisu derogirale već uvedene *matične knjige*. I ova okružnica stoji na stanovištu da se vjenčanja (bila ona sklopljena u crkvi ili pred državnim matičarom) uvijek obavezno moraju *registrirati* u matičnoj knjizi vjenčanih. Time je novoj državnoj vlasti osigurano pravo nadzora nad aktima vjenčanja, ali i više od toga: još je ZAVNOH istakao da je pored obaveznosti registracije svakog vjenčanja istodobno narodna vlast isključivo nadležna za to da li će se vjenčanje registrirati ili ne, da li će mu se dakle priznati pravna valjanost ili ne. Već je ZAVNOH naglasio u nekoliko navrata da su za narodne vlasti mjerodavni samo akti i odluke narodnih vlasti. Od toga principa nisu bili izuzeti ni akti vjenčanja obavljeni u crkvi; i u pogledu crkvenih vjenčanja konačno je odlučivala narodna vlast da li će im se priznati (registracijom) pravna valjanost ili ne. Iako je dakle narodna vlast u početnoj izgradnji svog novog bračnog prava dopuštala raniju kompetenciju »duhovnim sudovima« za rješavanje bračnih pravnih pitanja, nova vlast je naglasila dovoljno jasno primordijalnost akata svojih organa, a istodobno i pravo izvjesne kontrole nad samim aktima crkvenih organa ukoliko se za njih traži registracija kod civilnih vlasti, a s time dakle i pravno priznanje. Crkveno vjenčanje moglo je imati svoju punu važnost pro foro interno, dakle u pogledu crkve i s obzirom na crkvenu zajednicu, ali pro foro externo, za državu bilo je isključivo mjerodavno ono što su i o tim aktima (povodom zahtjeva registracije) odlučili organi narodne vlasti. U tom pogledu nije ni ova okružnica Ministarstva pravosuđa (br. 804/45) unijela nikakve izmjene, a niti išta nova.

ZAKLJUČAK

Što se dakle može zaključiti s obzirom na razvitak novog bračnog prava na oslobođenom dijelu Hrvatske za prošloga rata?

ZAVNOH-ovim spomenutim aktima (uključujući ovamo i sve okružnice ZAVNOH-ova Odjela za pravosuđe) u pogledu novog bračnog prava uveden je u Hrvatsku[80] *građanski brak*, a s njim ujedno i nadležnost *građanskih sudova* za rješavanje brakorazvodnih sporova te uporedo s njima isključiva nadležnost narodnih sudova za rješavanje imovinskopravnih sporova bračnih drugova.

[80] Ne mislimo time na one brakove koji su i za Hrvatsku bili svojevremeno pravno uređeni normama Drugog poglavlja (austrijskog) Općeg građanskog zakonika.

Međutim, i spomenutim ZAVNOH-ovim aktima kao i okružnicom Ministarstva pravosuđa br. 804/45 od 25. aprila 1945. utvrđuje se u pogledu bračnog prava za Hrvatsku izvjestan *dualitet prava:* pored važenja bračnih pravnih propisa koje je donijela narodna vlast ipak je ostavljeno djelimično u važnosti i staro bračno pravo.

Time je na području bračnog prava (kao grane novog jugoslavenskog pravnog sistema) uvedena ipak izvjesna *iznimka* od revolucionarnog principa da »staro pravo više ne važi«. ZAVNOH, kao i Ministarstvo pravosuđa Narodne vlade Hrvatske, dopustio je da (pod spomenutim uvjetima) u pogledu bračnih pravnih pitanja pored primordijalne nadležnosti narodnih sudova ipak crkveni »duhovni sudovi« mogu postupati ako se toj podsudnosti podvrgnu oba bračna druga i ako se to odnosi na krajeve gdje je svojevremeno (za stare Jugoslavije) takvu kompentenciju crkvenih sudova za bračne pravne sporove dopuštalo i ranije pravo. Ali kada se takva podsudnost priznala, onda je time stvoreno ipak donekle bar odstupanje od spomenutog revolucionarnog načela; jer crkveni »duhovni sudovi« nisu postupali po novim bračnim pravnim normama, nego po starim odredbama svojih crkvenih zakona.

Ipak ovdje treba dodati kao osobito značajnu činjenicu: prvo, da je takav izuzetak od općeg pravila revolucionarnog ukidanja ranijega prava *dozvolila nova narodna vlast;* prema tome ta iznimka ne predstavlja okrnjenje, nego afirmaciju zakonitosti koju je utvrđivala narodna vlast na oslobođenom teritoriju. U drugom redu potrebno je i ovdje podsjetiti na to da su narodne vlasti bile onaj faktor koji je in ultima linea priznavao pravnu obvezatnost i aktima crkvenih »duhovnih sudova« kada se radilo o registraciji crkvenih odluka u matičnim knjigama vjenčanih. S toga dakle stanovišta treba i ocjenjivati ovu iznimku *kao privremenu koncesiju nove državne vlasti* u pogledu važenja starih propisa, koji su principijelno inače važili kao ukinuti.

I ZAVNOH i Ministarstvo pravosuđa Narodne vlade Hrvatske stoje na istoj liniji i u pogledu dopustivosti *razvoda braka.* Gledajući na brak kao na trajnu životnu zajednicu bračnih drugova i kao na osnovnu ćeliju ljudskoga društva nova vlast je nastojala da što je moguće više *ograniči broj razvoda brakova* te se dopuštao razvod samo onda i ondje gdje je bračna veza već prestala biti zajednicom životnih interesa supruga, gdje se brak pokazao kao neodrživ i nemoguć, štetan i opasan po interese bračnih drugova.

Bračno pravo, izgrađivano u Hrvatskoj za vrijeme rata, pokazalo je kako je narodna vlast u pogledu bračnoga prava izvršila izvjestan *kompromis.* ZAVNOH nije u pogledu normiranja novog bračnog prava bio sasvim radikalan, jer se dopuštala primjena starih propisa pod spomenutim uvjetima. Ostavljajući fakultativnost konfesionalnom braku, ZAVNOH je isticao primarnost civilnoga braka, a uporedo s time i nadležnost narodnih vlasti da oni konačno odlučuju o pravnoj strani društvenih odnosa na području države.

Takva kompromisnost narodne vlasti s ostacima starog bračnog prava bila je *izazvana sticajem prilika.* U jeku rješavanja presudnih pitanja organizacije nove državne vlasti, kada su se nametali krupni problemi sistema, pitanje privremenog priznavanja pravne valjanosti nekim ostacima iz područja konfesionalnog bračnog prava nametnulo se kao tadašnja potreba. Narodna vlast je novim svojim normativnim aktima postepeno sve više prilazila k likvidaciji tih ostataka, sužavajući ih u prilog novog, državnog bračnog prava.

Dok je ZAVNOH još prvotno ostajao na liniji ekviparnosti obiju kategorija brakova, i civilnog i konfesionalnog, postepeno se i iz njegovih daljih okružnica i uputstava iz 1944. vidi kako se *primarnost priznaje građanskom braku i građanskom sudovanju u bračnim stvarima.* Okružnica Ministarstva pravosuđa Narodne vlade Hrvatske (br. 804/45 od 25. IV 1945) to je još izrazitije istakla, ali ni njome se ne likvidira spomenuti *dualitet* u pogledu bračnoga prava. Fakultativno je i dalje ostavljen i priznat valjanim crkveni brak, a uz njega i podsudnost crkvenih »duhovnih sudova« za rješavanje brakorazvodnih sporova u navedenim već uvjetima. Tek Ustavom FNRJ (posebno s njegovom odredbom iz čl. 26) i Osnovnim zakonom o braku (od 9. aprila 1945) završen je taj proces postepenog ozakonjivanja građanskog braka i građanskog sudovanja u bračnim pravnim pitanjima kao isključivih formi državne intervencije na području reguliranja ovih značajnih društvenih odnosa.

ZAVNOH i Narodna vlada Hrvatske učinili su ipak krupan korak u unifikaciji novog jugoslavenskog bračnog prava, a napose u pogledu *laiciziranja* braka i matičnih knjiga. Teško je bilo radikalno raskidati s ostacima prošlosti, kakve su predstavljali konfesionalni brakovi i crkvene matične knjige u našoj zemlji. Trebalo je istupati protiv ideoloških ostataka u svijesti mnogih te se u pogledu unifikacije bračnog prava i matičnih registracija kretalo postepeno od prvotne uporednosti, kada se priznavala ekviparnost crkvenom braku prema građanskom, zatim se postepeno isticala primarnost građanskog braka, a konačno se ta forma braka proglasila isključivom, a nadležnost narodnih vlasti za pretres i odluku o bračnim pravnim pitanjima proglašena je kao jedini forum. Na tom putu postepene izgradnje novog bračnog prava u Jugoslaviji, specijalno za Hrvatsku, posebno mjesto zauzimaju akti ZAVNOH-a i Narodne vlade Hrvatske.

Ako se ovo bračno pravo, koje se tako izgrađivalo na oslobođenom dijelu Hrvatske, a slično tome i na drugim oslobođenim dijelovima Jugoslavije, uporedi sa suvremenim tendencijama u reformama koje se ponegdje preporučaju za normiranje bračnih pravnih odnosa, a napose brakorazvodnih problema, onda se vidi kako je narodna vlast na oslobođenom području Jugoslavije, posebno u Hrvatskoj, ostajala na terenu čuvanja braka kao ustanove koja je osobito važna za napredan razvitak naše zajednice.

Ponekom takvom reformatoru činit će se takav stav narodne vlasti, posebno ZAVNOH-a u Hrvatskoj, možda čak i suviše krutim, uzme li se u obzir tadašnja revolucionarnost kojom se izgrađivao u Jugoslaviji novi sistem i rušio stari. Pitanje je, međutim, što je bolje odgovaralo, a što i danas bolje odgovara potrebama našeg naroda – da li takav tobožnji ZAVNOH-ov *konzervativizam* s nastojanjem da se razvodi brakova zapravo suzbijaju, a brak održava, ili moderne tendencije k *liberalizaciji* tih ustanova u tom smjeru da se građanima ostavi na slobodu kao njihovo pravo da se razvode ako i kada to oni ushtiju?!

Uzimajući u obzir mentalitet našeg naroda, a napose i prilike koje su u Jugoslaviji postojale za vrijeme oslobodilačkog rata kao i stanje suvremenog jugoslavenskog društva, možemo s pouzdanošću kazati da je stav narodnih vlasti (napose ZAVNOH-a u Hrvatskoj) za vrijeme rata u pogledu ustanove braka i pitanja dopustivosti razvoda brakova zaista bio u skladu s narodnim shvaćanjem i životnim potrebama našega društva. U tome smislu sasvim je umjesno stanovište sankcionirao i Ustav FNRJ sa svojom odredbom čl. 26. kojom je proglasio brak kao ustanovu »pod zaštitom države«, a jednako je pravilno to pitanje regulirano i Osnovnim zakonom o braku od 9. aprila 1945.

S razvitkom u dalekoj budućnosti vjerojatno će doći vrijeme i za uvođenje apsolutne slobode u bračnim odnosima, napose u pogledu razrešavanja takvih veza. No danas je naše društvo još daleko od takvih mogućnosti, koje će možda donijeti dalja budućnost. Za sada je i umjesno i neophodno ovakvo normiranje pravnih pitanja u vezi s brakom, a napose problema dopustivosti brakorazvoda. S tim u vezi potrebno je konstatirati da je normativnim aktima naše narodne vlasti za vrijeme rata, a napose ZAVNOH-a u Hrvatskoj, stvoren značajan doprinos za reguliranje tih pravnih odnosa, te da na tim temeljima uglavnom počiva i današnje suvremeno bračno pravo nove Jugoslavije.

SADRŽAJ

Jovan Stefanović

Drugi dom u francuskim ustavima 5

Jovan Stefanović

Pitanje pripadništva vlasti u državi i ustavni tekstovi 21

Miroslav Brandt

Utjecaji patristike u ranom bogumilstvu i islamu 57

Kosta Milutinović

Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena 85

Ferdo Čulinović

Nastajanje i razvoj novog bračnog prava na oslobođenom dijelu Hrvatske za prošlog rata 197